

Шарқ Юлдузи

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ
АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ОЙНОМАСИ

2 '1991

60-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таърир хайъати:

Неъмат АМИНОВ

Саид АҲМАД

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

Омон МУХТОРОВ

(бош муҳаррир ўринбосари)

Мурод МУҲАММАД ДЎСТ

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Муҳаммад СОЛИХ

Хайридин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Ўлмас УМАРБЕКОВ

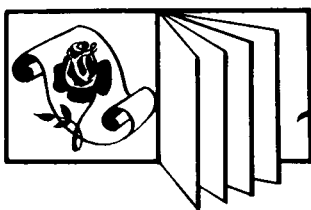
Носир ФОЗИЛОВ

(масъул котиб).

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САҲЪАТ НАШРИЁТИ

Муҳаммад Ражаб

ЖОДИР БАХШИ ҚЎШИҚЛАРИ

Туркумдан

Алпомишнинг қайтиши

Алпомиш етти йил зиндонда ётди.

Кун келиб қутулиш пайти етди. Душманларининг куни битди. Қалмоқларнинг юртида ҳақни ўрин топтириб, ўз юрти сари кетди. Қўнғирот элида, Арпали чўлида, Аскар тоғнинг белида Алпомиш ўлди деган гап таркаб, кўп нарсалар ўзгариб кетди. Ултонтоз бошлиқ куллар ҳокимиятнинг бошини тутди, бундан халққа кўп жабр етди. Алпомиш йўлда кўриб, кўп нарсани билиб, хаёлидан бир шумлик ўтди. Мен хон бўлсам юрда ким дўст, ким душманлигини билайин, ҳалол иш қилайин, деб Қултойнинг ҳузурига йўл олди. Унга ўз кийимларини кийдириб, Бойчиборни миндириб, ўзи унинг кийимларини кийиб, эл ичини оралаб кетди. Шунда унинг кўрганидан кўнгли бузилиб, кўзидан ёши тизилиб, дарди-алами тилидан шеър бўлиб чўзилиб келаётгани экан:

Бойсун, менинг Бойсуним қани?
Юртим қани, Жайхуним қани?
Қиё боқса кўзим қамашган,
Ой жамолли Барчиним қани?

Унгирида гиёҳ унмаган
Қовжираган бу сариқ қирлар,
Саксон тўққиз алпнинг қабримми?
Жайхун дарё ўзани бўйлаб
Жилдираган бу мунгли сувлар,
Бойбўрининг оққан сабримми?
Сабрим қани, сардорим қани?
Тиллотуёқ Чиборим қани?

Келаяпман Чилбир чўлидан,
Ташналикдан қақраб, чўл бўлиб.
Дардларимни ичимга ютдим,
Кўз ёшимдан кўксим ҳўл бўлиб.

Сув сўрасам шарбат тутувчи —
Қалдирғочой жигарим қани?
Синовлардан бирга ўтувчи —
Қоражон алп, дўст-ёрим қани?

Қалмоқларнинг найзасидан ҳам,
Қаллобларнинг иғвоси ёмон.
Улар билан олишай десам,
На ўқим бор, на бордир камон.
Ун тўрт ботмон камоним қани?
Қани, менинг имконим қани?..

Алпомиш кела туриб, оч-наҳор, бемадор чўлда, туя бокиб юрган синглиси Қалдирғочга дуч келди. Қалдирғочой ўзининг кўринишини уят билиб, бир жингиднинг тағига бекиниб, ерга тикилиб, кадди букилиб, Бек оғамни кўрмадингми, деб йўловчидан ўтиниб сўрай берди:

Оҳлар урдим, дудим чикди осмонга,
Ўз юртимда зор бўлдим парча нонга,
Лаънат бўлсин бундай қаттол замонга,
Ҳей йўловчи, Алпомишдан дарак бер,
Ё қўлимга бирор ўткир яроғ бер!

Ҳакимбек дер Бек оғамнинг отини,
Қуллар бузди ўз Бекининг юртини,
Кўрсанг, етказ синглисининг додини,
Алпомишга дарак бергил, йўловчи,
Қалдирғочман, йиғлаб уни йўқловчи!

Кўрсанг уни хароб бўлди юртинг, де,
Бек Алпомиш, юртсиз қолдинг, ўлдинг, де,
Бу оламда, Бек, шарманда бўлдинг, де,
Ҳей йўловчи, Алпомишга дарак бер,
Қўнғиротга борсанг, элга тилак бер!

Юртга эга Ултонтознинг қуллари,
Тўзғиб кетди ўзбекларнинг эллари,
Жайхун, Сайхун — бор дарёси шўрлади,
Алпомишга хабар йўлла, йўловчи,
Мушфиқларга сабр тила, йўловчи!

Алпомиш синглисини таниб, ичи ёниб, кўзига ёш олиб, ортига қарай олмай, йўлни терс солиб, «Сендай кизни хўрлаган золимларга ўлим-ай», деб жўнай берди:

Йиғладинг, сингилжон, йиғладинг.
Кўнглимга ғусса-ю, ғам солиб.
Оғангни мунчалар йўқладинг,
Кўзингга шашқатор ёш олиб!

Бу юртда ботирлар ўлганма,
Сендайин сулувни йиғлатиб?
Бу эллар эгасиз қолганма,
Бекларин, хонларин йўқотиб?

Сендайин сулувни йиғлатган
Замонга лаънатлар бўлсин-а!
Сингилжон, сени қон йиғлатган
Золимлар қон йиғлаб ўлсин-а!

Билмадим, сингилжон, билмадим,
Оғаннинг тирик ё ўлигин.
Бор бўлса, бир куни келар-да,
Қутқариб олмоққа ўз элин.

Йиғлама, жигарим, сабр қил.
Алпомиш бир куни келади.
Синглисин йиғлатган золимдан,
Кўзёшлар ўчини олади.

Сендайин сулувни йиғлатган
Замонга лаънатлар бўлсин-а!
Жигарим, сени қон йиғлатган
Золимлар қон йиглаб ўлсин-а!..

Айтишув

Култой либосидаги Алпомиш айтишувда Бодом бекачни енггач, уни Барчинойга рўпара қилдилар. Алпомиш келбатли «Култой»ни кўрган Барчин беканинг юраги зирк этди. Хаёлидан, бу «Култой» бегим Ҳақимбек эмасмикан, деган ўй ўтди.

Ой Барчиним, ёр-ёр.
Гул Барчиним, ёр-ёр.
Ақлинг бўлса ўйла-да.
Бил, Барчиним, ёр-ёр.
Ултонтозга теккунча
Ўл, Барчиним, ёр-ёр. —

деб Алпомиш айтишувни бошлагач, Барчиннинг кўнглидаги шубҳалари таркаб кетди. «Култой»нинг Алпомиш эканини ич-ичдан тасдиқ этди. Шунда, кўзидан ёшини тизиб, Бекнинг жон-жонидан ўтказиб, шу сўзларни айтди;

Не бало, ё отанг қул ўтганмиди?
Ё онанг азобда қон чекканмиди?
Сабр қосанг шунчалар чуқурмиди ё?
Айт-ҳо, Бегим, сабринг қачон тўлади?
Тоқайгача бизга жабр бўлади?

Келиб бизга ётлар ҳоким бўлдилар,
Қуллар — тубан зотлар ҳоким бўлдилар,
Отдилар, осдилар, тинмай чопдилар,
Асли адо бўлмас бир халқ эканмиз,
Сенинг келувингга кўзни тикканмиз,
Айт-ҳо, Бегим, сабринг қачон тўлади?
Тоқайгача бизга жабр бўлади?

Ботирлар юзига ниқоб тутсалар,
Оғалар инига нифоқ тутсалар,
Келгиндилар юртни топтаб ётсалар,
Айт-ҳо, Бегим, халқинг нима бўлади?
Тоқайгача бизга жабр бўлади?

Бу сўзлар Ботирнинг жон жойидан тутди. Ҳазабини ютди, тўқсон кўйининг терисидан бўлган чопонини кўкрагининг ёли тешиб ўтди. Шундай бўлса-да, кўпчиликнинг орасида ўзини тутди. «Бегойим-ов, бировларга бош эгмайди бўлар эл, муте бўлиб кул кўради бўлмас эл, бу ҳолни сен ўз танангга ўйлаб кўр», деб насихат йўсинида шу сўзларни айтди:

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чиққанда ҳам донг қайда?
Ёлғиз-ёлғиз бош кўтарган ботирлардан не фойда?
Халқ бир тошқин, у қўзғалса, тўсмоққа тўғон қайда? —
Бу ҳолни сен ўз танангга ўйлаб кўр-ов, Бегойим!
Фарзандларинг бир бўлишиб яшасинлар, илойим!

Билиб бўлмас ким дўст-душман, ичда одам оласи,
Донолар дер: ёмон дарднинг вақт энг яхши давоси,
Эр йигитнинг хатосини такрорламас боласи, —
Бу ҳолни сен ўз танангга ўйлаб кўр-ов, Бегойим!
Фарзандларинг ўтмишини унутмасин, илойим!

Тирик бўлса, шоирларинг очар элнинг кўзини,
Имкон бўлса, ботирларинг кўрсатади кучини,
Олар асл фарзандларинг боболарин ўчинини, —
Бу ҳолни сен ўз танангга ўйлаб кўр-ов, Бегойим!
Фарзандларинг ботир бўлсин, шоир бўлсин, илойим!

Бўлар элнинг фарзандлари — ботирлар
Ўз элининг иқболини ўйлайди.
Бўлмас элнинг фарзандлари — доводирлар
Бир-бирининг қадамини пойлайди.
Қулоқ тутсанг Жодир жиров сўзига,
Кўрганидан, билганидан сўзлайди.
Бу ҳолни сен ўз тананга ўйлаб кўр-ов, Бегойим!
Фарзандларинг аҳил, иноқ яшасинлар, илойим!..

* * *

Булар бунда буйтиб бўзлайверсинлар, энди сўзни Бойчиборни миниб, ийнига Алпомишнинг либосларини илиб, кўзидан ёшини қуйиб, ўзига-ўзи гердайиб кетган Қултойдан эшитайлик.

Қултой ҳадеганда тўйхонага етди. Бир тенага чиқиб қараса, ўн олти уруғ Қўнғирот эли бўлҳо-бўл, тортҳо-торт қилиб, шу тўйдан бир нималик бўлиб қолайлик, деб бир-бирининг гўштини еб, улоқ тортиб ётир. Шунда, Қултойнинг мардлиги тутиб, бу шўрликларга Алпомишнинг келганидан хабар берайин, деб шу сўзларни айтаётгани:

Сарғайдингми, сўлдингми?
Қулларга қул бўлдингми?
Ўз чечангни қўшқўллаб
Бегонага бердингми?

Ўзбек эдинг, ўр эдинг,
Сен кўплардан зўр эдинг.
Ўл элингдан айрилиб
Қолибсан-ку, кўрмидинг?
Остимдаги отимнинг
Дуқурига тоғ кўчар,
Ҳолинг кўриб, ботирнинг
Юрагига доғ кўчар.

Тортҳо-торт деб чувлайсан,
Улоқ тортиб қувнайсан.
Тўйдан кейин ҳолингнинг
Не бўларин билмайсан.

Ўн олти уруғ Қўнғирот,
Ўн минг уйли Қўнғирот,
Алпомишинг келди-ёв,
Кўкрагингни тут озода!

Бизга улоқ чоптириб,
Байрам қилган қуллар-а,
Қўнғиротда қатағон,
Қирон қилган қуллар-а,
Ўзбекларнинг элини
Вайрон қилган қуллар-а,
Ол-ҳа, Алпомиш келди
Ўл-ҳа, Алпомиш келди!

Ўз элида бекларни
Сарсон қилган қуллар-а,
Ўзга элни эгаллаб,
Хандон қилган қуллар-а,
Ол-ҳа, Алпомиш келди!
Бил-ҳа, Алпомиш келди!

Тариқдайин тирқираб,
Титраб кетган ботирлар,
Қон-қон қақшаб, қисматни
Қарғаб кетган ботирлар,

Жилдиримдай жилтиллаб
Жилаб кетган ботирлар,
Кел-ҳо, Алпомиш келди!
Бўл-ҳо, Алпомиш келди!

Пайт пойлашиб панага,
Пусиб кетган ботирлар,
Тус-тусига тайсаллаб,
Бир кун бирикармиз, деб
Биғиб кетган ботирлар,
Тур-ҳо, Алпомиш келди!
Жур-ҳо, Алпомиш келди!

Култой шу гапларни айтиб, отини тўдага солиб, улоқни тақимига олиб кетаберди. Одамларнинг орасида «Алпомиш келибди! Алпомиш келибди!» деган шивир-шивир қолаберди. Бу улоқда Алпомиш билан худони ўртага қўйиб дўст киришган, ўзи қалмоқ бўлса-да, ўзини ўзбек сановчи ади Қоражон ҳам бор эди. Куллар уни хўрлаб, қарри чў-бирга мингазиб, улоқ чоштириб қўйган эдилар. Култойнинг гапини эшитган Қоражон уввос тортиб йиглаб, шу сўзларни айтиб унинг орқасидан жўнайберди:

Шивир-шивир, шивир-а,
Чув, жонивор чўбир-а!
Соқолингдан айланай,
Ботир бовом, бир қара!

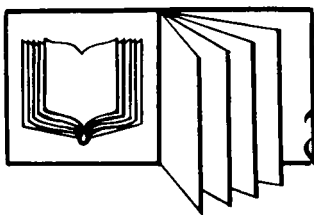
Остингдаги отингни Бойчиборга ўхшатдим,
Жилаб айтган гапингни чини борга ўхшатдим.
Соқолингдан айланай, бовожоним, ростинг айт,
Ростдан қайтиб келдима Алпомишдай асл мард?

Чувлар чувлаб қолган халқ,
Қувнар увлаб қолган халқ.
Соқолингдан айланай, бовожоним, ростинг айт,
Юртга қайтиб келдима Алпомишдай асл мард?!

Аё шўрлик ўзбеклар, ваё мунглиғ ўзбеклар,
Ишонайлик бованинг йиглаб айтган сўзина!
Бўл-ҳо, шўрлик ўзбеклар,
Кел-ҳо, мунглиғ ўзбеклар,
Дадил-дадил борайлик Алпомишнинг ўзина!

Тур-ҳо, ботир ўзбеклар,
Жур-ҳо, дадил ўзбеклар,
Кўрсатайлик қулларнинг энасини кўзина!..

Мирмуҳсин

Шоҳ Ўзи

Қирқ беш ҳикоядан иборат

РОМАН

БИРИНЧИ ФАСЛ

Биринчи ҳикоя

Ўзбекнинг никоҳ тўйи

Ҳамма халқларда ҳам никоҳ тўйи умр тантанасидир, туй — қутлуғ, аммо ўзбекнинг никоҳ тўйидек саховатли тўй бўлмаса керак дунёда! Ҳа, карнай-сурнай, ногораю чирманда, беиктисодликда ҳам тенги йўқ; ота-она орзуси, бор-йўғини тўкиб соладилар... Бел синадиган тўй бўлмасин, меъёр керак, деймиз-у, барибир ўзбек ўз билганидан қолмайди. Агар у шундай қилмаса гўё ўзбек бўлмай қоладигандай... У табиатан шунақа! «Калникига тўйг-е-е-е!», деб нидо қилиндими, ўша томонга бораберади. Ўриндиқлар санаш, таклифномалару бошқалар кейинги даврда, яъни қўлбола паловни ҳам қошиқда ейиладиган даврдан бошланди. Ҳозирги кунларда шинавандалар керилиб кўчқор уриштирмаганига шукр қилиш керак. Ўзбекнинг ўзи оч қолса қолади, аммо меҳмонини тўйдирди. Бунчалик бўлишлик тўғримиқан-ов! Ер юзидаги тирик барча жонзотни, денгизлардаги наҳангларни тўйдираман деган Ҳотамтой ҳам шу ўзбекдан чиққан. Бу ҳақиқат! Ҳадеб насиҳат қилиб, ақл ўргатаберадиганларни, гап учун туғилган минбарбозларни, халқ удумларини таъқиб этган мансабдорларни ғоятда ёқтирмайди, чунки Одам-Ато вақтидан бошлаб ўзи шунақа! Бир ҳисобда бунинг нимаси ёмон?! Умрида бир маротаба элга ош бермаган, лекин қариллаб юрган, жанозасида олти одам тўпланганларни ҳам кўрдик. Бу дунёга фақат ўзи учун келганлар бор, ўз она тилини оёғости қилганлар бор, она тилини унутганлар бор. Шунинг учун ҳам халқимиз бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил, дейди...

Иссиқ ёз кунларининг бирида Ҳабиб деган хушбичим, бўй-басти ярашиғлик йигит ўз дўстлари Пати (Фатхуллохўжа), Марат билан бирга Тошкентнинг ғарби-шимолидаги гавжум маҳаллага, тўй бўлаётган кўркам ҳовлилардан бирига кириб келишди. Бу Патининг қариндоши Миршариф деган йигитнинг никоҳ тўйи эди.

Катта ҳовли, саккиз устунли пешайвон, хоналар... Ҳамма ёққа дастурхон ёзилган, столу хонтахталар усти нозу неъматларга тўла, ҳатто пиёла кўядиган жой йўқ. Кўшни ҳовлисида уч қозондан буғ кўтарилмоқда. Ҳали кеч кирмасдан чироғлар чароғону созандалар навоси авжда. Ясан-тусан меҳмонлар ҳовлидаги столлар атрофини тўлди-

ришган. Косагул бўлишни касб қилиб олган бир сергап кимса, сўзининг нуқтаси йўқ, микрофонни оғзига олиб бориб, ютиб юборгудай шақиллаб, тинимсиз гапириб турибди. Лекин ҳамма ўзи билан ўзи овора, тўйни мажлисга айлантириб юбориш жонга тегибдими, кўплар унинг гапларига қулоқ солмай овқат емоқ билан банд. Шу маъқул!

Ховлида, юқори қаторда ўтирган қизлардан бири Ҳабиб диққатини жалб этди, аввал атайин, кейин унга беихтиёр тикила бошлади — фақат у эмас, бошқа йигитчалар ҳам нигоҳлар тийрборонини бошлаб юборишди. Ясаниб-түсаниб олган «қошлари камон»ларга бу, албатта хуш ёқар эди, йигитлар суқ билан тикилмаган қиз-қизми! Ун саккиз ёшда қизларнинг хунуги бўлмайти. Баъзи қизлар ўзларига тикилиб қараётган йигитларни менсимагандек безовта бўлиб, истехзо билан ён-атрофга қарашар, «тийрборондан» чарчагандек, уфф, деб қўйишарди. Бу шунчаки. Аслида йигитларнинг маҳлиё бўлиб қотиб қолиши уларга ёқар, ўзларини кўрмаганликка солар — бу эркаланишлар асосан тикилиб, оғзидан сўлаги оқиб, ютиб юбораман дехаётган йигитга алоқадор бўларди. Ҳабиб ҳам ўша қаламқошга ер остидан қарар, қизнинг гаплари, қилиқлари, эркаланишлари ўзига ярашиб турарди. Қайсидир ҳинд кинофильмидаги жононга ҳам, гўзалликда биринчи ҳисобланган турк қизига ҳам ўхшашиб кетарди. Бодомқовоқ, лаблар олуча. Гапираётганида — Ҳабиб атай яна тикилди — хайрият, оғзида тилла тиши йўқ экан... (Ҳозир баъзи ерларда кенг тарқалган — тилла тиш қўйганларни Ҳабиб ниҳоятда ёқтирмасди) Зар аралашган атлас кўйлак кийиш одат. Буни Ҳабиб негадир ёқтирмасди: «Янги Гвинеянинг папуаслари бўлмайт ўлларинг!» дерди, кийиниш маданияти паст, исқиртроқ, сочининг ҳиди бор қизларни кўрса. Баъзи ойтовоқлар оғзини тилла тишга тўндириб, бошини парча билан танғиб олар, қулоғида ойбалдоқ... Қўша-қўша узуклар, билакда «ёмби»... Тиллага кўмилиш ҳам Ҳабибга ёқмас, юқорида ўтирган бояги қиз эса, бундай безанишлардан холи, келиштириб, дид билан кийинган эди. У ниманидир баҳона қилиб, Ҳабибга қадду қоматини бир кўрсатиб қўйди; ингичка бел, орқалар келишган — мўрчамиён, бўйнида ҳилол ва юлдуз лавҳа қилдек ингичка тилла занжирча осилган; дудоқлар оппоқ, ипак сочларидан бир тутами қулоқ ости бўйнига тушган. Парча-парча гуллик юпқа кўйлак у «илоҳий бир ҳайкалтарош ижоди» эканини шундоқ кўрсатиб турибди... Бу тўй анжуманида иштирок этаётганлар ичида Ҳабиб ҳам эътибордан четда турадиганлардан эмас — қадду қомати келишган, қирра бурун, қора қош... Икки ёнида ўтирган дўстлари — новча, серҳаракат Маратдан кўра кўзга яқин; семиз, юмалоқдан келган Патидан ўлса ўлиги ортиқ. У, ҳеч кимга қарамай кўпроқ овқат ерди. Гўзал қизлар зиёфатларда овқатга ружу қиладиган, жағи тинмайдиган йигитларни хуш кўрмас, гаплашиш керак, рақсга тушмоқ керак, тўй — овқатхона эмас, умрда бир бўладиган қутлуғ тантана!

— Сен анави қизга маҳлиё бўлиб қолдинг-а?— деди Марат Ҳабибни туртиб,— ўзи ҳам дўндик экан. Менимча тўйга келганлар ичида энг гўзали шу!

— Мен унга қараётганим йўқ!— деди қизариб Ҳабиб.

Лекин ўша чиройли қиз ўзи ҳақида гап кетаётганини пайқаб турарди.

— Ҳеч кўзингни олмаяпсан! Буни мен эмас, бошқалар ҳам сезапти.

— Бўлмаган гап!— деди. Лекин Ҳабиб бу қизни қаердадир кўргандай бўларди.

— Қарайбер, нима, тўйга нега келдик бўлмаса! Гўзалликка қараш айбми! Унда бу тўйми ёки профсоюз мажлисими!

— Шунақа гўзал қизни биринчи кўришим... Йўқ, мен уни иккинчи бор кўраётганга ўхшайман,— деди Ҳабиб дўстига тўсатдан очилиб,— дунёда шундай гўзаллар ҳам бор-э! Айниқса, ичкари маҳалларда, ўзбек хонадонларининг қизлари баъзан фавқулодда гўзал туғиляпти. Баъзан узумнинг яхшисини ит еб кетади — қандайдир пулдор, расво, савдогарбаччалар совчи устига совчи қўйиб, илиб кетадилар. Э, ҳаёт жуда мураккаб!

Шу лаҳза овқат еяётган Пати Ҳабибга хўмрайиб қараб қўйди.

— Унга қара, ота-ониси ҳам зўр одамлар бўлса керак. Наслу насабини билмаслик катта хатога олиб боради... Нодон билан турмуш қуриб яшагандан кўра бир умр дўзах оташида куйган афзал, деган, хоразмлик шоир Паҳлавон Маҳмуд.

Хонандалар, созандалар овози янгради. Тўйга файз кирди. Кўплар ўзи билан ўзи овора бўлиб, «мен сизга айтсам...» бўлиб қолишди. «Фарғона тонг отгунча...»дан кейин қандайдир шўх музика ёшларни рақсга чақирди. Бошқалар қатори бояги гўзал қиз ҳам ўртага тушиб, чиройли ўйнади. Наники Ҳабиб билан Пати, бошқалар нигоҳини ҳам ўзига жалб этди...

— Мен уни танийман,— деди Пати.

Ҳабиб ошнасига ялт этиб қаради, ишонмади.

— Мана, кўрасан,— ўйин тугаб, қиз ўз жойига ўтиб кетаётган эди, Пати гап отди,— Салом! Жамшидбек акамлар яхшимилар? Укангиз салом айтди, деб қўйинг!

— Хўп бўлади, саломингизни албатта айтаман,— деди қиз қақнаб.— Дадамлар Москвадалар... Индинга келадилар. Кимдан деб айтай?

— Миёнхўжаев деган укангизнинг ўғлидан дейсиз. Бу — дўстим Ҳабиб, наригиси — Марат. Уч оғайни ботирлар, милтиқ отиб ётирлармиз... Ҳа-ҳа-ҳа! Шу тўйга умид билан келганмиз, бизларнинг ҳам ҳовлимизда тўй бўлармикан, деб ният қилдик. Исмингиз нима, яхши қиз?

— Нигора.

— Ҳа, айтмадимми!— деди Пати Ҳабибга боқиб,— гўзал қизларнинг исми ҳамма вақт Нигора бўлади. Айбга қўшмайсиз, ошналарим оғизларига толқон солиб олишган ёки сизнинг салобатингиздан уларнинг ақллари қаршиликка учрадимиз, ҳар қалай соқов бўлиб қолишди. Ёки уларни гипноз қилдингизми...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а!— қиз бирдан кулиб юборди.— «Гипноз» йўқ, гапириб туринглари!

— Мана, кўряписизми, соқов бўлиб қолди ошман. Гапирсанг-чи!

— Нимани гапираман!— деди бўзариб Ҳабиб.

— Сиз жойингизга бориб ўтираберинг, Нигорахон, дўстим ҳозир бир яхши гап ўйлаб топади.

— Ҳа-ҳа-ҳа!— Нигора Ҳабибга маъноли, чуқур қараб қўйди. Жилмайди, негадир бу тортинчоқ йигит билан гаплашгиси келди. Ҳабибнинг «соқов» бўлиб қолиши унинг назарида «кўзи очилмаган мушукбола»лигидан, беғуборлигидан далолат берарди. Шундаймикан-а? Агар шундай бўлса жуда яхши, деди ўзига-ўзи Нигора. Чиройли қизлар димоғдор бўлади, лекин бу қизнинг «уч оғайни бутирлар» ёнида бир лаҳза тўхтаб, қарашлари билан ўзини тийрборон қилаётганидан бу қорақош йигит унинг ҳам диққатини тортгандай эди. Қизлар кам гапирадиган, ҳушёр, ақлли йигитларни ёқтиради. Бўлар-бўлмасга ёпишиб, хиралик қилаберадиганлардан қочишади.

Бир оздан сўнг Пати ошналарига мақтанди:

— Ойимларга айтаман, мана шу қизни олиб берсинлар.

— Бунинг ойиси олиб беришга қодир,— деди Марат жилмайиб,— Шарбатхон аямлар Патига осмондаги юлдузни ҳам олиб бераман десалар қўлларидан келади... Ҳабиб ҳайрон бўлиб қолди.

Орадан бирон соат ўтгач, қизлар қўзғалиб, кетишга ҳозирлик кўришаётган эди, Ҳабиб ўзида бир жасорат пайдо этиб, янги танишган қизга мурожаат этди:

— Машина бор, олиб бориб қўяйлик?

— Раҳмат! Соат ўнга дадамларнинг машиналари келиши керак.— Нигора Ҳабиб ёнидан ўтатуриб, оёғи унинг тиззасига тегиб кетди, унга ярим овозда гапирди,— кулдирадиган бирон қизиқ Насриддин афанди топсангиз телефон қилинг, 35—41... Бу уйимиз. Ёдингизда қоладими?

— Ҳа, албатта,— деди Ҳабиб. Нима, у бу билан гапга йўқ экансиз, мунча совуқсиз демоқчимикан? Ёки бу чин юракданми? Ўйлаиб қолди.

— Хайр!

— Хайр, саломат бўлинг!

Қизлар қатор бўлиб чиқиб кетишди. Улар ўртасидаги бу қисқагина гапни ҳеч ким сезмади ҳисоб. Шу лаҳза Марат нарироқдаги бир таниши билан гаплашгани кетган эди. Пати овқат емоқ билан овора, Нигоранинг дугоналари ҳам ўзлари билан ўзлари овора эдилар.

Ҳабиб тўйга борганидан мамнун, ўртоқлари зўрламаса бормас эди. Баъзан энг яқин қариндошларимизнинг тўйига вақт топиб боролмай гинахонлик остида қоламиз. Бу яхши эмас. Ҳабиб баъзан ўзига ўзи тасалли берарди, тўйга бормоқ ихтиёрий, аммо жанозага бормоқлик фарз, инсоний бурч! Эшитдингми, бор! Ватандошни тупроққа топшириш, шу кунни кечган чарчашу азият олижанобликдан бошқа нарса эмас. Одамларга аралашмаган, кабинетдан чиқмай телефонбозлик, хатбозлик билан умрини ўтказган бир мансабдор қазо қилди. Шунчалик масъул ва катта лавозимларни кўрган бу киши жанозасига одам деярлик келмади, ҳатто кўни-қўшнилари ҳам кўп қаватли бионинг деразаларидан мўралашди.

Маҳалладан, ҳеш-ақраболаридан ажралиб қолган, машинада эрта билан хизматга бориш, кечқурун қайтиш, мажлисларда узоқ ўтириш, «жаннати» хотинининг измидан чиқмай келган ўша мансабдор олтмиш тўрт ёшида қазо қилди. Гарчи одамлар бу қазони эшитган бўлсалар-да, ҳеч кимса келмади. Ошною дўстлари унинг турар жойини ҳам билишмасди. «Жаннати» хотинининг зуғуми сабабли юртга ош беролмади, кишиларга меҳрибонлик кўрсатолмади, дунё турғунча тураман, деди. Янглишди... Хотини уч-тўрт кишига марҳум эрини «қайси одатда кўмсаларингиз кўмаберинглар...» деганига ҳам қарамай, ишлаган идорасидан деярлик одам келмади. Чунки у ватандошлари жанозасига бормаган бир кимса эди. Бирон чойхонага кириб, бир пиёла чой ичмаган... Э, шундаки бўлишдан худо асрасин! Шу маҳаллалик бир қариянинг жанозасида кўчага одам сизга кетди; ўтиб кетаётган машиналардан ҳам чиқиб, одамларни ёриб ўтиб, тобутга елкасини тутганларнинг сони йўқ. У юрт сўраганлардан эмас, маҳалладаги хокисор бир қария эди. Одамзод кексайганда эътибордан қолмаслиги керак, инсон ҳам бир дарахтдирки, илдизи одамлар ичида. Бу илдиз узилдими, сувсиз қолдими, дарахт қуриydi. Ўзбекнинг бебаҳо асрий одатлари бор, уни камситиш, унга нописанд бўлиш кўрнамакликдир. Халқ оdatини асло ерга урмаслик, ўла-ўлгунча кадр қилмоқлик лозим, акс ҳолда киши қабрда ётган ўз отасини таҳқирлаётгандек бўлади. Бундай кимсани ҳеч ким, ҳеч бир халқ фарзандим демайди. Бундай фикрлар чойхонаю эл жам бўлган маъракаларда кўп айтилади, уққан уқади, уқмаган жинси шим кийиб, дажжолнинг орқасидан эргашиб юраберади, дерди кексалар...

Тошкент шу даражада қизиб кетдики, киши жонини қўярга жой тополмасди, дим ва иссиқ. Денгиз бўйи курортларга кетганлар кетиб олди, бунда қолганлар кавакка бекинган бақадек томоқларини лиқиллатишар, сув ичишар, қон босимлари кўтарилганидан шикоят қилишарди. Баъзилар «яна ракета учирилганга ўхшайди, булутлар тўзғиган, тўсатдан ҳавонинг босими оғирлашиб кетди...» дердилар. Қиши билан баҳорни кутиб, сумалакка етиб олсам у ёғи яхши бўлиб кетади, деган дардмандлар, энди, «шу саратондан ўтиб, куз салқинларига етиб олсам, у ёғи яхши бўлиб кетади»... дейишмоқда...

Нигора эшик олдида тўй эгалари билан илиқ хайрлашиб, икки дугонаси билан кўча четида кутиб турган кумушранг ГАЗ-24 машинасига тушиб, ғувва жўнади. Ал-Форобий кўчаси билан Хадрага, ундан Навоий кўчаси орқали Урдага кетиб, чапга бурилиб, бундаги икки қабатли чиройли коттеджлардан бирига Нигорани ташлаб, шофёр йигит (Нигоранинг адаси ўз шоферини «Шопур» деб атарди) қизларни ҳам уйларига элтиб кўйди.

Катта хонада юрагига ваҳима тушиб, қизини кутиб ўтирган Маҳбубахон рўпарасида телевизору хаёли қизида эди. У Нигорани кўргани ҳамон хурсанд бўлиб кетганидан дик ўрнидан турди.

— Келдингми?

— Ҳа, келдим, ойижон, — деди Нигора чақнаб.

— Тўйи қанақа бўлди?

— Зўр!

— Дастурхонда нималар бор?

— Ҳамма нарса... Норину ҳасипгача...

— Кимга қуда бўлибди?

— Э, унисини билмайман.

— Ҳеч ким сени хафа қилмадимми?

— Мени-я! Мени хафа қилиш осонми, ойижон! Мен бошқаларни хафа қилишим мумкин. Аксинча, тўйда мени жуда ҳурмат қилишди, бу ҳурмат адамлар туфайли бўлса керак, деб ўйладим. Лекин...

— Нима «лекин?»

— Бир йигитга ёқиб қолганга ўхшайман... Бу ҳам адамлар туфайли эмасмикан, деб қўрқаяпман? Бундай бўлмаса керак, у мени танимайди-ку...— Нигора ўйлашиб қолди, — жуда бамаъни инсонга ўхшади. Босиқ... Мен билан гаплашолмай соқов бўлиб қолди. Ҳозирги замонда ҳам мажнунлар бор экан-да. Тавба... Дугоналаримдан бири ўша ердаёқ кимдандир билибди, у жарроҳ экан. «Жарроҳ» бизнинг ўзбекчада нима дейиларди?

— Билмайман, қизим. Бунақа сўз ўзбекларда бўлмаса керак. «Ўтмишда биз гадо, хору зор бўлганмиз...» Ҳа-ҳа-о-о! Бир шоир шунақа деганмиди... «Водопровод»ни «вадапровод», «трамвай»ни «трамбой» деймиз. Илгари «кўнка» дейилган экан...

— Жарроҳ!

— Биринчи эшитишим. Вай, тавба, шунақа сўз ҳам борми?

— Бо-о-о-р! Мир Алишер Навоий замонида, ундан илгари ҳам, кейин ҳам жарроҳ дейилган. Жарроҳлик бизда жуда қадимий, ойижон. Адамлар айтганлар; кимё ҳам... Бу илмнинг асли юрти Шарқ... Врачлар — табиб, медицина — тиббиёт... «Ал-қонун»ни билмайсизми? Улуғ ҳақим ва мутафаккир Абу Али ибн Сино ёзганлар... Сиз кўп нарсани билмайсиз, ойижон! Дадамларга қараб, овқат пишириб бериб, йилларни ўтказдингиз. Эҳтимол шу ҳам керакдир.

Камситувчи бу танбеҳлар эмас, шаддод қизнинг тўйдан қувнаб келгани, бижиллаб гапирётгани онанинг кайфиятини кўтарди. Шундай доно ва шаддод қизи борлигидан фахрланарди. Қайси она ўз фарзандини ёмонлайди. Она-бола гаплашаётганини эшитиб, нариги хонадан сингилчаси Севара ҳам чиқди. Акаси юқорида, ўз хонасида ухлаб қолганини билди.

— Ника, кимни гапираяпсан?

— Ҳой! Сен аралашма!— деди она кичик қизига ўқрайиб.

— Бир йигит!— деди Нигора Севарадан уялмай, ўрталарида сир йўқдай. Илгари ҳам қандайдир бир йигит ваъдаллашиб, кўчада кутганида ёнига Севара чиққан, опаси ёнида юриб ҳамма гапни эшитган эди. Йигит ёқмаган...

— Уша йигитнинг оти Ҳабиб экан, қадду қомаги келишган, қиличдек, худди мен ўйлагандек. Энг муҳими шуки, ёнига борганимда гапиролмай, довираб қолди. Шу замонда-я! Ҳақиқий Мажнун...

— Тагин ростакан соқов бўлса-чи?— деди Севара.

— Йўқ, соқов эмас! Ҳаяжонланганидан шундай бўлиб қолди. Эртага бирон киши телефон қилса, дарров мени чақир! Трубкани қўйиб қўйма, ўртоқларинг билан қисқа гаплаш! Икки минут! Айтганимни қилмасанг ўлдираман!

— Вай-бў-ў, бугун кайфинг чоғ-ку!— деди Севара,— тезроқ эрга тегиб кетсанг яхши бўларди.

— Ҳа, сенга оғирлигим тушаяптими, нодон! Тегаман! Лекин бу уйдан кетмайман!

Дадамларнинг пуллари бир ўзим оламан, оймларнинг паловларини битта ўзим ейман деяпсан-а! Овора бўласан!

— Ортиқча гапирма!— деди Севара тантиқланиб,— менга ўша йигит ҳақида гапир. Бўлажак кувё ҳақида. Баланд бўйликми? Қошлари қора, қирра бурун дедингми? Мўйлаби борми?

— Йўқ, мўйлаби қурсин. Мўйлаби йўқ! Мўйлабликларни жинимдан ёмон кўраман! Мўйлаблик бир совуқ артистни биласан-ку, вай, ўша артист телевизорга чиқса юрагим орқага тортиб кетади. Телевизорни тош билан уриб, синдиргим келади!

— Тилла тиши-чи? Оёғида этиги борми? Галстук тақиб, бошига дўппи кийганми?.. Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а-а...

— Ба-а-а! Ойи, бу ярамасга айтинг, жим турсин! Эҳтимол ўзингнинг эрга тек-кинги келиб кетаётгандир!

— Ҳой, қизлар, бўлди, ортиқча гапирманглар. Ким билади, агар худо тақдир қилган бўлса, тўй бўлиб кетар. Ҳеч қачон бунчалик қувониб келмаган эдинг. Уша йигит салпал дидингга ўтиришганга ўхшайди. Зора ўзимизга ўхшаган таги кўрган, номдор хонадоннинг боласи бўлса. Босиқ-камгаплицидан, иззат-обрўилигидан тузук оиланинг фарзанди бўлиши керак. Сен ҳам одам танийсан, ишқилиб, ақли-ҳушингни йиғиб олиб, бир қарорга келгин. Арзимайдиган, отангнинг амалини кўзлаб, бир нималик бўлиб олай дейдиганлардан нарироқ юргин. Ҳозир шундақа йигитлар жуда кўпайиб кетган. У жувонмарглар оила тузай демайди, машиналик, уй-жойлик, гарнитуралик... бўлиб қолай, отасини шилай дейди. Шундақа пасткашлар Тошкентда тўлиб ётибди. Ота-онаси қанақа экан, буни ҳам билиш керак, онаси ўз ҳузурини ўйлайдиган, келинини чўри қилиб кўядиган золим бўлса нима бўлади! Ҳой, қиз! Жуда эҳтиёт бўлиш керак! Расво қайнонадан куйиб ётган келинлар қанча! Узини ўзи ёқиб юбораётган жувонлар қанча! Қайнона расво бўлса, умринг дўзах бўлади!

— Ойижон, мен унинг ўзини ҳали яхши билмайману онасини қаёқдан биламан. Фамилиясини ҳам билмайман.

— Болам, билмасанг кейин билиб оларсан, гап-сўзларингдан у сенга ёққанга ўхшайди. Маҳалласи, адресини сўраб олсанг, борамиз, суриштирамиз, сўрагanning айби йўқ.

— Ҳали эрта!

— Эрта эмас!— деди кескин бир тусда Севара,— сен бу билан учинчи йигитни ҳам эрта-эрта, деб чўзиб, охири йўққа чиқардинг! Йигирмага кирдинг, ёш эмассан, қариқиз бўлиб қолганинг яхшими?

— Ойи! Мана бу ярамасни олдинроқ эрга бериб юборинг! Ҳозир бориб, юзингга шапалоқ тортаман! Ит!

Сингил ҳингиллаганча қочиб, «Гавҳаршодбегим» қасри пиллапоялари аталмиш панжарали, кўркам зинапоялардан кўтарилиб, юқори қабатга чиқиб кетди.

Нигора онаси ёнига яқин бориб, иштиёқ билан шивирлашиб гаплаша бошлади. Сингил зинапоялар тепасида полга ётиб, мўралаб, онаси ва онаси гапини эшитишга уринарди.

Нигора бу йил ўн тўққиздан йигирмага ўтди. Мактабда ўқиб юрганидаёқ медицинага қизиққанми, ҳозир қизларнинг кўпчилиги ўзини ТашМИГа, СамПИга ураётганими ёки аслида заковатли хотин-қизлар улуғ медицина учун туғиладиларми, ҳар қалай шу соҳа уларни қамраб олаётган бир давр эди. Бу илм саройида ёшлар ёнган чироққа ўзини уриб, чир айланган парвонага ўхшашади, кўпларнинг қаноти куйиб йиқиладилар, кўплар бу оташу нурдан қудрат олиб, оқ либос кийишгача етиб борадилар. Нигора етарли бал билан Урта Осиё Педиатрия институтига кириб олиб, яхши ўқимоқда, мана, сентябр келиши билан учинчи курс аудиториясига киради. Яна югур-югур, лекциялар, имтиҳонлар... Унинг онаси Маҳбубахон асли тил ва адабиёт ўқитувчиси, уч фарзанд кўрди; каттаси Бобур, ундан кейин Нигора, кичиги — Севара... Лекин кейинги йилларда саломатлиги йўл бერмай уйда ўтириб қолди. Иккинчи томондан турмуш ўртоғи — Жамшидбек Алихонovichнинг беҳаловат хизмати, ҳали мажлис, пленум, командировка, тез-тез Москвага бориш, қутилмаганда вилоятларга учиб кетиш... бу ишлар оила бекаснинг фаолият кўрсатишини талаб этарди. Икки қабатли чиройли каттедж коридорида Зулфиқоровнинг сафар чамадони доимо тайёр турарди. Баъзан шундай кунлар бўлар эдики, у райондан ярим кечада қайтар, эрта билан соат ўнда яна идорада — Совминда бўлиши керак. Баъзан эру хотин ўтириб, бафуржа бир пияла чой ичишолмас, ҳафталаб бир-бирларини кўролмаган вақтлар ҳам бўлган. Отанинг давлат ишлари билан қаттиқ банд бўлгани туфайли хонадонга раҳбарлик Маҳбубахон зиммасига тушган. Депутат, катта лавозим эгаси бўлмиш Зулфиқоров кўп масалаларда севикли рафиқасига мурожаат этар, наинки оиласининг муҳтарам бекаси, улар бир-бирларига қаттиқ суяниб қолган. Бир-бирларига қаттиқ ишонадиган эру хотин эди. Уларнинг турмуш қурганликлари, топишганликларининг ўзи бир хикоя, шунинг учун ҳам Маҳбубахон қизига: «Мол-дунё топилади, энг муҳими, турмуш қураётган қиз ва йигит бир-бирини яхши кўриши керак. Бўлмаса, бундай оила ҳаётдаги баъзан бўлиб турадиган зиддиятларнинг биринчи зарбасидаёқ чок-чокидан сўкилиб кетади. Мен, аданглар билан бир-биримизни севиб, анча бирга юриб, кейин турмуш қурганмиз. Совчилар шунчаки расмий нарса. У вақтда

аданглр Министрлар Советида эмас, институтни тамомлаган, деярлик ночор студент йигит эдилар. Меҳнат билан шу паллага етдик...»

Маҳбубахон қирқ ёшларда, гўзал аёл. Баъзилар уни Мукаррама Турғунбоеванин ёшроқ даврига ўхшатадилар, дуторни яхши чалади, «Тановор»га чиройли рақсга тушади. Зулфиқоровлар уйда, деворда ҳамиша садафлар билан безатилган бир яхши дутор осифлиқ туради. Пианино ҳам бор: Нигоранинг туғилган кунига совға қилиб, отаси олиб берган. Пианино икки қиз ўртасида бўлиб, уни Севара тингиллатиб турарди.

Кўп масалаларда Зулфиқоровнинг ўз фикри бор, у баҳслашишни яхши кўрарди, айниқса ўзбек маданияти арбоблари ҳақида, уларнинг ишлари ҳақида фикр юритиб, баҳсу мусохаба этишни ёқтирарди. Санъат арбоблари хусусида кўп гапирар, шашмақомни севар, Мулла Тўйчи Ҳофиз, Домла Ҳалим, Садрхон, Устод Абдул Азиз, академик Юнус Ражабийларга эътиқоди баланд, баъзан-баъзан соғинганда «Қаро кўзум...»ни баъзан озгина ичиб, кўз юмиб, эриб тинглар, кайфи ошган чоғларда «Фарғона тонг отгунча...»ни завқу ҳаяжон билан тинглаб, йиғлаб ўтирарди. Санъатдан руҳий озуқ ололмаган одам ғариб одамдир, дерди баъзан Зулфиқоров.

Катталар кечмишни эслаб, руҳий озуқ олади, ўз дунёқараши, ҳаёт фалсафаси уларни қамраб олади. Аммо ёшлар жисмини муҳаббат алангаси қоплайди, севиш ва севилиш илоҳий бир фазилатдирки, ўтмиш, ота-боболар ишини ҳар ким, ҳар хил йўсинда такрорлайди.

Бу табиат қонуни.

Иккинчи ҳикоя

Тонг, буюк мутафаккир Ибн Сино ҳайкали уларга мунгли боққан тонг...

Тўйдаги ўша тасодифий учрашувдан кейин орадан олти ой ўтди...

198... йил, 13 апрель кунини Тошкентда тўсатдан ҳаво айнаб, шамол ғувиллай бошлади. Тун бўйи ёмғир ёғиб, эрта билан қорга айланди. Тавба! Шундоқ кўз олдимизда табиат бирдан ўзгариб, гўё тўнини тескари кийгандек бўлди. Ўриқлар оппоқ гуллаганда, олулчалар қийғос очилганда, олам гулларга бурканганда, асаларилар ғинғиллаб учганда қор ёғадими! Ачинасан, киши. Лекин начора. Дарғазаб табиат бир зумда ҳамма ёқни музлатаман, қотираман, учиб келган қалдирғочу лайлақларгача ҳайдаб юбораман, демоқчи бўларди. Қишнинг бундоқ қайтадан бошланишини ҳеч ким хаёлига келтирмаган, наҳотки ўтиб кетган қиш қайтадан бошланса! Оби-ҳавони хабар қиладиганларнинг сўзича, бу ўтиб кетар эмиш. Қон босими бор кексалар қулоқ соларди холос. Тан-жони соғлар ҳам у билан ҳисоблашмоғи керакка ўхшаб қолди. Навдаларни қор босиб, табиатнинг жамоли ўзгарди. Кексалар бу яқин етмиш йил ичида Тошкентда, бу паллада қор ёққанини эслолмайдилар, мана табиатга нисбатан ваҳший бўлишликнинг оқибати дердилар. Наманган томонларда экин-тикинни бирдан дўл уриб турарди, аммо эрта-индин байрам деганда Тошкентни қор босиши тарихда ҳеч учратилмаган!

Дунёда саломатликдан муҳим нарса йўқ, афсуски, шу саломатликни қадрламайдиганлар ҳам бор; ичишади, чекишади, бўлар-бўлмасга асабни бузишади... Э, худо, ҳамма нарсани яратдинг, аммо шу асаб деган нарсани яратмай қўяқолсанг нима қиларди! — дерди Қўштут маҳалласик, титраб-қақшаб юрадиган Тошпўлат тажанг.

Тўсатдан қорни оғриб, туни билан букчайиб, оҳ-воҳ тортиб чиққан Жамшид Зулфиқоровни касалхонага олиб кетишди. Ҳаво айнаган шу кунлари уни тезда операцияга тайёрлашди. Навбахор ҳамма ёққа сепини ёйиб, табиат ниҳоятда гўзал бўлганида бирдан қор ёғиб, ерлар музлагани ҳеч қутилмаган ҳодиса. Забардаст, ўз соғлиғига катта эътибор берадиган Зулфиқоровнинг ҳам бирдан қулаши — қутилмаган ҳол, у қирчиллама қиш чилласида ҳам ўрда анҳорига бориб, музларни ёриб, сувга тушадиган «мўржлардан» бири. Семиришга ҳам, озишга ҳам йўл бермайдиган, бадантарбия билан доимий шуғулланадиган, доимо кулимсираб турадиган хушфёъл одамнинг бирдан йиқилиши, жарроҳ тифига ўзини тутиши оила аъзоларини эсанкиратиб қўйди. Бошқатдан қиш кийимларини кийиб, эрта билан соат саккизлардаёқ касалхонага етиб келган онабола бу ердаги улуғ мутафаккир Абу Али ибн Сино ҳайкали ёнида бир лаҳза тўхтаб, кейин ичкарига киришди. Кимдир ўз жигарининг олти соатга чўзилган оғир операциясида шу улуғ мутафаккир атрофида чўққайиб ўтирибди. Улар охирида йиғлаб кетишмабди, эскича ирим-сиримларга ишонмасалар ҳам ҳар қалай киши ҳаёти қил остида турганида, у тўрт томонга телмураркан... Фарқ бўлаётган киши сомон парчасига осилар экан... Маҳбубахон билан Нигора отасининг соат ўнда — яна бир ярим соатдан кейин бошланадиган операцияси уларнинг юракларига ларза соларди — кўричак операцияси ҳам барибир жиддий операция! Тиғ уриладими, барибир ҳамма операциялар ҳам оғир ҳисобланади. Эллик ёшларга борган Зулфиқоров умуман операциядан жуда қўрқарди.

Инсон нимадан хайқса бир куни шунга дучор бўлади дейди машоихлар. Мана, у жароҳ қўлига тушди!

Эшик тез-тез очилиб-ёпилиб, биров кирар, биров чиқар, кичик залга қўйилган стуллар деярлик банд эди. Кимдир ҳамшираларга телефон қоқар, кимдир девордаги рўйхатдан ўз ягирга фамилиясини излаб топиб, кечки, эрталабки иссиғи даражасини кутар, ҳамманинг юзида ғамгинликка ўхшаш бир сўниклик зоҳир эди. Бу ерда кулиб, чақнаб ўтирганлар йўқ. Баъзан аёл кишининг қўлидаги чақалоқнинг йиғиси кишилар асабини таранг қилар, нима қилишини билмай ташқарига чиқиб кетишарди.

Шу аснода уринганроқ юпқа пальтода, бошда шляпа кўз ойнакли бир хушбичим йигит хонага кириб, тумба ёнида ўтирган семиз ҳамширага салом берди-да, тезда ичкарига кириб кетди. Шу лаҳза залда шивир-шивир бошланди, анчадан буён бу институтга қатнаб юрган, зиёлинамо бир аёл «бу киши профессорнинг ассисентларидан бири, жуда талантли ёш жарроҳ...» эканини айтди. Одамлар унга ялт этиб қарашди. Йигитча ҳам кутиб ўтирган одамларга қаради; дераза тагида ўтирган она-бола унинг диққатини тортди, лаблари остида холи бор, қош-кўзи келишган, оппоқина қиз «ассисент» диққатини тортдими, танишга ўхшатдими, ҳар қалай уларга сал-пал бош ирғаб, ичкарига кириб кетди. «Ассисент» таърифини қилган бояги аёл қизиққан кишилар саволига жавоб беролмади; у «ассисент»нинг на исминини ва на фамилиясини биларди. Лекин бунда ўтирган Маҳбубахон билан Нигора учун профессордан ташқари оталари операциясига аралашадиган ҳар бир кимса ниҳоятда улуғ одамлар ҳисобланарди, дунёда улар учун энг қадрли бўлган оталари ҳаётини сақлаб қолувчи киши — ибн Сино билан баробар кишидир! Она-бола гарчи профессорни кўрган бўлсалар ҳам бутун умид-орзулари профессордан эканини дилларига тугиб ўтирардилар. Бу «талантли ёш жарроҳ» йигит ҳам уларнинг кўзига авлиё бўлиб кўриниб кетди.

Кутиш хонасининг деразаси тагидаги стулда ўтирган Нигора юрагини кўрқув ғижимларди, яна бунинг устига бугун 13 апрель! Бу рақамнинг беҳайр, европаликлар иримида гўё кўп бахтсизликлар шу рақаму шу кунга тўғри келишини эшитган эди. Нигора ҳозир дилидан ўтиб турган шу рақамга оид гапни онасига айтмади, айтиб бўлармиди! Ҳозиргина ибн Сионинг улкан ҳайкали ёнида туриб, онасининг пичирлаганини сезган эди. Эҳтимол у: «Бисмиллоҳир-роҳманир-роҳийм... Қул ҳув аллоҳу аҳад...»ни уч бор зикр этиб, оллога ёлборган, «дадажонимизга шифо бер, шифо бер, шифо бер!» деган бўлса ҳам эҳтимол. Бундай пайтларда инсон ҳамма иримни қилишдан ўзини тиймайди, гарчи бундай ақидаларга ишонмаса ҳам. Лекин Маҳбубахон чин дилдан оллоҳга ишонарди, баъзан эридан яширинча мусулмончилик удумларини қиларди.

Нигора ўрнидан туриб бориб, хушфеъл муаллима аёлдан, бояги «талантли ассисент йигит» ҳамма операцияларга қатнашарканми, деб сўради. Аёл, профессор қиладиган барча операцияларда у қатнашишини, умуман профессорнинг шогирдлари кўп, лекин мана шу йигитни ёқтиришини эшитган эмиш. Одамлар ҳамма нарсани билади, айниқса бундай катта профессорни билмасликлари мумкин эмас! Профессорнинг қўли энгил, кўплар шу киши операция қилишини истар эмиш, деганидан сўнг Нигоранинг бир оз чеҳраси очилди, чунки отасини шу профессор операция қилади. «Ҳа, ишқилиб, отангизга худо шифо берсин» деди кекса аёл. Унинг дил ғашлиги тарқагандек бўлди. Нигора жойига қайтиб келиб ўтиргач, онаси сўради:

— У опа нима дедилар?

— Ҳаммаси яхши бўлади, дейдилар, профессорнинг қўли энгил эмиш...

— Илоҳим шундай бўлсин! Дунёда яхши одамлар кўп... — бу билан она кимни кўзда тутаетганини билмасди, профессорними, ассисентними, бу ерда ўтирган дили очиқ кекса аёлними... «Ҳар қалай онамнинг оллога сиғиниб, сўнгра ибн Сино ҳайқалига ёлбориб келгани ёмон бўлмади, — деди ўзига ўзи Нигора, — ҳар қанча замонавий киши бўлганида ҳам бир нарсага этиқод қўймоқ кишига жуда зарур!»

Нигора медицина илми ўсиб кетгани, ҳозир юракни операция қилиб, ўрнига бошқа юрак ўрнатишгаётганини ҳам эслади. Бундай операциялар олдида кўричак операцияси ҳеч гап! «Медицина» — «Мадори Сино» дан олингани, «алгоритм», «Ал-Хоразмий», «Алгебра» — «Ал жабр»дан олинганигача биларди. Дунё фани буларни қабул қилган. Шарқдан кўп улуғ мутафаккирлар чиққанини кимдир гапириб ўтирарди. Юнонистонда Арасту, Афлотун, Ўрта Осиёдан Беруний, ал Хоразмий, ибн Синоу Улуғбеклар чиққани Нигора билан Маҳбубахонга далда бера бошлади. Шу тупроқ фарзандлари ҳужайраларида ўша улуғ мутафаккирлар ҳужайралари, қони борлиги, бизларнинг уруғ-аймоғимиз ҳамма мураккаб ишларни бажара олишга қодир эканини дилидан ўтказди Нигора.

Соат ўнда операция бошланган бўлиши керак. Нигора 4-қабат коридоридаги ҳамширага телефон қоқди. У ёқдан қандайдир бир эркак овози эшитилди: «Ҳа, операция залига кириб кетаяпмиз. Профессор шу ердалар...» Бу гапни эшитган Нигора юраги шиғиллаб кетди. Лекин отасини профессорнинг ўзи операция қилаётгани, қандайдир ёрдамчиси эмаслиги Нигорага далда берди. Ҳар қанча «талантли ассисент» бўлмасин, барибир профессорнинг ўзи қилгани яхши! Гарчи «кўричак» операциясини кўплар

менсимайдилар, барибари операция-да! Нигора трубкани қўйиб, илҳақ ўтирган онага буларнинг барини айтди.

Улар ташқарига чиқишди. Ҳаммаёқни оппоқ, қор босган, навда-ниҳоллар шохи эгилган, гулзорлар усти оппоқ, дарахтлар остида, йўлкаларда мусичаю чумчуқлар дон излаб юришибди. Салласи устида қордан яна бир салла яралган ибн Сино бобо ҳам уларга хомуш қараб турибди.

Нигора бошқатдан ҳайкал жамолига тикилди, ҳа, дарҳақиқат улуғ мутафаккир хомушга ўхшарди. У яқинроқ борди, йўқ, хомушга ўхшамай, аксинча у кулиб турибди. Нигора онага сездирмай, яна уч қадам ҳайкалга яқин борди; у «хомуш» эмас, чеҳраси очиқ, бир нарсани чуқур ўйлаб, томоҳада қилаётгандай... Нигора онасига яқинлашиб, беш-ўн қадам юришгач, яна ўнг томонга — ҳайкалга боқди. Ибн Сино яна унинг кўзига хомушдек кўринди...

Она-бола очиқ ҳавода у ёқдан бу ёққа юришди-да, кейин ичкарига кириб кетишди.

Операция тезда тугаганини билишди. Соат ўн иккиларда ҳамшира хотин кутиш залига чиқиб, ўртоқ Зулфиқоров оиласини чақиришаётганини маълум қилди. Она-бола оқ халат кийишиб, коридорларда тез-тез қадам ташлаб, зинапоялардан ҳаллослаб кўтарилиб, тўртинчи қабатга чиқишди. Операция залидан чиқиб, ювиниб, ўз кабинетида сигарета чекиб ўтирган профессор она-болага тасалли бериб, операция яхши ўтганини, Жамшид Зулфиқоровични ҳозир палатага олиб киришгани, иложи бўлса кечга яқин келиш кераклигини... айтди. Бундай мурувват ҳаммага ҳам эмас, ҳукумат аъзоси Зулфиқоровга кўрсатилаётган эди. Маҳбубахон билан Нигора жарроҳга ўз миннатдорликларини қандай баён этишни билмай, «раҳмат», «илоҳим доимо соғ бўлинг», «бахтимизга доимо омон бўлинг...» дейишди.

Наркоз беришга мажбур бўлишганини ҳам профессор айтди. Ҳали у киши ўзларига келмаганлар, кўзларини очмаган бўлса ҳам профессорнинг руҳсати билан ҳамшира уларни Зулфиқоров тепасига олиб кирди. Гўё пишиллаб ухлаб ётгандай эди. Она-бола кечроқ яна келишликларини ҳамширага айтиб, жарроҳлик институтидан ташқарига чиқишди. Салқин, баҳор ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишди. Боғ ичида турган улкан ҳайкалга яна тикилишди. Ҳайкал уларга табассум қилаётгандай бўларди. Таомил... Маҳбубахон билан Нигоранинг танига жон югургандай бўлди. Улар бунда эрталабдан буён пойлаб турган камсуқум шофёр йигитга буйруқ бериб, идора машинасида фириллаганча уйга қайтиб келишди, бунда кутиб ўтирган акаси Бобур, синглиси Севарага хушхабар етказиш керак, қариндош-уруғларга ҳам телефон қоқиш лозим.

Машинада кетатуриб чеҳраси очилган Нигора хаёлига «талантли ассисент» келди. Нега у кўринмади? Еки коридорда турган, оқ халат кийган врачлар орасида бўлса танимадимикан?..

Шофёр йигит машина тепасидаги ойначани Нигорага тўғрилаб, уни кузатиб борарди, хўжайин қизининг иссиқ юзи, лаб остидаги ярашиғ холига маҳлиё бўлиб тикиларди. Қадимги улуғ шоирлардан бири жононнинг лаб остидаги бир холига бутун бир Самарқанду Бухорони бериб юборгани ҳақидаги ғазални эшитган эди. Бу шунақа хол! Урнига тушган битта нуқта, дарҳақиқат, қўл билан чизиб бўлмас, илоҳий гўзаллик кашф этиши мумкин, деган Шарқ алломалари.

Жамшидбек ака бир ҳафталардан сўнг касалхонадан уйига келди. Қўй сўйилди... Уйига кўнгил яқинларини чақириб, зиёфат берди. Зиёфат тўрида жарроҳ профессор хотини билан ўтирарди. Ўзбекистонда ҳамма танийдиган хушовоз ҳофизу созандалар таклиф этилиб, Урдадаги (Қадим худди шу ерда Тошкент ҳокими Алимхон маҳкамаси собит эди) коттедж ҳовлисида наво янгради. Зулфиқоровнинг операция қилиниб, соғсаломат келгани деярли тўйга айланди...

Зиёфатдан сўнг, меҳмонлар тарқашга яқин Маҳбубахон профессор хотинини бир лаҳзага ичкари хонага чорлаб, бир кийимлик атлас туҳфа этди. Профессорнинг хотини «йўқ, бу ортиқча...» деганига ҳам қарамай, зўрлаб қўлига тутқазди. Профессорга тўн кийдирилиб, ичи шоколадга тўлдирилган Хитой вазаси ҳам туҳфа этилди. Вазани Зулфиқоровнинг шофёри машинада профессор уйига ташлаб келди...

Эрта билан профессор хитойи вазага боқди, хотини ҳам. Ваза устида бўрттириб тасвирланган аждар ва қушлар, хитой либосларидаги қисик кўз хотинлар тасвири... «Бу ажойиб ваза, ноёб...» деб дилидан ўтказди профессор. Нега бундай қилди! Унинг бирдан жаҳли чиқди, давлат арбоби, коммунист бўлатуриб, шунчалик қилиши яхшими?! У қайтариб юбормоқчи эди, хотини қаршилиқ кўрсатди: «ҳарқалай ҳаётини сақлаб қолдингиз, ҳар нима қилса арзийди. Қўйинг, ёмон фикрларга борманг, адаси!» «Бу менинг бурчим эди-ку!» Профессор ҳайрон бўлиб, хотинига тикилди... «Биз, ўзбеклар, баъзан жуда ошириб юборамиз, бу тўғри эмас!» деди яна профессор. Ҳа, дарҳақиқат Жамшидбек акада кейинги йилларда шундай «саховат» авж ола бошлади. Маҳбубахон ҳайрон, болалигида кўп қийинчиликларни кўрган Жамшидбек кейинги йилларда пулни пўчоқча қўларди.

Сузонғич ҳўкизнинг олдидан, тепонғич отнинг орқасидан ўтиш хавфли дейдилар. Жамшидбек Зулфиқоров она тилимизнинг хор бўлаётганидан туюқар, тили ғариб, она тили йўқ кимсанинг тўрт томонидан ўтиш ҳам хавфли дерди. Тил масаласи — дил масаласи, ҳозирги кунда бу ғоятда муҳим, она тилимиз хусусида кўпроқ гапириш пайти етганга ўхшайди, дерди у. Жамшидбекнинг мана бу томони Маҳбубахонга ёқарди.

Жамшидбек Зулфиқоров 1931 йили Тошкентда туғилган. Шу йигитлар вояга етиб, жумҳуриятга раҳбарлик қилаётганининг ўзи катта бахт. Жамшидбек шу кунгача нимаики топган бўлса ўз қўли кучи билан топган, отадан ҳеч қандай мерос қолмаган. Бундан ўн йилча бурун ҳовлини ҳам укасига ташлаб, ўзи коммунал уйга кўчди. Бошқа шаҳарларда ўқиди, ишлади, аммо қонида, вужудида ота қони сузар эканми, ирсият қонуни сузиб, устунлик қила бошлади, яъни ўзбек ўзлигини таний бошлади. Кўпларга завқу ҳаяжон берган «Лайли ва Мажнун»ни, «Фарҳод ва Ширин»ни, «Ўтган кунлар»ни қайта-қайта ўқиди. Миллий туйғу Жамшидда анча барвақт камол топди, унинг бахтига кўрқинчли таъқибу қама-қамалар йўқ, миллий ифтихор учун кишига миллатчи деган тавқе ланнат осмайдилар. Ҳаво мўътадил, қуёш нурида ҳамма гуллар қийғос очилиб ётибди...

Нигора отасининг фақат мансабдор эмас, билимдон, гўё «қомусий арбоб» сифатида ҳам у билан фахрланарди. Ишларида отаси мансабини суистеъмом этмаслик, ҳаммага ҳам гапирабермасликка ҳаракат қиларди, отанинг кўп вақт айтиб юрадиган уч шартини ҳам яхши биларди.

Дарҳақиқат, Жамшидбек Зулфиқоров мансабдор шахс сифатида уч шартга қатъий амал қиларди. Бу унинг кундалик ишида заруратдай сезиларди ҳам.

Биринчидан: оила аъзоларини, айниқса рафиқасини давлат ишларига аралашувига йўл қўймаслик; иккиламчи: қариндош уруғларнинг шахсий илтимосларини бажаришда мансабни суистеъмом қилмаслик ва ниҳоят ҳисобланган — порадан ҳазар қилмоқлик ва яна уч нарсага: тилга, нафсга, ҳирсга эҳтиёт бўлмоқлик ғоятда зарур, дерди у. Бу уч шарт бажарилмас экан, мансабдорнинг қўли ҳаром, унга ҳеч қачон ишониб бўлмайди!

Эндиги ҳикоя яна Нигора билан Ҳабиб хусусида бўлиб, унинг ҳаловати бузилгани, қизлар балоғат ёшига етгач, албатта бу даврни ўтказишлари неча асрлар мобайнида кузатилган. Мухаббат ҳар бир қизда ҳар хил кечади; бировлар анча совуқлик билан, бировлар Лайлию Шириндек ишқ алангасида ёнадилар.

Учинчи ҳикоя

Ўн саккиз ёшиндадур...

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.
Деса бўлғайким, яна ҳам ўн саккиз йил ҳусни бор,
Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур...

Мир Алишер Навоий

Ўша куни тўйдан чиққан Ҳабиб ошнолари билан то уйга етиб боргунча «қошлари камон, сўзлари асал, кўзлари чўлпон...» ҳақида гаплашиб келишди. Хаёл билан бўлиб, катта кўчада ғизиллаб келаётган бир машинага этаги тегиб кетди. Нега бу қиз шунчалик диққатини жалб этди; ўзи ҳам билмасди — гапирганда дудоқларида бир кулкую табас-сум аломатлари зоҳир бўлади. Чап томон қалам қоши ўйнаб, учаётгандек... У атайин бундай қилаётгани йўқ, албатта, беихтиёр ёноқларидаги икки кулгичи йигитлар диққатини тортиб олади. Ўзини нечоғлик сипо тутишига қарамай, бўртиб чиққан кўкрак, хипча бел — етилиш, балоғат ёшидир, чунончи ғунчалар ҳам етилиб барг ёзади... Ҳа, ҳазрат Навоий ҳам беқиёсликни «...ўн саккиз ёшиндадур...» деганлар. Тим қора сочининг елкаларида ҳалқа бўлиб туриши, лабларида учай-учай деб турган кулгу сўз тасвирига ситмас. Бир кўришда шунчалар таассурот.

Ҳабиб ҳар куни кўпгина қизу жувонлар билан учрашади, унинг атрофида қанчалар хушбичим қизлар бор-ку! Аммо бу қизда бир сирли латофат киши диққатини тортмай иложи йўқ.

Йўлда, дўсти унга «муҳаббатнинг сирли домига илинганини» эслатиб, сенинг феълингдаги мажнуннамолик, муҳаббат домига илинтиради. Мен бу масалада ботирман, оҳ-воҳ, куйиб ёнишларни ёқтирмайман! Мен бошқачаман, деди. «Худо яратган нозу неъматлардан инсон четда қолмаслиги керак...» дерди яна ўша Пати ниҳоятда кўпол ўхшатиш билан.

— Сен жарроҳсан, гўшту кабоб емайсан, кўз олдинга инсон жисми келиб туради. Утин ёриб, кетмон чопмайсан, чунки қўлни эҳтиёт қилиш керак. Сенга қийин! Мен, азизим, бошқачароқман; кабоб ҳам ейман, кетмон ҳам чопаман, тикони кирса ҳам барибир гулларни узаман... — дерди кайфи ошган Пати пишиллаб.

Ҳабиб ошнаби билан хайрлашиб, уйга кирди — оназори ухламай кутиб ўтирган экан. Тўйнинг яхши ўтгани ҳақида икки оғиз гапириб, ўз хонасига кириб кетаётган эди, она тўхтатди.

— Уғлим, тўйлар қандай яхши! Мен ҳам қариб қолдим, бир оёғим ерда... — демасданоқ онанинг айтмоқчи бўлган гапини фаҳмлаб, кулумсиради. Чунки бу гаплар деярлик ҳар куни такрорланиб турарди.

— Гапингиз тўғри, ойи, менимча, энди тўйни тезлаштирамыз.

— Лазокатхон холангнинг қўрғонтагилик эгачиларининг қизи етилиб ўтирган эмиш. Ўқиган, ҳозир попоп артелида гулкўрпа, палак тикар эмиш. Таърифини зўр қилишди. Олти минг сўмлик венгер гарнитураси, ҳамма нарсаси муҳайё эмиш. Совчи бўлиб борайми?

— Ойижон, тушунасиз-ку. Мен ўзим топаман. Топдим...

— Вой, ойнаниб кетай сандан. Қандай қилиб топдинг?

— Топдим...

— Қанақа қиз экан?

— Яхши...

— Вой, ойнаниб кетай ўшандан.

— Совчиликка борайми?

— Борасиз албатта!

— Сан тенгилар икки-уч болалик бўлди, ўқиш, илмий иш ўз йўлига болам, лекин уйланиш ҳам керак, — кампир хурсанд бўлганидан ўғлини ўз саволлари билан қийнагиси келмай, гапни тўхтатди, — ечиниб, дамингни ол. Ҳозир чой олиб кириб бераман.

— Илмий иш деяберинг, ойи, шу «қассоблик» ҳам жонимга тегди. Профессор билан уришиб қолдим... Ҳеч қачон жарроҳлардан давлат арбоби чиқмаган. Иш, иш, иш... Бизга ёмон қарайдилар... Бизлардан биронта депутат ҳам чиқмаган. Хаста бўлиб, оҳ, деганларидега бизлар раҳбаримизнинг эсига тушамиз...

— Ундоқ дема, болам, касбинг жуда яхши.

Орадан икки кун ўтгач, Ҳабиб куннинг ўрталарида Нигоралар уйига телефон қоқди. Уша куниеқ ёддан кўтарилмасин, деб телефон номерини ён дафтарчасига — альфавитнинг «Н» саҳифасига ёзиб қўйган эди.

— Ҳа! Эштаман? — дарҳол у томондан қизалоқнинг бийрон овози эшитилди.

— Салом, — деди Ҳабиб. Ва хаёлидан шу фикр ўтди: «Тўғридан-тўғри Нигорaxonни чақириб беринг десаммикан, ёки...»

— Салом! Сизга ким керак?

— Нигорaxon.

— Ҳозир чақираман. Трубкини қўймай туринг, у балконда, — бийрон қизнинг узоқ кетмай «Ника, трубкини кўтар, «ўша»... дегани шундоқ эшитилди. Муқобил телефон трубкисини кўтарган Нигоранинг синглисига «трубкини қўйиб қўй!» деб дўқ ургани ҳам эшитилди. Мансабдорларнинг хонадонларида телефон аппаратлари ванғиллаб ишлашгани Ҳабиб яхши биларди. Бу қизалоқ Нигоранинг қитмир синглиси бўлса керак, деб тахмин қилди у.

— Эштаман!

— Салом-алайкум! Мен Ҳабибман... — унинг юраги гурс-гурс ура бошлади.

— Салом, Ҳабиб ака! Танидим. Қалай, Насриддин афандидан латифа топдингизми?

— Ҳа.

— Эштамизми?

— Эштамиз. Телефондами ёки учрашганда айтиб бераманми?

— Афанди латифасини телефонда айтиб бўладими! — Нигора эркаланиб кулди, — бунинг устига, трубкини кўтариб, эшитиб турадиган жосуслар бор! Севара! Трубкини қўй!

Сингил опани доимо таъқиб этарди, у шақ этиб трубкини босди.

— Гапимни эшитяпсизми?

— Ҳа, эшитяпман.

— Марҳамат, эштаман!

— Вақтингиз бўлса учрашайлик. Илтимос...

— Ҳўп бўлади. Бугун кечқурун адамлар Москвадан келадилар, кутиб оламиз.

Эртага учрашимиз мумкин.

— Соат бирда Санъат музейи ёнида кутсам бўладими?

— Бўпти! Бўлади.

— Хайр, саломат бўлинг!

— Хайр!

Нигора очик кўнгиллиги, адасининг Москвадан келишию синглисининг қитмирлиги-гача яширмай, ҳозирданоқ яқин кишисидек муносабатда бўлаётгани Ҳабибни яна ҳам ўзига жалб эта бошлади. Ҳабиб кўринишдан сал-пал қовоғи солиқ, «илмийроқ...» кўринса-да, аслида қувноқ, қисман муғомбир, кимдир рақибларидан бири уни «худбин» деганича бор эди. Ҳозирги вақтда негадир худбинлик айб эмасдек бўлиб қолди. Тавба!

Машинада юрадиган мансабдорларга ҳаваси келиб, шу ҳақда гапирганида уни илмий раҳбари — профессор жеркиб ташлаган. Шу калла билан жарроҳ бўлиб юрибсизми? Жарроҳлик мансабдорликка эйд хунар, деган эди. Ҳабибнинг отаси ўлиб кетиб, онаси ва уч укаси билан қолишган. «Гул етим» бўлгани билан шу ёшигача анча қийинчиликларни кўрди, ўрта мактабни тамомлагандан кейин отасининг орзуси бўйича врач бўлишга интилди. Институтни тугаллаб, ҳозир жарроҳли институтда, машҳур профессор қўлида ассисент бўлиб ишламоқда. Йигирма беш ёшга борганига қарамай, ҳалигача уйланмай юрганини баъзи сабаблари ҳам бор; биринчидан, институтда чинакам ўқишнинг ўзи бўлмайди; лекциялардан ташқари қанча адабиёт, қанча елиб югуришлар, лекциялар, операцияларда, кутубхоналарда бўлиш, касалхоналарга қатнаш, лабораториялар... Бунинг устига барча лекцияю манбалар рус тилида. Институтда ўқиб юрган чоғларида ҳам бир қизга ошиқ бўлган, ўйлаб нетгунча уни бошқа йигит илиб кетган. Уйчи ўйлагунча, таваккалчи ишини битирар дейдилар. Ушанда қўлдан чиқариб юборган қиз катта даргоҳдан эканини эшитган Ҳабиб ич-ичидан куйган эди. Иккинчидан: уйда шароит ҳам йўқ, етишмовчиликлар қанча. Уй солмаган, том сувоқ қилмаган ўзбек йўқ! Ўзбекнинг қайси валломат профессори паркетли, батареялик, лифтлик уйда туғилибди! Сомонли лой билан сувалган хоналар, сандалу тунука печкада исиниб, ҳовлининг бир бурчагидаги ошхонага, яна бир бурчагидаги ҳожатхонага қатнаб катта бўлган. Зотилжам бўлиб тузалмаган бола йўқ. Оппоқ чинни тоғора — унитаз, жўмракларидан вижиллаб иссиқ ва совуқ сув тушадиган, сасийдиган лампа-ю шамлар йўқ, чарогон электр қандиларни қайси профессор ёшлигида кўрибди! Қори Ниёзий кўрибдими? Жарроҳ академик Воҳидов кўрибдими? Ёки Беруни Сино кўрибдими? Улар шамчирокда «Бобурнома»-ю, «Илми Ҳандаса»ни, «Ал-Қонун»ни яратишган, асрлардан асрларга ўтиб кетувчи бинолар қуришган. Офарин уларга!

Ҳабиб баъзан хаёлга чўмарди. Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа, дерди ўз-ўзига. Ҳар қалай мана шу сабаблар ва қисман шўхлиги ҳам унинг уйланишига халақит бериб келарди. Ёшлигида бошқа болалар қатори дарсдан ташқари вақтларида отаси, укаларига қарашарди, фишт таширди, бели қайишиб, сомонли лойни пақирлаб томга олиб чиқиб берган. Беланги бўлиб, институтга аранг борган вақтлари ҳам бўлган.

Эртасига, соат йигирмата кам бирда Ҳабиб Санъат музейи ёнига келди. У ниҳоятда ҳаяжонланарди. Иккита билет олиб, у ёқдан бу ёққа юриб турарди. Музей олдидаги ўриндиққа ўтирди. Қўлида янги газета. У, бугун кўкрак чўнтакли, елкасида поғони бор оқ кўйлагини, тахи бузилмаган шимини кийган эди.

Бирдан ўн минутча ўтганда бу ерга ҳукумат аъзолари юрадиган рақамли кумушранг машина келиб тўхтаб, қўлида портфелли Нигора машинадан чиқди. Шофёр йигит машина ойнасидан тикилиб қараб туриб, Нигора таъкидлаган бўлса керак, тезда кетди. Қиз яқин танишдек Ҳабиб билан қўл беришиб омонлашди. Уларнинг икковлари ҳам ҳаяжонда, лекин буни сездирмасликка ҳаракат қилиб, жуда ҳам ўзларини босиқ туттиларди. Лекин Нигора қизариб, ҳаяжонини яширолмай, салом-алиқдан кейиноқ институтдан тўғри бу ёққа келаётганини, бугун эрта билан троллейбус бекатида «чп» бўлганини, бир дугонасининг қўлидаги олтин соатини шундоқ бекатда йўлтўсар безорилар юлиб олиб қочганини кўрқув билан гапирди. Шу сабабли отаси кейинги кунларда ўз машинасини бериб тураётганини айтди.

— Чатоқ бўлибди, — деди Ҳабиб таассуф билдириб. — Насриддин афанди ҳам бозорда кетаётган экан, бошидаги янги қалпоғини ўғри олиб қочибди. Афанди бўлса ўғри кетидан чолиб, қувлайди, десалар, у бамайлихотир бозордан чиқиб, тўппа-тўғри кабристонга бориб дарвоза олдида ўтирган эмиш. Орқасидан эргашиб келган одамлар:

— Мулла Насриддин, қалпоғингизни ўғри у томонга олиб қочдию сиз нега бу томонга келиб ўтирибсиз? — дебди.

Афанди бўлса:

— Уша ўғри барибир бир куни шу ерга келади... — дебди.

— Ха-ха-ха-ха!.. — бирдан кулиб юборди тўлқинланиб турган Нигора, — қарзингиздан узилдингиз!

— Ҳамон шу ерга келдик, ҳамма вақт ҳувиллаб ётадиган музейга бир кирайлик? Бу музей ҳам Навоий театридек томошабинлардан ҳоли. Кирайлик, савоб бўлади.

— Бечора театр, бечора музей... — деди Нигора Ҳабибга ялт этиб боқиб. — Нега бундай?

— Бир раққоса бор, фақат ғарбий оврўпоча ўйнайди. Байналмилаллик яхши, ким байналмилалликка қарши чиқарди, лекин ҳар бир санъаткор аввало ўз ота халқи санъатини улуғлаши керак. Ҳинд раққосалари ўз халқи рақсини жаҳонга олиб чиққан. София Ротаруни олинг! Зайнаб Хонларова Озарбайжон қўшиқларини дунёга ёйди. Узимизнинг Муножотой ўзбек миллий қўшиқлари билан халққа чинакамига муножат қилаётгани қандай яхши! Алимаҳсумов, Ҳасан Ражабий... Тайёр ошга баковул — менимча, чинакам санъаткорлик эмасдир. Шухратпарастлик ёки масхарабозлик! Шу йўл билан кўп имкониятларга эга бўлаётган кимсаларни биламиз! Улар ўз она тилларида ҳам сўзлашмайдилар, ўзбек тилини андилар, қаланғи-қасанғилар тили, дейдилар. Ушаларни кўрсам қониб қайнаб кетади!

— У-ў, сиз жуда резкий, кечирасиз, кескин гапирар экансиз, — деди оғзи очилиб, маҳлиё бўлиб қолган Нигора, — бундай гаплар айтишга эҳтиёт бўлинг, миллатчи деб айб қўядиганлар топилиб қолади.

— Тушунаман. Бундай тавқи лаънат кўплар бўйнига осилган. Менга танбеҳ беришингиз ҳам табиий, сиз, ҳукуматимиз катталаридан бирини қизисиз. Гапимга хафа бўлманг.

— Йўқ, хафа бўлмайман. Мен кескин, ҳаққоний гапирадиганларни ёқтираман. Ланж одамни, манфаат йўлида ҳамма томонга эгиладиганларни ёқтирмайман.

— Сиз декабристларга ўхшасиз.

— Унчалик эмас. Лекин тилимизни занглапти, истъомдан чиқараётганлари ёқтирмайман. Санъаткорнинг ёки адибнинг Австралия қитъасида обрў олганининг аҳамияти йўқ. Уч пул! Биринчи галда ўз юртинг, ўз халқинг эъзозласин! Муқаррамахон миллий рақсни кўтарди, у ҳам дунёни кезди. Сен, эй ниначага ўхшаган раққоса, сен нима қилдингки, ўзбек миллий санъати сенга тасанно айтсин! Мана бу гапни айтсанг, ўша «санъаткор» сенга сиёсий айб ташлаб, бўйнингга тавқи лаънат илмоқчи бўлади, юқори ташкилотларга ёзади. Ушаларга қарата, сен она тилингни, она санъатингни хор қилган кимса бошқа ҳеч бир халқ санъатига вафо қилмайсан дегим келади!

— Уҳ-ҳў! Мен сизнинг ҳамма гапингизга қўшилмайман, лекин ўз фикр-мулоҳазангиз борлиги, қатъийлигингизни маъқуллайман, — деди Нигора Ҳабиб билан ёнма-ён музей ичкарасига кириб кетатуриб, — ҳамма ўзбек ёшлари ҳам фикрлашда сизга ўхшаганмикан?

— Биз ўз-ўзимизни танияпмиз, — деди Ҳабиб, — узоқ йиллар давомида ўзлигимизни билмаслигимиз кимларгадир кераклиги энди маълум бўлиб қоляпти. Халқ уйғоняпти. Айниқса ёшлар, талабалар барвақт уйғонмоқда. Бу жуда яхши.

Ҳабиб ва Нигора ёнма-ён ичкарига киришди. Кенг ва гўзал залларда айланиб, мрамар зинаполлардан кўтарилишди. Уларнинг икковлари ҳам ҳаяжонланарди. Қандайдир қувонч Ҳабиб юрагини кучган, одатдагидек унга гапиролмас, ўзидан одам ёш бўлса ҳам у севикили қиз олдида ҳаяжонланарди. Тавба! Ҳар кунги қанчалаб анчалар ичди бўладиган, қанчалар чиройли аёллар билан гаплашадиган аспирант нечун бу қиз олдида ўзини йўқота бошлади! Таажуб, демак, мен уни яхши кўриб қолибман, деди ўзига ўзи Ҳабиб.

— Рассом Абдуллаевлар, рассом Аҳмедов ва Аҳмаровлар жуда зўр! — деди Нигора эркаланиб, — лекин мени сиз, ассисент Ҳабиб қизиқтиради. Ўзингиз ҳақингизда озгина гапириб беринг. Илтимос!

— Хўп, гапириб бераман. Ассистент эканимни билибсиз... Жарроҳлик институтида ишлайман. Бўйдоқман, профессор Фуломов... Ешим 25 да.. Вассалом!

Нигора кулимсираб, ерга қаради.

— Бўйдоқман, бўйдоқлик ҳам жонимга тегди, — деди яна Ҳабиб. — Агар институтимиздан характеристика олиб келинг десангиз, олиб келаман, ишчан ва ахлоқан пок... деб берадилар, албатта. Ишонаберинг! Нигорахон, «анъанавий» саволлар... сеvingизга муносиб бўлиш учун қаҳрамонликлар кўрсатиш, муҳаббат изҳор қилишликлар ва ҳоказолар, булар бари романларда ёзилади. Агар сизнинг эътиборингизни қозониш учун қанақадир жасорат кўрсатиш керак бўлса, вақт керак, кўрсатармиз. Гап шундаки, сиз менга ёқиб қолдингиз. Сизни севиб қолганга ўхшайман. Менга турмушга чиқинг. Ота-онангизга буни айтинг, майли суриштиришин. Менинг бахтим фақат сиз билан бирга эканини сезяпман. Ойимлар совчи бўлиб бормоқчилар. Мана, юрагимдаги ҳамма бор гап шу... Мен реалистман, умуман ёмон одам эмасман. Насриддин афанди ёшлигида чучварани яхши кўрар экан, ҳар гал қайноқ чучварани оғзига солганда кўзидан ёш чиқиб кетаверибди. «Уғлим, чучвара қочиб кетмайди, сабр қилинг», — дебди отаси. «Сабр қилсам оч қоламан, отахон! — деган экан Насриддин афанди.

— Ха-ха-ха-ха! Яна айтинг! — Нигора кулгидан ўзини тутиб, Ҳабибга қаради, — сиз афанди айтишга устамсиз ёки атайин мен учун топиб келдингизми?

— У ҳам, бу ҳам... «Қандай ахшисан, хотинжон, дебди бир кун афанди тўшакда ётган ўз хотинига. Худо сени яратмаганда нима қилардим?» «Худо худди мендақадан иккитасини яратганда нима қилардингиз?» дебди хотини. «Икковини ҳам олардим», — дебди Насриддин афанди. Хотини афандининг юзига бир шапалоқ туширибди.

— Энди ўзингиз ҳақингизда гапириб беринг, — Нигора жилмайди.

— Илмий иш олганман. Келаси йилларга ҳимояга тайёргарлик кўрамиз, — Ҳабиб тўхтаб, Нигорага тикилди. Нигора кулимсираб, Ҳабиб гапига жавоб қилишни хаёлига ҳам келтирмасди. Девордаги катта суратга беихтиёр тикилишди, бу «Чўмилаётган гўзал» эди. Уртага жимлик тушди. Бир лаҳзадан сўнг Нигора Ҳабибга мурожат этди.

— Яна ўзингиз ҳақингизда гапириб беринг, кенгроқ билишни истайман.

Ҳабиб кулди, у Нигоранинг қўлидан ушлади. Қизнинг вужуди жимирлашиб кетди, у қўлини тортиб олишга уринди. Қип-қизариб ерга қаради.

— Бўлди, савол бериб, сизни қийнамайман! Кеча адамлар Москвадан келдилар, ишлар яна катта бўлар экан, Сибирия дарёлари Иртиш ва Енисей сувларини Шимолий

Қозоғистон ва Урта Осиё ерларига олиб келиш, Орол денгизига қуйиш мўлжалланаётган эмиш... Плани тасдиқланиш арафасида экан. БАМга қанча пул кетган бўлса бу қурилишга ҳам шунча кетармиш... Ҳали қанча қаҳрамонлар чиқади, мукофотлашлар бўлади. Ўзбекистон орти миллион тоннадан ортиқ пахта етказиб берар эмиш. Адамлар ярим кечагача Москвада бўлган гапларни айтиб бердилар. Республикамиз Иттифоқда биринчи даражага кўтарилар деб қолибди...

Музейдан чиқишгач, ошинг ҳалол бўлса кўчада ич, дегандай Ҳабиб Нигорани уйига кузатиб қўйди. Кўча четида ёнма-ён, бемалол гаплашиб боришдан Нигора чўчимайди. Пастқамроқ кўчалардан юришлари ҳам мумкин эди, буни икковлари ўзларига эп кўришмади.

Маҳаллага киришда, катта кўчада иттифоқо одамлар оламони устида банорас паранжи ёпилган тобут келаётганига кўзлари тушди. Ҳабиб Нигорани бир оз йўл четида кутиб туришини илтимос қилди-да, югурганча тобут томонга борди, одамларни ёриб, туртиниб, тобутга яқинлашди. Анча жойгача навбат кутиб юриб, кейин тобутни елкасига олиб анча жойгача кўтариб борди. Бошқалар сурилиб келиб, унинг елкаси ўрнига елка тутишгач, Ҳабиб сирғилиб, оломон ичидан чеккага чиқди. «Жойингиз жаннатда бўлсин...» деб пичирлаб дуо ўқиди. Шундан сўнг, орқада, йўл четида қолиб кетган Нигора томон юриб келди. Ун беш минутдан мўлроқ, тоқати тоқ бўлиб кутиб турган Нигора хайрон:

— Ким вафот этибди? — сўради Нигора.

— Билмайман... Кекса бир она вафот этганга ўхшайди...

— Танийсизми?

— Йўқ.

— Танимаган одамга ҳам борадимми?

— Ҳа.

— Қизиқ?

— Чунки бу марҳума юртдошимиз... Таниш-танимаслигимнинг аҳамияти йўқ, она..

— Мен сизни оз-моз билаяпман. Ўзингиз ҳақингизда бир нима демасангиз ҳам, сизни ўрганаяпман... — деди Нигора Ҳабиб кўзларига тикилиб... — Инсон қалби жуда мураккаб. Қалбингизни билаётирман.

* * *

Нигора Ҳабиб билан хайрлашиб, уйга қайтиб келгач, бу учрашувнинг жуда кўнгилдагидек бўлганини хаёлидан ўтказди. Негадир бу йигитнинг ўй-хаёллари, фикри, бир сўз билан айтганда дунёқарашини севиқли профессори Мавлонзодага жуда ўхшаб кетарди. Профессор ўзининг мароқли лекциялари билан талабалар ичида ғоятда машҳур, эллик ёшлардан ошган бу олим баъзан анатомия қолиб миллий онг ва миллий фазилатлар.. инсонийлик... ҳақида гапириб кетарди, программада йўқ бу гаплар талабаларга ёққанда қандоқ! Отаси зиёли киши бўлгани, у қадим Бухорода профессор Фитрат билан таниш экани, бир куни келиб Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратлар тупроқдан бош кўтариб чиқажаклари аниқ, деб ишонч билан гапирарди. Профессор Мавлонзода Нигоранинг адаси билан ҳам таниш, тўғрироғи, бу машҳур профессорни Жамшидбек Зулфикаров яхши биларди. Ўзбекистонда Қори-Ниёзий, Ҳабиб Абдуллаев, Яҳё Фуломлардан кейин ўнта атоқли профессорлар бўлса, улар ичида Мавлонзода ҳам бор, дерди адаси. Унинг дарс соатларида аудиторияга талабалар тўлиб кетар, баъзан бир неча «оқим»лар бирлаштирилиб, бир томони баланд, қия қурилган катта залда лекцияси бўларди. Лекциядан сўнг талабалар ўртасида унинг баъзи сўзлари оғиздан-оғизга кўчар, мутолаа қилинар, буларнинг бари Нигора кўз олдига келди. Профессорни эслаш Ҳабиб обрўсини яна ҳам оширди — негадир уларнинг дунёқарашини жуда яқин. Профессор қаҳратон қишда ҳафтада икки-уч бор Ўрдага, Анҳор ёқасига бориб, яхлар аро чўмилар, — «морж» — шу «моржлар жамияти»нинг аъзоси ҳам. Одамлар энгил машинада юрса у баъзан ҳеч ким қилмайдиган қилиқни қилиб — велосипед миниб институтга келарди. Ҳабибда ҳам шунга ўхшаш қилиқлар бор, велосипедни яхши кўришини, баъзан миншини айтган эди. Хитойлар, вьетнамликлар бекорга велосипед минишмайди, бунда ҳикмат кўп, дерди Ҳабиб. Профессор Мавлонзоданинг спорт билан шуғулланишини ҳам талабалар яхши билишарди — улар билмайдиган сиру асрор йўқ, дунёда. Профессорнинг соғлом бўлиш, узоқ яшаш учун тинимсиз бадантарбия билан машғул бўлишлик лозимлиги, ўзи бунга қаттиқ риоя қилиши ҳам маълум. Севиқли профессорлари юзга кириши, бу забардаст, соғлом одам жуда узоқ яшаса керак дейишарди. Яхши одамлар дунёда узоқ яшайберсин, дерди Нигора бувисидан ўрганган гапни баъзан такрорлаб.

Нигора қалин дафтарини варақлаб, профессорнинг лекцияларидан ёзиб олган баъзи фикрларга кўз ташларди: «Ижодкорки ўзини тинимсиз телевизорга — ойнаи жаҳонга урабердимми, унинг ижоддан тугаганидан далолатдир. Бундайлар ўз юзини

кўрсатиш, ўзлигини таманно этишга жон-жаҳдлари билан киришиш — қуриб қозираш талвасаси. Йўқлик оламини бор, деб кўрсатишга уринишдир. Кал тароққа ўч бўлганидай...»

«Киши ҳар қанча зако бўлмасин, алломаю номдор, мансабу баобрў бўлмасин, барибир халққа мурожаат этади, чунки ўша алломаларни халқ беради. Халқ заковатига чегара йўқ, фарзандларга илм бераётган домлаларни ҳам халқ беради. Аъналаримиз, одатларимиз хусусида отахонлардан, кўпни кўрган оқсоқоллардан ошириб бир сўз айтишга ожизмиз».

«Аммо, ҳозирги кунимиз шарофати билан тикланган, қардошлик ила бирлаштирадиган урф-одат, аъналаримиз тиклангани, «Наврўз», «Хотира кун» — катта воқеа бўлди». «Ялпиош — яхши». «Тўйни мажлисга айлантормаслик керак, тўйда «доклад» қилиб юборадиган, одамни қилт этмай, овқат едирмайдиган, узундан-узоқ сўзлайдиган косагуллар жонга тегди. Тўйда адоват, ҳасадгўйлик бўлмаслиги, ортиқча исрофгарчиликлар ҳақида оқсоқоллар кўп гапирди. Кишилар тўйга фақат егани келмайдилар, мулоқот, гаплашиш, куй тинглаш, рақс ҳам керак, азизлар!»

«Ровоч сайли», «қовун сайли» ҳам керак».

«Жанозада кўчадан ўтиб кетаётган шофёрлар машинасини шарт тўхтатиб, тобутни кўтариши — олижаноб фазилат. Қабристонга бориб, ота-онаси қабрига гул қўйиш, гул экиш, тозалаш бу — инсонийлик. Агар бундай фазилатдан маҳрум инсон бўлса, унинг ҳайвондан фарқи қолмайди...»

«Хоразмий Сино, Барбод давридан қолган дуторни қайта ишлаб, қовоққа ўхшатиб, овозини бузиб қўйдик. Минг йиллар давомида шаклланган наврўзу сумалакни бузиб, атала қилиб қўймаслик учун ҳадеб, асрий урф-одатларимизга ислоҳ киритабериш ҳам яхши эмас!»

«Жанозага ҳамма қатнашиши керак, кишилар ота-она тобути ёнида иккига бўлиниб, бир қисм сафда, бир қисм — биз коммунистмиз деб чеккада қолиб туриши, халқдан ажралиб туриши тўғри эмас! Ота-она қазосида фарзандни таъқибга олиш, сен жанозада иштирок этсанг мансабингдан кетасан демоқ, иввогар шахслар таъқиб — бу жуда ёмон нарса.. Киши қалбини таҳқирламаслик керак».

Баъзан адасининг гаплари ҳам профессор фикрлариغا яқин келарди, демак, миллат уйғонмоқда... Баъзан Нигоранинг кўз олдига қинғир-қийшиқ кийимлар, жазу ча-ча-ча...лар ғойиб бўлиб, миллий халқ рақси паҳлавонлардек қад кўтаргандай бўлмоқда...

Нигора ўйланиб қолди, демак, дўппи кийиб юрадиган, овқатдан сўнг албатта фотиҳа ўқийдиган шофёр йигит чин ўзбек. Ҳабиб ҳам, баъзан ўз ота-боболари удумига мойиллик кўрсатади.

Баъзан онаси адасини таъқибга оларди, бу Нигорага мутлақо ёқмас, рашк ёмон нарса! Агар миллий маданиятим, деб, кишилар яна бу ёмон иллатдан холи бўлмасалар, бу жуда ёмон! Бошқа халқлар маданиятини, яхши урф-одатларини инкор этиш, бу ўта ноинсофлик-да, мутлақо кечириб бўлмайди!

Ойнаи жаҳонда кўрсатилган концертларда машҳур раққосаларнинг чиқиши кейинги кунларда Жамшид Зулфиқоров юрагини ўйнатар, Маҳбубахон уларнинг биридан эрини ғоятда қизғанарди. Шўрлик Жамшидбекнинг мутлақо алоқаси бўлмаса ҳам, қачонлардир бир анжуманда раққосанинг санъати ҳақида тўлқинланиб гапирган эди. Ушанда Маҳбубахонга эрининг ҳаяжони ёқмаган. Хотини юрагидаги ҳасад бора-бора рашкка айланди. Бу ҳолдан фаромуш Жамшидбек Зулфиқоров раққосанинг маҳорати шайдоси бўлиб, уни тез-тез тилга олар, у телевидениега чиққан кунни гўё тўй бўларди. Аммо зимдан кузатиб юрган Маҳбубахон кунлардан бир кун, концертда чиройли рақсга тушаётган ўша санъаткор сабаб бўлиб, эри билан қаттиқ жанжаллашди, тарелкалар синди... беибо сўзлар тилга олинди... «Ўша раққосаникига кетақолинг!» деган бақирғу нидолар хонани жунбушга келтирди. Бу жуда ортиқча бўлди, деди Жамшидбек ўзига-ўзи, санъат ҳамма учун, лекин ёмон ҳаёлларга бориш одобдан эмас, деди у хотинига тушунтириб. Нигора қулди, Бобур таажжубланди, ёши катта одамларда ҳам рашку қизғаниш бўлар экан-да! Бунинг устига оталарининг ҳеч қачон бу масалада чувни чиқмаган, эҳтиёткор, ҳатто бу борада «тақводор» экани ҳам кўпларга маълум эди. Лекин раҳбарий лавозимни эгаллаб турган бир кимсанинг ахлоқий нопоклиги халқ ичиде кенг тарқалиб, гап-сўзларга сабабчи бўлган, кўп хонадонларда ёш жувонлар ўз эрларига ишонсизлик феълени мавжуд этган. «Эркалар итни кўрса ияди...» деган гап ҳам жаҳл устида оғизларидан чиқиб кетган.

Жамшидбек Зулфиқоров ишлаб чарчамас эди-ю, аммо вафодор хотиннинг бемаъни рашки тинкасини қуритар, шу бечорага ҳам худо озгина ақл берақолса бўлмасмиди, деб ранжирди. Хўшлар зотидан бўлган уруғидаги бир хотиннинг оилада тинимсиз «қирғин-барот...» қилишини эшитган эди. Уша хотинни эсласа, юраги шиғиллаб кетиб, хотинининг асоссиз қизғанишларини унутарди.

Тинимсиз асаб бузилишликлар саломатликка ҳам футур етказиши аниқ. У, бадан тарбия қилмоқчи бўлди, врачлар маслаҳати ҳам шундай эди. Нигоранинг домласи профессор Мавлонзодага ўхшаб эрта билан кўчага чиқиб югуришни орзу қилди. Лекин мутлақо қўли тегмай, унисини ҳам, бунисини ҳам қилолмади, лекин ўша раққоса туфай-

ли телевизор ёнига боришга юраги безилларди. Кечқурун «Время» олдидан телевизорни бурашга ҳам юраги шифилларди. Бир куни зерикиб ўтириб, жасорати кўзгаб телевизорни шиқ этиб қўйган эди, худди ўша раққоса доиранинг серзавқ зарбига рақсга тушаётган экан. Зулфиқоров дам хотинига, дам раққосага қараб қотиб қолди.

— Билармидингиз ҳозир чиқишини?!

— Улай агар!

— Йўқ, сиз биласиз! Телевизорнинг катталари ҳам сизга тобе! Сиз билиб қўйдингиз ҳозир?!

— Одамга ишониш керак! Бу тасодиф!

Ҳар қалай шу куни уй хуфтон бўлди. Эрта билан ўрнидан туриб, бадантарбия қилмоқчи, кўчада югуриб келмоқчи эди, бўлмади. У ўз каравотида тахта бўлиб ётди...

Аммо қувноқ, хушфёъл, рашку умидсизликдан узоқ профессор Мавлонзода Нигоранинг «идеали» эди. Бу одам жамият учун жуда керак, бу одам юзга киради, деб ўйларди.

Икки ота, яъни Жамшидбек адаси билан профессор Мавлонозода (муаллим ҳам отадек азиз кимсадир) тавсифи бу ёқда турсин, энди яна Нигора ва Ҳабиб муҳаббатини тавсифлаб, қалам сурагимиз...

Тўртинчи ҳикоя

Висол

Кутилмаганда касалхонанинг тўртинчи қабатыдаги телефон жириглаб, бир қиз ҳамширадан ассистентни чақириб беришни илтимос қилди. Ҳамшира аёл ишини ташлаб бориб, хонадан Ҳабибга бунни айтди. У ассистент йигитни кўп ҳурмат қиларди. Ҳабиб профессор сезмасин деб атайин мана шу узоқроқ телефон номерини Нигорага берган эди.

— Лаббай?

— Бу, мен... Эшитаяпсизми?

— Ҳа. Салом алайкум!

— Салом! — деди Нигора кайфичоғлик билан, — Ҳофизнинг ғазалини топдингизми? Гўзалнинг бир холига Самарқанд билан Бухорони бериб юборган шеърини?

— Топдим. У тожик тилида...

— Сиз тушунасизми?

— Албатта. Тожик тили ҳам она тилимиз. Навоий билган, ғоятда ҳурмат қилган. Чунки қадим бизнинг мутафаккирларимиз туркий, форс-тожикий, арабий сўзлашган. Китоблар ҳам шундай, ўзимизнинг Навоий ҳам, Айний ҳам икки тилда ижод этган. Эски зиёлиларимизнинг ҳаммаси тожик тилини биларди, умуман билишимиз керак!

— Шу ғазални менга бераман деб ваъда қилган эдингиз?

— Ҳа. Албатта!

— Бизникига келинг. Мумкин бўлса, марҳамат...

— Қандоқ бўларкин? Майли, сиз эшикка чиқиб тулинг, мен машинада бориб, китобни ташлаб ўтаман.

Шу пайтда Нигорага Ҳофизи Шерозий ғазали зарур бўлиб қолгани Ҳабибни таажжубга солди. Ҳазал унинг лаб остидаги чиройли холига бағишлангандай уни ўқишга ошиқарди. Орадаги олти юз йиллик масофа йўқ, Нигора учун ғазал кеча ёзилгандай туюлган эди. Яхши ҳамки, операция тугаб, ичкари хонада у профессор билан гаплашиб ўтирган эди. Операция муваффақиятли тугаса профессор ўз ассистентлари, врачлар ва ҳатто тез-тез чой дамлаб берадиган ҳамшира аёл билан суҳбатлашар, баъзан мутлақо жарроҳликка алоқаси йўқ нарсалар — бозордаги нарху наво, маҳаллаларда бўлаётган воқеалар уни жуда қизиқтирарди. Бугун улар бир аёлни операция қилишди. У машҳур бир кинооператорнинг хотини эди. Бу киночи Осие, Африка ва Лотин Америкаси китъаларининг кинофестивали вақтида, санъат арбоблари ичида профессор хусусида ҳам ҳужжатли кинофильм қилган эди. Бу анжуманда республика топшириғига биноан бир неча машҳур врачлар кутиб олиб, мулоқотда бўлиб, улар санъат-адабиёт, врачлар ҳамда Тошкент ва Самарқанддаги тарихий ёдгорликлар билан танишишди. Меҳмонлар халқимизнинг таниқли профессори билан ҳам ўртоқлашишди. Улар билан мулоқот вақтлари тасвири киноленталарга олинди; лекин аллақандай бир «қайчи» ленталарни қирқди, кейинчалик ойнаи жаҳонда профессор кўринмади. Аммо каттанинг уруғларидан бўлмиш бир нўноқ шоир тез-тез намойиш қилиниб келаберди. Уша «қайчи» бизларни қирқиб келмоқда, деди профессор. Ун кишилик зиёфатни ҳам давлат ҳисобидан қиладиган бу ноинсоф киноларда ҳам ташвиқ қилинмоқда. Лекин биз йигирмадан ортиқ меҳмонни давлат топшириғига кўра уйимизда меҳмон қилдик. Биров бир тийин бергани йўқ. Бу ҳеч гап! Лекин нега биз медиклар тасвиримиз тушган ленталар қирқилади? Бизларнинг бурнимиз қийшиқ эмас-ку! Шундан уялишдимикан? Еки бизларнинг юзимиздаги нур, меҳнатимиз салмоғи остида у шуҳратпарастларнинг

қолиб кетиши хавфи борми? Ана шунинг учун ҳам улар ўз қўлларига қайчи олдилар ва ўз шухратларини ошириш борасида жангга тушдилар.

Лекин, барибир, бир кун келиб меҳнат қилмаганларнинг ҳолига вой бўлади! Бир ўғридек унутиладилар. Меҳнат қилган талант эгалари албатта юзага чиқади! Албатта!

Профессорнинг шундай тажанг пайтлари кўп бўларди. У, ҳозирги бўлаётган кўп нарсаларга мункир, айниқса порахўрлиги маҳаллийчилик уни қаттиқ диққат қиларди. «Онанинг қози ҳақорат қилса қайга борасан додлаб!» дерди у...

Ҳабиб телефонда гаплашиб бўлгач, профессор ёнига кириб, уйдан телефон бўлганини, рухсат беришини сўради. Кейин ўз кабинетига кириб, стол тортмасидан Ҳофиз Шерозий китобини олди. Шоша-пиша кийиниб кўчага чиқди. Катта асфальт йўлда туриб, ўткинчи машиналарга қўл кўтарди. Ун-ўн беш минутлардан сўнг, бўш келган бир машина Ҳабибни олди. У, Чилонзордан Навоий кўчасига учди, Урдадан ўнгга қайрилиб янги тушган коттежларга, тор йўлга бурилди. Китобни бераману кейин шу машина билан яна орқамга қайтаман, деган режа тузганди. У бориб, звонокни босгач, ичкарида турган Нигора эшикни очди.

— Марҳамат, бу ёққа кириңг!

— Мана ўша китоб, — деди Ҳабиб қўл узатиб.

— Ичкарига кириңг! Эшикда кўришмайдилар.

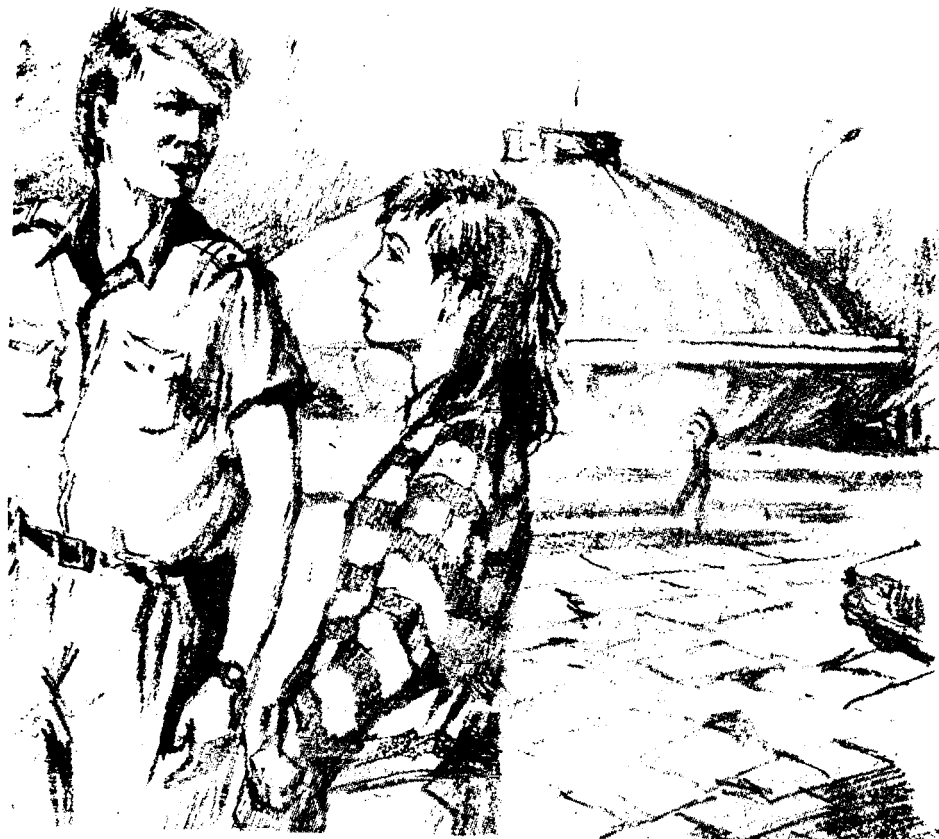
— Мени машина кутиб турибди...

— Жавоб бериб юбориңг!

— Ойингизлардан уяламан.

— Уяладиган киши йўқ. Уйда ҳеч ким йўқ. Беш минутга кириңг!

— Ҳозир! — Ҳабиб югуриб бориб, машина эгасига пул бериб, жўнатди, Нигора ёнига келди, — қандоқ бўларкин кириш...

— Кўрқманг. Мен ўзим таклиф қиялман. Нима, бу тўғри келмайдими? Ошинг ҳалол бўлса кўчада ич... Кириңг!

Ҳабиб ичкарига қадам қўйди. Плашчини ечиб, катта хонага кирди. Нигоранинг таклифига кўра аввал қизил духоба диванга ўтирди.

Нигора дарҳол дастурхон тузаб, нозу неъматлар олиб келди. Чой... Чиройли пиёлада меҳмонга чой узатди.

— Афанди айтиб беринг демайман, юрагингиз гуп-гуп уриб турибди. Едингизга ҳеч нарса келмайди. Бундан ташқари кўнглингизга ҳар нарса олманг, зўрлаб уйга олиб кирганимга ҳайрон бўлманг. Ўзбеклар эшикка ҳурмат қилиб келган кишини шу ернинг

ўзидан жўнатмайдилар. Адамлар шундай ўргатганлар. Адамларга бувамлар шундай таълим берган эканлар. Мана, бу китоб учун ҳам ташаккур! Лекин шу ғазални ўқиб, менга таржима қилиб, тушунтирсангиз миннатдор бўлардим.

Ҳабиб Нигора лаби остидаги холига тикилди. Нигора уялиб, ерга қаради, ўз гўзаллигидан мамнун ва айни вақтда жамолида хижолатлик аломатлари зоҳир бўлди. Кулимсиради, ўйламосиради — гапиролмади. Ҳабиб китобни очиб, саҳифага кўз ташлади.

«Агар он турки Шерозий ба даст ород дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро»

Мазмуни шундай:

«Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони»¹

Бу ғазал учун Ҳофиз Шерозийнинг боши кетай деган...

— Нечун? — Нигора Ҳабибга ялт этиб боқди.

— Хуросону Мовароуннаҳр султони Амир Темур, ривоятларга кўра, Ҳофизни ўз ҳузурига чорлаган, шоирга дебдики, сен менинг икки буюк шахримни қандай қилиб Шероз гўзалининг бир қаро холига бериб юборар экансан? Шу асно Ҳофиз айтган эмишки, эй, саркарда, агар Самарқанд билан Бухорони беролмасам, улўф султон, мен ўз жонимни беришга тайёрман, дебти. Амир Темур шоирнинг гуноҳидан ўтган экан.

— Ўҳ-ҳў.., — деди Нигора, — шоирлар қалби шундай сахий бўладими?

— Ҳа, шоирлар қалби сахий... Лекин бизнинг шўримиз қурсин! Бизлар шу юракка тиғ урамиз, қонга белеймиз, бирининг ўрнига бошқасини ҳам қўяётирмиз. Бу юрак сахийми, носахийми, инсонийми ёки қаттолми, билмаймиз. Жарроҳлик юракни операция қилиб, хасталикни тузатишга қодир, аммо қабиҳ юракни пок қилолмайди. Дарҳақиқат, бунинг учун на Ҳофиз Шерозий ва на Алишер Навоийлар керакми, юрак дунёсининг алломалари улар. Инсон гўзаллигига, бизлар баъзан сезмайдиган бир кичик холга ўша вақтда Самарқанд билан Бухорони бериб юборган шоир дили — бу илоҳий. Немис шоири Вольфганг Гёте Шарқ шеърятига мафтун бўлган, айни вақтда Ҳофиз Шерозийни улўф устозим деган, ундан ўрганиб, Шарқ услубида ғазалиёт яратган... Кўп гапириб юбордим.

— Йўқ-йўқ, Ҳабиб ака, гапиринг! Мен жуда эшитгим келяпти. Мен Ҳофизни билмайман, «Мовароуннаҳр» сўзини ҳам. Амир Темур — император ҳақида ҳам кам эшитганман. Навоийни қисман... Мактабда бизнинг тарихимиз деярлик ўргатилмайди, ачинасан, киши! Нега бундақа? Адамлар ҳам кам гапирадилар. Амир Темурни фақат қонхўр, жаллод дейилади, холос. Шундай катта империя тузган, илм ва фан, астрономия, математика, архитектура, адабиёт ривожланган бир даврни менсимаслик, атайин йўққа чиқариш, қоралаш тўғрими?!

— «Империя» эмас, салтанат...

— Ҳа, шундайдир.

— Бировни қарғаб ҳеч қачон ўзинг олқиш ололмайсан, деган Ҳофиз Шерозийнинг замондоши Шайх Саъдий. Амир Темурни қонхўр, ваҳший деганлар халқ ичида обрў тополмайди. Тарих лаънатлайди!

— Сиз кўп нарсани билар экансиз, сизга ҳавасим келади.

— Сиз ҳам менинг ёшимга етгунча кўп нарсаларни биласиз.

— Тўрт йилнинг ичида денг? — Нигора эркаланди, — сиз ўргатасиз менга. Ваъда берасизми?

— Ваъда бераман! Жоним билан ваъда бераман! Чин юракдан сўз бераман! Агар сиз менга шунчалик ишонсангиз, наники Самарқанду Бухорони мен сизга бутун Тошкентни ҳам, жонимни ҳам қўшиб берардим...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа...

— Келишдикми?

— Келишдик.

Ҳабиб дарҳол китобни варақлаб, ўша ғазални охиригача Нигорага мисрама-мисра таржима қилиб бера бошлади.

— Овқат олиб келайми? Иссиқ ош бор, озгина сабр қилинг, олиб келаман?

— Йўқ, Бошқа вақтда.

— Афанди айтиб беролмайсизми? — Нигора атайин Ҳабибга икки иш буюрди.

— Қайси бирини? Таржима қилайми, афанди айтайми? — у қўрқув ичида шошиб, дамодам эшикка қараб қўярди. Жасорат кўрсатаётган бу эрка қиз ишнинг пачавасини чиқариб қўямасмикан, дерди ўзига ўзи.

— Айтинг!

— Арабчада совуқ ошни нима дейилади, деб Афандидан сўрашибди. Араблар ҳеч қачон ошни совутиб ўтирмайдилар, иссиғида еб қўя қоладилар, деб жавоб берибди Афанди.

¹ Ш. Шомуҳамедов таржимаси

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а! Беш! Энди таржимани бошланг!

Нигора Ҳабибнинг елкасига қўлини қўйиб турарди. «Таржимон»нинг шундоқ ёнида шод, кулимсираб турган Нигора лабларига тикилиб, қараб қўярди. Қиз ҳам ўзида бир эрку жасорат сезиб, Ҳабибга яқин ўтирарди. Унинг таржима этаётганда шеър маъносидан кўра ҳам Ҳабибнинг юзларига маҳлиё бўлиб тингларди. Қандайдир бир мисрани таржима этолмай қийналди. Нигора кулди. Ҳабиб ҳам унга тикилиб, қизнинг қўлларидан ушлади. Қиз қаршилик кўрсатмай, сапчиб туриб кетмай бойиллик кўрсатаётганини сезган Ҳабибдан ақл кетди, у Нигорани қучоқлаб бағрига мосдио лабларидан ўпди. Ҳабиб титрарди... Гап-сўз йўқ, у яна-яна Нигорани қучиб, чанқоқ лабларидан ўпарди. «Вай, сонимдан ушлананг, қўлингизни олинг...» дерди у йигит бағрига кучли қўлларини итариб, ҳаллослаб.

Шу лаҳза телефон жиринглаб қолди, Нигора Ҳабиб қучоғидан отилиб, чиқиб, телефон трубкасини кўтарди.

— Алло. Ҳа, мен, ойижон. Севара ҳали келгани йўқ. Бўпти... — деди трубкани қўйиб.

У яна Ҳабиб ёнига келди.

— Ҳозир келадиларми, аянгизларми? — Ҳабиб энтикиб сўради.

— Ҳозир эмас, бир пасдан кейин...

— Мен кетай.

— Йўқ, бизникида қоласиз! — деди вужуди мумдай эриган Нигора Ҳабибга ҳазил қилиб.

Улар ортиқча гаплашишмади, гап йўқ. Афандилар ҳам йўқ... Муҳаббатнинг сирли оғушида икки қалб бир-бирини топгандай ҳаётдан ғоятда мамнун эдилар. Ҳабибга коридорда плашчини кийдириб юбораётган Нигорани яна қучиб, лабларидан тўйиб-тўйиб ўпди. Қўрқув йўқолиб, жасорат пайдо бўлди. Эшикка чиққан Ҳабиб Нигорага қўли билан хайр ишорасини қилиб, катта йўлга тушиб кетди.

Ҳабиб борар, дунёда ундан бахтиёр инсон йўқ. Унинг кўз олдида Нигора дунёда энг севиқли қиз, доно ва гўзал Нигора! У бахтини топди, шунчаки гаплашиб, вақт ўтказиб, бир-бирини алдаб юришликлар йўқ, энди турмуш қуриш ҳақида бемалол ўйлаверса бўлади. Онаси, қариндошлари билан гаплашиб, тўйга тайёргарлик кўриш, онасининг одат бўйича совчи бўлиб бориши кераклиги ва ҳоказолар ҳақида ўйлашга қатъий ишонч бор. Қизнинг мойиллиги, бугунги воқеа «мен сенга тегаман, сен менга ёқасан...» деган гапнинг ўзи. Агар киши чиндан севса мана шундай бўлади, деди Ҳабиб ўзига ўзи. Агар уялиб, ҳар нарсаларни ўйлаб, қизни ўпмаганда, бағрига босмаганда, ҳозир жуда афсус қиларди. Ҳеч қачон сўраб ўпмайдилар, сўраб қучоқламайдилар. Бу инсон вужудидаги таърифга сиғмас, илоҳий бир жараёндики, кимда ким икки тан ёниб турганда ўзини ақллик гаплар билан банд этиб, тартибпарвар бўлиб, сўмрайиб турар экан, бу вазоҳат ҳеч кимга ёқмайди. Худоба ҳам ёқмайди! «Инсон бахт топсин, ўзидан кўпайсин, деб, уни киккига бўлиб яратган — бири эркак, бири хотин», деди ичида ассисент Ҳабиб, асли материалист бўлса ҳам баъзан беихтиёр илоҳиётга мурожаат этиб.

Ҳабиб ҳеч қачон уйга бугунгидек хурсанд қайтмаган. Унинг хурсандчилиги нима боисдан эканини билмаган ҳолда, оиладаги барчанинг ҳам чиройи очилиб, хурсанд бўлиб кетиши. Айниқса онаизор...

Орадан бир ҳафта ўтган Ҳабиб Нигорага телефон қоқди, лекин бугун шанба, Нигора ўқишда эканлиги эсига тушиб дарҳол трубкани қўйди. Ётиб, китоб ўқиди, миясига ҳеч вақо кирмади. Уйланмай шундоқ бўйдоқ юриш жонига тегди — бир куни ошнаси Патиникида тунаб, нариги хонада тунни билан каравот ғирчиллаб чиққани... жонини ҳиқилдоғига келтирган эди. Бу, Пошшоҳон билан бир ойлик эри эди... Шундай ишратпарастлик унга ҳам қаттиқ таъсир этган эди. Шайтон васваса қилар, йигит киши шу ёшда ҳеч нарсадан қайтмаслиги аниқ. Ем берилиб қантарилган айғирдек арқонни узиб, осмонга сакрамоқчи бўларди. Ёки бўри қувган куёндек йўл-йўлакай ошиқона ҳаракатлар қилиб кетиш мард йигитлар шаънига номуносиб, дерди ўзига ўзи Ҳабиб. Айниқса, Нигорани яхши кўриб, у билан аҳду паймонлашгач, номақбул юришларга барҳам бермоқчи бўлди. Институтдагиларга ҳам кўз олайтирмади.

Тўй қилиш, уйланиш керак!

Эртасига у яна Нигоралар уйига телефон қоқди, Нигоранинг ўзи трубкани кўтарди.

— Алло! Бу мен... Салом! Яхшимисиз! — деди Ҳабиб.

— Салом, Ҳабиб ака, яхшимисиз? Жим бўлиб кетдингиз? Ишлар кўпми?

— Дарҳақиқат кўп бўлди... Учрашайлик.

— Учрашайлик!.. — деб қаҳ-қаҳ уриб кулди Нигора. Афтидан уйда ҳеч ким йўққа ўхшади. Жосуслик қиладиган Севара ҳам йўққа ўхшади. — Бўпти! Қаерда? Ёки бизникига келасизми?

— Э, бўлмайди! Ота-онангиздан уяламан. Циркка борайлик. Мен сизга анча афандилар ҳам топиб қўйдим, айтиб бераман... (Нигора афанди латифаларини яхши кўришини билар, ҳатто уятлироқларини ҳам эшитаберарди).

— Биттасини айтинг, телефонда бўлса ҳам айтинг!

— Циркда айтмоқчи эдим.

— Айтақолинг, — Нигора эркаланди. У ўтган сафар бир дугонасидан шикоят қилиб, лақаби тулки эканини айтган эди.

— Циркда ҳамма ҳайвонларни ўйнатадилар. Нега тулкини ўйнатмайдилар, деб сўрабди бир одам Насриддин афандидан. Афанди айтибдики, йўқ, ҳурматли дўстим, тулки одамни ўйнатади, дебди.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а! Бораман! Ҳабиб ака. Соат нечада?

— Саккизда цирк бошланади. Еттига келинг, музқаймоқ еб турамыз.

— Албатта бораман. Яна битта афанди топиб туринг. — У ҳозирча хайрлашиб трубкани шик этиб қўйди.

Қисқа гўфтигўдан сўнг Ҳабиб тезда соқолини қириб, оқ сарочкасини, галстугини кўздан кечирди. Юраги тўлқинланди, севиклик қиз билан учрашувга шошиларди. Қадим уйланмаган донишмандларнинг биридан сўрашибди: устоз, агар уйланмоқчи бўлсангиз хотинингиз қандай бўлишини истардингиз? Донишманд айтибдики, аёлда уч фазилат бўлишни жуда ҳам истардим: Бу нима? Поқлигу садоқат, оқилалигу олижаноблик, меҳнатсеварлик...» Лекин минг афсус, — деди ўзига ўзи Ҳабиб, — Патининг синглиси хонадонни кўйдирди. Уч эрга тегди, ҳаммаси ҳам ўлади.» Охиргиси бир тўйда хотинининг даврага тушиб, ўйнаб, кимгадир жилва — араб рақсига ўхшатиб орқасини ликиллагани учун эри уйига ҳам олиб бормай, ўша ерда ҳайдаб юборгани ёдига тушди. Ҳабиб кўз олдидан таниш хотинлар ўта бошлади. Нега бундай бўляпти ўзи, билмасди.

У соатига қараб, вақт яқинлашаётганини, Нигорадан аввалроқ бориб туришни кўзлаб, кийиниб, онасига кўчага кетаётганини, айтди-да, чиқиб кетди. Тошкентда автобус ҳаракати ниҳоятда расволиги ҳаммага маълум, аммо Ҳабибнинг омади келиб, бекатда бир минутча кутиши биланоқ бўшгина автобус келгани яхши бўлди. Бу ёғи ҳам шундай раван кетса... деб ўзига ўзи омад тилади. «Кўчага кетдим» деганидан, ясанганидан она хурсанд, ўғлининг ким биландир боғланаётганини юраги сезиб турарди. Бу гал Ҳабиб жавобсиз қолган сўзига Нигоранинг жавоб қилишини кутар, «майли, совчи юборинг...» деган гап бўлса керак дерди. Автобусдан тушиб, Ҳадра майдонига чиқди. Бу тарихий майдон четига цирк тушгани, унинг чиройли қубба — гумбази юлдузлар олаmidан учиб келиб, бу ерга қўнган афсонавий «тарелка»га ўхшарди. Қадимий майдон-чуқурликлар қазиб, йўл қилинган, ҳамма ёққа кўча очиб, найроқдаги Шайхонтоҳур мадрасасию Дарбозаларни бузиб ташлаш — кечирилмас гуноҳ бўлди. Ҳабиб болалигида бу майдон орқали мактабга, институтга қатнади, бу ердаги ҳар бир тошу ҳар бир эшик унга таниш. Эски Жўва билан Ҳадра оралиги Жангоҳ — унинг ота-боболари юрган, ўсиб унган, ҳам қувончу бахт, ҳам ҳасрату қайғу тортган, умрини ўтказган жойлардир. Бу майдонда у Абдор Ҳидоятовни кўрган. Лекин ҳозирга келиб, бу томонларни «обод» қиламиз, деб, Копенгагенга ўхшатиб қўйишди. Бир-бирига ўхшаган қути мисол уйлар, уйлар, уйлар... Шайхонтоҳурда мадрасасию миноралар, шоиру мутафаккирлар қабри шу қутибинолар тагида қолиб кетди. Э, худо, тошкентликларнинг баъзилари бир-бирига қовушмаган, бир-бирини ғажишга тайёр, кеккайган кишилардирки, шаҳрини бирон мансабдор нима қилса туриб беради, ўзи билан ўзи овора, иродаси паст кимсалар бўлиб қолган. Тошкентлик шоир Тавалло «Симсиз бировлар сўйлашур, миллат ғамини ўйлашур, сизлар эса тўй-тўйлашиб, одам бўлолмайсиз ҳануз...» деган. Шаҳар ўзининг миллий кўркини йўқотаётгани, одам тикилиб кетаётганини, уларга иш топиш, жойлаштирмақ учун тинимсиз уйлар ва заводлар солинаётгани, қиёмат яқин қолган даврда яшаётганимиздан далолат беради.

Роппа роса соат еттида Цирк зинапоялари ёнига ғувиллаб келиб тўхтаган машинадан Нигора чиқди, ўн беш қадамча нарида, одамлар ичида уни кутиб турган Ҳабиб бориб, севиклисини кутиб олди. Сочлари орқада қубба, оқ қўйлак устида эркакча костюм қилган, келишган Нигора очик чеҳра билан Ҳабибга қўл узатди.

— Салом, жаноб! Кутдириб қўймадимми?

— Асло! Кутган бўлсам, яхши, кўзим қора бўлади.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а! Хафа бўлманг, қўйкўз бўлсангиз ҳам бизга ёқасиз.

— Ўтган сафар саволимга жавоб қилмадингиз? Совчи юборайми? Йўқми?

— Дарров саломдан кейин, «Ҳа» ёки «Йўқ» дейишим керакми? Мени циркка таклиф қилгансиз. Сиз йигитлар шунчалик шошасизки, ҳаш-паш дегунча ҳамма нарса бўлса! Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа... Музқаймоқ деган эдингиз, қани? Музқаймоқ ўрнига совчи. Мана «Ҳа дедим, совчи юборавринг. Аямларга ёқасиз. Адамлар мени бирор обком секретарига бермоқчи эдилар, қадимги феодаллар даврини такрорляяспиз, деб тоза кулдик. Аямлар «ўша таланти жарроҳ ассисент йигитга бераман» дедилар... Яна нима керак сизга! Афанди топдингизми?

— Ҳа, — деди Ҳабиб Нигоранинг қўлидан ўпиб, — бу яхши гапларингиз учун одамлар бўлмаганда лабларингиздан ўпардим.

— Вай, ана шоферимиз қараб турибди. Упманг! У жуда эскича, мусурмон кимса. Қаранг, шу йигирманчи асрда ҳам динга ишонадиганлар бор-а?

— Ундоқ деманг, бу — виждон эркинлиги. Конституциямизда ёзилган.

— Бошқа қизларнинг ҳам қўлидан ўпмайсизми?

— Йўқ. Йигирма тўрт ёшимизгача романтик шоирларга ўхшаб ўзимизни хитой қоғозда сизга асраб келяпмиз.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а! Хитой қоғозни очадиган вақт ҳам яқинлашяпти, конфет моғорлаб қолмаганмикан?

— Ҳа-ҳа-ҳа! Йўқ, моғорламаган, арчилмаган олмадек...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа!

— Суви қочмаган деса ҳам бўлади.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а! Қани юринг, билет олайлик! Анча алжишиб олдик. — деди Нигора Ҳабибнинг сал-пал ўтлаб кетаётганини фаҳмлаб, — мени кўп кутиб қолмадингизми?

— Асло.

— Сизни тажангрок, деб эшитдим.

— Кимдан?

— Бу сир.

— Тажанглик ҳам бор. Шу-денг... афанди қўшнисининг эшаги думсиз бола туғибди. Афанди тажанг бўлиб, бир неча кун ухламай чиқибди. Хотини афандига нега бунча тажангсиз деса, қўшнисининг эшаги думсиз бола туққанини айтибди. Шунга шунчами, деган экан афанди, э, нодон, шу эшак бола катта бўлганида лойга ботиб қолса қаеридан ушлаб тортаман! — дебди.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа!

— Цирк зали баъзан одамга тўлмаганда, ҳозир баъзи театрлар ҳам шундай қилишади, руҳий касаллар клиникасига ҳам билет сотиб, зални тўлдиришар экан. Ўйин тугагач, қизилга бўялган эшиклар оқариб қолар эмиш. Ҳайрон бўлишбди. Кейин би-лишса келган «томошабинлар» эшикни пишган деб ялаб кетишар экан. Эшикларни кўкка бўяшбди. Кейинги келишганда «ҳали хом» деб ялаб кетишмабди...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа... — Нигора чақнаб кетди, — энди юринг, пишган музқаймоқ ялаймиз.

— Бу ердагилар пишмаган, кўк музқаймоқ.

— Биз унақасини ҳам, бунақасини ҳам ялайберамиз.

Ўн бешта кам саккизда улар цирк биносига киришди, фоеларда, буфет атрофида у ёқ-бу ёқни айланиб, ўз жойларига — ўрта қаторлардан бирига киришди. Ҳабиб отларнинг қипиқни тўзитиб югуришлари, масхарабозларнинг ҳадеб олдинги қаторга муомала қилаверишларидан холироқ — ўртароқдан жой олган эди.

Цирк ўйинлари бошланиб кетди, кексайган бир хотин каламушдан сал каттароқ ирkit бир кучукчани олиб чиқиб, дам икки оёқда турғазиб, дам ўзининг бути орасидан ўтқазиб, шу тариқа ўйин кўрсата бошлади.

— Во-о-й, бу жонга теккан номер-ку! — деди Нигора елкасини Ҳабиб елкасига текказиб. У эркаланиб, Ҳабибга суюнар, Ҳабиб унинг қўлларини ушлаб, эзиб ўтирарди. — Йўлбарслар, арслонлар қачон чиқади? Бунақа лайчаларни эргаштириб юрган хотинларни кўрсам кўнглим озади. Эй...

Мумдай эриб, ўзлигини унутиб ўтирган Ҳабиб ўйлаб ўтирмай жавоб қилди:

— Ҳали йўлбарслар, арслонлар, маймунлар, балки филу аждарлар чиқади.

— Програмада улар йўқ, Ҳабиб ака? — деди Ҳабибнинг юзига юзини яқин олиб бориб, тикилиб Ҳабибга.

Бу лаҳза, агар одамлар бўлмаганда жуда ҳам ўпишга қулай эди. Ҳабиб Нигоранинг чиройли лабларига суқ билан тикилди — қаёқдаги расво номерлар!

Шундан сўнг, масхарабозлар чиқиб, сал қизитди. Думига ва пешонасига номер илинган эшак — ИШ-204га миниб чиққан масхарабоз Акрам қизиқ ўзбекча, русча сўзларни аралаш қилиб, кўпроқ ўзбекча урғу билан тутулмаган сўзларни айтиб, одамларни обдон кулдрди. Ундан сўнг қорабайир — булутга сакрайман дейдиган отларда чиққан Тошкентбоевлар группаси жамоа диққатини жалб этди — энди томоша бошланди, деб эркаланди Нигора. Ҳабиб Нигоранинг мамнун бўлиб, диққат билан ўйинни кузатаётганидан хурсанд эди. Уларнинг атрофида ўтирган баъзилар икки севишган юракнинг бир-бирларига бўлаётган сирли нигоҳлари, эркаланиш, баъзан кулги-ю, баъзан жиддий «катта масалани ҳал қилишлари» ён-атрофда ўтирган томошабинларга ҳам сезиларди. Циркда фақат улар бордек, ҳамма ўйинлар фақат улар учун бўлаётгандек, икки ёш дунё ва одамлар билан ишлари йўқ, бир-бирларига суюнган, бир-бирларига тўймай, ғоятда мамнун ўтиришарди.

Танаффус бўлиб, улар яна «пишган қизил музқаймоқ» яламоқ мақсадида цирк фойесига чиқишди. Буфетлар обод, одам кўп, турли сувлар, ширинликлар тўлиб ётибди. Атрофда уларни кимлардир кузатаётганини Ҳабиб баъзан сезгандек бўларди, аммо Нигоранинг ёнида нотаниш кимсаларга ҳадеб қарайвериш одобдан эмас, албатта. Қўнғироқ чалиниб, томошабинлар ичкарига таклиф этилди. Ҳабиб билан Нигора ўз жойларига келиб ўтиришди. Ён-атрофдагилар ҳам жой-жойларига ўтириб, жойлар тўлиб, залда тартиб пайдо бўлганда, қандайдир бир келишган, сочлари қирқилган, яхши кийиниб, кўзларига ҳозир мода бўлган — ойнаси садаф кўзойнак таққан бир жувон Ҳабиб ёнига келиб, у билан қуюқ саломлашиб, қўлларини сиқиб, кўришса кетди. Ҳабиб ўрнидан туришини ҳам, турмасини ҳам билмасди. Ёш, келишган жувон Нигорага орқа-

сини ўгириб, Ҳабибга хушомад қилиб, «Ҳабиб ака» деган гапларни такрор-такрор айтиб, уларнинг ёнидан кетмасди. Нигоранинг бирдан руҳи тушиб, кулгилари, чакнашлари сўнди. У донг қотиб қолди. «Ҳабиб ака, бизниқига келинг, институтда ишларингиз кўпми, нега келмай кетдингиз?» дерди ёш жувон. Ҳабиб бўлса ранги оқариб, гаплари қовушмай, титраб, «хўп-хўп, борамиз...» дерди-ю, унинг тезроқ кетишини истарди. Ҳабиб ёнида ўтирган Нигоранинг шалвираб, бир замбил бўлиб қолганини ҳам сезди. Бу ярамас атайин келиб, шу иғвони қилаётганини, ичи куйиб, ўртага совуқлик солиш мақсадида бу «илиқ мулоқотни» чўзаётганини шундоқ пайқаб турарди-ю, аммо: «йўқол бу ердан, мени сен билан гаплашадиган гапим йўқ!» деёлмасди. Унинг дами ичида, Нигора ёнида мулазм бўлиб қолди. Бу фалокат қаердан пайдо бўлди деб ўйлади. Аяган кўзга чўп тушар, бу суюқоёқнинг пайдо бўлиб қолганига ҳайрон эди. Уч эрга тегиб, учаловини ҳам бирин-кетин ўлдирган бу жувон кутилмаган жойда пайдо бўлиб қолгани, айниқса... Уни жин-ажинага ҳам ўхшатди. «Хўп, ҳайр, Ҳабибжон ака, албатта келинг...» деб, у жувон қатордан чиқиб, ўз дугоналари ёнига кетди. Тирик мурда бўлиб ўтирган Нигора жиддий бир тусда Ҳабибдан сўради:

— Бу ким?

— Фатхуллахўжа деган ошнамнинг синглиси, оти — Пошшахон...

— Юринг, чиқиб кетамиз бу ердан!

— Нега?

— Ўтиргим келмаяпти... Мен турдим, — Нигора ўрнидан кўзғалиб, ташқарига чиқиб кета бошлади. Унинг орқасидан Ҳабиб ҳам кўзғалиб, кетма-кет залдан чиқиб кетишди. Бу совуқ манзарани Пошшахон узоқдан кузатиб турган эди. Ҳабиб у томонга бир қараб қўйди-да, ичида «Хаҳ, қанжиқ, ёмон номардлик қилдинг-а!» деди. Пошшахон ўтирган жойида «бопладимми!» дегандек бўларди. Ичи куйиб, ғазаб алангасида ёнаётган Нигорага бу келишган нотаниш жувоннинг қилиқлари, у Ҳабибнинг ўйнаши эканини шундоқ очик билдириб тургани Нигора кўзига дунёни қоронғу қилиб юборди. Ҳабибнинг иккиюзлама шахс экани, гаплари ёлғон, бузуқ бир кимса экани маълум бўлиб қолди. Йигирма беш ёшгача шундоқ юрмаганини, эҳтимол қанча жувонларни кўрганини ўйлаб, бир лаҳзада юрагида унга нисбатан нафрат пайдо бўлди.

Цирк биносидан ташқарига чиқишгач, Нигора бу ерда қатор турган машиналар орасида 10... ТНА, кумуш рангли «Волга» машинани таниб, Ҳабибга «Хайр» ишорасини қилди.

— Сизга нима бўлди? — деди Ҳабиб Нигора йўлини тўсиб, — У... ўртоғимнинг синглиси. Баъзилар шунақа! Фаши келганидан шундай пасткашлик қилди... Тарбиялик инсон бўлса шундай қилармиди? Менинг гуноҳим йўқ, унинг иғвосига ишонманг!

— Хайр! — деди Нигора алам ичида Ҳабиб юзига бир қараб. Кейин индамай машина томон юрди. Ҳабибнинг иккинчи, учинчи бор ялиниб, илтимос қилганига ҳам қарамай, машина эшигини очди-да, кириб, яна қарсса ёпди. Машина физиллаганча жўнади.

Ҳабиб боягина Нигорани кутиб олган бу зинапоялар устида ғазаб алангасида ёниб, тошга айланган одамдай лол қотди. Эндиги ҳикоя гарчанд икки ёш муҳаббатига алоқасиздек кўрингани билан воқеалар ривожия келгуси ишларда номлари зикр этилмиш кимсалар қисматида муҳим ҳужжат сифатида касб этади.

Бешинчи ҳикоя

Васият

Оғир дарднинг дўзахий оташида баъзан кекса ота, баъзан мушфиқ она видолашмоқ фурсатида фарзандларига васият қилишни унутадилар, дард бунга йўл бермайди. Албатта бу инсоний тафаккурнинг ожизлиги эмас. Кўплар ногаҳоний юрак дарди билан бу дунёни тарк этадилар, бундай оний видолашувда васият қилмоқликка мутлақо вақт қолмайди. Аммо, бу икки даҳшатли ҳолатни ҳам енга оладиган, устун келаоладиган, ҳам ирода, ҳам заковатда беназир кексалар ҳам кўп, улар видеою рози-ризоликни ҳам, васиятни ҳам унутмайдилар, гўё ёруғ дунё ишларини мухтасар этиб, муҳаққақ тобутда хотиржам оёқ узатиб кетадилар. Бу, мислсиз олижанобликдирки, орқада қоладиган фарзандлар қалбини пок сақлайди, келгуси узоқ умрларига тамал бағишлайди...

Анча йиллар илгари ноҳия ижроия кўмитасининг раиси Муслим Вакилов устидан ғаразли шикоят хати тушиб, бу анча асаб бузарлигу шов-шувга сабаб бўлди... У акасининг қазосида бошида дўппи, устига кўк тўн, белини боғлаб ҳассакаш бўлиб турганди. Баъзи «жаҳолатга муккасидан кетган» одамлар тиловат қилиб, юзларига фотиҳа тортганларида, Вакилов ҳам фотиҳа ўқибди... Исполком раиси коммунист Вакилов фотиҳа ўқиши, жанозада туриши мумкинми? Енида партбилети бўла туриб диндорлар ичида ўтириши иккиюзламачилик эмасми!? Бу шахс раисликка номуносиб, орамизга суқилиб кириб олган, кимлиги номаълум шахсдир!» деб ёзибди. Ёзган одамнинг номи Миёнхўжа бўлиб, Вакиловнинг қазо қилган акасининг маҳалласидан экан. У кун бўйи ижрокўм раисини мижжа қоқмай, ҳушёр кузатиб юрибди; раис қабристонда, қайтиб келиб,

ҳовлида бўлган фотиҳахонликда ҳам бош эгиб, юзига фотиҳа тортибди... «Бундай иккиюзламачи одам қандай қилиб Совет ташкилотига ишлаши мумкин!» — деб ҳукумат аъзоларига кескин мурожаат этибди. Бу хатдан аввал тегишли жойларга ҳам хабар етказган экан; у идоралар ҳам Миёнхўжа етказган хабарни раҳбарий ташкилотларга етказиб, тезда Вакиловнинг чорасини кўринглар, бу сигнални оқибатсиз қолдириб бўлмайди, дейишибди. 1937 йилда одамлар устидан кўп ёзиб, ҳозир ёзмаса қўли қичийдиган бўлиб қолган Миёнхўжа (баъзан у яширин тахаллус билан ёзади) мана шунга ўхшаган «воқеаларни...», «аксилларни...» қидириб юрарди. У ўз божаси устидан ҳам тегишли жойга ёзиб, анча алғов-далғов бўлгани маҳалла аҳлига маълум.

«...Вакилов қабристонга шийпон солди. Бу нимага керак ва нима сабабдан? Бу шийпонда имому мутаваллилар ўтириб, қуръон тиловат этишлари кўзда тутилган. Коммунист бўла туриб, қабристонга шийпон қурдирганини қандай баҳолаш керак! Шу шийпонга электр олиб кирилган, Ильич чироғини ҳам шу қабристонга олиб кириши орқали, бу ғоявий бузуқ кимса нима демоқчи!? Наҳотки Ильич чироғини ҳам қабристонга олиб кирса! Бу, ижроқўм эмас, очикдан очик босмачи!..»

Вакилов Миёнхўжани танимасди-ю, аммо Ҳофизи Куйки маҳалласида шунга ўхшаган бир кимса бор эди, ундан биргина Вакилов эмас, деярлик ҳамма эҳтиёт бўларди. Тўғрироғи, ҳазар қиларди... Дарҳақиқат Вакилов бир таъзияда ҳовлида, ошдан кейин кўпчилик қатори қўлини фотиҳага очиб, юзига яқинлаштираётганда рўпарада ўтирган ўша кимсага кўзи тушиб, дарҳол қўлини пастга тушириб, гуё лабига қўнган пашшани ҳайдамоқчи бўлган эди. Бу, бўлган иш, буни ёзса арзийди!

Уша вақтда бу ишни текшириш область ижроия қўмитаси аъзоси Зулфиқоров бошлиқ комиссияга топширилиб, юқори мартабалик бир шахс Вакиловни ҳаддан зиёд қийнаган эди. Унинг ишдан бекор бўлиши уёқда турсин, партия сафидан ўчирилиши ҳам аниқ бўлиб қолганди. Бунинг устига қон босими баланд Вакилов юрак дардига ҳам мубтало бўлган эди. Инфаркт бўлиб ўлсам ўлай, ишқилиб партия сафидан ўчиришмасин, деб бечора Вакилов ухламай тонг оттириб чиқарди. Бу воқеаларга лоқайд қараб туришга Зулфиқоровнинг виждони йўл бермай, мамлакат ҳимоясида қон кечиб келган бир фронтчи кишини ҳимоя қилди. Лекин раҳбарий ишда ўтирган ўша шахс «жаҳолат ва динга муккасидан кетган» ижроқўм раисини партия сафидан ўчириб, ишдан олмоқчи бўлди. Бу ишнинг ҳам илдизи чуқур — ифвогарнинг хотини мансабдор шахснинг қонқариндоши эди. У Вакилов устидан ҳужжатлар тўплатдирди, маҳаллага одам юборди, таржимаий ҳолидан хато излади ва ҳатто партия вазносини тўғри тўлаяптими, деб бухгалтерияларга хат ёздирди. Қандай бўлмасин уни супуриб ташлашнинг кетига тушди. «Миллий тилимиз ва миллий либослар ҳам фаҳримиз...» деган гапини ҳам қайси бир стенограммадан топиб, Вакиловга сиёсий айб, «миллатчи» деган бўҳтонни ҳам ёпиштирди. Бўлаётган «ҳангомага» мундоқ разм солган Вакилов ўзининг паймонаси тўлганини, бу жангари шахс қўлидан омон чиқмоқ амри маҳол эканини фаҳмлади. Гап бу шахсда ҳам эмас, эҳтимол менга ўхшаган баъзи «ўзбек»лар ҳозирги даврда қурбон қилиниши керакдир, деди ўзига ўзи. Ахир 1937 йили ҳар бир шаҳар, ҳар бир районга мунчадан «Халқ душмани» топиб берасизлар деган буйруқ келган-ку! Юқоридан яна шунга ўхшаган маҳфий буйруқ бордир, эҳтимол район бўйича бир қанча «миллатчи»лар топиш керакдир, бу районда ўзбеклар тиғиз. Ахир бу катта район, ҳар хил одамлар кўп, эҳтимол шу «разнарядка»га Вакилов ҳам тушгандир...

Бўрсиб, кўкариб кетган Вакилов бир ой касалхонада ётиб чиқди, йўқ, «закончи мансабдор раҳбар уни яна жиддийроқ «текшира бошлади», кирай деса ер қаттиқ, учай деса осмон узоқ...

Таъқибга учрайверса, табиийки, айбсиз киши ҳам ўзини айбдордек ҳисоблай бошлайди, руҳи сўниб, илон авраган чумчуқдек пириллаб келиб, унинг оғзига кириб кетар экан. Бир кун и ўғли билан машинада Қодирия гидростанциясидан келатуриб, Тоштурма дарбозаси ёнидан ўтишди. У негадир турма дарбозаси ёнидан ўтишда юраги шиғиллаб кетди. Чумчуқмисол шу дарбоза чинга кириб кетадиганга ўхшади.

— Дада, чарчадингизми? Нега юзингиз оқариб, титраяпсиз?

— Йўқ, ўғлим, чарчаганим йўқ. Кейинги пайтда машинада юрсам кўнглим беҳузур бўляпти. Бу нимадан эканини билмаётирман.

— Анави тухматчини кўп ўйлапсиз, — деди ўғли. — Уйламанг! Сиз фронтчисиз... Нимасидан қўрқасиз! Сиз ҳалол одамсиз. Уша Миёнхўжа деган одам Улуғ Ватан уруши йилларида қочиб юрган кимса экан... Энди у зўравон бўлиб чиқдимиз! Совет ҳукуматимиз барқарор! Суриштирдим... Жуда ифлос одам, маҳалласи яхши билар экан...

— Сен аралашма, ўғлим! Бу номни сенга онанг айтиб қўйганга ўхшайди! Эсингдан чиқар, ишинг бўлмасин! Ҳали менинг бу ифвогар билан ҳам, юқорида ўтирган ўша шахс билан ҳам қурашишга қувватим етади!

Кун ўтмай Вакиловни комиссия чақирди. Кенг кабинетда, усти мошранг мовут стол юқорисида ўтирган комиссия раиси Зулфиқоров қоғозларини обдан титкилиб бўлган, Вакиловга тикилиб, бир неча савол берди:

— Миёнхўжа деган одамни танийсизми?

— Йўқ.

— Қайси маҳаллада турасиз?
— Ҳофизи Кўйкий маҳалласида...
— Қўшнилариңизда шундоқ одам йўқми?
— Йўқ.
— Наҳотки юмалоқ хат бўлса бу. Ўз фамилиясини очиқ ёзган-ку?
— Ким экан?
— Миёнхўжа...
— Танимайман! Бунақа одамни эшитмаганман ҳам.
— Шу одам изингизга тушиб, ёнингизда юрган, — деди Зулфиқоров, — ҳамма нарсдан воқиф. Наҳотки сиздек фронтчи кимса шу даражада бефарқ бўлиб қолгансиз.

— Билмайман, билмайман...
— Ичмайсизми?
— Йўғ-э, ўртоқ Зулфиқоров, юрак чатоқроқ.
— Ҳушёр бўлиш керак! Фронгда разведкачи бўлганман, дебсиз таржимаи ҳолингизда. Наҳотки изингиздан тушган ярамасни билмасангиз! Кўзимизни шира босиб қолдимикан? Яхши эмас, яхши эмас!

— Гапингиз тўғри. Кўпларимиз хотиржамликка тушиб қолдик. Ичадиганлар ҳам бор... фашист мессершмитларини уриб туширган бир қаҳрамон учувчи, урушдан кейин бир кунни ўз қишлоғида, ошнаси эшигини тақирлатган экан, ҳовлидан лайча чиқиб, во-вуллаб, даф қилибди. Қаҳрамон лўкиллаб қочибди... Буни кўрган одамлар учувчидан кулиб: «Осмонда йиртқич самолётларни қувган одам шу бир лайча кучукдан қочадими?» — дейишган экан, у дебдики, «бу ўзимизнинг лайча, кўрқиб қочмай иложим йўқ. Ўзимизнинг иғвогар жуда ҳам ёмон, чет эллик шундақалар бўлса, унда бошқа гап эди, кўрқмасдим. Аммо ўзимизники ёмон бўлади, кўрқаман», дебди.

Зулфиқоров кулди.

Комиссия раиси Зулфиқоров Вакиловга хусумат туфайли айб тақалаётганини, баъзилар Миёнхўжа «патентлик иғвогар» эканини, бундай қабих ишларни кўп қилиб юргани ҳам оммага сезилиб қолди. Юқори мартабада ўтирган, Миёнхўжага ўхшаганларни қўллаб-қувватлаётган шахснинг ишини ҳам яхшилаб сезиб олиб, унинг ўқларига қалқон бўлди. Ниҳоятда ҳушёрлик ва дадиллик билан олиб бораётган иши — бошига дўппи, устига беқасам тўн кийиб, ўзбекча исм ниқобига кириб олиб, кўзга ташланмайдиган ҳолда маҳаллий халқ заволига ишлаётган кимсаларнинг башараси очила бошлади. «Миллатчи» деб юзига қорақуя суришликдан тийинди, тўхматга бир ватандошини ем қилиб юбормади, уни оқлади. «Агар Вакиловдек ҳалол одамнинг битта тукини ҳам қилсанглар рози бўлмайман! Бу очикдан-очиқ тўхмат!..» деди Зулфиқоров комиссия аъзоларига қатъий туриб.

Вакилов партия сафида қолди. Илгаригидек ўз вазифасини ҳам бажараверди. Мансабдор шахс бу қарорни эшитиб, Зулфиқоров ортидан «хап, сеними!» деб қўйди. Зулфиқоров ҳам анойи эмас, бошига гурзи тушишини биларди; «қичийдиган ерини олдиндан қашлаб қўядиган Зулфиқоров»... (Ошнолари ҳазил қилиб бу гапни унга тақашарди) ўша раҳбарнинг сирли ишларини билиб, эски латтага тугиб қўйган эди.

Тўхмат балосидан қутулган Вакилов бу галги 1-Май байрамида янги костюмига неча йиллардан буён тақмай, сандиқда, салафан халтага солиб, эҳтиёт қилиб олиб қўйгани барча орден ва медалларини олиб тақди: Жанговар Қизил байроқ, Ватан уруши, икки Қизил Юлдуз орденлари, Жасурлиги учун медали ва бошқа ўнга яқин медалларини жаранглатиб тақди. Костюмини кийиб, ойнага қараса кўкси батамом тўлибди. У мийиғида кулди. Тақилмаган мукофотларининг баъзилари илгаригидай ярқирарди, баъзилари сал-пал занглай бошлабди. Уғли, қизи, айниқса невараси бобонинг эрталаб жангир-жунгир бўлиб чиққанидан қувондилар. Ҳеч маҳал бу хонадонда бугунгидай шоду хуррамлик бўлмаган эди. Раис бир қултум коньяк ҳам ютиб олдилар. Қизариб, дадиллашиб, неварани етаклаб кўчага чиқиб кетишди. Хотини, болалари, жинкўчадаги эшиклардан мўралаб турган хотинлар Ижрокўм раисига ҳайрат билан тикилишиб, жилмайишди. Тўхмат қишидан қутулиб, баҳор байрамига чиққан раиснинг бу хурсандчилиги унинг юзларидан зоҳир эди. Бу кайфичоғликка кўзи тушган йўлидаги барча кишиларнинг ҳам кайфи чоғ бўлиб, кишилар бир-бирларига табассум қилишарди. Раис бобо байрам тантанасидан неварани хурсанд этиб, қўлига пуффагу ширинликлар олиб бериб, уйга қайтиб келди.

Эртасига ширин невара яна бувани нуқтаб, байрамга чиқишга, орденларини тақишга ундади. Бола бувасининг ғашига тегиш учун ганжина айвон ойнасини тирноқлари билан тимдалаб, ғирчиллатарди. Бобо индамади. Ундан сўнг учи синган қаламни дафтарга ишқалаб «ёза бошлади...» Бундан чиққан ғиртиллаган овозни ҳам бобо ёқтирмай, дарҳол невара қўлини ушларди. Бу гал ҳам бобо ўзини кўрмаганга, эшитмаётганга солди. Шундан кейин невара югуриб бориб токчадаги пиёладан довучча олиб, буваси рўпарасига келиб, ғарсиллатиб чайнай бошлади. Бобо бунга ҳам чидаб, индамай ишини қилаберди. Шу тарика «жанг» давом этабошлади. «Енгилган» невара рагаткасини олиб, кўчага чиқиб кетаётган эди, бобо китобдан бошини кўтариб, орқасидан мурожаат этди:

— Бўпти, келишдик. Сени олиб бораман... — бола кетаётган жойида тўхтади. Чунки, у ҳозироқ чиқиб, Омон полвонлар деразасини чил-чил қилиб келиши аниқ эди...

Лекин шу куни ярим кечада Вакилов юрагида санчиқ пайдо бўлиб, безовталана бошлади. «Тез ёрдам» чақиришди, варч укол қилиб, тепасида ўтирди. Азонга яқин уни машинада касалхонага олиб кетишди. Реанимацияга ётқизишди. Уғлику хотини тепасидан кетмади... Беҳол ётган Вакилов секин ўғлига қайрилиб боқиб, бир неча сўз деди:

«Ойингларга яхши қарагин, ҳамма оғирчилигимни ўзимдек елкасида кўтарди. Ҳаммангиздан розиман, мингдан-минга розиман... Биров қилган яхшилиқни ҳеч қачон унутма, қарзни вақтида тўла. Зулфиқоров яхши одам экан, саломимни айтиб қўй... Айтадиган гапим шу...» Унинг қакроқ лаблари пичирлади: «Ло-о иллоҳа илло, ло-о иллоҳа илло... Муҳаммадин расулло...»

Уғил, кўзида ёш, ота рўпарасида бошини солинтириб ўтирарди.

Шу куни кечга яқин район ижроқўмининг раиси Вакиловнинг жони узилди. Одамзод шу, қанча югуриб еларкансан, охири бир куни, кутилмаганда бу дунёдан кетаркансан...

Олтинчи ҳикоя

Чўмилиш

Дариғо, чечакдек бевафосен.

Хоразмий

— Эй! Хело! Господин! Биз бу ерда! Келинг! — Ғоятда кайфи чоғликдан чақнаб турган Нигора шофёр йигитга мурожаат этди. Кейин ёнидаги дугоналарига қаради: «Господин»ни ўзбекчада нима дейиларди?

— Хўжайин, — деди қаддини таранг тутиб, чиройли орқасини кўрсатиб турган капалак кўзойнакли Сунбула олуца лабларини кўвача қилиб. — Йў-йў! Бошқача — деди Нигора эркаланиб. — Мамам папамни шундай чақиради. Эҳ, қайто бир архаик сўз бор эди! Нима эди ўша, мия ишламаяпти. Шу ҳам мия бўлдим!

— «Эгам...» — деди ўзига унча ишонмай оппоқ тишларини кўрсатиб Маъсума. У билағон таржимондай дугоналарига маъноли қаради. — «Эгам...»

— Йў-йўқ! — томоғини тақиллагди Нигора. — Не то!

— Мисье, деб қўяқолайлик! Шунга ҳам ўйлаб ўтираемизми? Шунга ҳам ақл ишлатиш керакми! Ҳозир ҳеч ким ўзбекча гаплашмайди!

— Ўзбекча гаплашмасак ҳам бу сўзни билиш керак! Анави шофёр қизиқ одам, ўзбекча гапирмасам жаҳли чиқади. Жаҳли чиқиши у ёқда турсин уриб юборай дейди. Рулда унинг ғазабини кўзғаш керак эмас! Қара, шу замонда шундай қолоқ одамлар ҳам бор-а, ўзбек тили, қозоқ тили, тожик тили... кимга керак! Наука бу тилда эмас! Экзамен бу тилда эмас! Лекция бу тилда эмас! Ҳамма вывескалар бу тилда эмас! Профессоримиз неча бор айтди, фақат чойхоналарда пенсионер ўзбеклар бу тилда гаплашади! Майли гаплашаверишсин. Биз, йигирманчи аср кишиларимиз, компьютер, шоу, джаз... Лекин, мана бу янги шофёримиз ғалати одам. Тушунмайман! Қаланғи-қасанғилар кўпайиб кетаяпти. Хей, хелло!

— «Господин» «жаноб» дегани, тушундингизми! — деди ёнгинасида турган ўша дўппилик шофёр йигитнинг ранги оқариб, — ўзбек тилида «господин» «жаноб» дейилди. Мен «жаноб» эмасман! Гапни бўтқа қилманг! Худо хайрингларни берсин! Одам хафа бўлиб кетаркан! Дадангиз, аянгиз қандай яхши одамлар! Бўтқа қилиб гапирган билан киши ақллик бўлиб қолармиди?! Шундоқ ақлли қизлар ўзини ўзи танимай, янгилиб юрса хафа бўлиб кетар экансан, киши!

— Э, сиз бу ердамидингиз, жаноб!

— Ҳа, ёнингизда турибман, Нигорахон. Мен сизга ўргатмоқчи эмасман, сизлар ўқимишли қизларсиз. Аммо тилни булғаш яхши эмас! Бундан ташқари, ҳозир мелодий ҳисоб билан йигирманчи аср, аммо ҳижрий ҳисоб билан ўн тўртинчи аср. Дунёда битта мелодий йил эмас, ахир! Вьетнамда бошқача...

— Кечирасиз, ту-шин-дик... Друзья, давайте будем жить дружно!

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а!..

— Ҳи-ҳи-ҳи-ҳи-ҳи-и!..

— Ҳе-ҳе-ҳе-ҳе-ҳе-е!..

Чуғурчуқдек чуғуллашаётган қизлар бирдан жим бўлиб қолишди. Ҳозир машинага тушиш илинжида у билан тўқнашувга бормай келишишгандай бўлишди.

— Марҳамат, машинага чиқинглар! — деди шофёр йигит.

Қизлар эркалиниб, шофёрнинг кетидан бориб, нарироқда турган кумушранг машина эшикларини очиб, ичкари киришди. Бу, Нигоранинг адасига биркирилган идора машинаси эди. Нигора шофёр ёнига ўтирди. Улар яна илгаргидай шивирлашиб ўзбек сўзларини «мошхўрда» қилиб бир-бирлари билан гаплаша кетишди.

Июлнинг охирига бориб Тошкент ниҳоятда исиб кетди. Наинки пойтахт, Хоразм воҳаси, Фарғона водийси, Самарқанду Бухоро, айниқса Сурхон кенгликлари ғоятда қизиқ кетди. Қумга тухум кўмиб, беш дақиқадан сўнг пишганини олаверасиз. Илгари саратон чилласига чидаб бўларди, аммо ҳозирги иссиқ — шаҳарлар ҳавосидаги дуди-ғуборнинг захри, ерларнинг кимёвий ўзгариб бораётгани сабаб бўлдими, чилла саратонини Ўрта Осиё иқлими дўзахга айлантириб юборди. Тагин ҳам инсон кўникиб кетаркан, агарда илгари ўтиб кетганлардан бир кишини тириштириб, ҳозирги ҳаводан нафас олдирангиз борми, бечора бобо сувдан қуруққа чиқиб қолган танга балиқдек оғзини каппа-каппа очиб, яна қайтадан жон берса керак! Бундай иссиқда агар сув тоза бўлса чўмилганга не етсин!

— Сиз, жаноб, бизни «Тошкентское море»га олиб боряпсизми ёки бошқа томонга? — сўради чап томонига ўгирилиб Нигора.

— Буюрганингиз, ўша томонга.

— Бошқа кўчалар, бошқа йўللар-ку! Илгари папам-мамам билан келганимда бошқачароқ эди? Биз ҳозир западга кетяпмиз...

— Ҳукумат аъзосининг қизини чалғитиш менга нега керак! Биз ҳозир Тошкентнинг жануб томонига кетяпмиз. Сизлар Тошкентни яхши биласизларми?

— Биламиз! — деди кескин Нигора. Тўртинчи курс студентларига бу гап ёқмади, улар ўзича «беш минути кам олий маълумотликлар» эди. Уларга нисбатан: «Сизлар Тошкентни биласизларми», демоқ оғир туюлди.

— Биз Тошкентнинг ҳамма кўчаларини биламиз! — деди орқада ўтирган Сунбула жириллаб. — Ташкент центр, у тарихий шаҳар, бу ерда тош кўп бўлган. Шаҳар илгари тошдан қурилган. Шу сабабли «Таш-кент» дейилган.

— Уз шахримизни билмасак, одам бўлмай қолибмиз-да! — деди Интизор, — Ташкент тарихини ўқиганмиз. Самарқанд, Бухорони ҳам... Тўғри, Ташкентда тош кўп бўлган...

— Рулда кетаётганда гаплашиш мумкин эмас, бизга ман этилган. Лекин, жуда тўғри келиб қолди, ана, орқада «Тошкент тарихи» деган китоб турибди. Биз, шоферлар, кўп кутамиз, шундай чоғларда китоб ўқиймиз. Олинг ўша китобни, 96-бетини очинг, Тошкент тарихи ҳақида тўғри гап бор, — деди шофёр Интизорга қайрилиб қараб.

Сунбула газета-журналлар билан бостириб қўйилган китобни олиб, қизларга кўрсатди.

— «Тошкентнинг номи икки минг йиллик ўтмиши мобайнида бир неча бор ўзгарган. Бизгача етиб келган ёзма манбаларга қараганда, Тошкентнинг энг қадимги номи «Чоч», араб алифбосида «ч» ҳарфи йўқлиги боисидан арабий асарларда «Шош» деб юритилган. Урта асрларда Чоч, Чочкат, Шош, Шошкат, Шошканд, Мадинат-аш-Шош деб номланган...»

— Қадимги буюк Кушан давлатининг шарқида Шош ва Мароканд бўлган. Кушан давлатининг тараққий этган даври мелодий, ҳижрий даврларидан анча узоқ... — деди шофёр йигитнинг яна гапдонлиги тутиб.

Нигора ҳам, Сунбула ҳам лол қолишди. Бир лаҳзадан кейин Нигора шофёр йигитга қараб қўйди-да, индамади. У «инглиз лорду ледиларидек ўзидан паст кишилар юзига тикилмасди», чунки паст табақа кишилар лордларга боқиши керак. (Ҳиндистонда улар шундай қилиқлари билан эл ичида обрўлари тушиб кетган эди). Нигора бу гапни қаёқдан эшитиб, юқори мартабалик кишиларга, ота-онасига, профессорлари юзларига боқарди-ю, аммо ўзгаларга нигоҳ ташламасди, уларнинг Нигорага боқишларини, ҳатто олдинроқ салом беришларини истарди. Шофёр ҳам шунинг учун унинг энсасини қотирганди.

— Ҳали узоқми? Қанча қолди?

— Етдик. Икки қақиримча қолди.

— Эҳтиёт бўлишларингни илтимос қиламан! Сув ёмон! Омон-эсон ота-оналарингиз қўлига топширсам дейман. Умуман, идора машинасида бундақа узоқ юриш тўғри эмас. Менга барибир, аммо адангизга гап тегиб қолиши мумкин...

— Бундақа гапларни қўйинг! — зарда қилди Нигора, — адамларнинг номларини кўп тилингизга олманг! Умуман, катталар номини тилга олавериш яхши эмас! Сталинни фақат бир Молотов «Иосиф Виссарионович» дерканлар, маршаллар, политбюро аъзолари «ўртоқ Сталин» деб атарканлар... Тошкент тарихини эмас, сиёсатни ҳам билиб қўйсангиз ёмон бўлмасди! Умуман, бундай ёқимсиз гаплар билан бизнинг настроение-мизни туширгангиз яхши эмас!

— Кечирасиз. Кайфиятингизни туширадиган бирон гап айтганим йўқ. Агар сизга шундоқ туюлган бўлса кечирим сўрайман. Мен фақат, сувга эҳтиёт бўлинглар, оқар сувдан ҳам кўл суви хавфли, дедим. Узоққа борманглар! Яқинда Сирдарёда бир министр чўкиб кетди...

— Ҳамма гапни шоферлар билади! — деди кескин Нигора, — шофёрлар вайсаки хотинлардан ҳам баттар!

— Тўғри айтасиз. Лекин мен сизнинг бу гапларингизга хафа бўлмайман. Тарихда ҳам ҳеч ким аравакашдан хурсанд бўлган эмас. Кушан давлатида бошқа юртга сир етказасан деб аравакашни — карвонни ўлдиришган, барибир тиллога жез қўшасан деб заргарни осиган...

— Уша Кушан давлатида қизлар бўлганми?

— Маъжусий қизлар бўлган, сизга ўхшаб дини йўқ, тили мошхўрда бўлган...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Маъжусий нима?

— Исломгача, ўтга, сувга сиғинадиганлар...

Қизлар машинадан тушиб, кўл томон югуришди. Уларнинг портфелларида чўмили-диган либослари бор эди, ҳужрачаларга киришиб, кийимларини ўзгартириша кетишди. Бир лаҳзадан сўнг деярлик яланғоч қизлар сувга тушишдан аввал тўпланишиб, ниманидир шивирлашишди. Атрофдаги яланғоч кишиларга тикилишди. Кўл қирғоғида яланғоч ётган аёллар, болалар, кишилар кўп эди. Тошкентнинг ишчи районларидан ҳам одамлар кўп чиқишган экан. Машинанинг тўрт эшигини ланг очиб, қизларни пойлаб ўтирган шофёр йигит кўлига газета олиб, ўқишга тутинди. Негадир улар йигирма қадамча нарида ниманидир гаплашиб, тез-тез машина томон қараб қўйишаётгани шофёрнинг диққатини тортди. Бир лаҳзадан сўнг чўмилиш либосида, кўкси сийнабанд билан боғланган, деярлик яланғоч Нигора шофёр йигит ёнига келди:

— Ака! Мана бу тилла соатларимиз, бриллиант зираklarимиз сизда турсин.

— Хўп бўлади, — шофёр шими чўнтагидан рўмолчасини олиб, қизларнинг олтин тақинчоқларини ўраб, ёнига солди.

— Эҳтиёт бўлинг, ўғрилар кўп...

— Сиз ўзингиз эҳтиёт бўлинг, сув ёмон! Бу қимматбаҳо нарсаларни ўғрининг ўзгинасига бериб қўйдингиз...

Нигора жилмайди:

— Сиз ўғирласангиз майли... — у оҳулардек ўйноқлаб, чиройли елкаларини у ёқ-бу ёққа ташлаб кўл соҳили томон чопиб кетди.

Шофёр йигит унга астойдил тикилди, баданлари жимирлашиб кетди... «Бу ўзи нима! Мўъжиза-ку!» Бепарво Нигора бўлса, кулиб, қийқириб, дугоналари ёнига етди. «Дарҳақиқат, маъжусий инсоннинг ўзгинаси», деди ичида шофёр йигит.

Шофёр кўлидаги газетани қўйиб, хаёлга толди; бундақа гўзал қадду қоматни биринчи кўриши. Хўрсинди. «Ё тавба, — деди юрагидан. — Кўйлак ичида инсон гўзаллиги яширинар экан, қадду қомат билинмас экан, белларнинг ингичкалигию оппоқ сонининг семизлиги, кўкраklarининг бўртиб чиққани, бўйнию дудоқлари... Бир ҳисобда «замонавий» — маъжусий «қизларнинг бундоқ тортинмагани ҳам маъқул». Лекин бир ўзбек қизига ҳадеб ҳирс билан тикилаверишни ҳам ўзига эп кўрмади. «Яхши эмас! Инсоф қани!» Яна газетасини қўлга олиб, ўқишга тутинди. Бир лаҳзадан сўнг хаёли яна Нигора томон учди, унинг диққатини батамом қамраб олганидан, жунбушга келган йигит нотинчлана бошлади. Узини қўярга жой тополмай, машина ичидан чиқди-да, кўл четида гўдайиб туриб чўмилишаётган, қийқиришаётган, бир-бирига сув сепишаётган қизларни томоша қилди. Қирғоқда одамлар кўп бўлгани ҳолда шофёр йигитнинг пайдо бўлиб, яқин келганига кўзи тушган Нигора уялиб, қоматини сувга яширди. Йигит бунда балиқдек типирчилаб чўмилётганлар орасидан Нигорани топиб, унга тикилди. Бу ҳолатни сезган Нигора яна бир муддат тўхтаб, кўксини сувдан чиқармай, қўллари билан бекитиб, кўл ёқасига келган шофёрга: «Нима гап?» дегандай имо қилди. Шофёр қўлини қимирлатиб: «Ҳеч гап, ўзим шундай томоша қилгани келдим...» ишорасини қилди. Шундан сўнг у қирғоқда орқаларини тўппайтириб, сакмоя, моржларга ўхшаб ётган, оқ, сарғиш хотинларга қаради. Суқ билан тикилди. Бу ҳолни кўрган Нигоранинг энаси қотди, у қизлар ичра нима қилишини билмай, хомуш турган эди, шофёр йигит яна орқасига қайтиб бориб, газета ўқишга тутинди. Уч соатлардан кейин қизлар дилдираб, оқариб сувдан чиқишди; тахта ҳужрачаларга кириб кийинишди. Улғудай қорнилари очиб, тезроқ бу ердан кетишни исташарди. Шу ерда яланғоч бир семиз хотиннинг бир кўлида нон, бир кўлида пиёз, лунжини тўлдириб овқат еяётганини кўриб оғизларининг суви келди.

— Қани девзирадан бир лаган ош бўлса... Нима қилардиларинг, қизлар? — деди дилдираб Сунбула.

— Ош эмас, бир бурда нон бўлганда ҳам... Уйна десанг ўйнаб берардим... — деди хахолаб Нигора.

— Ҳаммамиз ҳам ўйнардик, — деди Интизор. — Газетага ўраб бир нима олиб келмаган эканмиз-да. Мен эрта билан чой ичмаган эдим. Жуда нодонмиз-да!

— Улларинг! — деди тишларини тикирлатиб, титраб Нигора, — ҳаммамиз ҳам итдай очмиз. Ана ундан нон сўрайликми? Термос олиб юрарди. Эҳтиёткор шофёр. Ёки пасткашлик бўлармикан? Сўрайвераман! Ҳей, хелло! Ака! Сизда бир бурда нон йўқми? Термос олиб юришингиздан нон ҳам бўлса керак, деб ўйладик.

— Машинани ўтиринглар! — у буйруқнамо гапирди. Дарҳақиқат термоси бор эди,

тезда пиёлага иссиқ чой қуйиб, Нигорага узатди. Ундан сўнг бошқаларга ҳам. Газетага ўроғлиқ бир кулча нонни ушатиб қизларга улашди. Қизлар учун бу кулча бир лаган девзира паловдан ҳам аъло бўлиб кетди. Нонни еб, яна бир пиёладан чой ичиб олганларича, шофёр беш-ўн қадам нари бориб, сигарета чекди. Дилдираган қизлар танига харорат югурди.

— Энди кетсак бўладими? — сўради шофёр.

— Бўлади, — деди Нигора.

— Сизга раҳмат! — деди Сунбула.

Машина эшиклари қарсса-қурсса ёпилиб, йўлга тушишди. Орадан ўн минутча ўтгач, шофёр машинани чиройли бир боғча ёнида тўхтатди.

— Қани тушинглар!

— Нега тушамиз? — Нигора ажабланди.

— Мана шу ерда ош ҳам бор, кабоб ҳам... (боя уларни ош ҳақидаги гапларини эшитган эди). Озгина овқатланиб олмасанглар бўлмайди.

— Йўқ, биз уйга етиб оламиз.

— Уйда ош дамлаб, кутиб ўтиришибдими? Тушинглар! Бу ерда менинг ошнам бор, кабобни ҳам, ошни ҳам боплайди.

— Тушақолайлик, — деди Сунбула.

— Бир бурда нон билан ҳам бўладими! Сизларни билмайман-у, менинг қорним йўлғудай оч, — деди Интизор.

— Бўпти, — деди Нигора, — тушдик!

Шофёр йигит аллақачон ошпаз ёнига бориб, тўрт тарелкада ош, устига икки сихдан кабоб буюрди. Яна нималар деб ошпазга шивирлади, қизларни кўрсатди. Ошпаз унинг таниши эканлиги муомаласидан сезилиб турарди. Қизлар столга ўтириши билан беш минут ўтар-ўтмай бир йигитча косада ош, кабоб ва ундан сўнг икки чойнак чой, нон, ачиқ-чучук олиб келиб қўйди. Шофёрнинг ўзи ошпаз ошнаси ёнида ўтирди. Қизлар хурсанд, ҳаш-паш дегунча ошни ҳам, кабобни ҳам туширишди. Чой ичиб, ўринларидан тураётиб, пулни кимга тўлаймиз, деб олазarak бўлишаётган эди, шофёр уларга: «Пули тўланган, безовта бўлманглар...» деди.

— Бизни уялтирманг, ака, ўзимиз тўлаймиз, — деди Нигора.

— Тўлаб қўйдим. Безовта бўлманг, Нигорахон! Меҳмонимсизлар.

— Бу нима қилганингиз, ҳам хизмат, ҳам овқатимизгача олиб берсангиз?

— Нима бўпти? Хизмат қилсак қилибмиз-да!

— Айтмоқчимизки, сиз ҳам зарплатага яшайсиз...

— Маош, денг.

— Ҳа, маош...

— Маош етарлик. Яширмайман, тўғри келиб қолса дадангизнинг машиналарида «чапга» ҳам юраман...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а! — қизлар кулишиб юборишди. Минбардан гапириладиган гаплар эмас, мана бундақа сўзлар уларга ёқарди.

— Дадангизларга айтиб қўйманг бу гапни, ишдан қувиламан-а!

— Йўқ, ҳеч айтмайман! Шашликлар билан меҳмон қиласизу сизни сотмаймиз!

— Кабоб денг!

— Ҳа, кабоб...

— «Немисча ҳисоб-китоб» бизларга тўғри келмайди. Бу биз ўзбекларнинг баъзилар айтаётганидай «кам ақллигимиз», «қўйлигимиз»дан эмас, умуман бизнинг табиатимизга тўғри келмайди. Ҳозир ўрни бўлмаса ҳам гап очилиб кетгани сабабли айтаётирман, бу феълимиз жуда узоқдан келади. Амир Темур замонидан ҳам илгари, Луқмони Ҳаким замонидан ҳам илгари бизлар шунақа эканмиз. Бутун дунёни боқаман деган Ҳотамтой ҳам биз ўзбекларнинг ичидан чиққан. Бу гапларни мен ичимдан чиқараётганим йўқ, бир муътабар домла айтганлар...

Шофёр йигит тўрт қизнинг ҳам диққатини тортди. Лекин бу тўрт қиз юрагида шофёрга тегишни эмас, кам деганда доцент, катта хонадон фарзанди, келажакда катта одам бўладиган йигитни орзу қилишарди. «Лекин ўзбекнинг яхши йигитларига, айниқса районларда яшовчи йигитларга лўмбиллаган оппоқ татар қизлари осонгина тегиб ола-яптилар», деган эди бир куни Нигора. «Улар на катта сеп, гарнитура, на дабдабали тўй сўрайдилар. Ресторанда йигирма кишилик зиёфат билан тегиб кетаверадилар...» Бу гапни айтган Нигора хаёлига донгдор бир хонадон келди, улар Нигорага оғиз солган эди, икки катта мансабдор қуда бўлишни истаган эди. Аммо адаси ўртоғининг тўрсайган ўғли Нигорага ёқмаган. Нигора совуқ кишиларни ёқтирмас, «столба» деярди. Мана шу «столба» ҳозир келишган бир кўккўз қизга уйланиб олди.

Орадан ҳафта ўтди. Жума куни эрта билан адасини хизматга олиб кетиш учун келиб, кўчада турган шофёрга Нигора соат бешга келишни тайинлади. У адасига «профессор анчадан буён касал ётганини», дугоналари билан стационарга бориб, кўриб келишини айтди. У кўп вақт отасининг розилигини олмай машинада кетаверарди, ҳатто гараждан ҳам машина чақираверарди. Бундай «мелоч»ларни айтиб, отасининг «республика» миқёсидаги хаёлларини бузиб, диққатини тортмасликни шофёрга ҳам, бошқалар-

га ҳам айтиб қўйган. Ҳозир ҳам шундай қилмоқчи эди, аммо бу гал шофёр ёнида атайин ўзини кўрсатиб, отасини огоҳлантирди: «Папочка, стационарга борамиз; рухсатми?». «Майли, қизим, эҳтиёт бўлинглар», — деди ота.

Роппа-роса соат бешда машина институт биноси ёнида, кўчада Нигорани дугоналари билан келишини кутиб турди. Беш яримларда кайфи чоғ, ўйноқлаб келган Нигора кечиккани учун шофёрдан узр сўради. Кейин дугоналари бормаслиги, ёлғиз ўзи стационарга боришлигини қўшиб қўйди.

— Қани, кетдик!

Камгап шофёр дарҳол машинани гуриллатиб, қадимий Шўртепа томон учиб кетди. Бозор олдидан ўтишда Нигора машинани тўхтатишни сўради.

— Кекса профессоримизга олма, анор, узум олиб чиқсаммикан? Бозорда қоғоз пакет топилади-а?

— Мен ўзим олиб чиқаман. Сиз машинада ўтириб туринг...

— Э, раҳмат сизга! Мана буни олинг! — Нигора шофёрга ўн сўмлик пул узатди. У иш буюрганида ўзбек сўзларини бўтқа қилмай, атайин шу сержаҳл шофёр учун тоза ўзбек тилида гапиришга интиларди.

— Менда пул бор, безовта бўлманг...

— Йўқ, буни олинг! — Нигора кескин гапирди.

— Хўп бўлади, — шофёр пулни олиб, бозорга кириб кетди. Бир лаҳзадан сўнг каттагина қоғоз пакетда Нигора айтганидан аъло қилиб, олма, анор, узум ва тўртта чиройлик кулча нон ҳам олиб чиқди.

Нигора ташаккур айтди. Яна машина гуриллаб юриб кетди.

Станционар дарбозасига етишгач, Нигора панжаралардан касалхона боғига қаради, унинг учун ноқулай бўлса-да, пакетдаги олма-анорини кўтариб кетаётган эди, шофёр йигит кабинадан югуриб чиқди.

— Мен олиб бориб берай.

— Йўқ, йўқ!

— Жуда бўлмаса бино олдиғача.

— Йўқ! Сиз машина ичида кутиб туринг! Мен ўзим.

— Ихтиёрингиз.

Нигора каттагина пакетни қучоқлаб, касалхона боғига кириб кетди. «Сиз машина ичида ўтириб туринг» сўзи ғалати туюлди. Шофёр итоат тарзида дарҳол кабинага кириб, эшикларни қарсиллатиб ёпди. Лекин Нигора эллик қадамча юргач, йигит машинадан чиқиб, орқама-орқа панжара ёнига келди. Кузатди. Шу лаҳза «мункиллаган, мўйсафид профессор...» эмас, йигирма беш ёшлардаги қирчиллаган, қадду қомаги желишган йигит скамейкада ўтирган еридан туриб, Нигорани кутиб олди. Узоқроқда ўтирган хаста кексаларга ҳам парво қилмай, тортинмай ўша йигит Нигоранинг юзидан ўпди. Улар скамейкада чўкиб, пакетни ёнларига қўйишди. Нигора бир оз безовталаниб, панжара орқасидан шофёр кўрмаётганмикан, деб хаёл қилди. Ҳа, шофёр йигит бемалол ўша «нуроний профессор»ни кўриб турарди. Ёлғон гапирмаса нима қиларкин, ахир унинг Нигорага бир нима дейишга ҳадди сизмайди-ку!

Бу, ўша Ҳабиб... Уни шофёр йигит танийди, бир неча бор у билан бирга кўрган... Уни «кекса, нуроний профессор...» деб алдаганидан ҳам хафа бўлгани йўқ, чунки бу муҳаббат... Иккиламчи, бошқа оила сирини билишга уриниш одобдан эмас, тўғриси, бу номардликдир! «Энг пасткаш инсон ўзга оиланинг ички сирини билишга қизиқади ва гап тарқатади», деди ўзига-ўзи шофёр йигит.

Станционар боғида Нигора билан Ҳабиб бир соатдан мўлроқ гаплашиб ўтиришди. Хайрлашиш узоқ бўлди, Ҳабиб яна Нигоранинг юзидан ўпди... Шофёр йигит юзини ўгириб, аллақачон машинаси кабинасига кириб олган эди. Негадир унинг ичи ёнарди...

— Ака, мана, мен келдим, — деди Нигора машина ёнида тўхтаб, шофёр йигитга мурожаат этди, — профессоримиз анча тузуклар. Чол жуда хурсанд бўлди. Адамлардан салом айтдим... Қадимги Кушан давлатида ҳам ёшлар кексаларни ҳурмат қилганми? Сиз, тарихни яхши биласиз?

— Ҳа, — деди шофёр йигит, — ҳижрийдан ҳам, мелоддан илгари ҳам, Кушан давлати вақтида ҳам гўзал қизлар ўз ёш «профессорлари»ни жуда ҳурмат қилганлар. Бу такрорланиш кейинги минг йилликларда ҳам бўлади...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а! Кўриб турган экансиз, ака! У — курсдошим... Сиз мени «Кушан давридаги маъжусий қиз» деб атадингиз, ҳозир ҳам шу фикрдамисиз?

— Албатта. Сиз, дарҳақиқат малаксиз. Рашк қилишга ҳаққим йўқ, мен бир бечора шофёр кишиман... Дадангизлар мени Шопур, атайдилар. У — Фарҳоднинг дўсти. Бу ном менга ёқади...

Нигора чехрасидаги табассум сўниб, ўйланиб қолди...

Эндиги ҳикоя, азизларим, бизлар ҳамсоя бўлиб яшаб турган ўзгача тартибдаги хонадон ва ўзгача хулқ-атвордаги одамлар ҳақида баҳс этади. «Алиф Лайло ва Лайло» каби камина сизни зериктирмаслик, эртанги кунга умид бағишлаш ҳамда ибрат тарзида, ушбу ҳикояни бошлайман.

Тошкент четида бир хонадон.

1966 йилги зилзиладан кейин шаҳарнинг Урда, Дегрезлик, Қашқармаҳалла, Оқма-чит, Шаҳидонтепа, Қатортол, Тахтапул... Маҳаллалар ва у томонлардан кўп хонадонлар шаҳар ғарбидаги Оқтепа, Белтепа, Қурбақаобод, Чилонзор, Дўмбробод, Қозиработ боғларини бузиб ер олиб, иморат солиша бошлади. Улар «ўзбек бойиса том солар» нақлини бошқача исботлашди; ўзбек фақат бойиса эмас, фожиага мубтало бўлса ҳам уй солар экан. У ҳеч қачон ота ерини ташлаб кетмайди! Бу ерда қуриладиган қатор йиларни кўриб кўз қамашади, қатор данғиллама иморатлар, гулзор-ҳовлилар, чойхона-лар қандай чиройли! Ўзбекибод...

Мана шу томондан ер олиб, иморат солдирган Миёнхўжа амакининг асосий тираги ўғли Фатхуллохон эди — кўнчи бойиганини қўшниси билмас, у магазинга кириб олиб, сичқондек ташиди. Магазин ва участкада одам ишлатиш бир-бирига ҳамоҳанг келди — ўз ишига пишиқ бўлиб, юзимнинг қаттиқлиги жонимнинг ҳузури бўлди. Фатхуллохон отаси ўргатгандай илжайиб, кулимсираб турарди. Ўз фойдасини ўйлаш ҳам бойиш йўлида жуда қўл келди. «Ема, ичма, тўпла пул, бой бўлмасанг мен кафил» қабилда иш тутди. Пул чиқадиган жойда Фатхуллохон бўзрайиб тураверарди, пулни кўрса сичқон-ни пойлаган мушукдек қотиб қоларди. Фойда чиқмайдиган жойда бировга едирмас, ичирмас, нафи тегадиган кишиларга дастурхон ёзарди.

1966 йилги зилзила катта мусибат бўлди. Миёнхўжа амаки фикрича, 37-йилу 41-йил-ларда Тошкент фарзандлари тутдай тўкилди, 1966 йилга келиб, тошкентликларнинг томи босди. Бу катта фожиа эканини ҳар ким ҳар хил гапирарди, аммо нодўст, димоф-дор шахслар зилзилани «арзиманган нарса» дейишга ҳам боришди. Тожик заминининг Ҳисор томонларида Шарора қишлоғини ер ютиб, устини Қабристон деб эълон қилди-лар. Марказдан биронта катта мансабдор шахс келиб, бу ерда бош кийимини олиб, таъзия билдирмади. Ваҳолангки, Арманистон зилзиласига ҳовлиқиб келдилар, бутун дунёдан ёрдам сўрадилар. Бу ажратилиш, камситишлар дилни эзмайдими?

Қадимий Тошкент (мелоддан аввал ва X асрда «Чоч», араблар, «Шош» кейинчалик темурийлар «Ташканд» аталган) ўз қиёфасини тамоман ўзгартиб юборди; равон ва чароғон кўчалар, ер ости поезди — метро, қулай солинган уй-жой бинолари, ҳашамат-ли санъат саройлари... бу яхши. Аммо, шаҳар атрофидаги боғлар — юз йиллик ёнғоғу тутларни кўпариб ташлаб, ўрнига юзларча бир-биридан айириб бўлмайдиган қўти-уйлар солиб ташлангани, ариқлар, оқар сувларнинг йўқ қилингани, серфайз маҳаллаю ҳовлиларнинг барбод этилгани ёмон бўлди! Миноралар, Бегларбеги мадрасаси, Шай-хонтоҳур дарбозаси, Юнусхўжа қальёю кўрғонларини бузиб ташлангани ваҳшийликдан бошқа нарса эмас! «...Бимолид Чочи камонро ба даст, ба чарми гавази андар овард Ҳаст»¹ деган Фирдавсий. Шаҳардаги Чорсу бозори ва бошқа тарихий обидаларнинг қўқолишида маълум шахсларни айблаб бўлмайди, чунки муаззам мамлакатнинг бошқа ерларида ҳам шундай номақбул ишлар қилинган. Ойболта ушлаган жаллоднинг қўли ушланмаса Регистон ҳам, Бухоро мадрасаларию Минораи Калон ҳам Афросиёб вайро-наларига ўхшаб қоларди...

Фатхуллохўжа трест бошлиқлари, база ва омбор мудирларининг сўкиши ва туртиш-ларига ҳам миқ этмай чидаб турадилар, чунки бу соҳада пул деган нарса ҳоким! Пул топмас зиёлинамо кишиларни ёмон кўрар, улар билан алоқа қилмас, «чўнтаги қуруқ муллалар...» дерди. Ҳатто бир куни база мудирини билан Фатхуллохўжа ўртасида қисқагина тўқнашув бўлиб, бу воқеа мудир хонасида ўтди. База бошлиғи бўғилар-ди:

— Гапирсангизчи ахир, ўртоқ Миёнхў-ча-еп! Нега бундай қилдингиз? Яшириб сотгани уялмадингизми?! Бундан уч кун аввал бир машина камёб молларни уйингизга туширибсиз! Бу, жиноят-ку! Сотиб юбордик деганингиз ёлғон! Кимга сотдингиз!?

Ғўладан келган Фатхуллохон миқ этмай тураверди.

— Жон оғайни, бир нима денг!

Пати бўзрайганча бошлиқ рўпарасида бошмалдоқларини ўйнаб, ўрта бармоғини шиқиллатгандай бўлди.

— Ҳато қилган бўлсангиз кечирамиз, укажон, бир оғиз гапиринг! Юрагим сиқилиб кетди. Уйда кеннойингиз билан хафалашиб келганман, юрагим сиқилаяпти, келинг, бир нима денг! Илтимос қиламан! Гапиринг, жавоб қилинг.

Пати турган ерида серрайиб тураверди. Уни кимдир сўтак деган эди, унчалик сўтакка ўхшамади. Гуноҳни кечириб, сирни очмаслик учун бир неча вақт миқ этмай туриш, юзига чарм қоплаб, тилни тишлай олган одам ютиб чиқади, деган гапни дилига жо этиб олган Пати бу гал ҳам эски услубини ишга солиб, бошлиқ кабинетига кўзини лўқ қилиб кўра тураверди. Ҳозир қийналса, кейин ҳеч нима бўлмагандай, яна «осойишта

¹ «Шош шаҳри усталари ҳўкиз терисидан ясалган камонни қўлга олдилар...» (Фирдавсий. «Шоҳно-ма»дан.)

кунлар» бошланиб, ошиғи олчи келишини кўзлаб, «матонат» билан индамай, без бўлиб тураверди.

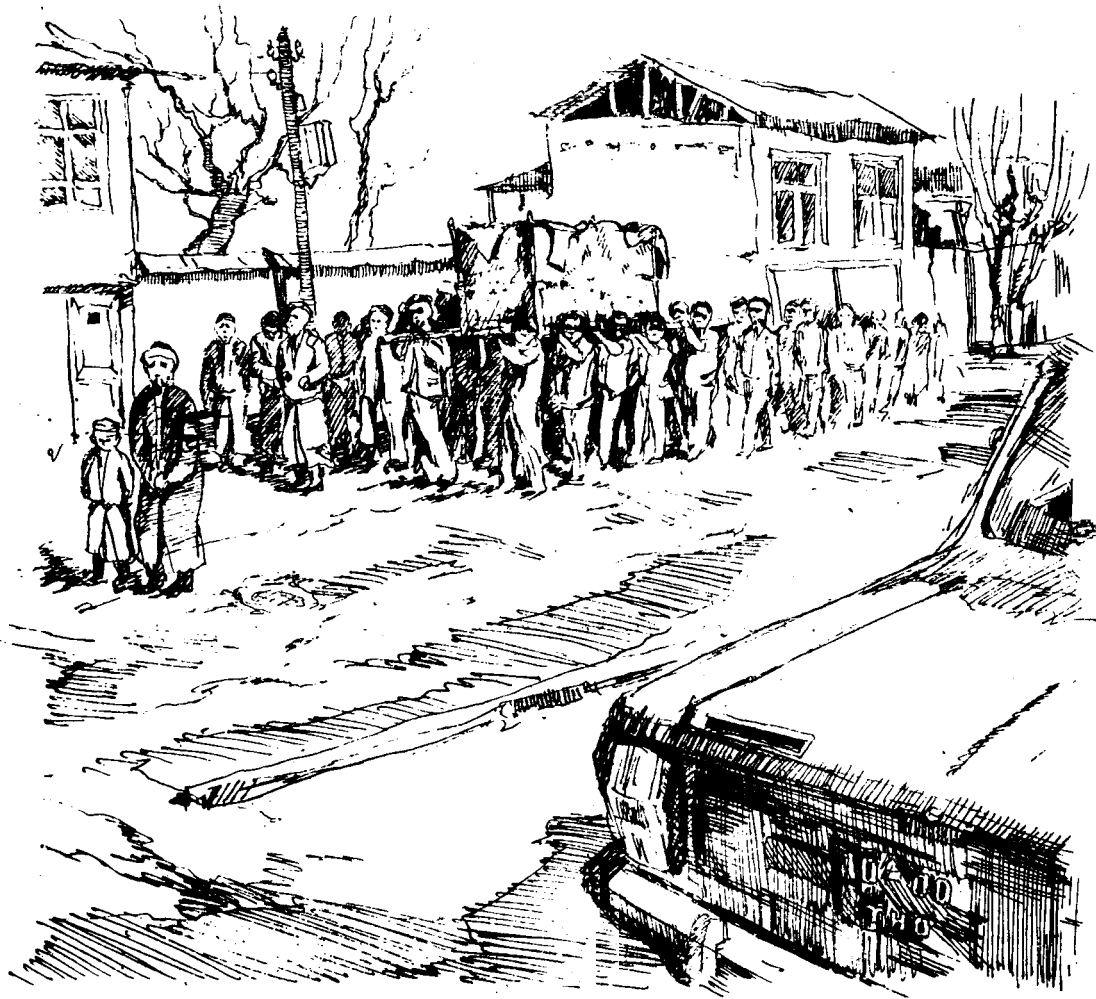
— Илтимос қиламан, Миён-хў-ча-еп, гапиринг! Бундақа без бўлиб туришни қаёқдан ўргангансиз! Қилар ишни қилиб қўйиб, бундақа қилиқ қаёқдан чиққан! Ахир, одамга раҳмингиз келсин! Гапирасизми, йўқми?!

У яна миқ этмади.

— Мен бошлиқманми, йўқми? Сўрашга ҳаққим борми, йўқми?! Бу без бўлиб туриш билан нима демоқчисан! (Бирдан сан-санлаб юборди) Сен ўзинг кимсан?! Бўғилиб кетдим-ку! Э, одам бўлмайд ўл!

Гунг бўлганча турган Пати, тураверди. У гўё ўзини баъзи кинофильмлардаги фашистлар сўроғидаги партизан болага ўхшатарди. Ҳой, ноинсоф, у партизан, сен ўғри-сан-ку! У воқеа қирқ йил илгари бўлган, сен ҳозир пасткашлик қилиб, расво бўлиб турибсан-ку дейдиган бир инсон йўқ-а!..

— По-о-о-ққ!!! — бошлиқ гурсса курсига ийқилди, — мана ёрилиб кетдим! — деди бошлиқ курсида ўтирганча, ҳавоси чиқиб кетган резинка коптокдек бўшашиб, бошини стол устига қўйди. Бир лаҳзадан сўнг, кўзини ола-қула қилиб Патига қаради: — Йўқол, башаранг қурсин, аблаҳ! Энангни!.. Й-ў-қ-о-л!

Пати анча енгил тортиб, хурсанд кабинетдан чиқиб кетди.

— Е, тавба! Одам эмас экансан! Сендақа одамни биринчи қуришим! Сен узинг нимасан?! Шундоқ қилиб қутуларкансан-да? Бу, сенинг «йўлинг» экан.

У миқ этмас. Сўкиш ҳам унга қор қилмасди.

Шу бошлиқ бечора кунлардан бир кун инфаркт бўлиб ётиб қолди. Бу гапни эшитган Насриддин Афанди касалхонага келиб, бошлиқдан ранжибди:

— Сиз бекорга ўзингизни қийнаясиз! Шайх Саъдийнинг ушбу мисрасига қулоқ

солинг: «Пистаи бемағз агар лаб во кунад, расво шавад...» У бир мағзи йўқ писта эди, оғзини очса ичи бўш эканлиги кўришиб қоларди. Демак, кўп йилдан буён у шундай без бўлиб туришни касб қилиб олган. Сиз унинг тилини чиқаришдан аввал оғзига мағиз ташламоғингиз даркор. Шоядки у шунда оғзини очса...

Фатхуллохоннинг савдо — тижорат ишига уриб кетгани фақат уй солишда эмас, ҳамма томонлама хонадон учун яхши бўлди деб ҳисобладилар. Унинг битиргач, Фатхуллохоннинг шу соҳага лаёқати бор, деб ҳисоблашди. Миёнхўжа амаки ҳам ҳисоб-китобга пухта, деярлик умрини ҳисоб-китоб, ёзув-чизув билан ўтказган, ҳисобли дўст ажралмас... мақомини маҳкам ушларди. Ревизорлик ҳам қилган, омонат кассада ҳам ишлаган.

Хуллас, ўзининг қизиқиши, кейинчалик ота-онанинг маслаҳати билан Фатхуллохон савдо соҳасига ўзини урди.

— Ҳабиб ўртоғинг, уддабурро, юлдузни бенарвон уради,— деди Шарбатхон ая ўғлини ёнига олиб,— дўхтир бўламан, деб ёшлигидан бу ишга киришган. Ҳа, майли бўлаверсин! Марат деганинг сўмрайган, анави Жўражон деганинг сўтакроқ, далага чиқиб кетди, агроном... Сен, ўртоқларинг ичида анча зукко йигит чиқдинг. Кам гапсан. Бу яхши! Жуда яхши! Лекин, пули бор одам икки дунёда хор бўлмайди. Эҳтиёт бўлиб, «честний» бўлганинг билан ҳеч ким миннатдор бўлмайди. Ҳукуматнинг олди тор, орқаси кенг. Билиб ишингни қилавер, болам. Урушдан илгари ҳам не-не қаҳатчиликларни кўрдик, тиллоси бор, кўр-қути бор одамлар хор бўлмади. Очликдан шишиб ўлган одамларни кўрдик. Уттиз еттинчи йилда қозоқ бечоралар Бедабозорда тўлиб кетган эди, очликдан қирилиб кетди...

Индамас Фатхуллохонга ота-она насиҳати ёқди, у бир куни чойхонада «Ҳамма ўқиб, олим бўлиб кетверса, подани ким боқади? Мана, биз ўша подани боқамиз!»— деди.

Фатхуллохон йигирма беш ёшда, паст бўйлик, ғуладан келган йигит. Икки ёноғи анордек, бурунлари чимчилаб қўйилгандек келишган, чақмоқ мўйлаби ҳам бор. Орадан бирон йил ўтгач, у кимгадир жуда ёқиб кетиб, шахримиздаги катта универсамга директор бўлди. Бойишни у ўз оғзидан бошлади, деярлик ҳамма тишини тилло қилди. Бу инсон саломатлиги учун қони фойда эмиш! Қўлида тилло соат, чап қўлининг туртинчи бармоғида кўзида платина, устига тўрт бриллиант қадалган йўғон тилла узук. Кейинги пайтларда қорни чиқиб, тез-тез кекирадиган бўлиб қолди. Ёшлигида шўхроқ бўлиб, «Пати-бола» деган номи ҳам бор, ўғлим чиройли, одамларнинг кўзи тегмасин, деб Шарбатхон ая костюми ичига тумор тикиб қўйган. Бир ёқимсиз одати шуки, уятлик одамлар олдида ҳам тортинмай овқат ея беради. Наҳорга ошларга боради, икки лагани кўшиб ейди, «саовоб» деб қолганларини ҳам ейди, лаган тагидаги ёғини силқитиб, ичиб юборади. Буни кўрган Ҳабибу Марат, Жўражонларнинг кўнгли озарди. Уйланмоқчи бўлган қизнинг олдида ҳам шундай қиласанми дейишарди.

Универсамни эплаб, яхши ишлаётганидан қатъий назар, катта хонадонни қўлда ушлаб турган кимса-аслида онаси Шарбатхон ая эди, У, олтмишларга борган бўлса ҳам ўттиз яшар жувон қилиқларини қилар, ёш хотинлар тўдасига ўзини урар, икки чеккаси-дан гажақ қўйган. Баъзан замонавий гаплар гапириб, атрофидагиларини оғзига қаратарди. Тошойна олдида ўтириб, соатларча пардоз қилар, янги чиққан маз, ёғупалардан биронтаси қолмаган. «Эримга кўнгилсизман...» деган гапни такрор-такрор айтиб, бу гап қулоғига етган Миёнхўжа амаки ранжиган эди. Бир нимадан жаҳли чиқса, «кетаман, сен билан турмайман!»... деган гапларни ҳам кўп айтган.

Шарбатхон ая-оила ҳукмдори, (у буйруқ беришни яхши кўрарди) гўё оғир бир дардга мубтало бўлгандай, кейинги кунларда ўлиб қолишдан жуда кўрқарди. Кўрсатмаган доктори, табиби қолмади. Охири париликни бўйнига олди. Яширинча унча-мунча одам ўқиб, куф-суф, қилиб турарди...

У бир ўғил, бир қиз кўрди, каттаси Фатхуллохон, ундан кейингиси Пошшахон. Пошшахон келишган, қорамтир мўйлабли, таранг, сержилва қиз, ўнинчини тугатибоқ институтга кирди. Бир йигит билан Хоразмга қочиб кетиб, хонадонни эсанкиратган. Ун кун деганда дараги чиқиб, дами чиққан коптокдек шалпайган синглисини Пати Урганчдан олиб келган эди. Номусларга чидолмаган Шарбатхон ая уни акаси-дан олдин тўй қилиб ўша йигитга узатмоқчи бўлди, аммо йигит қамалишга тайёрман, аммо бу «йўли» бўлиб кетган қизга уйланмайман, дебди. Пошшахон сўмрайиб, данғиллама ҳовлисининг катта дарбозасидан ингичка бўлиб кириб келган. Бир неча ҳафта онаси ёнида туриб, ўша йигитнинг ялиниб келишини кутди. У, келавермагач, Шарбатхон ая Пати билан Пошшахонни ёнига олиб, Урганчга учиди. Қуда бўлиши керак бўлган кимсалар билан гаплашиб, муросан мадора қилишни, ҳар бир янги она аввал шундоқ уриш-жанжалсиз бўлмайди, деб ўзларига тасалли беришди. Озиб-тўзиб кетган куёв уйдагиларидан бирига «кеч бўлишига юрагим йўқ, у мени ҳеч қўймайди... Шу иш тонг отгунча булавершини истайди... Улар бўлсам ўлиб бўлдим» дебди. Ҳа, деб эрини зўрлайвериши, унга ёпишавериши шивир-шивир гапга сабаб бўлди— куёв томон жуда ҳайрон, ҳомиладор бўлса бу қилиғи тўхтармикан, дейишган эди, йўқ, бўйида бўлмади, эрсаклиги ҳам тўхтамади. Врачга кўрсатишгани йўқ, аммо бундай ҳодисаларни биладиган бир аёл йигитнинг онасига бу жувон «шундақа дардга

мубтало...» дебди. Дунёда шундай ҳирси қутуриб турадиган жувонлар ҳам бўлади, дебди илжайиб.

Пошшахон унда бир муддат туриб, яна уйига қайтиб келди. Энди у ўз ҳовлисида қайтиб Урганчга кетмайдиган бўлиб келди. Илгариги келганида шу атрофдан бир келишган йигитни топиб, у билан дон олишиб юрганини сезишган эди. У кейинги пайтларда унча уялмайди ҳам... Буниси қолиб, яна бошқа йигит билан ҳам юради. Она сезмас, тижорат билан овора, Патининг у билан мутлақо иши йўқ, пул топишининг кетига тушиб кетган. Ажралиш судида йигит бу гапни айтишга мажбур бўлибди. Одамларнинг номларига айтибди, аммо Пошшахон судда пинагини бузмай ўтирди.

— Майли, хоҳламасанг турмаймиз! Характеримиз келишмади,— деди Пошшахон ўрнидан туриб,— кетавер! Лекин бунда майда, писку фужур гапларни айтиб ўтириш нега керак! Сени эркаклик ғуруринг йўқми!? Номард!

— Ҳақорат қилма!

— Ёқмадимми, бўпти! Ажралишимиз! Мен ўзи умримни бир ҳез билан ўтказиб юбораманми, деб юрган эдим, судга мени чақирганинг яхши бўлди. Қани, қоғозни беринглар, қўл қўяману кетаман!

Куёв берган медицина ҳужжати сабаб бўлиб, уларнинг ажралишига суд ҳукм чиқарди.

Суд пайтида маҳалладан келган бир кекса ўқитувчи ёнидаги шеригига шивирлаб гапирарди:

«Эрининг кўзига чўп ташлаган, фоҳишалик йўлига ўтган аёлнинг тузалишига мутлақо ишониб бўлмайди. Бу, сотқинлик касали эрни икки букади, оилани бузади. Бузуқлар аввал муҳаббат деган йилтироқ сўзларни ниқоб қилади, аслида бу гиёванддек «касал» танини сотмас туролмайдиган даражага етказилади. Бундай аёллар ҳар қанча гўзал ва номдор оилалардан чиқмасинлар, охир натижада хор бўладилар, чунончи ҳирси қонгач бундайлар бир-биридан юз ўгирадилар, воз кечадилар. Эрига вафо қилмаган хотин ҳеч кимга ҳам вафо қилмайди, шахват васвасаси ҳамма нарсадан устун ва ёмон!

Пошшахон ҳам ҳеч нарсадан қайтмайдиган, пул, тилло йиғадиغان кимса бўлиб чиқди. Уни билмаган одам қараб туриб, бир яхши хонадоннинг ифбатли келини бўлса керак, дейди. Кўринишда худо уни жуда кўркам яратган. Сўзамол ва серқичиқ...»

Бу хонадонга баъзан Патининг мактабдош дўстлари Ҳабиб билан Марат келиб туришарди. Ҳабибга бу ошнасининг сермурувват, дўсара— доимо ёрдамини аямайдиган, камгап инсонлиги ёқарди. Аммо ҳамма нарсани онасидан бемаслаҳат қилмаслиги, Шарбатхон аянинг баъзан арзимаган нарса ҳам шахсига тегиб кетиб, жанжал кўтариши, кўкариб кетиб, ўзини каравотга ташлаши, бақирлишлари Миёнхўжа амакини ҳам, Патини ҳам, Пошшахонни ҳам юрагини олиб қўйган. Улар Шарбатхон аядан кўрқардилар. Ҳабиб учун эса, ошнаси Патининг ҳаддан зиёд молга, пулга ҳирс қўйгани ёқмасди. Ҳозирги пайтда баъзи кишиларнинг тиллотиш қўйиш, машинаси борлиги билан ғурурлаши кенг одат тусини олди. Узимизникиларнинг бу қилиғига қандай чидаш мумкин! «Мен кўксимни қалқон қилсам,— дерди Ҳабиб,— шу халқ учун қурбон бўлсам, у буни биладимми?» Димоғдор савдогар баччалар, пул бандалари... учун қурбон бўлиш— но-донлик! Аммо бизни ҳам унутмайдиган одамлар бўлар, яхши одамлар кўп, дунёда ҳасад деган нарса бор экан, одамлар тинч бўлмайди.

Ҳабиб дўсти Пати ва бу хонадонни ўйлар экан, унинг кўз олдида чумоли бел, дўм-бира орқа Пошшахон пайдо бўларди. Ҳар қандай гўзал, аини вақтда содиқ аёл ҳам баъзан сирли кучлар таъсири остида, бегонанинг ширин сўзларию ортиқча мақтов, хушомадлари, тухфалари сеҳрида ақлу эркини бой бериб қўйиши мумкин. Шу тариқа оила таназулга юз тутлади. Ҳабиб Пошшахоннинг урганчли йигитдан ажралганини «хато қилиб қўйгани...» сабаб деб тушунарди.

Кўринишда лўмбиллаган, «қўй оғзидан чўп олмаган» Пати ўзига етгунча олғир. Универсамдагилар «соҳибчангал» дейишади. Кейинги пайтларда бу айниқса авж олди. Беш қўлини баробар оғзига тикқанга ўхшарди. Шилиш... Бу сўзни унақасига ўқисангиз ҳам, бунақасига ўқисангиз ҳам бир хил. Агар уни ёриб, ичига микроскоп билан қарасангиз ҳам, шилиш бўлиб чиқаберади. Агар уни ўн йил офтобга қўйиб, тарашадек қуришиб, ичини очсангиз ҳам шилиш бўлиб чиқаверади...

Эндиги ҳикоя Жамшидбек Зулфиқоров ҳазиллашиб «Шопур» деб атайдиган камта-ру камсуқум, ҳатто катта хонадон унинг исмини яхши билмайдиган шофёр йигит ху-сусида.

«Вой-бў-ў, ойи, бу ер қаланғи-қасанғилар
чалдиворига ўхшайди-ку!..»

Ёнида Нигора, шаҳар юқорисидаги Белтепа деган мавзеда истиқомат қилувчи, бетоб ётган аммасини кўришга борган Маҳбубахон, суҳбат чўзилиб, соғиниб қолган амма ҳадеганда жавоб бермай шомга қолиб кетишди. У анчадан бери Маҳбубахонни кўрмаган, касал ётарди. Бунинг устига, бутун жумҳуриятга маълум, қариндош-уруғлари номини айтиб фахр этадиган уруғининг келиб қолгани юрагини ёриб юборди. Жамшидбек Зулфиқоров қариндош-уруғларникига кўп бормас, ҳатто оддий одамларнинг тўйига борадиган бўлса ҳам шу одамнинг тўй-маъракасига бориши керакми ёки йўқми, буни «юқоридан» сўраши керак.

Зулфиқоровнинг ўз уруғ-аймоғлари, ёр-биродарларидан ажратмасликка интилиб, баъзи маросим, қаъда, чақирқиқларга, эшитиб қолса бетоб ётган уруғларининг кўнглини олиб, қўлидан келса ёрдам берадиган, оиланинг «бош вазири» Маҳбубахондир. Зийрак, бунинг устига ўта кўнгличан бу аёл дарҳақиқат Жамшидбек аканинг бахти, шу аёл туфайли унинг оиласи хотиржам, майда жанжаллардан батамом холи, эрининг «бир чиройли аёл билан гап бўлганини» ҳам кечириб юборган эди. «Қайси эркак соғ, улар итни кўрса ияди...» деб, ўзига ўзи тасалли берарди Маҳбубахон. Лекин эрининг мансабдор ўртоқлари эмас, қариндош, ҳаммаҳалла ёр-биродарлари билан алоқани узмай, посонгини тўғрилаб турадиган мана шу «бахту марожонга тўлган» Маҳбубахон дарҳақиқат катта хонадоннинг бекаси, фахри, ақли аввали эди.

Қош қорайишига яқин амманикидан хайр-хўшлашиб чиқишган Маҳбубахон билан Нигора икки соатдан буён кўчада пойлаб турган машиналарига тушиб, шофёр йигитга «тез ҳайданг!» дейишди. Машина гуриллаб юриб кетди. Она-бола амманинг қизлари, овсинлари ҳақида имо-ишорали гаплашишди.

— Жуда эскича-я!— деди Нигора,— курсига қўйган ширинликлар юзта меҳмонни кўрганга ўхшайди. Конфетлари шимиб кўйилгандек қирраси йўқ... Худо билади ичи қуртлаганми... Аммамлар тупдонни ёнларига қўйибдилар, кўнглим озиб кетди.

— Кекса одам, болам. Бир ўғли урушдан қайтмади. Яхши ҳам неваралари, қизлари бор экан.

Улар Чорсуга яқинлашганда мотор тўхтаб, машина силтаниб, олдинга босмай қўйди. Шофёр йигит диққат, нима қилишни билмай охири Маҳбубахон аяга мурожаат этди:

— Бензин тугаб қолибди... Колонка узоқда, уйимда бир бак бензин бор, қуйиб олсам майлими?

— Уйга етиб боролмаймизми?

— Йўқ,— деди шофёр йигит.

— Ундоқ бўлса олиш керак,— деди Маҳбубахон. Илгари ҳам, бошқа шофёр ишлаганида шундай ҳолатлар бўлиб турган эди.

Нигора энсаси қотиб шофёрга ғазабли боқди: «Шу ишни икки соат китоб ўқиб ўтирмай, тўғрилаб қўйиш керак эди!» демоқчи эди, тилига чиқармади. Шофёр йигит буни сезгандай «мендан хато ўтибди, спидометрга қарамабман, кечиринг...» деди.

Улар кўп юришмай, бир тор кўчага киришди. Аллақандай майдончадан, ҳовуз бўйидан, қадимий мачит ёнидан ўтиб, пастқам бир девор олдида тўхташди. Шофёр йигит машинадан чиқиб, югурганча бир қийшиқ кўк эшикка кириб кетди. Маҳбубахон билан Нигора унинг орқасидан қараб қолишди, девору уйлари пастқамгина кўчада, оқшом ёра-ширасида ёлғиз туришарди. Пастқам девордан ҳовли ичида каттагина тут дарахти борлигига кўзлари тушди. Бу ўзи қайси кўча, қайси маҳаллагини ҳам мутлақо билиб бўлмасди. Тошкентнинг эски шаҳарида нима кўп, гадоё топмас жинкўчалар кўп... Она-бола машинада ўтириб, юракларига андак кўрқув тушди; бу шофёр бола яқинда пайдо бўлиб қолди, отини ҳам, фамилиясини ҳам билишмайди. Нигора бўлса бундан олдин ҳам шу шофёр йигитни «странный человек...» деган эди. Шундай одамларни ҳам Совмин гаражига ишга олишарканми деди ичида. Лекин Маҳбубахон бўлса: «Бу бола тағин ўғри-мўғриларнинг шериги бўлса, бу ичкари кўчада уларни ечинтириб, шилиб қочишса-я!» Қулоғи билан қўлида ўн минг сўмлик бриллиант...

— Вай-бў-ў, ойи, бу кўчаларнинг аҳволига қаранг, бу ер қаланғи-қасанғилар, чувриндилар чалдиворига ўхшайди-ку! Қаёққа келиб қолдик! Шофёримиз ҳам паст оиланга ўхшайди.

— Ундоқ дема, қизим, аданглар ҳам аслида мана шундақа, эски шаҳар маҳалласидан, жинкўчадан чиққанлар. Акмал Икромовдай, Абдулла Қодирийдек валломатлар ҳам мана шундақа жинкўчалардан чиққан... Тошкент шаҳримизнинг маҳаллалари, жинкўчалари жуда ҳам қутлуғ! Илдизимиз шу маҳаллалар ичида...

— Қутлуғи ҳам қурсин! Ҳозир бир бандит чиқиб кичада ҳужум қилса нима қила-

миз! Қочи бўлмаса! Еки машинадан чиқиб, нарироққа бориб, яшириниб тураммизми?

— Ундақа хаёлларга борма, қизим. Қўрқма! Эски шаҳар маҳаллалари тинч. Бу томонда ўғрилар йўқ, ҳамма томтешарлар ўзимиз томонда. Ҳамма бемаънилик вокзалдан сквергача... деган эди бир куни аданг.

— Шофёрнинг дўппи кийиб юргани ҳам ансамни қотиради. Адамлардай бир буюк кишини олиб юрадиган шофёр дўппи кийиб юрса, бу қанақаси!?

— Нима бўпти?

— Адам юрадиган машинада дўппи кийган шофёр-а? Ярашмайди! Адамларга айтиб, унинг дўпписини олдириб ташлайман! Мана, ҳозир ҳам дўппи кийиб юрибди! Биз, майли, адамлар-а! Маданиятли одамлар дўппи киядимиз? Бу, қолоқлик! Соч ўстирганларнинг дўппи кийгани ярашмайди! Буларни қишлоқи десанг, қишлоқи эмас, шаҳарлик десанг шаҳарлик эмас. Шаҳримиз ҳам ҳар хил, бир томони цивилизованний Нью-Йорк, Парижга ўхшайди, фонтанлар, кўп қабатли бинолар, ресторанлар, модний кийинганлар... бир томони— Африкага ўхшайди; дўппи, чопон кийганлар, чирманда чаладиганлар, исқиртлар... Шофёримиз шундақа типлардан. У чиқмаяпти-ку!

— Сабр қил!

— Ҳовлисига кириб чиқайми?

— Ити бўлиши мумкин. Ана эшитаяпсанми, катта бир кўппакнинг овози келяпти. Бирпас сабр қилиб турайлик...

Она-бола машина ойнасидан яна ўша «чалдиворлар»га тикилишди; дарҳақиқат ўркак деворлар, мўрилар, устига шипер ёпилган пастқам уйлар оқшом ғира-шира-сида кўзга ташланарди. Бозордан қайтиб келаётган икки нонвой йигит ҳам ғунғирлаб гаплашиб, машина ёнидан ўтиб кетишди.

Шу лаҳза шофёр Маҳбубахон билан Нигорани уйига таклиф қилди:

— Бир пиёла чой ичиб кетасизлар, аяжон, киринг. Уйда оймлар, опамлар бор, илтимос қиламан.

— Йўқ, ҳеч иложимиз йўқ!— деди Нигора.

— Бошқа вақтда келамиз,— деди Маҳбубахон.

— Ҳа, майли,— деди шофёр йигит, бензин тўлдирилган бакни орқада, машинага қуя бошлади. Бўшаган бакни эшиги ичига шундоқ қўйди-да, эшикни яхши ёпмай, шошилиб, югуриб келиб, машинага ўтирди. Дарҳол моторни гуриллатиб, Навоий кўчаси орқали Урда томон фазиллаганча кетишди...

Камбағаллик айб эмас, лекин шофёр йигит Нигоранинг бетоқат гапларига зиғирча бўлса ҳам хафа бўлгани йўқ, аксинча бу гўзал ва олижаноб Маҳбубахонни ўз маҳаллаларига кирганидан фахрланди.

Тўққизинчи ҳикоя

Сумалак

Савр ойида Ўзбекистоннинг ҳамма ерларида сумалак пишириш қадимий одат. Кейинги йилларда Тошкенту Самарқандда, Фарғона водийсида, айниқса Сурхон далаларида сумалак пиширишу Наврўзни халқ ғоятда кенг нишонлайди.

Урушдан анча илгари бир сабаб билан Тошкентга кўчиб келиб, ичкари, кўхна маҳаллалардан бири бўлган Сақичмонда ватан қурган, ҳовли-жойлик бўлган Лазокатхон хонадонида сумалак пишириш ҳар йили одат тусига кирган, шу кун бир тўйга айланиб кетарди. Истаган қўни-қўшнилари, қариндошлар тўпланишар, шаддод Лазокатхоннинг таъбирича, «оврўполашиб кетган тошкентликларга қадимий ўзбек одатларини ўргатарди...» Опа билан баҳсга боришмас, кўнгли очиқ, шалдир-шулдир бу «Худоёрхоннинг қизи» сумалагини еб келишарди. Ҳам сумалакни еб, ҳам анди бўлмай ўл, деб орқадан алқаб кетадиган хотинлар ҳам йўқ эмасди. Буни Лазокатхоннинг пайқамай иложи йўқ.

Шу сумалакка Маҳбубахон ҳам таклиф этилиб, чоршанба— муродбахш куни у қизи билан бирга кечга яқин Сақичмон маҳалласи томон юрди. Кимсан Жамшид Зулфиқоровнинг хотини сифатида Лазокатхоннинг бир яқини— кексагина хотин атайин Маҳбубахонларникига келиб, она-болани олиб кетди.

Йўлда қўқонлик аёл тоза сумалакни таърифини қилди.

— Ешлигимизда Тошкентда ҳам кўп қилинарди,— деди йўлда Маҳбубахон, — нимагадир ҳозирги вақтда қилишмайди. Адалари айтди, бултур шу сумалак сабабли кимгадир гап тегибди. Катта идорада ишлайдиган бир киши уйда, айвони устунига сириқ боғлаб қўйган экан, кимдир ёзиб юборибди... Бечорани партиядан ўчиришларига озгина қолибди. Мен ҳам кетяпману бирон ғаламис юқорига ёзиб юборса, бунинг адасига гап тегмасмикан деб ўйлайман. Ҳозирги кунда оёғи билан эмас, тили билан юрадиганлар кўпайиб кетган. Эҳтиёт бўлиш керак. Бизларни Зулфиқоров оиласидан деб айтманг, айланиб кетай, ишқилиб, тинчгина сумалакхўрлик ўтсин...

— Қўрқманг, ўргилиб кетай, бу диний нарса эмас. Биз томонларда бемалол қили-

шади. Обком ҳам келади-ку, илгари Андижондан Тешабой Мирзаев, ҳозирги кунда Турсуной Каримовалар келган... Айланиб кетай, қўрқманг!

— Сумалакни меъда касалига даво дейишади, шу ростми?

— Ҳамма дардга даво, буни қадрига етмаганлар янглишади!

— Амалдорларнинг ҳам сумалак егуси келади, қандоқ қилсинлар, ҳукумат йўл бермайди, тўғри келиб қолса, бечоралар яширинча ейдилар.

— Ароқ қуриб кетгурни очиқ ичишади, сумалакни яширинча ейишади. Тавба! Ҳеч нарсага тушунмайман, эгачижон!

— Фойдалик нарсани едирмасликларига сабаб нима экан? Бир кинода кўрдим, котлет еб, боршч ичканларни партияга олишади. Ҳамма ишларимизга мункир кишилар қоронғи уй ичида чироқ ёқиб ўтириб, қўл билан палов ош ейишади... Палов ҳам аксилинқилобий овқатми? Ўттиз еттинчи йилда ҳадеб ош ейдиганларни олиб кетишган экан. Сен миллатчисан, нега бошқа овқатлардан емайсан, нега колбаса, нега чўчка боққанларни масхара қилдинг, дейишган экан. Ҳадеб котлет, колбаса еб, кисел ичган Сайфуллин деган ўқитувчига асло тегишмаган экан. Унинг хотини ҳам чўчкани бемалол еркан...

— Ишонаман, эгачи. Қўқонда бир табибни қамаб юборишди. Уйдан бир арава китобу дори-дармонлар чиқибди. Бечорани отилиб кетган, дейишади. Худони билмайдилар, ноинсофлар.

— Кўплар худони унутди.

— Ойи, худо борми ўзи?— Нигора аввал онасига, кейин қўқонлик Лазокатхоннинг дугонасига қаради.

— Худого ишонган одам учун худо бор, худого ишонмаган бетовфиқ, ёмон одам учун худо йўқ!

Нигора бош ирғаб, тушундим ишорасини қилди. Машина ҳайдаб кетаётган шофёр йигит «Шопур» орқасига қайрилиб, асли қўқонлик хотинга бир қараб қўйди. Чамаси бу гап унга ёқди.

— Адалари сумалакни ўрганиб кел, бир вақти билан уйимизда қиламиз, дедилар. Лазокатхон менга ҳам ўргатармикинлар? Ҳой, Нигора, сен ёзиб олгин. Эсимиздан чиқиб қолмасин. Аданглар тайнладилар. Сумалак жуда ҳам фойда эмиш.

— Хўп,— деди шофёр йигит ёнида ўтирган Нигора.

Маҳбубахон ва қолаверса Жамшидбекдек кишининг сумалакка қизиқаётгани қўқонлик аёлни ҳаяжонлантирди. У бу «илоҳий» неъматни эзмаланиб тасвирлай кетди:

— Сумалак— аввало таом, мўмиёдек шифобахш, Наврўзи олам дастурхонининг «шоҳ» неъматиди. Уни тайёрлашнинг ўзига хослиги бор. Сумалак пишириш жараёни— ярим тўй, кўклам шодлиги, ўйин-кулги ва санъатдир. Ун килограмм буғдой, ўттиз килограмм ун, уч-тўрт литр зиғир ёғи сарф қилинади, албатта. Мазалик бўлиши учун зиғир ёғи маъқулдир. Сумалакка бир чимдим туз ҳам, бирон хил ширинлик ҳам қўшилмайди. Аввало, сара буғдой ҳар хил хас-чўп, тош, қум зарраларидан тозаланади. Сўнг оппоқ сурп қолга солиниб, сувга тўлдирилган тоғорага қўйилади. Икки кун бўктирилади.

Шундан кейин қопдан олинади-да, тоза тахтага бир текисда ёйилади. Тахта устидаги буғдой кўкариб етилгунча шакароб сепиб турилади. Биринчи кун ниҳоятда майин-майин, кейинги кунлар сезиларли даражада сув сепилади. Шу тарзда ҳар кун уч марта: эрталаб, туш ва кечки пайтлари намлатилади. Буғдой игнадай ниш уриб, майин майса ҳолига киргунча шундай қилинади. Агар ҳаво илиқ ё уй иссиқ бўлса, саккиз кунда, салқин келса, ўн-ўн бир кунда буғдой тайёр бўлади. У оқ-сарғимтир, қизғиш рангда кўкариб, қизғиш кўкимтир учи лаб очади. Бу дамни «майса гулга кирди» дейишади. Бу кўриниш майсанинг тайёрлигини билдиради. Устки томони майса, остки томони бирига чирмашган сариқ-оқимтир буғдой яхлит ҳолга келиб қолади. У пичоқ билан кесиб олиниб, гўшт қиймалагичдан ўтказилади. Масаллиқ сирланган тоғорага солинади-да, унга сув қўширилиб, қўл билан сиқиб-сиқиб буғдой қолдиқлари ажратиб олинади ва қалинроқ докадан ўтказилади. Шу масаллиқни биринчи шарбат дейишади. Камида тўрт-беш, хоҳласангиз, олти-етти марта масаллиқни эзиб-ғижимлаб унинг куйқа—қолдиқларини ажратиб олинади. Шунинг унутмаслик керакки, бу ишларнинг ҳар бир такрорланиши учун шунча идиш керак ва шу идишларда нечанчи «шарбат» турганлигини унутмаслик шарт. Демак, гўшт қиймалагичдан чиққан буғдойни, тахминан биз олти марта олган бўлсак, унинг «шарбати» шунча миқдордадир.

Энди уни пишириш йўллари: ёғ қозонда яхшилаб қиздирилади. Қизиб турган қозонга, масаллиқ куймаслиги учун, бир челақ сув қўйилади. Шундан сўнг, учинчи, тўртинчи, бешинчи ва олтинчи «шарбат»га ўттиз килограмм миқдордаги ун қўшилиб, атала ҳолига келтирилади. Шулар бирин-кетин қозонга солинади. Атала қайнатилаверилади. Кейин, сиз тайёрлаб қўйган ўша буғдой суви «иккинчи шарбат» солинади. Иккинчи шарбатдан бирданига қозондаги масаллиқ кўпириб, тошиб қолиши турган гап. Шу пайтнинг ўзидаёқ икки-уч челақ сув қўйилади. Борди-ю, бу ишни унутсангиз, қозондаги масаллиқ тошиб кетиши аниқ. Учоқнинг олови сусаймай, чамаси ярим соатлардан сўнг, биринчи «шарбат» солинади. Лекин у энди «шарбат» ағдарилмайди, балки коса билан куйиб турилади. «Биринчи шарбат»нинг куйилиб турилиши асосан кўпириб тошаётган масаллиқни пасаптириш даврларида олиб борилади ва шу тақлид «шарбат» тугатилади.

«Биринчи шарбат» солингач, масаллиқ қуюқлашади, уни капгир, махсус ёғоч кураклар билан ковланади. Қозоннинг таги олмасин деб тоза ювилган қайроқ тош, унга баъзилар ёнғоқни ҳам бутунича қўшиб ташлайдилар. Сумалак тобора қуюқлашади, охирида яна уч-тўрт челак сув қўшилади. Яна ковланади: капкир, кураклар тинмай ишлатилади. Шу тариқа сумалак тайёр ҳолга келади. Қозоннинг усти қалин чойшаб, катта идишлар билан беркитилади: уч-тўрт соат дам берилади. Қарабсизки, ажойиб таом— сумалак тайёр.

Биз тасвирлаган сумалак пишириш жараёни, яъни қозонга олов ёқишдан то дам бергунча қадар бўлган муддат мобайнидаги иш: камида ўн-ўн икки соат давом этади. Бу ҳол, айниқса, қишлоқларда, шомдан то тонггача бўлган вақтда бажарилади. Сумалакнинг меҳнати қанчалик оғир бўлмасин, у ниҳоятда озодаликни талаб қилади. Масалан, ерга ўрнатилган қозон атрофига буғдойнинг қуйқа-қолдиқлари худди сувалгандек қилиб ёйиб чиқилади. Бунинг боиси: сумалак пиширилаётганда каттиқ қайнаши туфайли у сачрайди, юқоридаги ихота эса, лой-тупроқнинг қозонга тушишидан сақлайди. Чунки лой-тупроқ қўшилса, сумалак ачиқ бўлади. Сумалак сузиб олингач, қозон атрофидаги ана шу қуйқа-қолдиқлар йиғиб олинади-да, молларга берилади...¹

Машина Сақичмон маҳалласига кириб борди...

Ўнинчи ҳикоя

Хумсонга саёҳат

Шаҳар шов-шувидан зериккан Жамшид Зулфиқоров хотини, икки қизи, ўғли билан кутилмаганда Хумсонга жўнади. Дарҳақиқат бундан бир неча вақт илгари уни шу қишлоқлик қадрдони Ортиқбой ота чиқирган эди. Гапнинг очиги, катта қизи Нигоранинг борган сари ранги кетиб, озиб бораётгани, бу кичик саёҳатни тақозо этди. Бунинг устига, гарчи бўлиб ўтган даҳшатли воқеалардан отанинг унча хабари бўлмаса ҳам, она хабардор. Ҳар қалай унинг дардини йўқотиб, қиз бошига пайдар-пай ташвишлардан қутулиш, дардни тоғ ютади деган гапга амал қилиб, бу ерга чиқишди. Бир хил киши кўнгилчан бўлади, кўнгилчанларга ҳар хил ташвишлар ёпиша беради. Шаддод, сиртига кир юқтирмайдиганлар, ҳар нарсани юракка олаверадиғанларнинг аҳволи ёмон. Нигора шундай қизлар тоифасидан... Қачонлардир беғубор, сувюю оби-ҳавоси тоза бу томонлар ҳам аллақачон расво бўлган эди. Тошкентнинг нафас оладиган «ўпкаси» ҳисобланган Бўстонлик устидаги қорли тоғлар, арчазорлар, Угому Пискому Чотқолу Кўксувлар, уларнинг онавоҳиси беҳаловат Чирчиқ ҳам булганган, минглаб булоқлар, ичкан билан киши тўймайдиган Наволисойдек бебаҳо ирмоқлар хароб бўлган. Капролаптам, Кимё заводи чиқиндиларию дуди-заҳри олуди жаннатни дўзахга айлантормоқда. Нафас оладиган, беғубор ҳаво кирадиган даричадан маҳрум бўлган Тошкент қийналар, бунда оғир касаллик кўпайиб кетди. Зулфиқоров ҳайрон, кўп ишлар унинг иштирокисиз бўлаётганини, жумҳуриятнинг ҳеч қандай ҳуқуқи йўқлигини билиб, беш кунлик дунёда ўйнаб қолиш керак, ёниб кетмайдими, менга нима дерди. Орден олиб тургач, мансаб яхши, тагида машина, бирон ерга борса дарҳол президиумга чиқаришади, авомдан унинг «оҳури бошқа», касалхона-станционари бошқа бўлгач, менга нима деб, қўл силтаб, қаерга кимё заводи қуришмоқчи бўлса, қўл қўйиб ташлайверган. Гўри Мирга орқа ўгириб, мусофирхона қурамыз деса, майли, дейишган; Тошкентдаги ўн икки миноранинг ҳеч кераги йўқ, бузиб, фиштини тротуарга ётқизамиз, дердилар; майли дейишди. Сирдарё, Амударёни далаларга оқизамиз, ҳамма ёққа пахта экамиз, керак бўлса томларга ҳам экамиз: ҳатто Цека ва Совмин ҳовлисига ҳам пахта экамиз дедилар, экаверинглар, дейишди. Чунки Брежнев олти миллион берасизлар, деб туриб олганди-да! Шундай қилиб, Орол денгизига сув етиб бормай қўйди. Мана энди Зулфиқоров аянчли бир ҳолни кўриб турибди. Косманавтлардан бири Бўстонликча— Хондайлиғу Сойлик ўртасига яна бир катта завод қурамыз деб, ташаббускорлик қилаётганини эшитган Зулфиқоров бунга ҳам рози бўлди, Чирчиқдаги кимё заводлари, заҳарли Капролаптам ва бошқа дўзахлар етмагандек, «сиёсий ҳушёр» Зулфиқоров ва унга ўхшаганлар халқи ва келгуси авлод олдида хиёнат қилишгача борди. Лекин ёш қалам аҳли— адиблар норизолиги, кураши, дадиллиги натижасида бу дўзах Бўстонликдан жой олмади— «куйдирги яра»нинг йўли тўсилди. Шоир аҳлининг бу кескин жанги қурбонларсиз бўлганига Зулфиқоров ҳайрон, умуман қон тўкилмаганига хурсанд. Халқнинг ўз фарзандига қарата: «Ёвда бўлса тезаги қолар...» деган мақол ҳам шу ўртоқ Зулфиқоровга, унга ўхшаганларга тааллуқлидир...

Буваки, ҳусайни ғарқ пишган кезлар, эрталаб бир бош шакарангурни ариқдаги сувга чайиб, карсиллатиб есангиз қандай ҳузур қиласиз, бу шунчаки узум эмас, жаннати, дерди хумсонлик Ортиқбой ота. Ҳа, эрталаб яримта кулча билан шакарангур емоқ—юрак-

¹ Сумалак тайёрланишини нуроталик Саодат опа Шукурова билан сўхбатдан олинди.

ка қудрат бермоқ демакдир. Юрак айтармишки, эй инсон, сен мени асрамоқчи бўлсанг, мени бир коса шарбат ичига солиб қўй, ўшанда менинг қандақ ишлашимни биласан. Ота яна ҳаяжонга берилар: «Ўша айқирган, икки четида дарахтларнинг қизғиш илдизлари сув билан ўйнашиб оқадиған ариқлар қани? Нонни оқизоқ қиладиган, чойи ширин, дўппида сув ичганларимиз қани? Кир ўра, алоҳида ханик, таҳорат четда, бирон норасида бола сувга чоптириб юборса ҳай-ҳайлаб қолардик, Ариқларнинг лорсиз суви ниҳоятда тоза бўлишига имон келтирганман. Ўшалар қани? Ҳеч бир кимса бизни паловни қўлда ейдиган, ариқдан сув ичадиган бадавийлар деёлмайди, чунки ҳожатхонадан чиқиб, қўл ювмай, қошиқ ушлашнинг ўзи наинки исқирт-бадавийлик, ҳаром-ҳаришни фарқ қилмаслик ғайри инсонийлик демакдир! Шаҳарда шилдираб оқадиған ариқлар қолмади, новлардан келадиған сувлардан ичиш ёки чой қўйиш асло мумкин эмас, Шаҳарда сув хор! Катта ва кўп қабатли бинолар ертўларида расво сувлар тўлиб ётибди, чивину қурту турли макруҳларнинг кони... Шаҳар ичидан ўтадиған ахсорлар чети ахлатхонага айланди, аслан гулзору озодаликка ўрганмағанлар учун кечирарли, аммо ўзимизнинг меҳмоннавоз, саховатли ўзбеклар ҳам шомдан кейин пақирлаб ахлат олиб чиқиб, ўз анҳорлари бўйига тўкадилар. Ё, тавба! Исқиртликка, бир-биримизни алдашга кўникибмиз, демак бизнинг миллий одадларимиз қолмаяпти, покизаликни ҳаром-ҳариш босаяпти. Қиёмат зянқинлашғач ҳамма Дажжол орқасидан эргашиб, унинг васвасига учиб, наинки ёмон ишларни ботинмай қилавераркан, оға-ини орасидан меҳроқибат кўтарилиб, у кўзинг бу кўзингни ўйман деркан... Инсоф деган нарса фақат эртақларда қолади дейишади. Қиёмат бор гап, дунё култепага айланади, оға-ини бир-бирини қиради, инсофу оқибат йўқолади... Бу гапларга ҳеч ким ишонмайди, эски ақидалар деб қоралаймиз, болаларимизни Ғарбий Европа ва америкача қилиқларга ўргатамиз, ватанга, тилга эътиқодни йўқотаётимиз, Дажжол кетидан эргашаётимиз. Ё, тавба!»

Хумсонлик Ортиқбой ота ўз қадрдонлари— шаҳарлик меҳмонларни яхши кутиб олди. Бу чол наинки боғбонлик қилар, ёввойи, доривор тоғ ўтларини йиғиб, жуда арзон баҳода давлатга топишарарди.

Хумсонун Сижжаку Ғазалкенту Боғистону Чимёну Хондайлиқу Сойлиқлар... ҳақида кўп мақтов гаплар айтиб юбораётимиз, бу бир томондан яхши, бир томондан ёмон! Яхшилиги шуки, киши ўз юртини севиши, ўз юрти ҳақида фақат яхши гап айтмоғи лозим. Онаю нон ҳақида ким ёмон гап айтади! Лекин, бу жойларни мақтаб, ҳадеб оламга таманно қилавериш ҳам унча тўғрига ўхшамайди, боғ-роғлар оёқ-ости бўлиб кетар экан...

Ғарчи ёз чилласи, саратон бўлишига қарамай, тоғ оралиқларида кечқурун салқин тушади, ҳатто юпқа кийимда совқотиш ҳам мумкин. Катталар хоналарда, аммо тўрт қиз ҳовлига катта қозоқи намад ёзиб, ўзларига ўрин солишди. Кенг ҳовли, баланд кўтарилган узум сўриси остида, очиқ ҳавода юлдуз учишларини томоша қилиб ётиш қандай завқли. Бу «ғоя» Нигорадан чиққан эди, Ортиқбой отанинг икки невараси ҳам ҳовлида, супада ётишни лозим топишди. Меҳмонлар келмаганда ҳам улар кўп вақт ҳовлига намад ёзиб, қатор ётиб ухларарди.

Ортиқбой ота ўз меҳмонларини кутиб олиб, дастурхон ёзилғач, ҳаммаларига қатиқ ичишни таклиф этди. Нигора хоҳлар-хоҳламас ярим пиёлача ичди, шофёр йигитнинг катта косода хўриллатиб ичаётганини кўриб энсаси қотди, «маданиятсиз» дегандек синглисига қараб қўйди. Адаси, ойиси ҳам бир пиёладан ичишди. Қадим одамлар Абу Али ибн Синога ўлар чоғи ноумидлик васвасасига тушиб: «Улуғ ҳақим, Сиз дунёдан кетяпсиз, унда бизларнинг ҳолимиз нима бўлади?» дебди. Буюк ҳақим эса: «Мен дунёдан кетаётган бўлсам, қатиқ қоляпти-ку!» деган эканлар, деди Ортиқбой ота. Бу гап меҳмонларга маълум бўлса ҳам, барча уни янғидек эшитди. Лекин энг қизиғи шу бўлдики, ота Хумсон тоғларида мўмиё кўплиги, ҳатто илон заҳри ҳам мўмиёдан қолишмаслигини ҳикоя қилганида Нигора илондан жуда қўрқишлигини айтиб сесканиб қўйди.

«...Луқмони Ҳақим бир касалманд одамни кўриб, «Сенинг касалингни тузатиш мушкул», дебди.

Хаста энди тузалмас эканман, ўлигим бола-чақамга юк бўлмасин, деб чўлу биёбонларга чиқиб кетибди. Бемор бир хурмача қатиқ олиб, белбоғига тўртта кулча тугиб олибди. Ўлсам чўлда ўла қолай, ҳайвонлар танамни еб юборсин, дея йўлга чиқибди.

Туш пайтигача чўлда дайдиб юриб, йўл ёқасидаги бир пастқам бинога кўзи тушибди. Шу ерда бир оз дам олай, деб хурмачани устундаги қозиққа илиб, салқин бино ичида ухлаб қолибди.

Бино шифтида кўлбор илон бор экан. У хурмачадаги қатиқни битта қолдирмай ичибди. Бир оздан сўнг илоннинг кўнгли айниб, ўша хурмачага қайт қилиб кетибди. Уйқудан қорни очиб турган сайёҳ нонни еб, хурмачадаги қатиқдан ичибди. Сайёҳнинг бутун бадани бирдан терлаб, сув бўлиб оқибди. Кейинчалик ўзини бир оз энгил ҳис этди. Унинг касали тер билан чиқиб кетибди.

Сайёҳ уйга қайтиб, эртасига Луқмони Ҳақимнинг ҳузурига борибди. Улуғ Ҳақим уни кўриши биланоқ: «Эй, бемор, кўлбор илоннинг заҳрини қаердан топиб ичдингиз?»— деб сўрабди. Бемор, мен фақат қатиқ ичдим. Аммо илоннинг заҳарини ичганим йўқ

дебди. Луқмони Ҳаким кеча унинг қаерда бўлганини суриштириб, кейин ўша саҳродаги эски бинога боришибди. Ичига кирсалар бир катта кўлбор илон ётган эмиш. Ҳаким уни тутиб олиб, заҳаридан бошқа беморларга ҳам берибди.¹

— Лекин биз ҳозир ўша хурмачадаги қатиқдан ичаётганимиз йўқми?— кулиб сўради Жамшидбек.

— Асло!— деди ота.— Беховотир ичаверинглар. Ўша хурмачадаги қатиқ бўлса биринчи галда ўзим ичардим. Менга жуда даркор. Кимё заводлари, тинимсиз вертолётда учиб, қидирув ишлари тоғдаги кийикларни, қушларни эмас, илонларни ҳам ининига киритиб юборди, ука! Кў-ўп ёмон бўлмоқда. Тоғлар ҳаловати бузилди, техника бир бало бўлди. Яна бунинг устига беҳаё ёшлар чанғи баҳонаси билан тоғларимизни оёқости қилиб ташлади. Кимга дардимни айтаман.

Тоғ кечаси анча салқин.

Аллавақтгача кўзларига уйқу келмай, ваҳимали гаплардан айтишиб ётган тўрт қиз, соат бирлардан ошган бўлса керак, бирлари устларига кўрпа тортиб, бирлари ёнбошлаб, бирлари юлдузларга тикилганча, чалқанча ухлаб қолишди. Ортиқбой ота одатдагидек юқориликдаги чайласида, хонадоннинг гилам солинган энг кўркам хонасида, қадимий симқаровтларда Жамшидбек ака билан Маҳбубахон опа ухлашарди. Салпал қимирлади дегунча симқаровтлар ғирчилларди. Бундай халта бўлиб қолган қаравот фақат Хумсонда қолган бўлса керак. Уни музейларда ҳам топиб бўлмасди. Шу хона бурчагида устига духоба ёпиб қўйилган «Зингер» машинаси ҳам турарди.

Чарчаган қизлар қотиб ухлаб ётарди...

Хумсон у Сижжақда тонг ғоятда гўзал отади, баланд чўққилар устидан тушган қуёш нурлари аввал қишлоқ теракларда ялтирайди, сўлим бир шабада эсади...

Қотиб ухлаб ётган Нигора кўксидан бир нима эзаётгандай, босинқираб кўз очди. У баъзан ўрганмаган ерида шундай бўларди. Оёқларидаги кўрпани тепиб юборди. Кўз очди-ю, ҳуши оғиб, бирдан хунук бақриқ чиқарди. Каттагина чипор илон унинг кўксига кулча бўлиб ётарди. Қизнинг бақришидан чўчиган илон тезда вишиллаб унинг устидан тушиб, наमत устида яна кулча бўлиб, қизларга тикилди. Дамодам тилларини чиқариб, тикилиб турарди. Икки дугона додлаганча икки томонга қочди, Нигора нима қилишини билмай жойида қотиб қолди. Ортиқбой отанинг ўғли шоша-пиша кетмон кўтариб келиб шофёр йигит билан бирга илонга ҳужум қилишга шайланардилар. Илон бўлса, дамодам тилини чиқариб, қочишга йўл қидирарди. Шофёр йигитнинг кўзи шокасасидан чиқиб кетган, қаёқдандир бир узун таёқ қидирарди. Чайласидан тушган Ортиқбой ота йигитлар йўлини тўсди:

— Ўлдирманглар, ўлдирманглар! Узи кетиб қолади...

— Вой, ўлай!— деди ҳовли ўртасида кулча бўлиб, дамодам тилини чиқариб турган илонга кўзи тушган Маҳбубахон,— адаси, туринг, анови илонга қаранг! Ҳой, Нигора, кўрқма, бу ёққа кел! Қўрқма! Рангинг оқариб кетибди. Қўрқма! Ҳой, эгачи қизимга бир пиёла сув беринглар! Сувни юзига сепинглар!

Қўрқувдан тахта бўлиб қолган Нигора бир унга «вай-вай...» деб кўярди, шундай бадбашара газанданинг кўкси устида кулча бўлиб ётгани тўсатдан саросима солиб, даҳшатли бир воқеа бўлаётки деб ўйларди. Ортиқбой ота ҳикоялари давом этаётгандай кўринди. Тасодифни қарангки, тун бўйи илонлар хусусида гап кетди, гўё ўзлари ҳақида шунча қизиқ гаплар айтилгани улар қўлоғига етгандай, сийланган мушук бола дарҳол тиззага чиқиб олгандай каттагина чипор илоннинг Нигора кўксига чиқиб, кулча бўлиб ётгани мутлақо ғайри табиий бир ҳол эди. Жамшидбек билан Ортиқбой ота ёқаларини ушладилар, ё, тавба! Маҳбубахон бўзарганича қизини имлаб чақирарди. «Бу ёққа кел... Хумсонни ҳам қуриб кетсин! Мен сизга илонлар қонига олиб чиқинг дебмидим!»

Икки йигит қўлларида кетмон, илонни қувлаша бошлади. Илон биланглаб қочар, пишиллаб, тилини чиқарар, бир-икки ташланаман деб даф қиларди.

— Ҳей, ўлдирманглар!— деди жон жаҳди билан Ортиқбой ота,— ўзи кетиб қолади... Уни ўлдирсанглар жуфти ўч олади, албатта ўч олади! Қўйинглар, ўлдирманглар!

Лекин кўрқув ва ғазаб алангасида ҳовлиққан, туқлари игна бўлиб кетган икки йигит илонни қувлаб бориб, ҳовлидаги тут дарахти олдида кетмон билан икки-уч бўлак қилиб ташлашди. Илон бу ерда анча вақтгача буралиб, қимирлаб ётди. Бошини мажақлашди. Кейин уни эски қопга солиб, жәрликка ташлаб келишди.

Ортиқбой ота хомуш тортиди: болаларнинг бу иши яхши бўлмади,— деди ўзига ўзи. Шаҳардан чиққан меҳмонлар учун бу ваҳимали пайтда яна бир нима демоқлиқни тилга чиқармаган бўлса ҳам, дилидан ҳамма жонзодлар шикаст берган кимсадан ўч олганидай, бу илон зоти ҳам тинч кетмайди, деди. Фил жабр чеккан кимсадан ўн йиллардан кейин ҳам ўч олармиш. От уч-тўрт йилгача унутмайди, ит ундан ҳам кўпроқ хафа бўлиб юради. Ўч олмаганда ҳам ёмон одамдан узоқлашиб кетади... Аммо илоннинг жуфти қасд қилган кимсани умр бўйи пойлаб юради, деган ривоят бор. Ортиқбой ота бунга ўз кўзи билан кўрган. Қадим шу қишлоқда ўлдирилган бир ярим қўлоқлик илоннинг шериги чўпон йигит ортидан узоқ яйловга ҳам борган экан. Тун чўкиб, моллар четидаги

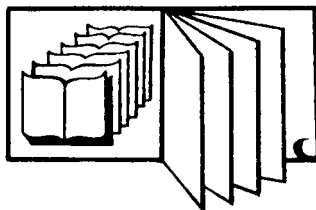
¹ «Ҳаётул ҳайвон» китобидан.

кўналғасида ҳордиқ чиқариб, ухлаб ётган чўпоннинг бориб тишлагани, захарлаб ўлдиргани хумсонликларга маълум. Бу фожиани на чўпон ити ва на чўлуқ сезган. Бир ой бурун «катта илонни ўлдирган чўпонни илон чақибди...» деган гап тоғ оралиқларидаги бир неча қишлоққа тарқалди. Иложи бўлса ёмонлик қилмаган жонзодни асло ўлдирмаслик керак, у ҳам куёшда исиниб, ёруғ дунёни кўриши керак, дерди ота. Лекин бўлак-бўлак бўлиб ётган бу илоннинг жуфти автобусга тушиб, Тошкентга боролмайди, бу ердаги ўз кушандаси—кўлига кетмон ушлаб турган ўғли қасдига тушмаса яхши эди!

Шу куни кечгача ҳамманинг кўз олдига бўлак-бўлак бўлган илон турди, лекин Нигоранинг иссиқ кўксига тун бўйи ҳарорат олиб ётган илоннинг ўлимига кўпроқ шаҳардан чиққан шофёр йигит сабабчи бўлди, бўлмаса ҳовли эгаси — йигитча кўпроқ отасига қулоқ солаётган эди...

Эндиги ҳикоя Ҳабиб ва унинг ошнолари хусусида.

Давоми келгуси сонда

Алгебро

Биз бир гирч тожикистонлик журналхонлар ишбу хатни М. Пирриевнинг «Теран томирларимиз» (12-сон 1989 йил) жажжи тадқиқотини ўқигандан кейин кексаю ёш кенгашиб охири ёзишга журъат этдик.

Аёнки, ҳозирги пайтда ҳар бир халқ, ҳар бир элат ўз тарихини билишга қизиқиб қолди. Жумладан бизлар ҳам.

Ҳозир яшаб турган жойимиз Тожикистон ССРнинг жанубида жойлашган Қўрғонтепа вилоятидир.

Лекин аجدодларимиз бу масканга қачон ва қаердан келиб қолгани кўпларга қоронғилигича қолмоқда. Фақат шуни биламизки, бизлар «жўқчи» ўзбекларнинг Тоз уругидан бўламиз.

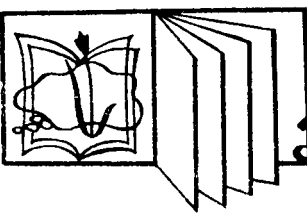
Минг афсуски, муаллиф келтирган рўйхатда «Аз» ва «Баз» уруғлари тилга олинган-у, нима учундир тозлар айтилмаган. Тозлар бир неча қабиллага бўлинади: Шигир, Қайчи, Тўрпич, Чирчик, Урта ва ҳ.к. Халқ орасида бир ривоят бор, бунда гоз билан қатағмаки дейилади. Агар шу гап рост бўлса, бизда Колхозобод ноҳиясининг «Қизил Октябрь» жамоа хўжалигида араб қатағонлар бор, улар ҳам ўзбекча сўзлашади.

Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома» асарига Зоҳҳакни арабларнинг тозиқларнинг қабиласидан деб ёзади, балки тозлар ҳам араблардан бўлиб қатағонлар билан амакилиги шундадир.

Бу бир тахмин ҳолос. Бизга эса ҳақиқий исботлар керак.

Шу боис, биз туркишunos олимлардин ўганиб илтимос қилардикки, бирон бир қадимий манбаларда тозлар ҳақида ёзилган бўлса, бизларни ҳам воқиф этсалар!

Худойберди Кодиров ва бошқалар. Жаъми 22 имзо.

Халқимизда оқ ёлми тўлпор

Утган йилнинг ноябрь ойида Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасида жумҳуриятимиз ёш ижодкорларининг VI семинар-кенгаши бўлиб ўтган эди. Бу анжуманда юздан ортиқ ёш носир, шоир ва драматургларнинг, шунингдек, жумҳуриятимизда яшаб ижод қилаётган рус, қорақалпоқ, қozoқ, уйғур, қримтатар, тожик, Бухоро яҳудийлари ёш ижодкорларининг асарлари муҳокама қилинди, адабий учрашувлар, баҳс-сабоқлар, мушоиралар ўтказилди.

Хусусан, шеърят муҳокамаларида шеърлари юқори баҳоланган ёш шоирлар орасида Кўшқор Норқобилов, Қўшон Абдуллаев, Хосият Рустамова, Минҳожиддин Мирзо, Собир Ҳақимов, Бобомурод Эралиев, Сирожиддин Раупов, Холмурод Абдурахмонларнинг ҳам номлари борлиги бизни севинтирди. Чунки, бу ёш шоирлар ўтган йиллар мобайнида ойномамизнинг «Булоқ кўз очди» рўқунида ўзларининг илк ижодлари билан иштирок қилган эдилар.

«Булоқ кўз очди» рўқунининг навбатдаги сирасида биз семинар-кенгаш муҳокамаларида асарлари яхши баҳо олган бир гуруҳ ёш носир ва шоирларнинг ижодидан намуналар эълон қилаётимиз.

Таҳририят

Нормурод Мусомов

* * *
Кўзларингда ҳорғин ой сузар,
Қошларингда ёниб бўлган шам.
Намгин тонгга илҳақ майсадай
Кутгин мени, кутгин, бокирам.

Тун...
Бешигимда ётар ёрижон,
Киприклари қанот кўнглимга.
Хотиралар сабр ичирар
Самарқандда қолган синглимга.

Дунёнинг бошида дард куй чалади,
Аллалар йиғлайди бешикларида.
Онамнинг уйқуси чалажон ётар,
Бесамар хонамнинг эшикларида.

Тутундай бурқсиган туннинг кўзи оч,
Туёқлар қулайди йўлақларида.
Отамнинг бардоши йиқилар бежон,
Шаҳарнинг қорайган юракларида.

Мен-чи, мен яшайман ирода тилаб,
Опамнинг суймаган «бозорларига».
Хавотир кўксимдан судрақлаб борар,
Гуноҳнинг музлаган мозорларига.

Йўлларга қасамнинг муҳри тўжилган,
Қўшиқлар тилида яланган дардлар.
Мени Самарқандга олиб қочади,
Ёсуман кўйнидан марваридгуллар.

Кўксида беланчак гумбирлаган қиз,
Болағ юрагимда ойдаин тўлар.
Исириқлар узиб паранжилардан
Қўйнингда кулади марваридгуллар.

Ишқ — дарахт, вафо — ер, висолдир — осмон,
Киссамда тиллари қирқилган хунлар.
Менинг юрагимга кўчиб ўтади —
Сенинг юрагиндан марваридгуллар.

Иштихон

Муҳтарама Эгамберди қизи

* * *

Узун кечаларда узун хаёлнинг
Сочига буюк дард жамалак солар.
Юрак-эътиқоди бутун аёлнинг
Азобларга боқиб нигоҳи толар.

Одмлар қор босган йўлақдан ўйлар,
Туйғуларим либос киймиш одми, чит.
Бағрим харобазор, бузилган ўйлар
Ичра санқир қора андуҳ — очкўз ит.

Озор салтанатин бекаси менман,
Менман, меҳр излаган савдойи бир қиз.
Оҳ, нетай, қоплади кўзимни туман,
Қиёматга қолди дийдор, дилбар ҳис.

Сизни тилай-тилай тилак тилинди,
Орзум боғин армон қилди истило.
Соғинч номли дорга кўнгил илинди,
Изтироб бағрига жисмим бўлди жо.

Тутиндим тун билан ошно, ҳамсоя,
Нурга ташна юрак тонгга талпинар.
Ўртамизда ҳижрон, емрилмас қоя,
Бир тоғ бор, тикилсам кўзларим тинар.

Ўзлигимдан кечиб, мен ёниб севдим,
Сизни — ғамларимга томошабинни.
Қудратим етмади бузайин девдим,
Қалдирғоч-ишқ қурган муқаддас инни.

* * *
Соғинчдан юрагим минг ямоқ бўлди,
Ҳисларимни кўмдим, дил қамоқ бўлди,
Орзуларим йиғлаб, соч юлмоқ бўлди,
Дилдошим, ёнимда йўқлигинг учун.

Лангар¹ қори кирди қалбимга кўчиб,
Зоғлар қолди, кетди булбуллар учиб,
Яшайман хаёлга кўйлақлар бичиб,
Йўлдошим, ёнимда йўқлигинг учун.

Армонми насибанг, армоним ризқим,
Сенга бахт бермадим, ғам берди ишқим,
Изтироб шаробин сипқораман жим,
Дилкашим, ёнимда йўқлигинг учун.

Ишқ боғида биз-чун ўсмагай гуллар,
Мангу айри тушди кўшилмай йўллар,
Ёна-ёна жисмим дарахтдай кулар,
Дардкашим, ёнимда йўқлигинг учун.

Фарғона

Шакаржон Шаҳризода

* * *
Неча юз қувончни тепкилаб ўтдим,
Сенинг бир ғамингга етишмоқ учун.
Меҳрли дийдалар суратин йиртдим,
Қаҳрингни бошимга тож қилмоқ учун.

Руҳимга ўрмалар ингроқ бир нидо,
Изла дер, сезаман танимда қудрат.
Судралиб тополдим, қаршимда аммо
Ҳувиллаб ётарди хароб салтанат.

Бир муддат орқага тисариламан,
Вайрона кўшкингдан яширганча кўз.
Йиқиқ устунларга суянаман сўнг,
Ғамингни олишга топмоқ учун сўз.

Шербудин суратига

Кимларнинг кўзини ёқдинг, Шербудин,
Кимларга савлатинг ёқмади, билмам?
Сиздир олмади наҳот Бухоро,
Асраб қололмади наҳот халқинг ҳам?

Олис Европада қолган суратинг,
Кўриб, ўртаниб дод солдим фойдасиз.
Мен етмиш йил оша қиламан нидо,
Оталар қон тўккан дунё, қайдасиз?

Тушларимга кирди она Туркистон,
Таъқибга олганмиш эрқнинг сайёди.
Сийнасин тутганча эмиш у нолон,
Кўксида асрнинг доғи, фарёди.

Мен унга термулдим тўймай нигорон,
Яшил рангларида қолди нигоҳим.
Нотинч юрагимда туғдирди исён,
Она Туркистоннинг оғриқли оҳи.

Ҳазорасп

¹ Лангар — тоғ.

Даврон Султонов

Қор жаранглар бамисли кумуш,
Хаёлимда оқ ёлли тулпор.
Теграмда оқ сочин тарар қиш,
Тароғидан тўкилади қор.

Тулпоргинам, тойрилма йўлда,
Музликларга қоқилма зинҳор.
Арғумоғим, сен борар элда
Оқ рўмолли соҳибжамол бор.

Ул ёр сенга оқ йўл тиласа,
«Бир йигит бор дунёда», деб айт!
Айтгил: «Сени бир дам кўрмаса,
Дарду ғами зиёда», деб айт!

Олиб қайтгин ёрнинг жавобин,
Арғумоғим, кишнаб-кишнаб қайт.
Олис йўлнинг тортиб танобин
Оппоқ қорлар ёғаётган пайт.

Халқ йўлида

Мужгонда томчидай турсанг тизилиб,
Лаб қўйсам тўжилсанг, кетсанг узилиб,
Кипригинг ўқлари бағримни тилиб,
Бир ёш келинчақдай боқсанг сузилиб,
Бахтлар сиғишмаган осмон бўлойин!

Сен бор — гўзалликка юрак ёр, жоним,
Дунё баъзан улкан, баъзан тор, жоним,
Ёмонликка яхши гирифтор, жоним,
Муз сўзларим отса гар ағёр, жоним,
Сен учун, мен дили вайрон бўлойин!

Кўкда ой-ой эмас, юзларинг ойдир,
Юлдуз чарақлаган кўзларинг ойдир,
Қошинг қайиқ солиб бағримда дайидир,
Сочинг тўлқин-тўлқин, шарқироқ сойдир,
Хуснингнинг беги мен — Султон бўлойин!

Майманоқ

Моҳигул Отамирзаева

Тунларим — толиққан, йиғлоқи бола,
Кундузи — кўзлари кулмаган бўй қиз.
Ақлли давралар чорлаган палла —
Мен юрак пойига чўкиб қўйдим тиз.

Таънанинг тошлари ёғар устимга,
Сиғингани фақат ғийбат уларнинг.
Худодан куч тилаб муштдай дўстимга —
Турибман оғзида аждарҳоларнинг!..

Шабнамга ювилган тонглар елгончи,
Кўзларим уфқидан чиқмайди қуёш.
Минг турли, таъқибли нигоҳлар ичра —
Дилимга топилмас биргина дарддош.

«Бир кун... кузларим бахтдан ешлаيمان»,
Тилимдан тўкилар лаззатли таскин.
Бўшатиб қўйишдан кўрқиб яшайман —
Кўрқмас, қирқ биринчи сабр косасин!..

* * *

Сев, фақат сев,
Умрнинг ишқдан бошқаси хато!
Севолсанг, юрагинг зангори,
Осмон ҳам, тупроқ ҳам илоҳий ҳатто!
Сев, фақат сев,
Беишқ дунёга айтиб алвидо!
Мағрур муҳаббатга бўлганча Мажнун —
Севолган — Фаришта,
Севилган — Худо!

* * *

Уша кеч, кутмайман тонгни, ҳатто тун —
Кўзлари ҳасадга тўлган қиз.
Армон йўқ, бахт бутун, бахт бутун,
Дунёда иккимиз... иккимиз!

Елканга бош қўйиб йиғлайман,
Мени тушунади ой ёлғиз.
Уша кеч, дунёга сиймайман,
Дунёда иккимиз... иккимиз!..

Уша кеч, бизни ҳеч ким кўрмас,
Кўк тўла юлдузлар — соқчимиз.
Ёлғизлик қўллари сочимни ўрмас,
Дунёда иккимиз... иккимиз!..

Юраклар қушчадир ўша кеч,
Ичади висолнинг қўлидан қимиз.
Тонг, менга камалак кўйлак бич,
Дунёда иккимиз... иккимиз!..

Андижон

Маҳмуд Ғафур

* * *

Буюк инсон бўлган паҳлавон Рустам,
Ёвлар зир титраган — қадларин буккан.
Унга дуч келганда тоғдек девлар ҳам,
Тенгсиз қудратидан кўрқиб тиз чўккан.

Рустам тиз чўкмаган ёвлар олдида,
Қабрлар олдида тиз чўккан фақат.
Гарчанд гўрда ётган ёв бўлса ҳамки,
Гарчанд қалбда унга нафрати қат-қат.

У тиз чўккан қабр олдида, гўё
Тоғ қабр олдида чўккан каби тиз.
Биз — нодонлар, зарра бўлсак-да, гоҳо
Тоғдек қабрларни тепиб ўтамит.

Шофиркон

Муҳиддин Омон

* * *

Юракка санчилган изтироб,
Ҳисларим туғ каби ҳилпирар,
Совут деб кийгайман мен азоб,
Лашкарга айланар сатрлар.

Мабодо, мен жангда йиқилсам,
Сўзларим кўтаргай лошимни.
Сизни ё уларни алдасам,
Узлари узгайлар бошимни...

Кутиш лаҳзалари

Асаб торларидан эшилган чилвир,
Юрак тепкисидан қийшайган қафас,
Инсонга номатлуб энг олий таҳқир,
Бўғилиб-энтикиб ютилган нафас —
Кутиш лаҳзалари...

Ҳурлик қанотини қайирган занжир,
Қулга-да, макруҳ деб саналган юмуш,
Ёсуман фитнаси, макрли тадбир —
Кутиш... Кутиш... Кутиш...

Қишлоқ

Сендан олис кетиб, сенда яшайман,
Сендан олис кетиб, туяман дардинг.
Соғинчдан дор тикса қайга қочай ман,
Кўнглимда пажмурда чеҳраи зардинг...

Отам елкасида суворий заҳмат,
Онам дийдасида силқиётган нам,
Жигари қувраган синглимдай қисмат,
Тупроқ кўчалардай тўзғиган, эй ғам.

Бола кўзларида қотиб қолган оҳ,
Бола сўзларида яширинган мунг, —
Эй менинг бешигим, волидам — қишлоқ,
Бемехр ўғлингни кечир сен бугун!

Сендан олис кетиб, кетмадим сендан,
Ҳануз дил кўзида қишлоқи нигоҳ.
Ўтинчим — юзингни ўғирма мендан,
Менинг юрагимга кўчиб кел, қишлоқ...

Пойариқ

Мухтор Комил

Юракнинг бир банди узилган кеча...
Асрлар сингари чўзилган кеча.
Чимилдиқ ичида сенинг ўрнингда,
Ўзга бир келинчак сузилган кеча,
Юракнинг бир банди узилган кеча...

Мен басир эдимми, ишқми кўзи кўр?
Қисматим бошимга ташлагувчи тўр?
Ёмғирларми ёғди, ёшми билмадим,
Лабларимга томган томчи эди шўр!
Мен басир эдимми, ишқми кўзи кўр?

Тақдирми бошимда ўйнаган қамчи?
Сочингми армоним учган арғамчи?
Чорлагандай бўлар кимдир олисдан,
Бу яна сенмисан... ўша алдамчи?
Тақдирми бошимда ўйнаган қамчи?

Бошимни боғлашди... боғландим мана,
Қалбимни боғлашди, доғландим мана.
Сенинг ҳузурингга бормоқчи бўлиб,
Неча бор чоғландим, чоғландим мана.
Бошимни боғлашди, боғландим мана.

Юракнинг бир банди узилган кеча...
Асрлар сингари чўзилган кеча.
Чимилдиқ ичида сенинг ўрнингда,
Ўзга бир келинчак сузилган кеча.
Юракнинг бир банди узилган кеча...

* * *

Қалбимни ёритиб юборди чақмоқ,
Ёмғиржон, ёғавер, тарқалма, булут.
Майли, ўчиб қолсин хонада чироқ,
Мен хушбахт шивирлай: «Кетмоқни унут!»

Ўзим ҳам унутай сўнгра ўзимни,
Роҳатга айлансин бу тун бедорлик
Ва такрор шивирлай юмиб кўзимни:
«Қандай бахт, сен ва мен... дунёда борлик!»

Ширин бир табассум, ширин ноз билан
Тонгда кўзларини олиб қочсин ёр.
Мен эса ҳайқирай бор овоз билан:
Сен жуда гўзалсан, гўзалсан Баҳор!

Турналар қайтганда

«Қур-қур» садолари келади... Осмон
Сеҳрли бир кўшиқ айтаётгандай —
Энтикиб кетасан гўё қадрдон
Кишилар сафардан қайтаётгандай.

Севинчдан фалакка талпинар хаёл,
Нигоҳинг заминдан қолар узилиб.
Юракка энг яқин мисралар мисол,
Турналар келади қатор тизилиб.

Китоб

Шавкат Ҳасан

Уйрим даргоҳига келасан кириб

Орта боқма, кет, кетавергин,
Мажнун бўлсин сенга бу толлар.
Емғир сенга дардини айтсин,
Шеърлар айтсин сенга шамоллар.

Қаро кўзларингдан, кўзим қароси,
Учсин буткул ғамларнинг изи.
Шуурингни шуълага кўмсин
Рошлардаги райҳонлар иси.

Бўғотингда ин қурган қушлар
Чорлайверсин сени яшашга.
Сирларингни этмагин ошкор,
Чиқармагил дардингни ташга.

Оҳ, шунда ҳам қийналсанг сен боз
Ўртайверса ҳар вақт, ҳар онинг —
Майингина юзларингни бос
Кўкрагига дағал дунёнинг.

* * *

Таҳликаю хатар лиммо-лим тўлган,
Воқеа, талофат, тасодиф тўла
Умрим даргоҳига келасан кириб,
Ужмоҳ боғларидан қочган фаришта.

Мен сени умримнинг қайси бурчига,
Қайси кунжагига қўяй авайлаб?
Сенга муносиб жой бормикан бунда,
Толиб кезинаман ҳаётим бўйлаб.

Шеърят эрмак эмас. У ҳаддан ташқари нафис санъат. Нафислик сўз эврилишларида, оҳанг товланишларида, шакл машаққатларида яралади. Вақт сўздан улғу, лекин «шеърый» сўз вақт абадиятига дахлдор. Мен бу фикрларни нима учун келтиряпман. Шавкат Ҳасанга у ёки бу маънода ижодий маслаҳат бериш мақсадида эмас, аксинча, Шавкатнинг шеърятни эрмак деб ҳисобламаслигига ишончим борлиги учун айтияпман.

Шавкат ижоди билан илгаридан танишман. Самимият, ёш кўнглининг сўз дардида ўртанишлари унинг шеърларида ўзига хос лутфга айланган. Мўҳими, Шавкат тоза кўнглини шеър учун асраб қололса бўлгани. Елғон, сохта, ўткинчи ҳою ҳаваслар гирдобидан кечиб, ўзи билан қолса кифоя. У албатта шоир бўлади.

Абдували ҚУТБИДДИН

Кузим пардасига ёш тўлиб келар,
Атроф бир лаҳзада тортади хира.
Бемадор қушчадек умид жовдирар,
Қаршимда тиз чўкиб йиғлар хотира.

Зулматга беланган кўчалар аро,
Зулматни ёпинган кечалар бўйлаб,
Бориб келар эдим оғир, ғамсаро,
Маҳзун қарашларинг кўксимга жойлаб.

Орзулар озурда — кўнгли бўш осмон,
Севги — манзилидан адашган хумой.
Сенга қайдан топай бехатар гўша,
Бу дилдан ўзим-чун топилмаса жой!

Ёмғир ёғаётир — кўкнинг ҳасрати —
Бизнинг севгимизга ҳамоҳанг, ошно.
Сенинг мэнглайингда дулбаржин хати,
Менинг кафтларимда билгисиз имло.

* * *

Тунлари ғамларга қорилиб,
Ёрилиб кетаман гоҳида.
Сендан неки олган бўлсам мен,
Барчасини кўйдим жойига.

Бошим узра чарх урар менинг
Сен қарғаган бир гала қарға.
Вужудим ҳам ўйларим мисол
Тополмайди бирор қўналға.

Сен айтгандек бўляпти бари
О, улуғ Ҳотамтой, мўътабар наби.
Кунлар эса ўтавермоқда
Рисолада битилган каби.

Дунё, нега ўртайсан мени,
Нима борки бунчалар куяй?!
Ўлтирмакка жой ҳам бермадинг,
Мен ўзимни қаерга қўяй?!

Сабрнинг таги

Бирор-бир гуноҳга қўл урмадим мен,
Менга қўл урмади бирор жиноят.
Уриниб, урилиб охири бугун
Сабрнинг тагига етдим, ниҳоят!

Ё раб! Мени алдаб келган эканлар,
Ҳамон алдайдилар, қарашлари лўк.
Сабр тагидаги ваъда этилган
Тиллолардан эса ному нишон йўк...

* * *

Сўнаётган шаму сўнаётган гул,
Барчаси, барчаси мендан хотира.
Оҳ, мени ёдингга солиди нуқул
Бу тўртала девор, ҳув юлдуз тийра.

Ойнага юзингни босасан, ё раб,
Деразанг ортида ўзингдай маъюс
Боғларни қолдириб, тунда қалтираб,
Дилдираб бошпана излаб юрар куз.

Ҳар тун юрагинг хун, забонинг забун,
Ҳар тун ҳалқумингга қадалади жон.
Ҳар тун тонгни қарши оласан беун,
Бахт деган бадбахтни излайсан ҳамон...

Менда гуноҳ йўқдир, сен фариштасан,
Соғинчларинг ҳақдир, ҳар сўзинг ҳақдир.
Бу гал ҳам гуноҳкор, бу гал ҳам осий —
Иккимизга кулиб боқмаган тақдир.

ЎТМИШДАН ИБРАТЛАР

(халқ йўлида)

Бир содда билмай, бозордан шабкўр эшак сотиб олиб, икки йилча минибди. Кунларнинг бирида кекса қўшниси:

— Эшагинг ёш-у, бироқ шабкўр экан-да,— деб қолибди.

Содда ҳайрон бўлибди:

— Агар одам шабкўр ёки кўр бўлса билинарди, эшакнинг нуқсонини эса икки йил боқиб ҳам пайқабман-а.

Қария жавоб берибди:

— Эшакни одам бошқаргани учун ҳам шабкўрлиги сезилмайди. Агар одамни эшак бошқарса экан, одам ҳам кўрлигини сезмасди.

Содда:

— Одам бошқарган эшакнинг кўрлиги сезилмаслигини ўзим синадим. Аммо эшак бошқарган одамнинг кўрлиги билинмаслигининг сабабига ҳеч тушунолмаяман,— деган экан, қария кулиб:

— Мамлакатимизда адолатсиз қонун-қоидаларнинг ҳукм суриши подшоҳимизнинг эшакдай қайсар ва нодонлигини билдиради. Нодон ва қайсарга чидаб яшаётган авомни кўр деб ҳисобласак, эшак ҳам уларни бемалол бошқара олиши аён бўлади,— дебди.

Содда, бу ғалати фалсафага тушунмаган бўлса ҳам, «англадим» деб қутулибди. Кейин, бироз фикр юритиб, қариянинг гаплари тўғрилигини пайқабди-да, шабкўр эшакни бозорга опчиқиб сотиб юборибди.

* * *

Бир йигит яшаган экан. Отасининг икки оёғи фалажланиб, ҳатто ҳожатхонага ҳам боролмайдиган бўлиб қолибди. Йигитнинг хотини кир ювавериб жуда қийналибди. Шунда тадбиркор йигит, ёнғоқ дарахтидан катта бир бешик ясаб, отасини белаيدиган бўлибди. У эрталаб падарини овқатлантириб ишига жўнар, қайтганида эса унинг тувагини тозалаб, кечки таом едирар экан.

Касал кўргани келганлар бешикнинг нозик дид билан ишланганини кўриб, таажубланар эмишлар. Бир қария:

— Отангизнинг бешигини қимматбаҳо, болангизникини эса оддий, мўрт ёғочдан ясаганингизнинг сабабини билолмаяпман. Ахир, отангизнинг умри ниҳоясига етай деб қолган, болаларингизники эса ҳали узоқ. Фарзандингизнинг бешигини сифатли ёғочдан соддагина қилиб ясагангиз бўларди, чунки у неварга, эвара, чевараларингизга ҳам хизмат қиларди,— дебди таажубланиб.

Йигит:

— Отамнинг бешиги фақат неварамга, эварамга, чеварамгагина эмас, менга ҳам фойда берсин учун шундай қилдим. Ёшлигида отамнинг бир оёғи бот-бот қарахтланиб қоларди, ҳозир менинг ҳам бир оёғим қарахтланади. Мен кексайиб, насл сурадиган бу касалик туфайли ётиб қолганимда шу бешик асқотади. Вақти келиб, авлодимиз соғайганда эса, уни бузишга кўзлари қиймай, эсдалик учун сақлашади. Бешикка кўзлари тушган авлодларим хасталик туфайли ётиб қолган аждодларини эслаб, шафқатли бўлиб ўсадилар, яхшиликнинг қадрига етадиган бўладилар. Отаси гўдаклигида ётган бешикни эсдалик учун деб сақлаган бирор кишини кўрмаганман, мен эса уни уйимнинг тўрига осиб қўяман. У ҳар кунни отамни эслатиб, ҳирсимни тийишга, ҳалол бўлишга чорлайди. Ҳар бир инсон қариликни ва ўлимни эсида тутсагина, ёмонларнинг сони камаяди,— деб жавоб қилибди.

Қарияга йигитнинг гапи таъсир қилиб, унинг ақлига таҳсинлар ўқибди.

* * *

Бир гадой қозихонага бориб, уйига ўғри тушганидан шикоят қилибди. Қози:

— Гадойнинг уйида ўғирлашга арзигулик нарса борми ўзи?— дебди мириқиб

кулиб. Сўнг ёрдамчисига уни ҳайдаб юборишни буюрибди.

Ёрдамчиси эса бу ишга қизиқиб:

— Шунинг менга топширсангиз, текшириб кўрадим,— деб илтимос қилибди.

Қози ҳазил аралаш:

— Майли, тафтиш қил, зора бирор кулгили гап топиб келсанг,— дея рухсат берибди.

Қозининг ёрдамчиси гадойнинг уйига бориб, ўғирланган буюмларнинг рўйхатини ёзаман деса, гадой:

— Ёзмасангиз ҳам эсингизда қолади, бир кўзада икки пуд асалим бор эди, шуни ўғирлашган,— дебди.

— Икки пуд асални нима учун олгандингиз? Билишимча, гадойлар фақат қорин тўйғазиш умидидагина тиланчилик қилишарди-ку?

— Мен ҳам шу илинжда гадойлик қиламан. Лекин, азоб-уқубатларгаю очликка чидаб, садақа пулларидан оз-оз йиғиб, асал олувдим. Касал бўлиб ётиб қолсам яхши ёрдам беришини, тез оёққа турғизишини ўйлагандим,— дебди гадой.

— Бир пуд асал сизга қиш бўйи етади, ҳар қиш бир пуддан янги асал олсангиз бўларди-ку? Нега икки пуд харид қилганингиз ҳеч ақлимга сиғмаяпти.

— Ҳалиям, бир йилда кўпи билан бир пуд асал истеъмол қиламан, қиш келиб, нарх-наво ошганда эса, бир пудини қимматроққа сотаман.

— Тиланчиликдан ташқари, савдогарлик билан ҳам шуғулланар экансиз-да?

— Ер юзидаги барча инсонлар тиланчилик ва олибсотарлик билан кун кечирадилар. Кўпчилик гадойлигини яширади, уларнинг биз кабилардан фарқи ҳам шу. Менга ўхшаб, ҳамма нарсани очиқчасига айтадиганлар ошқора тиланчилик қилишади. Мана, масалан, сиз. Хизмат юзасидан хатога йўл қўйиб, қозидан раҳм-шафқат тилаганингизда ҳам, каттароқ лавозимга кўтарилар, деб хонга ҳушомад қилганингизда ҳам гадонинг ҳолига тушасиз. Жиноятчининг изини топган маҳалингиз эса, кам куч сарфлаб кўпроқ муқофотга эга бўлганингиз келади, бундай ҳолларда арзонга олиб қимматга сотадиган савдогардан фарқингиз қолмайди. Кексайиб, дунёдан кетиш вақти яқинлашганда эса, кўпчилик эришолмайдиган қарилликка етишганингиздан қониқмай, худодан умр тилаб гадойлик қиласиз,— жавоб берибди у.

Қозининг ёрдамчисига унинг гаплари таъсир қилиб:

— Асалингизни топиш учун бор билимим ва кучимни сарфлаганим бўлсин,— дебди.

Гадой:

— Асални бозор куни сотишга олиб чиқсалар ҳам ажабмас. Агар ўғрини топсангиз, хизмат ҳақингизни бераман,— деб, икки пуд чамаси асал сотиб олса бўладиган ақча ваъда қилибди.

Қозининг ёрдамчиси баттар таажжубланиб:

— Бу пулга асал олиб, ўғирланганидан кечсангиз ҳам бўлади-ку,— деса, гадой:

— Мени асалнинг топилишидан ҳам кўра ўғрининг жазоланиши кўпроқ қизиқтиради. Гадойнинг уйига кирган ўғрини ўз кўзим билан кўрмоқчиман. Адолатсизлик ортса, менга ўхшаган гадойлар кўпайиб, ноним яримта бўлади, асал ейиш ҳам насиб қилмайди,— дебди.

Қозининг ёрдамчиси асал солинган кўза қандайлигини майда-чуйда тафсилотларига гача суриштириб билиб олибди-да, эртасига бозорга чиқибди. Гадойнинг айтгани бўлиб, ўғрини ушлаб, кўзасини ўзига кўтартириб, жабрдийданикига қараб йўл олибди. Манзилга яқинлашганда, ўғри бехосдан қоқилиб, кўза ерга тушиб чилпарчин бўлибди. Пўрча-пурчалар ичида чарм қопча кўринибди, олиб қарашса, ичи тўла тилла эмиш. Шовқинни эшитиб, гадой ҳам уйдан чиқибди. Қозининг ёрдамчиси халтачани унга кўрсатиб:

— Дадил ва чиройли гапиришингизнинг сабаби мана бу олтинлармиди? Бойлигига суянганлар билан ҳақиқатпарварларгина гапга ботир бўлишади, деб бежиз айтилмаган экан-да,— дебди.

Ўғри гапга аралашибди:

— Менга бу гадойни жуда бой-бадавлат дейишганди. Уйдан олтин қидириб тополмаганимдан кейин, қуруқ кетмай деб асални олгандим. Ёнида бир кўза қўй ёғи ҳам турган эди. Иккита кўзани кўтаролмаганим учун бирини қолдирдим,— дебди.

Қозининг ёрдамчиси уйга кириб, кўзадаги ёғнинг ичини кавлаган экан, яна бир халтачада тилла чиқибди.

— Бу пуллари,— дебди ёрдамчи,— халқ қорингиз оч деб берган. Тўқлигингизни билганда, бир мири ҳам бермасди. Олтинлар сизники эмас, халқники бўлгани учун ҳаммасини етим-есирларга тарқатамиз.

Тилласидан айрилган гадойнинг тили калимага келмай, ёғлдираб қолибди. Қозининг ёрдамчиси уларни қозихонага олиб бориб, қозига икки халтача олтинни кўрсатиб, бўлган воқеани ҳикоя қилибди. Мириқиб кулишга шайланган қози ўйланиб қолибди.

Гадойдан олтинларни қаердан олганини сўраган экан, у тиланчилик билан орттирганини айтибди.

Қози:

— Агар гапинг ростлигига бизни ишонтёрсанг, сени зиндонбанд қилиш-қилмаслик тўғрисида ўйлаб кўрамиз,— дебди.

Гадой рози бўлибди.

— Очарчилик вақтларида гадойлик билан машғул бўлдим. Халқ тўқ яшайдиган замонга келиб, даромадим ортди. Кейин бозорда безорилик қилиб юрадиган болаларга пул бериб, бошқа тиланчиларни у ердан ҳайдаттирдим, даромадим икки баробар кўпайди. Гавжум бозорда бир ўзим эрталабдан кечгача садақа сўраб чарчаб, икки кишини ёлладим-да, гадойлик қилишларига рухсат бердим. Бунинг учун улар маълум миқдор тушумни менга берардилар. Шу йўл билан шаҳардаги бошқа гадойларни ҳам ёллаб, қўл остига йиғдим. Даромадимнинг ярмини бизни ҳимоя қилиб юрадиган безориларга сарфласам, ярми ўзимга қоларди. Олтинларни шу тариқа орттирганман. Агар қўйиб юборсаларинг, яна шунча олтин келтириб бераман,— дебди у.

Қози:

— Гадойларни алдаб бойлик йиққанингда виждонинг қийналмадими?— деб сўрабди.

— Амалдор бойлар фақир бечораларни ишлатиб бойлик орттиришга уялмайдилар, мен нечук уялай,— дебди гадой.

— Амалдорлар шунга яраша, халқни душмандан ҳимоя ҳам қиладилар. Кимнинг бошига қайғу тушса, ёрдам қўлини чўзадилар. Бойларсиз халқ бебош бўлиб, подачиси йўқ қўйларнинг ҳолига тушади,— дебди қози.

Гадой:

— Мен ҳам гадойларга бирор киши бош бўлмаса, бебош бўлиб, кишиларга зиён етказмасин деган ниятда шундай қилдим. Мен ҳам уларни душманлардан асраб, қайғуларига шерик бўламан, ишини ҳалол бажарганларга меҳрибонлик кўрсатиб, бошларини силайман,— дебди.

Қози гадойга нима деб жавоб қайтаришини билмай, эртагаёқ бу шаҳардан кўчиб кетасан, деган шарт билан уни озод қилибди. Гадой ваъда қилинган олтинни келтириб берибди ҳамда шаҳарни тарк этибди.

Ёмонлар бирлашган давлатда адолатсизлик урчийверишини билган қози эса, гадой воқеасидан сўнг лавозимидан кечиб, қолган умрини масжидда, тоат-ибодат билан ўтказибди.

* * *

Адолатсиз давлатда бозор кезиб юрган кўр ногаҳон бир аёлнинг оёғини босиб олибди. Кечирим сўраган экан, аёл писанд қилмай, уни қарғабди. Кўрнинг хўрлиги келиб, аёлни шаллақилиқда айблабди. Дарров одамлар йиғилибди, қаердандир миршаб ҳам пайдо бўлибди. У жанжаллашаётганларни тинчлантириб, нима гапигини сўраган экан, адолат йўқлиги сабабли кўрқоқ бўлиб қолган кишилар: «Биз ҳеч нарсани билмаймиз», дея тарқалишибди. Миршаб аёл билан гаплашиб, унинг нуфузли бир одамнинг завжаси эканлигини билиб қолибди-да, хушомад уриб, жанжалнинг сабаби нимада эканлигини сўрабди. Кўрнинг дашноми қаттиқ ботгани учун аёл: «Тиллаларимни ўғирламоқчи бўлди», деб тўхмат қилибди.

Воқеанинг бундай тус олишини кутмаган кўрнинг тили калимага келмай, бир амаллаб эътироз билдирса-да, миршаб уни туртиб-суртиб қозихонага олиб борибди. Аёл қозига ҳам ёлғон гапириб, кўрни ўғирликда айблабди. Қози ҳам аёлнинг эрини танир экан, шу сабабли кўрнинг «Мен йўлимни зўрға топиб юраман-у, қандай қилиб бировнинг чўнтагига тушаман» деган эътирозига қарамай, уни зиндонбанд қилибди.

Шундай қилиб, кўр қамоққа тушибди. Ғам-аламга ботиб, йиғлаб, кечмишини шу ердаги бир файласуфга айтиб берибди. Файласуф эса «Яқинда озодликка чиқамиз» дея бақириб, хурсандликдан ўйинга туша бошлабди. Кўр:

— Мен сени одам деб дардимни айтсам, нега устимдан куласан?— деб хафа бўлган экан, файласуф:

— Шунга билгинки, сен каби ожизу ногиронларга ҳам шафқат қилинмаслиги бир ўзгариш яқинлашганидан дарак беради. Тўнтариш содир бўлса, сендек, мендек кишиларни озод қилишади,— деб унинг кўнглини кўтарибди.

Дарҳақиқат, файласуфнинг айтгани рост чиқиб, ярим йил ўтмай халқ қўзғолон кўтарибди-да, адолатсиз шохни тахтидан ағдариб, ўрнига одил бир кишини тайинлашибди.

Қиссадан ҳисса шулки, халқ ҳақиқатни гапиришдан кўрқадиган, қонун ҳимоячилари тўхматга қолган ожизларга ҳам раҳм-шафқат қилмайдиган босқичга келган жамиятнинг тубанликдан фақат ўзгаришгина халос эта олади.

Хайрулло

ҚАЪРИМ

«...тортанак алфоз яшайверибмиз»
Бахтиёрга

Баҳайбат бўшлиқдан — истакнинг қутурган бўронларида оққанича бино бўлганди баҳайбат бўшлиқ... Шаклга солинган, Қаҳр, Меҳр, Дард, Қувонч шаклли шамоллар эсарди унда... Улар уста эдилар. Ҳуштак яшашарди шамоллар, мен ўша ҳуштакларнинг биттаси — номсиз шакллиги эдим.

У сиёҳранг Қайғунинг кўзларини излаб чарчарди, қўланса ҳидга кўникарди ва одатийликка айлантиришни истарди одатийликни... Эпполмасди. Деразанинг мўътадил ва сабабсиз йиғлаётганини кўриб ачинарди. Йиғлаётган дераза эмасди. Емғир бу. У шундай ўйлади:

«Емғир — сонияларга сочилган бетакрор мусиқалар ёғини...»

Мусиқалар ёғаётганди, кўлмак мусиқахўр...

У кўзларини юмса, фақат битта тасвири кўради, айна дамда даҳшатли давомийлик қийнайди, гўё кўзларини ҳеч қачон очмайдигандек, гўё... (ойдин тунда шам кўтариб кетаётган роҳибсифат озгин зот).

— Садақа бўлсин йўлларингга қуёш нури, тўхта!

Шам тугамайди, йўлнинг охири йўқ... тўхтамайди, у эргашади, кетаверади, кетаверади, товонлари, оёқлари, кўллари, боши ёйилиб кетади — кўзлари қолади, эргашади.

Қилтириқ савол:

— Қаёққа?

Кўзлар жавоб беришмайди, эшитишмайди кўзлар.

Йўл эса равондан равон, мармардан силлиқ, ҳеч ким қувмаяпти, шошмаяпсан. Роҳибсифат зот бир маромда (эзиб юборади унинг оёқ товушларидан чиқаётган саснинг такрорийлиги) илгарияпти.

Чидолмади, кўзларини очди. Қараса, осмонда... Ҳўрсинди — ой қалқиб кетди, юлдузлар шувиллаб тукилди. Наҳот яшаб қўйди мангуликни? Қани роҳибсифат зот? Кейин, йиғлади... Заминга қадар тизди кўзёшларини ва қайтди уларни босиб. Садоқатнинг Хиёнатдан орттирган ёлғиз фарзанди қимирламай ўтирарди. Тиловат айлади ўладигансимон...

«...пешонамдаги ёзув қайси тилда, Қайғу? Қанотларинг нимага ўсмайди, нега қирқдим қанотларингни, о, кет энди, кет...»

— Сени узоқ излагандим, излаш ёлғон экан, сени узоқ топмагандим, топиш ёлғон экан... билсанг, айтиш оғир эди, кечир мени... Сени севаман...

У Қайғу саҳросидан денгизга қочади, у истамаганди бунди, ооо!

Ёмғир оппоқ қорға, қор оппоқ қарғаларга айланади.

Кўзларини қулфлайди ва яна ойнинг... видоранг нурлари остида қўллариди шам билан, ортига ўгирилмай қаёққадир кетиб бораётган роҳибсифат зот кўринади...

Сукунатнинг ўлимидан кейин бошланади ҳаммаси. Ҳатто Сукунат овози эшитилмайди, у эса маҳтал. Тошдай оғир Савол — савол беради:

— Тегирмонтошни қайдан топдинг?

— Мен, ахир, тегирмонтош билан туғилганман.

Савол жавоб қилади:

— Мен эса тегирмонтошнинг остида туғилдим, кечир...

Уғринча бажаради энди у одатий ҳолларни. Тундай баҳайбат ҳайвон қўйнида тегирмонтош ҳақда ўйлайди-ақида. Қўлига гугурт олиб, шамни ёқади. Туннинг куйган терисидан ҳид таралади — нохуш.

Тун тушунади. Тун чидайди, тушунса нимага чидайди, о! — ҳатто, Тун тушунмайди-ган туйғу измида хонасидаги жамики жамиларни деразадан ирғитади. Улоқтираверади, улоқтираверади — намозшомгуллар йиғлайди, намозшомгуллар...

Денгизда довул ичра қолган кемадай саросар чайқалади.

— Туғилмасимдан аввал маконим қаер эди, айт, биродар?

— Билмадим...

— Юр, ўша билмадим юртига кетамиз.

«...энди нима қиласан, Қайғу?»

Ҳаммасини бир сўзда ифодалаб, шуни янчмоқ истайди. Ифодалайди: «Дунё».

— Сен қудратли эмассан!

— Шуниси алам қилади-да.

Ориқ тизлари остидан паноҳ топган бошини кўтаради — девор-девор-дераза-дераза-шифт-девор-девор-ер-ер-оёқлари-Дунё, о! Шунча ўқилмаган ёзуви билан қаёққа ирғитсин бу бошни? Намозшомгуллар йиғлайди...

У кўзларини юмса... (адоқсиз куй йўқ-ку, барибир, адоқсиз куйдан оғрийди — адоқсиз куй оғрийди, оғримаса нимага оғритади: қақшатқич умидсизликнинг умиди бор бунда: агар одамнинг битта бармоғи кесилган бўлса, қандай қилиб умидланиш мумкин бармоқнинг қайтадан ўсмоғига?... Қаердадир, қўл етмас олисликдаги яқинликда, ойпарастдай шам кўтариб, тўрт томонга бирваракай кетаётган роҳибсифат зот кўринади).

Қайғу савол туғади — каттакон.

— Сенга содиқмикин кимдир менчалик?

Сайёҳ хаёлларнинг охири битта — Ўзан.

Хона шип-шийдам. Ҳаммасини ирғитди. Уни, ўнгдами-чапдами ўтирган уни ирғитолмади. Қайғу уввос солиб йиғлайди: «кимсасиз эканман!..»

Йиғлаган сайин кўзларининг, кўринмас кўзларининг оби ҳаёти остида мажруҳ қанотларидан ҳур патлар ўсиб чиқади...

— Сени узоқ излагандим — гулда тош унмас экан... Мен Сени топгандим, қуш сутӣ эмган Анқонинг уруғи. Мен энди Сен Излаганга... қул бўлгани кетдим...

Қайғу ивиган қанотларини ғанимида қасоси қолган суворий отини етаклагани каби судраб кетади. Эшик ёпилиб, деразанинг очиқ кўзларидан қанотлари бус-бутун Оқ учиб киради.

— Мен Сен Излаганни ташлаб келдим.

У кўзларини...

...ойдин тунда-осмонга-ёшлардан-тизилган-зиналарда шам кўтариб чиқиб кетаётган роҳибсифат зот кўринади.

— Тегирмон тоши остида тегирмонтош билан туғилмайдилар, Худойим!..

Бахтиёр Ҳазратқулов

ТАЪҚИБ

...Биз ўшанда марҳум амакимдан қолган уйда яшар эдик. Ҳовли четидаги, эшигига катта қулф осилган хона ёшлигимдан буён мени ўзига тортади. Бир вақтлар унга киришга уриниб, отамдан дакки эшитганимдан сўнг қайтиб бу ишга қўл урмадим. Унча-мунча китоб ўқиб, ақлимни таниганимдан кейин эса хона менга янада сирлироқ туюла бошлади. Бир куни, уйда ҳеч ким йўқлигида, эшикни бузиб, ичкарига кирдим. Ҳавосидан зах ҳиди анқиб турган хона ҳар хил эски-тускилар билан тўлдириб ташланган эди. Қўлга илинадиган деярли ҳеч нарса йўқ. Бурчакдаги бир тахлам қоғозни олиб, қайтиб чиқдим. Намиққан варақларни бирма-бир текширдим. Томдан чакки ўтган шекилли, ёзувлар чаплашиб кетганди. Узоқ титкилаб, бирмунча тозароқ тўртта варақни топдим. Кўз югуртириб, буларнинг қандайдир махлуқ ҳақида ёзилган кундаликлар эканлигини пайқадим. Севгилиси тўсатдан қазо қилгач, амаким айрилиққа чидолмай «восвос» касалига йўлиқиб, ҳозир биз яшаётган уйда узоқ вақт ётган, ақли жойига келган чоғларда эса эрмак учун шу кундаликни тутган экан (мен буни кейинчалик отамнинг ҳикояларидан билиб олдим). Дунё топган тентакдай, ёзувларни жуда катта қизиқиш ва севинч билан ўқий бошладим. Назаримда, уларда оиламиз тақдири башорат қилингандек эди.

«...Бугун хасталанганимнинг юз ўн тўртинчи куни. Дард хуружи ичра Уни кутиб ётибман. Ахир, у келаман деганди-да. Қуёш тонг туманини тарқатиб юбордики, ундан дом-дарак йўқ. Хонамда танаси қоп-қора жун билан қопланган махлуқ юрибди. «Ҳали семизмикин? Кучдан қолдимикин?» дагандек, бот-бот тепамга келади. Бигиздай тирноқларини ниқтаганча, қон аралаш туфугини юзимга сачратади. Лабини туртиб чиққан сўйлоқ тишларини кўз-кўзлаб кулади, айни вақтда ижирғанади ҳам. Ҳойнаҳой, танам сасиб кетган бўлса керак. Ётиб қолганимдан бери махлуқ таъқибидаман. Илк марта кўрганимда кўрққанимдан ўтакам ёрилаёзганди. Аста-секин кўника бошладим. Фақат, унинг нияти ёмон. Хонамни супуришга кирган чечам менга кўзи тушган заҳоти бурнини жийирди. Унинг қилиғидан ажабланмадим ва кўзгуни қўлимга олиб, хасталанганимдан буён биринчи марта ўзимга қарадим: чўчиб тушдим.

Шу пайт бир талай қариндошларим ҳол сўрагани кириб қолишди. Чўпдек озғинлигим, нур тегмаган гиёҳдек сарғайган юзим, қон қуйилган кўзларим уларнинг юрагига ваҳима солди. Қариндошларим ҳам мендан жирканишди. Буни мен уларнинг нигоҳларидан сездим. Ҳойнаҳой, юз-хотир қилиб келганлар-у, энди афсусланаётган бўлсалар керак.

Махлуқ эса гоҳ отамдан қолган танбурни, гоҳ бурчакдаги осифлик турган чопонни, саллани, сандални, токчадаги китобларни, хуллас, хонада неки бор, барини бирин-кетин кемирмоқда. Қариндошларим... Улар худодан узоқ умр кўришимни сўраб дуо қилиш-япти, аммо жирканиш ифодасига тўлиқ нигоҳлари менинг ўлишим ёки қолишим билан бир тийинлик ишлари йўқлигини ошкор қилиб қўйяпти. Бири кечагина шаҳардан қайтган шекилли, у ёқдаги янгиликлар, ўзгаришлар ҳақида тўлиб-тошиб гапирди. Учта талаба жой тополмай, бир харобада тунаган экан, уларни қандайдир махлуқ еб қўйибди... У хонамдаги махлуқ бўлмасин тагин? Ахир, оғзи қон-ку? Тишларини айтмайсизми? Нияти аниқ — аввал хонадаги нарсаларни еб битиради, кейин... Ҳозирча иштаҳа сақлаб, кучдан қолишимни кутяпти. Ушанда шовқин-суронсиз, осонгина ошқозонига жойлайди-да. Махлуқ бу билан кифояланиб бўпти, ҳали замон қариндошларимга ҳам даф қилиши мўмкин.

Шуларни ўйлар эканман, бўғилиб кетдим. Аммо ташқарига чиқишга мажолим йўқ. Афсус... Бепарво, лоқайд, дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган қариндошларимга

«Кўзларингни очинглар, атрофга қаранглар, наҳотки анави махлуқни кўрмайсизлар? У ҳамма нарсени, мени ҳам, сизларни ҳам ейди! Уйлаб кўринглар, ахир болаларингиз хавф остида» деб бақириб бердим. Улар ирғиб ўринларидан туришди-да, «тутқангоғи бошланди» дейишганча елкамдан босишди. Узоқ вақт алдашди. Ахийри ухлаб қолибман. Уйғонганимда хонада ҳеч ким йўқ эди. Фақат махлуққина бир нарсаларни қирлатиб еб юрибди... У, ахир, келаман деган эди-ку? Нега келмадийкин, ё алдадимми? Зерикиб, радионинг қулоғини бурадим, қандайдир кўшиқ эшитилди. Хонанданинг товуши хирқироқ, куй эса ўйноқи эди. Диққат билан қулоқ солиб, қайта-қайта такрорланаётган «ўлим» сўзини илғадим. Бу овоз бутун қишлоққа таралиб бораётган эди. Тун ярмидан оғди. У келмади. Барибир келади. Мен кутавераман, кутавераман...»

Бу даҳшатли хотираларни ўқир эканман, ўзимни кўпдан бери таъқиб этаётган кўрқувнинг махлуқ шаклидаги башарасини биринчи марта аниқ тасаввур қилдим. Вужудим титрай бошлади. Буларни мен ёзганманми ё амакимми — ажратолмай қолдим. Ҳамма нарса хаёлимдан кўтарилди. Узимни зим-зиё бўшлиқ қаърида учиб бораётгандек ҳис қилдим. Мени бу ҳолатдан фақат хотираларнинг давомини ўқишгина халос қилиши мумкинлигини оний бир шуур билан сезиб, очофат сингари, яна қоғозларга ташландим. Аммо, энди воқеаларнинг мазмунига унчалик тушунмасдим.

«...Бугун қуёш чиқмади, англадим — бу ёмон...»

Уни неча кундирки, интизорлик билан кутяпман. У эса ҳеч келмаётир. Нега бундай қилаётганининг сабабини билолмай ҳайронман. Бугун ойнинг нечанчи куни? Кеча нечанчиси эди? Нима бало, эсим оғиб қолдимми? Ҳа-а, бир вақтлар одамлар гапиришганди: ўлимга маҳкум кишининг ақли сўнги кунларда заифлашиб, жинни бўп қолар экан. Балки, ростдир? Аммо бунинг менга заррача аҳамияти йўқ, чунки, уни кутяпман. Келармикин?

Ия, махлуқ қани? Кеча тепамга келиб олиб, башарасини қийшайтириб роса мазах қилувди. Қайга гумдон бўлдийкин? Ё раҳми келдимми? Шунча таъқиблардан кейин-а? Йўқ, у ниятига етмасдан қўймайди. Балки бир сонияга қўшиларикига ўтгандир? Биламан, у қачондир, барибир, мени ейди. Кўпчиликнинг ҳаётини жувонмарг қилгандир-ов. Қишлоқдаги одамларнинг қисмати ҳам меникига ўхшаш. Ҳаммасидан даҳшатлиси, ўлимнинг яқинлигини била туриб, ожизларча қўл қовуштириб туриш!

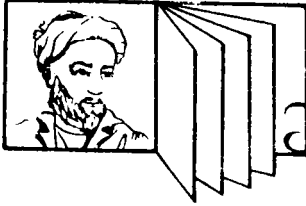
Ташқаридан одамлар товуши эшитилмаяпти. Қайга кетишдийкин? Ҳар куни мендан хабар олишарди-ку? Ё... Тунда бўлган мудҳиш воқеа тушимди, ўнгим? Эслолмаяпман. У одамга ўхшаб кийиниб олган эди. Юзида ҳам одамбашара ниқоб. Издиҳом орасида уни танимабман. Атроф туман. Қишлоқ марказидаги майдон одамлар билан тўла. Махлуқ уларга нималарнидир ваъда қилиб узоқ алдади. Ким билади, кишиларни афсунлаб қўйдими? Ҳамқишлоқларим унинг ортдан эргашиб қаёққадир кетишяпти. Махлуқ уларни ботқоқлик томон бошлаб боряпти.

Бу ботқоқлик қишлоғимиздан сал кейин пайдо бўлган. Узоқ замонлардан буён ҳеч ким унга яқинлашган эмас. Биров бехосдан у ҳақда гапириб юборса, ҳамманинг юрагига гўлгула тушарди. Ҳамқишлоқларим буни билар эдилар, аммо нечун ниқобдор бир махлуқнинг алдовларига ишониб, ўша ёққа қараб кетиб боришаётир? Махлуқ эса ўз ниятига етганидан хурсанд. Оҳ, бу не кўргилик? Эҳ, содда ҳамқишлоқларим-а, нега алданиб қолдингиз? Эракларнинг кайфияти чоғ, тентакларча қулиб, тентираб қадам босишаётир. Аёллар ҳам улардан қолишмайди: номуси йўқолган, жиннисифат... Гўдаклар чирқираб йиғлашади. Боришни исташмайди. Лекин ота-оналари қўлчаларидан тортиб-мажбурлаб, ортларидан эргаштириб кетишяпти. Нақадар катта кулфат бу! «Унга эргашманглар, берган ваъдаларининг бари ёлғон, сизлар ўлим сари бораётирсизлар» дегувчи бирор-бир эсли-хушли одам йўқ. Агар бундай жўмард топилганда ҳам, овози манави ғала-ғовурда эшитиларди-ю, йўқолиб кетарди. Оҳ, одамлар ҳануз кетиб бораётирлар...

Ниҳоят, чечам хонамга кирди. Билдимки, туш кўрибман. Ажабланиб қолдим: чечамнинг сочлари оқариб кетганди. Ҳол сўраш учун кирган ҳамқишлоқларимни ҳам танимадим. Улар ўзгача эдилар! Нега бунақа бўлиб қолишди, билолмай доғдаман.

...У эса, шомга қадар интиқ бўлиб кутсам-да, келмади. Барибир, қачонлардир топиб келишига ишонаман, шунинг учун кутавераман, кутавераман».

...Амакимнинг хотираларини ўқир эканман, ўзимни беҳол сездим. Ногоҳ юрагим орқага тортиб кетди. Хувиллаган хонамга кўрқув ичра кирдим-да, чирокни ўчириб, уйқуга кетдим. Тушимга махлуқ кирибди. У хонамда пайдо бўлганида дераза пардасининг ҳалқаларигача шилдираб кетди. Махлуқ бироз ўйлаб тургач, мени банди қилмоқ ниятида қўлларини чўзди, ҳарчанд уринмайин, бақиролмадим. Шу пайт отам ўргатган дуолар эсимга тушди, уларни ичимда қайта-қайта такрорлаб, чўчиб ўйғондим. Хона қоронғу, махлуқ у ёқдан-бу ёққа худди шайта шапка мисол юрарди. Гоҳ тепамга келиб, «амакиннинг ҳолига тушасан» демоқчидай, тишларини қайраб куларди. Бутун олам зулмат қўйнига фарқ бўлгандек, гўё энди қуёш ҳеч қачон қайтиб чиқмайдигандек... Лекин мен қачонлардир тонг отишига умид боғлардим. Ушанда, қуёш, албатта Шарқдан чиқажак...

Алишер Навоий

Халисам-ул-абсоф

IV

иккинчи муножот¹

Махлуқот зеболарининг жилваи зуҳуридаким, холиқи ашё азамати даргоҳиға андин
суде етмас ва мавжудот раъноларининг ҳодисаи футуридаким, воҳиди доно жабарути
боргоҳиға кимса андин зиёнбуде тасаввур этмас

Эй бари мавжудға Сендин вужуд,
Балки вужуд аҳлиға файёзи жуд.
Кимки боши саждада — масжуди Сен,
Кимки юзи қиблада — маъбуди Сен.
Мунчаки афлок сабуксанг эрур,
Ё кураи хок куҳан ланг эрур.
Сендин алар жунбушу ороми ҳам,
Ҷйлаки, ижоди ҳам, эъдоми ҳам,
Гунбади мино била токи сипехр,
Ким анга шамъ анжум эрур, шамса — меҳр.
Даркида қосир бўлубон ҳислари,
Чун кўрубон ақл муҳандислари.
Бўлмади юз ончаға меъморлик,
Санъатинг устодиға душворлик.
Ё десанг ул вазъға етсун халал,
Қаҳрингга бордур бу халал, филмасал,
Тунд ел оллинда овуч хокдек,
Илдириим ўтрусида хошокдек.
Сарсари қаҳринг чу бўлуб кўҳкан,
Тоғ булут янглиғ ўлуб наъразан.
Соврулубон кўк бир этак кул киби,
Кўзғалиб анжум бир овуч гул киби,
Майл адам даштиға айлаб Зухал,
Пар бутуб эгнида нечукким жуал.
Қатъ ҳаётин кўрубон Муштари,
Тахтаву тобути бўлуб минбари.
Тез этибон қатлиға Баҳром тиг,
Тортибон ўз ҳолиға ҳар дам дариг.
Бўйла қаро кун аро меҳри мунир,
Тийра бўлуб ўйлаки бир қурси қийр.
Зухра ушотиб даф ила чангини,
Навҳа кўкида тузуб оҳангини.
Тийр илигида не қалам, не рақам,

¹ Охири. Боши ўтган сонда

Балки рақам ояти «жаффал-қалам».
 Аҳли адам шомифа зулматфизой,
 Таҳти шуои абадий ичра ой.
 Ҳт чекибон шуълаи бебокни,
 Чўркабон анжум била афлокни.
 Ел кўк ила ерни табоҳ айлабон,
 Уйлаки мазлумлар оҳ айлабон.
 Баҳрға бир валвалау изтироб,
 Ким тегиб ахтар юзига ҳар ҳубоб.
 Ер кўпуб ўрнидин ўлуб ҳамлагард,
 Ким итиб анда фалаки ложувард.
 Одамий ул дамда анингдек, адам,
 Ким бу дам одамда вафову карам.
 Ер тутубон авжу фалак таҳ тушуб,
 Гаҳ бу чиқиб юқори, ул гаҳ тушуб.
 Ҳт қилибон баҳрда ғаввослиқ,
 Тоғ этибон чарх уза раққослиқ.
 Чарх мисосида булутдек ғирев,
 Девзада ўйлаки кўрганда дев.
 Тоғу фалакларда тароқо-тарок,
 Барча тароқида аён алфиروق.
 Бир неча дам барчаға бу рустахез,
 Токи фано сарсари эсгунча тез.
 Ул чу эсиб тоза вагар худ кўхун,
 Бир дам аро «кона каан лам якун»,
 Тенгри қолиб боқию дайёр йўқ,
 Ер муаббад бўлуб ағёр йўқ,
 Арзу фалак йўқидину боридин,
 Борчанинг ихфосию изҳоридин.
 Не азамат ичра анга суд ўлуб,
 Не жабарутиға зиёнбуд ўлуб.
 Сўз «Лиманил-мулк» ўлуб ул дам анга,
 Ким ангадур мулк мусаллам анга.
 Ёраб, агар етсам ўшул кунга жазм,
 Ёки бурун айласам ул йўлға азм,
 Ул нафас имон манга ҳамроҳ қил,
 Кўнглум аро маҳви сиваллоҳ қил.
 Раҳмати омингни нисор эт манга,
 Лутфи амийминг манга ёр эт манга.

V

УЧИНЧИ МУНОЖОТ

Ул маънидаким, олам ва одамни вужуд кошонасидин адам фаромушхонасиға солмоқ вужуди мутлақдин ўзга вужуд тутмас ва бу маънини вужуд аҳли андин ўзга вужудқа мутлақо ёвутмас ва исён зулматида аёқдин тушганларга хулосаи олам шафоати дастгир дурур ва ул шафиъ-шафоат қилгонларға холиқи олам ва одам шафоатпазир.

Эй қилибон қадр ила лутфунг шиор,
 Борни йўқ айламаку йўқни бор,
 Йўқ эдилар ҳар неки бор айладинг,
 Фаҳму хирад бориға ёр айладинг,
 Ҳам тўқуз афлокни чектинг рафиъ,
 Ҳам кураи хокни ёйдинг васиъ.
 Гар фалакиёту аносир дурур,
 Барча саминқадр жавоҳир дурур.
 Конию ҳайвони, агар худ набот,
 Ҳар бири бир гавҳари олийсифот.
 Барчасини гарчи латиф айладинг,
 Барчадин инсонни шариф айладинг,
 Қатрағача қулзуми заххордин,
 Заррағача шамсаи заркордин,
 Они мунга, муни анга банд этиб,
 Бир-бирига барчани пайванд этиб,

Воситалар бўлди аён тў-батў,
Бир-бирига боғланибон мў-бамў.
То тикилиб ушбу бийик боргоҳ,
Бўлди муҳайё бу улўф коргоҳ.
Онча бўлуб вусъату оройиши,
Ким сари мў йўқ яна гунжойиши.
Борчасини бузмок агар истасанг,
Боштин-аёқ зеру забар истасанг,
Гарчи эрур ақл ҳаросон баса,
Ул дағи оллингдадур осон баса.
Чун қилибон қудратинг изҳорини,
Бирисининг қўймағунг осорини.
Эмдики жунбушға келиб баҳри жуд,
Зоҳир этарсен чу адамдин вужуд.
Кимки ҳисоб айласалар мавтидин,
Минг йилу ўн минг йил ўтуб фавтидин,
Қолабининг дафтари ажзо бўлуб,
Жузвлари лоятажаззо бўлуб.
Зоҳир ўлур «буъсира мо фил-қубур»,
Жилва қилур «ҳуссила мо фис-судур».
«Явмаизин мо халақаллоҳу фикҳ»,
«Явма яфиррул маръу мин аҳиҳ».
Не кун ўшул оҳу надомат куни,
Оҳу надомат не, қиёмат куни.
Аввалу охир ики зору асир,
Ҳар бир ўз аҳволиға тортиб нафир.
Бу чекиб ўз дарди учун вой-вой,
Йиғлаб ул ўз меҳнатиға ҳой-ҳой.
Қайси фиғонким жазаи маҳшар ул,
Қайси йиғиким фазаи акбар ул.
Номалар эл оллиға паррон бўлуб,
Кўрмагидин эл юраги қон бўлуб,
Барчаси исён била бадхўйлук,
Бадхўйлук йўқки, сияҳрўйлук.
Қизға ано боқмай, ўғулға ато,
Барчасининг оғзида воҳасрато!
Ҳар сари журм эли гуруҳо-гуруҳ,
Юкланибон журмлари куҳ-куҳ.
Ҳар бири бир ҳайъати ҳойил била,
Боғланиб ағлолу салосил била.
Ҳам томуғ ўти солибон рустхез,
Кўрмагидин эл сўнгаги рез-рез.
Ҳам гули фирдавс бўлуб жилвагар,
Ҳасрати дўзах ўтидин ҳам батар.
Кун қизигидин қилибон мағз жўш,
Кўкка чекиб аҳли қиёмат хуруш.
Кўпрук ўлуб ўйлаки тори хаёл,
Лек хаёлеки ул ўлғай маҳол.
Кучланибон панжау бозуйи адл,
Асрабон ойини тарозуйи адл.
Ҳокими одил бўлубон ҳукмрон,
«Дома лаҳул-мулк, ва лаҳул-ҳукм шон»,
Авж тутуб шуълаи жабборлиқ,
Мавж уруб лужжаи қаҳҳорлиқ,
Ҳам мутафаккир бўлубон авлиё,
Ҳам мутаҳаййир қолибон анбиё.
Ғайри набийи арабий ул нафас,
Ким бўлубон халқ шафию бас.
Гоҳ сирот устигача рўй уруб,
Лаҳзаи мезонға таку пўй уруб.
Солибон оғзига бийик ҳиммати,
Замзамаи «уммати во уммати!»
Йўқки ҳамин уммати гумроҳни,
Балки тилаб мохолақаллоҳни
Ҳар не таманноки расул айлабон,
Барчасини тенгри қабул айлабон,
Бўлса не мақсудға майли анинг,

Ҳақдин ўлуб барча туфайли анинг.
Ёраб, анинг ҳаққиқи қилдинг насиб,
Мартабаиким санга бўлди ҳабиб,
Ким бу сифат анжумани ғам аро,
Ғам демайин, мажмаи мотам аро,
Ким ани оламға шафиъ айлагунг,
Сўзига лутфунгни мутиъ айлагунг.
Бўлғуси журм аҳлини истар замон,
Истамагию қараминг тавъамон.
Умматидин келса бир ул навъ хайл,
Ким бариға бўлса жазо чоҳи вайл,
Умрида келмай биридин бир амал,
Ғайри хатоеки, топиб дин халал.
Жонлари андуҳ ўтидин ғам аро,
Юзлари исён тутунидин қаро,
Истаса ул қавм халосини ҳам,
Кўзига учрат мени осийни ҳам.

VI

ТҮРТИНЧИ МУНОЖОТ

Карам дарёси васфидаким, иноят насимидин мавжға кирса, исён хасу хошокин қироғларға итурур ва кўҳи гуноҳдин Лангар солғонларнинг гаронжонлиқ кемасин бир пари коҳдек мақсуд соҳилиға еткурур.

Эй қараминг олдида кўҳи гуноҳ,
Елга учуб ўйлаки бир парри коҳ.
Нечаки жамъ ўлса сомон кўҳ-кўҳ,
Ел қошида анга не бўлғай шуқуҳ.
Жумла жаҳон аҳли хато қилсалар,
Журм билан нома қаро қилсалар,
Номани оқ айламак осон санга,
Ким йўқ ўшул амрда нуқсон санга.
Тун ки тузуб шуъбада ҳангомасин,
Қилди қаро аҳли жаҳон номасин.
Лутф қуёшиға чу бердинг зуҳур,
Меҳр ила қилдинг бари зулматни нур.
Чун санама айлади эл кийнидин.
Гулни ниҳон сунбули мушкинидин.
Елни қилиб чобуки бурқаърўбой,
Кеча саводида аён қилдинг ой.
Авф чароғи қачон ўлғай ёруқ,
Қилмаса исён тунни осий ёзуқ?
Журм ўтиға бўлмаса гар шуъла тез,
Абри қарам қайда бўлур қатрарез?
Қилмаса олуда этак хирқапўш?
Ҳожат эмас баҳри иноятқа жўш.
Йиқмаса май айлабон элни асир,
Лутф илиги кимга бўлур дастгир?
Зухд ила қавмеки вараъ қилдилар,
Қилғон учун музд тамаъ қилдилар.
Ҳар амалеки киши хайр айлағай,
Коми буким равзада сайр айлағай.
Айламаган май била олуда лаб,
Тонгла қилур бодаи кавсар талаб,
Мунда жамил истамаган булҳавас,
Анда қилур ҳур жамолин ҳавас.
Гўшаи вайронани қилғон паноҳ,
Қасри мурассаъ тилар оромгоҳ.
Ҳар киши бир қатъ таматтуъ қилур,
Муздини юз онча таваққуъ қилур.
Аҳли вараъ гар бори музд олсалар,
Номасияҳ хайл боқиб қолсалар,
Айламагинг афви хато бас қани?

Баҳри карам бирла ато бас қани?
 Лутфу карам баҳри лаболаб туруб,
 Бир неча лаб ташнанинг оғзи қуруб,
 Барчаларин ташналаб ўлтурмагинг,
 Ё бу тенгиз теграсидин сурмагинг,
 Мумкин эрурму экин оё бу иш?
 Айлагасен сен ҳар иш, илло бу иш!
 Ҳар киши осию гунаҳкорроқ,
 Афв ила раҳматқа сазоворроқ.
 Аҳли вараъ ажри бўлуб гар биҳишт,
 Куйса томуг ўтиға исёнсиришт.
 Ул топибон равзани этса фароғ,
 Дўзаҳ аро бўлса мунга дарду доғ.
 Лутфу карам ганжини неткунг дурур?
 Кимга атову карам эткунг дурур?
 Бир неча муҳтож асиру гадо,
 Юзлари силлайи гунаҳдин қаро,
 Қайтса хони намаингдин сенинг,
 Ҳошо, лутфу карамингдин сенинг!
 Хон анга ёйғилки эрур муштаҳи,
 Тўк емас, ар еса бўлур мумтали.
 Утса қуруб қолғон экиндин булут
 Баҳр уза асради ё ёғди, тут.
 Ансаб анга луқмаки ул оч эрур,
 Авло анга тўнки яланғоч эрур.
 Бу бори афсонаи беҳудадурур,
 Кимки сен уммидисен осудадурур.
 Ёраб, урарда караминг баҳри жўш,
 Чексалар ул хайл фиғону хурўш.
 Гарчи гунаҳнинг ҳаду поёни йўқ,
 Айламасанг раҳм ҳам имкони йўқ.
 Чун чекибон лутф саропардасин,
 Кечсанг алар кардау нокардасин,
 Бўлса наво бирла бари муҳтарам,
 Айлама маҳрум Навоийни ҳам.
 Эрмас анга ҳур ила жаннат ҳавас,
 Сен анга бўлғилки, анга ушбу бас.

ИЗОҲЛАР

IV

азамат — улуғворлик, буюклик, қудрат;
 суде — бирор нафъ, фойда;
 футур — шикаст, етишмовчилик;
 жабарут — буюклик, улуғлик;
 файёзи жуд — раҳм-шафқат, саҳоват этувчи;
 масжуд — сажда қилинувчи, саждага сазовор;
 маъбуд — ибодатга сазовор, сиғинишга арзиғулик;
 сабуксанг — енгил, енгилтабиат;
 ижоди — пайдо бўлиши;
 эъдоми — йўқ бўлиши;
 гунбади мино — зангори гумбаз, осмон;
 тоқ — шифт;
 тоқи сипеҳр — осмон қабати — Осмон қадим ақидага кўра 7 қабат
 ҳисобланади ва ҳар бири
 (сайёра ҳаракат доирасига мос келади);
 дарк — тушуниш, англаб етиш;
 қосир — ожиз, камчилиги бор;
 қўҳқан — тоғни ўрнидан қўпоровчи;
 наъразан — фарёд чекувчи;
 жуал — қўнғиз;
 курси қийр — сақич кулча, қоп-қора кулча;
 жаффал — қалам — «қалам қуриди» (яъни қаламнинг сиёҳи қолмади);
 навҳа — нола, оҳ-фиғон;
 зулматфизой — қоронғулик таратувчи;
 таҳти шуон абадий — абадий ёғду остида;
 чўркамоқ — чўлғамоқ (оловга нисбатан);
 табоҳ айламоқ — хароб қилмоқ;
 ҳамлагард — ҳамла этувчи;
 таҳ тушуб — пастга тушиб;
 чарх мисосида булутдек ғирев — момақалди роқ товуши осмон ғилдираги айлангандаги ғижирлашга
 ташбиҳ этилмоқда;
 кона каан лам якун — бўлганлиги худди бўлмагандек («бўлди, аммо худди бўлмади»);

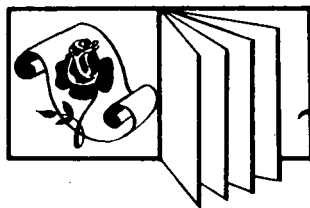
дайёр — роҳиб, дайр (монастир) да истиқомат қилувчи;
муаббад — абадий;
ихфо — яшириш, пинҳон тутиш;
лиманул-мулк — мулк эгаси ким?
сиваллоҳ — «оллоҳдан ўзга»;
раҳмати ом — барчага баробар марҳамат қилиш;
лутфи амийм — барчага тенг мукофот.

V

ёвутмоқ — яқинлаштирмақ;
аёқдан тушган — оёғи тойган, адашган;
хўлосан олам — охириги пайғамбар, яъни Муҳаммад;
шафоатпазир — (пайғамбар) ҳомийлигини инобатга олувчи;
рафиъ чекмак — юксалтирмақ;
саминқадр — жуда қимматбаҳо;
қулзуми захҳор — чуқур ва кенг денгиз;
боргоҳ — осмон гумбази кўзда тутилмоқда;
коргоҳ — ер юзи ва ундаги талотўп кўзда тутилмоқда;
сари му йўқ яна гунжойиши — орада бир қил сиғадиган ошиқча жой қолгани йўқ;
харосон — қўрқиб, талваса;
осори — изи;
мави — ўлганлиги;
фавти — (дунёдан) ўтиб кетганлиги;
қолаб — тана, бадан;
ажзо бўлмақ — бўлак-бўлак, парча-парча бўлиб кетмоқ;
жузв — бир бўлак, бир қисм;
лоятажаззо — бўлинмас (Демокрит тушунчасидаги «атом» маъносида) нарсалар;
буъсира мо фил-қубур — қабрлардаги нарсалар сочилиб кетса;
ҳуссила мо фис-судур — кўнгиллардаги нарсалар ошкор бўлса (ҳар икки арабий ибора Қуръони ша-
ифнинг 100-сураси 9, 10 оятларидин олинган);
явмаизин мо халақаллоҳу фиҳ — арабий ибора: «оллоҳ яратган ўшал кунда»
явма яфирул-маръу мин ахиҳ — «ўшайа кунинсон ўз биродаридан қочади» (Қуръони шариф 80-сураси
4-оятидан);
жазаъ — ажрим, ҳар ким гуноҳига ёки савобига яраша оладигани;
фазаъ — қўрқув, даҳшат;
паррон бўлиб — учиб келиб;
журм эли — гуноҳкорлар;
ҳайъати ҳойил — ваҳимали шакл;
аглолу-салосил — кишан-бўйинтуруқлар;
томуг ўти — дўзах ўти;
рез-рез — парча-парча;
бозуйи адл — адолат биллиги;
ойини тарозуйи адл — адолат тарозуси қонуни;
Дома лаҳул-мулк ва лаҳул-ҳукм шон — Мулк доимий уники бўлсин, ва ҳукм унинг ҳукми бўлсин;
шуълаи жабборлик — ғазабкорлик, қудрат алангаси;
лужжаи қаҳдорлик — қаҳр-ғазаб гирдоби;
мутафаккир бўлиб — ўйга, андишага чўмиб;
мутаҳаййир қолиб — ҳайратга тушиб, ҳайрон қолиб;
ғайри набийи арабий — араб пайғамбаридан, яъни Муҳаммаддан ўзга;
сирот — ёки пули сирот — йўл, ўтиш йўли, кўприги (дўзах устидан ўтиш кўприги);
таку пўй уриб — елиб-югуриб;
мо халақаллоҳ — оллоҳ яратгани (яъни, барча инсонларни)
таманно — талаб, илтимос;
ҳабиб — дўст, яқин дўст (Муҳаммадга нисбатан) «Оллоҳнинг ўзига яқин тутгани» маъносида;
таввамон — эгиз;

VI

пари коҳ — сомон парчаси;
шуъбада — кўзбойлоқчилик, найрангбозлик;
чобуки бурқарўбой — ниқобни юлиб олувчи шўх, чаққон;
вараъ қилмоқ — парҳезкорлик қилмоқ;
музд — ҳақ
таваққуъ қилмоқ — кутмоқ, умид қилмоқ
бир қатъ таматтуъ қилур — бу дунё лаззатидан баҳраманд бўлишдан куч билан ўзини тўхтатур, парҳез-
горлик қилур;
ато — бағишлаш, бахш этиш, кечирिश;
илло бу иш — аммо бу ишни эмас;
силлайи гуноҳ — гуноҳ тарсақиси;
исёнсирришт — исёнкор феълли;
хони ниям — неъмат дастурхони;
ҳошо — ҳошоллоҳ — худо сақласин!
муштаҳий — кўнгил таом тилаб турган;
мумтали бўлмақ — тўлиб-тошиб кетмоқ, семириб кетмоқ, бўкмоқ;
ансаб — муносиброқ, энг муносиб.

Юсуф Жумаев

Ченак қисмлағи.

Ўтлар ичинда

Жоҳиллар ҳақида

Бу халқ билан пахта экса бўлади,
Юк учун туядек чўкса бўлади.

Бу халқ билан ғийбат урса бўлади,
Ғаним учун буғдой ўрса бўлади.

Бу халқ билан юқтни талатиш мумкин,
Бухоро, Хевани қулатиш мумкин.

Бахтли қиламан, деб бу жониворни,
Кўпайтириб юриб бошдаги қорни,

Сендек жонни тикиб нечалар ўтган, —
Бу халқ ўшаларнинг бошига етган.

Ҳеч ким қилолмагай, келиб ҳақ рўзи
Халқ бахтли қилмаса ўзини-ўзи!

* * *

Гар тўғри келмаса феъли-феълингга,
Туққанинг бўлса ҳам ундан қоча кўр.
Мабодо сўз айтсанг она элингга,
Уқмаса бунақа элдан кеча кўр.

Дунёда оқиллар ноёбдир мудом,
Шундан доно ризқи шўробдир мудом,
Афсус, осмон ости харобдир мудом,
Базм айлар бойқушлар кундуз-кеча—кўр.

Дардингни уқмаса, дили вайрона,
Отанг бегонадир, онанг бегона,
Сенга ҳамдард ота, ҳамдардинг она,
Уни тавоф айла, уни қуча кўр.

Қайсар феъли борми менинг феълимдек,
Тилим тилли борми менинг дилимдек,
Нетай, ўтаяпсан ёлғиз етимдек,
Эй Юсуф, Юсуфга дардинг оча кўр.

Бир даврадаги ўйлар

Менинг бу даврада бўлмади қадрим,
Оҳу қадр топмас итлар ичинда.
Ғаму кулфатлардан сиқилди қалбим,
Чечак қисилади ўтлар ичинда.

Тутун бўлардим кунга парвона,
Ноқис билан қолсанг — олам ғамхона,
Кимки жоҳил бўлса — менга бегона,
Сочларим оқарди ётлар ичинда.

Бошимда бешумор сурлар юрибди,
Бамисли дарахтда мўрлар юрибди,
Ғафлат болалари — кўрлар юрибди,
Гўё каптарбачча битлар ичинда.

Юсуф, ден булардан қайга қочасан,
Дардингни кимларга бориб очасан,
Наҳотки нодонлар ичра кечасан, —
Ҳамдард тополмайин юртлар ичинда?!

Йўли тўсиқ йўлчи қўшиғи

Юрагимни ғуссалар босди,
Менга дунё қовоғин осди.
Нетайинким, ёвлардан аввал
Йўлларимни дўстларим тўсди!

Қани кимдан сўрайин имдод?
Қани кимдан сўрайин нажот?
Ҳабибларим бағримни тилди,
Фалак эса қилди номурод.

Борми мендек нотавон, фақир,
Ёвдан жабр, ёрдан ҳам жабр?!
Манзилимга ета олмасман —
Йўли тўсиқ йўлчиман, ахир!

Йўлдошларим афсус, сотағон,
Аҳд — омонат, вафо — қатағон,
Олам мудом ёмонга яхши,
Олам мудом яхшига ёмон.

Юрагимни ғуссалар босди,
Менга дунё қовоғин осди,
Нетайинким, ёвлардан аввал
Йўлларимни дўстларим тўсди!

* * *

Ҳеч кимга зарар берма,
Зарар ҳам бермасинлар.
Ҳеч кимга қадар берма,
Қадар ҳам бермасинлар.

Сеникидир Бухоро,
Хева бирла Самарқанд,
Ҳеч кимга шаҳар берма,
Шаҳар ҳам бермасинлар.

Танти дўст — ёр бўлмаса,
Олди-берди қилмагин.
Ҳеч кимга самар берма,
Самар ҳам бермасинлар.

Пинҳон ўртаниб ёнгин,
Юсуф, ғаюр бўлмасин.
Ҳеч кимга хабар берма,
Хабар ҳам бермасинлар.

* * *

Менинг этган савобим ишқ, андин ўзга савобим йўқ,
Висолидин умид қилдим, андин ўзга саробим йўқ.

Фалакка айладим ниёз: умрини бер сочичалик,
Қуёшдек яшасин узоқ, андин ўзга офтобим йўқ.

Бир дамлик ҳажрининг ғами минг бор ўлмоқдин
ортиқдир,
Дилим қонини ичарман, андин ўзга шаробим йўқ.

Додимга етмаса дилдор, Юсуф қайда деса дўст-ёр,
Қаро ер остида ерман, андин ўзга жавобим йўқ.

* * *

Орол ҳам иккига бўлинган эмиш,
Миллион гуруҳ бўлган ўзбеклар мисол.
Денгиз деганлари энди армон, туш,
На бизда келажак, на унда иқбол.

Адамни кўраман эртага қараб,
Орол ёдга тушса — ёнади ботин.
Халққа ўхшар экан уммон ҳам, ё раб,
У ҳам бўлинаркан ўлишдан олдин!..

* * *

Кўнглим қолиб борар барча-барчадан,
Қондош ғаддор чиқди, дўст ғаддор чиқди.
Чархи дун — қабрга очиқ дарчадан,
Мендеклар ҳамиша бошда қор чиқди.

Меҳру вафо қилдим, оқибати вой,
Ит қопган бўтадек кўзим мунглидир.
Совуқ кечалардан қочаётган ой —
Ёлғизнинг дунёдан қолган кўнглидир.

Қамбар Ота

Навоийдан Мадад елдо

* * *

Гуржистонда буюк удум бор:
Қизга келса ошиқдан совчи,
Кимлигига қилмас эътибор —
Косибми у, деҳқонми, овчи...

Илк саволи фақат шу бўлар:
— Ҳурганганми Руставелини?
Шу вазданки, шоирин билар
Гуржиларнинг куёв, келини.

Ҳар ўзбекнинг уйига бирров
Буюрганга совчилар ташриф,
«Навоийни биларми куёв?» —
Деб сўрашин қилурман таклиф!

Шундай талаб қўйилса алҳол,
Қўрқманг, қолмас қизларимиз тоқ.
Буюк шоир шеърларин дарҳол
Ёд оларди ҳар ошиқ бўйдоқ.

Назми — миллат,
Юраги — Ватан
Навойдан покларим имон.
Навоийни дунё олар тан,
Бизга насиб наволи чаман.

Улуғликка тимсол, андоза,
Ҳар бир сўзи илоҳий ва ҳақ.
Виждони бут,
Юраги тоза —
Навойдан мадад олган халқ.

Навойдан кимки бебаҳра,
Ошиқ эмас,
Бўлолмас ота.
Кўкси мисли қарғалган сахро,
Эта олмас элга жон фидо.

Қалбини ишқ тилмаганларга
Насиб этмас фахрли ўзлик.
Навоийни билмаганларга
Қиз бермасин бирорта ўзбек.

* * *

Токи олмагунча қўлингга эргинг,
Орзу қил, курашгин, нафратингни соч.
Тўшунгил, ўзгалар келтирган эркининг
Нони миннатлидир, нафаси булғанч.

Тўтқунлик қисмати журъатсизлиқдир,
Ер — қаттиқ, кўк — йироқ, топилмас илож.
Тобелик аслида юраксизликдир,
Ўз эркинг — халқингнинг бошидаги тож.

Саховат нелигин билмаган кимса,
Бехосдан яхшилик қилиб қўйгани
Ёдига тушганда, ёмонлик қўмсаб,
Нақ чаён чаққандай кетар уйғониб.

Энг азим гуноҳга ботгандан баттар
Ўзини қарғайди, сўкади яниб.
Дуч келгандай гўё энг катта хатар,
Чалажон илондай чиқар тўлғаниб.

Ич-ичдан тутайди ёмонлик қўмсаб,
Саховат нелигин билмаган кимса.

* * *

* * *
Эй Сабр.
Тоқатга уйланиб олиб,
Ичга ютиб оҳу зорингни,
Фурурни унутиб,
Фахрни унутиб,
Устиряпсанми
Чидам,
Бардош исмли болаларингни?!

Ҳайвонат боғида яккаю ёлғиз,
Сафарни соғиниб турган, эй туя.
Мен сенинг дардингни дилдан қилдим
ҳис,
Узоқ ўтмишингни эслайсанми ё?

Умид билан боқиб, мустарсан фақат,
Истайсан, ёнингга қўшилса карвон.
Ғойибдан келибми, қилибми шафқат,
Етаклаб кетсайди биронта сарбон...

«Қадимги қўшиқлар» турку- мидан

* * *

Найза тешиб ўтган кўксини,
Улаяпти қаҳрамон дилтанг.
Хира туман қоплаб устини,
Нафаси ўт — ёняпти, аттанг.

Борлиғимни қил майли тит-пит,
Нақ мардларча ҳукмингни ўқи.
Бургут, келгин, сийнимни тез йирт,
Кўкрагимни эртароқ чўқи.

Кўкда недир булутлар аро —
Пастлаб келар ёзиб қанотин.
Ич-ичидан чиқар сўнг нидо:
Ишонч қушим, тингла дил додин.

Наслим менинг, эсиз, бўш-баёв,
Лашкар ожиз бундай сўроққа.
Юрагимни топтамасин ёв,
Ўзинг олиб учгин юксакка.

Тупроғимда шамширим қолар,
Кўниколмас ётга тулпорим...
Ватанни халқ ёдига солар,
Учиб юрса қалбим — шунқорим!

* * *

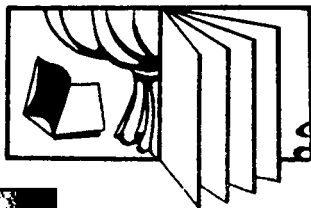
Қайсики мамлакат алдоққа маҳкум,
Халқнинг сардорлари — талончилардир:
Фуқароси қўрқоқ, яшар тишлаб мум,
Ярми — ўғри,
Ярми — тиланчилардир!

* * *

Гуноҳлардан энг катта гуноҳ —
Дўстларингни майдалаб сотиш.
Гуноҳлардан энг катта гуноҳ —
Устозингга қараб тош отиш.

Гуноҳлардан энг катта гуноҳ —
Элни бўлиш,
Халқни ажратиш.
Гуноҳлардан энг катта гуноҳ —
Узгаларга ҳасадда ёниш.

Гуноҳлардан энг катта гуноҳ —
Ишқдан совиш,
Фарзанддан тониш.
Мунофиқлик, гумроҳлик, эвоҳ, —
Гуноҳлардан энг катта гуноҳ!

Машраб Бобоев

ТУНИС «ПРЕЗИДЕНТ»И

Муסיқий драма¹

Хушон-хандонлик.

Меҳмонхона. Кечаси. Дастурхон безатилган. Остон оромкурсида ўтириб, телевизор томоша қиляпти. Ҳар замон-ҳар замонда туриб, дастурхондаги у-бу нарсаларни ўзгартиради: бир хилларини олиб, ўрнига бошқасини қўяди. Вақт ўтган сари безовталанаверади.

Остон (куйлайди).

Кела қолсанг не қилар энди, жонгинам!
Ела қолсанг не қилар энди, жонгинам!
Қуриди-ку тинка-мадорим, жонгинам!
Била қолсанг не қилар энди, жонгинам!

Бир умрга сени деб ўтай.
Бир умрга васлингни кутай!
Оғушимдан бўшаганинг дам
Яна қайта соғинсам нетай!

Қўшиқ тугаши билан эшик очилиб, Ойхон киради.
У безатилган дастурхонни кўриб, ҳайрон туриб қолади.

Ойхон (бироздан кейин). Тинчликми, хўжайин?

Остон унга бирпас қараб туради. Жилмаяди. Гулдонга солиб қўйилган катта гулдастани олиб. Ойхоннинг қўлига тутади. Юзидан ўпади.

(Ҳамон ҳайрон.) Нима гап ўзи?

Остон (уни қўлидан етаклаб, хона ўртасига олиб келади, сумкасини диванга ташлайди. Қучоклайди). Амалдор бўлиб, ҳамма нарса эсларидан чиқиб кетибди-да, а?

Ойхон (анчадан кейин, бирдан эслаб). Вой-й! (Гулни стол устига қўйиб, Остоннинг бўйнига осилади). Вой-й!

Остон Ойхонни кўтариб, уни бир айланиб чиқади. Ойхон унинг қўлида гўдакдай яйрайди. Ниҳоят, Остон уни ерга қўяди-да, сакраб-чўккалаб, сонига, илигига уриб ўйинга тушиб кетади. Ойхон бахтдан, муҳаббатдан чарақлаган нигоҳини унга қадаганча жилмайиб туради. Ниҳоят, Остон ўйинни тугатгач, Ойхоннинг кўзига ёш қалқиб чиқади. Бу — ғам, кулфатдан эмас, бахт, муҳаббат, миннатдорликдан пайдо бўлган кўзёши.

(Таъсирланиб куйлайди).

1. Бу асарга бастакор Ҳабибулла Раҳимов куй басталаган.

Ҳазор-ҳазор қуллуқ, омон бўлинг сиз!
Дардимга доимо дармон бўлинг сиз!

Остон. Не-не синоатлар сўндирилмаган
Оташ муҳаббатга ҳайрон бўлинг сиз!

Ойхон. Мен чўрингиз бўлай, сиз бегим бўлинг,
Мен тупроқ бўлайин, осмон бўлинг сиз!

Остон. Асло нам қўнмасин кипригингизга,
Яшнаган гулзору хандон бўлинг сиз!

Ойхон. Сиз томон талпинай дарё мисоли,
Бағрингизга олинг, уммон бўлинг сиз!

Остон. Майли, уммон бўлай, майлига, осмон,
Унда чарақлаган Ойхон бўлинг сиз!

Ойхон. Асли азалдан ҳам Ойхонингизман,
Ойхонингизга мос Остон бўлинг сиз!

Остон яна бориб Ойхонни кучоқлайди.

Остон. Муборак бўлсин, жоним!

Ойхон. Раҳмат! Узингизга ҳам!

Остон (дастурхонга ишора қилиб). Марҳамат!

Ойхон. (дастурхонга қараб). Уҳ-ўҳ! (Шишаларга ишора қилиб.) Анавиларни қаердан топдингиз? Шундай қаҳатчиликда?!

Остон. Қаҳатчиликнинг бизга алоқаси йўқ-ку! Пулини айтмасанг. Биласанки, сенинг номинг тилга олинishi билан ҳамма магазинларнинг эшиги тарақлаб очилиб кетади!

Ойхон (ҳушёр тортиб). Ҳали шунгаям менинг номимни сотяпсизми?

Остон. Номингни сотишим шартми?! Ҳамма магазинчи танийди-ку! Сенинг эринг эканлигимни билади-ку!

Ойхон (Остоннинг юзига секин, меҳр билан шапатилаб). Яхши эмас, яхши эмас! (Бироздан кейин.) Хўш, шундай катта дастурхон теварагида иккаламизгина ўтираемизми? Болалар қани?

Остон. Болалар ҳар дўимгидай бувисиникида. Ҳа, фақат иккаламиз! Чунки, бугун — тўйимизнинг тантанаси эмас, биринчи висолимизнинг тантанаси! Ушанда ҳам ҳеч ким йўқ эди, бугун ҳам бўлмайди.

Ойхон (жилмайиб). Ҳатто болалар ҳам...

Остон. Ҳатто болалар ҳам. Чунки ўша висол фақат иккаламизники эди.

Ойхон. Шунгаям ўн йил бўлиб қолдимиз, а?

Остон. Қара!

Ойхон. Дарров-а?!

Остон. Бўлмасам-чи?! Бахтлisan, жоним! Турмушимиз яхши! Шунинг учун вақтнинг ўтганиям билинмайди. (Қўлига шампан шишасини олиб.) Олдин сизга, азиз бўлганингиз учун, нозик бўлганингиз учун, гўзал бўлганингиз учун чет элнинг азиз, нозик, гўзал шаробидан қуямиз...

Ойхон (жилмайган кўйи). Ўзларига-чи?

Остон. Биз оддий одам бўлганимиз учун, шу мамлакатнинг фуқароси бўлганимиз учун оға халқнинг буюк ихтироси — мана шу «оқ бола»дан олаверамиз!

Ойхон. Шошманг!

Остон. Ҳа?

Ойхон. Биласизки, мансабимни ҳисобга олмаганда мен ҳам оддий деҳқон қизиман. Яъни, оддий одамман. Кейин, ватанпарварликда сиздан қолишадиган жойим йўқ. Шунинг учун менга ҳам ўша «оқ бола»дан жиндай...

Остон (кийқириб кулади), Войдод! Гапни қотирасан-а, лекин! Бекорга ишлаётганинг йўқ! Ҳа, аёлларнинг анчадан бери шампан-пампан ичмай қўйгани эсимдан чиқибди-я! Айниқса (арақ шишасини кўрсатиб), манави жонивор танқис бўлганидан бери! (Қадаҳларга арақ қуяди.) Хўш, бўлмаса, қани, олдик!

Ойхон (жилмайиб). Нутқ ирод қилмайдиларми?

Остон (сунъий одоб сақлаб). Сиздай катта одамнинг олдида биринчи бўлиб нутқ ирод қилиш беодоблик бўлмасмикан?

Ойхон. Мен иш жойимда каттаман. Уйда сиз каттасиз!

Остон (бу — ўзлари ўрганиб кетган гап бўлгани учун уни ажаблантирмайди. Шундай бўлса ҳам, байрам тантанаси туфайли, бу гап кутилмагандек таъсир қилгандай, кўтаринки ҳаяжон билан). Ургилай, ўзимнинг хотинимдан! (Ойхонни ўпиб қўяди. Овозига жиддий тус бериб, расмиятчиликни ўрнига қўйган ҳолда давом этади.) Бўлмаса, муқаддас тўйимизнинг тантанали қисмини бошлашга рухсат бергайсиз! Чапақлар!

Биринчи сўз— бугунги тантанали воқеа сабабчиси ўртоқ... (Ойхонга энгашиб.) Сўзни очик овоз билан берамизми, яширинми?

Ойхон (жилмайганча). Очик овоз билан!

Остон. Бугунги ошкоралик замонида демократия принциплари бузилмайдими?

Ойхон. Бузилмайди!

Остон. Эртага шикоятлар ёзилмайдими?

Ойхон. Йўқ!

Остон. Бўлмаса, бошладик! Сўз сизга, ўртоқ... хўжайин! Хўп бўлади! (Томоқ қириб олиб.) Кўп ҳурматли хоним, жоним, гўзалим!

Ойхон (қийқириб). Турғунлик!

Остон (ўша жиддий оҳангда). Луқма ташланмасин! Нимаси турғунлик?

Ойхон. «Кўп ҳурматли...»

Остон. Турғунлик даврининг ҳамма нарсасидан воз кечадиган бўлсак, тарихимиздан ҳам воз кечишимизга тўғри келади. Шунинг учун...

Ойхон. Ҳамма нарсасидан эмас, ёмон унсурларидан воз кечиш керак. «Кўп ҳурматли...» бугунги даврга олиб ўтиладиган унсур эмас.

Остон (қадахни тақ этказиб қўяди). Гапирмайман!

Ойхон. Вой, кечирасиз!

Остон. Қуруқ кечирим ўтмайди!

Ойхон. Хўп! (Туриб, Остонни ўпиб қўяди).

Остон. Бу — бошқа гап. Бошқа такрорланмасин!

Ойхон қўлини кўксига қўяди.

Хўш, қаерда тўхтаган эдик?

Жилмайганча қараб турган Ойхон жавоб бермайди.

Хў-ш... (таъкидлаб.) Кўп ҳурматли хоним, жоним, гўзалим! Мана бугун мен сизни хилватда учрашувда биринчи марта бағримга босиб, лабингизнинг болидан биринчи марта тотиб кўрганимга, сизнинг ҳам мен билан хилватда биринчи учрашганингизга, биринчи бор оғушимда яйраб...

Ойхон (гапини бўлиб). Ҳечам-да!

Остон. Гап бўлинмасин! Акс ҳолда зални тарк этишингизга тўғри келади! Хўш-ш... Шундай қилиб, сизнинг ҳам биринчи марта (таъкидлаб) оғушимда яйраб... ёлғондан инкор қилишингизнинг кераги йўқ... ундан кейин, бугун ҳам, ўша, ўн йил олдинги кеча-гидай, шундай олий тантанага ёлғон аралашмасин... хўш-ш... оғушимда яйраб, лабингизнинг болини ҳадя этиб, роҳатланганингизга ўн йил тўлибди!

Ойхон. Абдулла Қаҳҳорнинг қаҳрамони бўлиб кетинг-э!

Остон (яна қадахни тақ этказиб қўяди). Мен бу хотин билан ўн йилдан бери қандай яшаб келяпман экан-а, халойиқ! Мени бу золимнинг чангалидан халос қилинглар, вой! дод!

Ойхон мириқиб кулади.

Ана, яна кулади-я! (Дўқ уриб.) Қадахни қўлга ол!
(Қадахни Ойхонники билан уриштириб.) Ич!

Ичишади.

Тамаддини узат!

Ойхон унинг ёнига боради.

(эркалаб) Табриклайман, жоним!

Ойхон. Раҳмат. Сизни ҳам!

Остон. Қуруғини олмайман!

Ойхон (эркаланиб). Ёмон ўргангансиз-да, а?!

Остон. Сендан!

Ойхон. Ҳаддингиздан ошманг! (Ўзи Остонни ўпади.)

Остон. Севарим ўшалдир, ўшал гўзалдир! (Яна қадахларга куйиб.) Энди табрик навбати... мана шу кечанинг асосий сабабчиси, ташкилотчиси, мени домига илинтириб, ўзини домга илинган қилиб, мени қурбон айлаб, ўзини қурбондай кўрсатаётган маккорларнинг маккори, золимларнинг золими, ёмонларнинг ёмони, хунукларнинг хунуги...

Ойхон (қўли билан столни уриб, жилмайганча, сохта пўписа билан). Бас!

Остон. Бай-бай-бай! Қўрқиб кетдим! Кечиринг! Хўш-ш... Ана шундай, дунёда тенги йўқ... гўзал жонимга...

Ойхон (ўрнидан туриб, Остон бошлаган расмий оҳангда). Уртоқлар! Бугунги ошкоралик замонида (таъкидлаб) кўп ҳурматли даврабошининг айрим сўзларига қўшилмасликка ижозат бергайсизлар...

Остон. Албатта-да! Раҳбарлик шунақа — ҳар бир ишдан, ҳар бир гапдан хато топади!

Ойхон. Луқма ташланмасин!

Остон (ўрнидан туриб, таъзим қилади). Хўп бўлади, хўжайин!

Ойхон. Даврабошининг менга қўйган айблари нотўғри деб ҳисоблайман...

Остон. Тагингизда амалнинг дулдул оти...

Ойхон. Охирги марта огоҳлантираман! Акс ҳолда зални тарк этишингизга тўғри келади!

Остон. Эй, шоҳим! Наҳотки мендаин қул билан тенг бўлиб ўтиришни ўзингизга раво кўрсангиз?!

Ойхон. Шоҳларга ақл ўргатилмайди!

Остон. Ана бу — бебаҳо гап!

Ойхон. Хўш-ш... Хуллас, менинг бошимни айлантирган, алдаган, охири мана шу аҳволга солган одам — кўп ҳурматли даврабошимизнинг ўзлари бўладилар. Шунинг учун ҳам, мана, кўриб турибсизлар, мен у кишининг чўриси бўлишга, у кишига қўш ўғил туғиб беришга мажбур бўлганман. Қани, энди айтинглар-чи, айб кимда экан?! Ким яхшию ким ёмон, ким золиму ким эзилиб-хўрланган, ким ғолибу ким қурбон экан?! Мен шўрлик, мен бечора, мен ғариб ана шу золим, ана шу алдоқчи, ана шу ёвуз одамнинг қурбони — энди уни бир умр яхши кўришга, бир умр хизматини қилишга, эҳтимол... (кўзини қисиб кўяди) яна фарзандлар туғиб беришга ҳам мажбурман. Сўзимнинг охирида ана шундай одам мени алдаб, ҳийла-найранг билан домига илинтирган кунга ўн йил тўлиши билан табриқлашга, мана шу қадаҳни ана шу — ёмонларнинг ёмони, золимларнинг золими учун ичишга рухсат бергайсизлар!

Остон чапак чалади.

Раҳмат!

Қадаҳларни уриштириб ичишади.

Тамадди!

Остон ёнига бориб, юзини тутлади.

(Остоннинг юзидан секин ўпади, бурнини жийиради.) Пуф-ф!

Остон. Ҳа?

Ойхон. Сассиқ!

Остон. Аёлнинг нафсини қондиришдан қийин иш борми дунёда! (Ойхонни яна бағрига босади. Қўйиб юбормайди.)

Ойхон типирчилай-типирчилай, унинг бағридан зўрға чиқади.

Хўш, энди ширин бўлдимми?

Ойхон (ҳансираб). Сассиқ!

Остон. Шундайми?

Ойхон. Шундай!

Остон Ойхонга ташланади. Ойхон қочади.

Иккаласи дастурхон атрофида қувлашади.

Остон (куйлаб). Еб қўяман! Еб қўяман!

Ойхон (куйлаб). Тиш ўтмайди, деб қўяман!

Зўравонлик кетмас энди,

Юзингизга зеб қўяман!

Сиз бўри, мен — қуён эмас,

Бўри бўлмоқ осон эмас!

Остон. Бўри бўлиб еб қўймасам,

Исмим ортиқ Остон эмас!

Ойхон. Бўлди энди, бўлди энди!

Остон. Аканг кучга тўлди энди!

Ойхон деган жодугарнинг

Паймонаси тўлди энди!

Қилиб қолинг оҳу зорни!

Ойхон. Сизда шундай юрак борми?

Аёл ўзи тутқизмаса

Тутиб олар эркак борми?

Остон (тўхтаб). Нима? (Куйлаб.)

«Аёл ўзи тутқизмаса

Тутиб олар эркак борми?»

(Қотиб-қотиб кулади.) Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! Қойил! Бўлди, биз таслим!

Ойхон (керилиб). Албатта-да! Таслим бўлмай ҳам кўринг-чи!

Остон (дастурхонга таклиф қилиб). Қани, марҳамат!

Ойхон курсига ўтиради.

Севарим ўшалдир, ўшал гўзалдир!

Ойхон. Намунча «ўшал гўзал»лаб қолдингиз?! Ким ўзи «ўшал гўзал?» Қаердан топдингиз?

Остон. «Ўшал гўзал» — сенсан. Яқинда Адабиёт газетасида ўқувдим. Бир шоирнинг шеъридан. Шу сатри ёқиб қолди.

Ойхон. Кимники экан?

Остон. Шоирлардан кимни биласан ўзи?

Ойхон. Ҳа-а, қишлоқ хўжалик ходими деб ж-жа ерга ураверманг! Биз ҳам унча-мунча нарсани биламиз!

Остон. Хўш, айт-чи, кимни биласан?

Ойхон. Фафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Акмал Пўлат...

Остон қотиб-қотиб кулади.

Нега куласиз?

Остон. Биринчидан, Абдулла Қаҳҳор шоир эмас...

Ойхон. Ким бўлмаса?

Остон. Ёзувчи!

Ойхон. Биламан! Барибир эмасми?!

Остон. Барибир эмас-да! Шоир шеър ёзади. Абдулла Қаҳҳор шеър ёзмаган. Иккинчидан, Фафур Ғулом, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидовлар қаторига Акмал Пўлатни қўшганинг...

Ойхон. Нима қипти?

Остон. Ўлдинги айтганларинг — зўр шоирлар. Акмал Пўлат... унчалик эмасди, раҳматлик...

Ойхон. Улганми?

Остон. Ҳа.

Ойхон. Радиода кўшиғини кўп айтади-ку?!

Остон. (кулиб). Радио айтаверади-да! Радио айтган гапнинг ҳаммаси тўғри бўлаверадими?!

Ойхон. Ҳа, бўпти-бўпти! Ҳадеб олифтагарчилик қилаверманг! Қурбоновга ўхшаб!

Остон. Ким у — Қурбонов?

Ойхон. Отелло-да! Бирга кўрувдик-ку. Театрнинг директори!

Остон. Ҳа-а... Директорми ҳозир?

Ойхон. Ҳа. Лекин ўлгудай олифта. Ҳеч кимни назар-писанд қилмайди. Катталарнинг олдида ҳам тап тортмай гапираверади. Лекин тўғри гапиради, қурмағур!

Остон. Бало экан-да! Айниқса, катталардан кўрқмай тўғри гапни гапирса! Отеллони ўйнагандаёқ айтувдим-а, бало экан, деб. Менга қара, ўзиям шунақа қоп-қорами?

Ойхон. Ҳа, қоп-қора. Бадбашара. Араб-да! Лекин эркаклик жозибаси зўр!

Остон. Арабми?

Ойхон. Ҳа.

Остон. Ҳа-а...

Ойхон. Лекин, ҳақиқатан бало! Қайси куни «Темир хотин»ни кўрдингиз-ку?

Остон бош ирғайди.

Уша зўрлаб кўрсатди-да!

Остон. Лекин яхши экан. Ким ёзган экан, эсимдан чиқди?

Ойхон. Менинг ҳам эсимда йўқ. Узимизнинг областдан чиққан бола эмиш... Келиб денг, кабинетимга кирибди...

Остон. Уша болами?

Ойхон. Йўқ, Қурбонов! Қоп-қора бўлиб! Важоҳатидан одам кўрқади. «Ойхон Каримовна, — дейди. — Раисларингиз одамларни ишлатишдан бошқа нарсани билмайди, — дейди. — Битта зўр спектакль олиб келдим, — дейди. — Бир-иккита колхозга борсам, раислар у-бу деб баҳона қилди, — дейди. — Узим қўйганман, зўр спектакль, — дейди. — Сиз аёл раҳбарсиз, аёлларнинг руҳи-аҳволини яхши биласиз, районингиздаги ҳамма колхозга буюринг, шу спектаклни халққа кўрсатсин», — дейди. Мен ҳам у дедим-бу дедим, йўқ, кабинетдан чиқмай ўтириб олди. Ҳамма колхозга телефон қилишга мажбур бўлдим. Лекин, ҳақиқатан ҳам, яхши спектакль экан. Қаранг, аёлнинг кунига темир ҳам чидамади, ёниб кетди-я!

Остон. Ҳа-а...

Ойхон бирдан ўрнидан туради.

Ҳа?

Ойхон. Кийимимни ҳам алмаштирмабман-а, қаранг!

Остон. Эрингинг кучоғида яйрашни жуда яхши кўрасан-да! Эринг кучоғи деган-да ҳамма нарсга эсингдан чиқади-кетади!

Ойхон (кийкириб кулади). Ха-ха-ха! (Ичкарига кириб кетади.)

Телефон кескин, узиб-узиб, тўхтовсиз жиринглайди.
Остон югуриб бориб трубкини олади. Ичкари хонадан эшикни қия очиб, ярим яланғоч Ойхон қарайди.

Остон. Лаббай! Алло?! Алло! (Ойхонга «Ишингни қилавер», маъносида имлайди.)

Ойхон ичкаридан эшикни ёпади.

Алло?! Гапиринг! Ким бу? (Анчадан кейин, ҳайрон.) А? «Привет из Туниса?» А? Ким ўзи бу? Алло? Алло? (Анча кутиб тургач, трубкини тақ этказиб қўяди.) «Привет из Туниса» эмиш-а! Ха-ха-ха! Ҳе, Тунисингдан ўргилдим! Ха-ха-ха!

Чиройли халат кийган, лобарлиги яна-да ошган,
яна-да очилиб кетган Ойхон ичкаридан чиқади.

Ойхон. Ҳа, ким экан?

Остон (қотиб-қотиб кулади). Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! Сенга Тунисдан салом! Ха-ха-ха!

Ойхон (бирдан сергакланиб). А? (Остоннинг ўзи билан ўзи оворалигидан, унинг ҳолатига эътибор бермаганидан фойдаланиб, ўзини тутиб олади. Жилмайиб.) Тунисдан?

Остон (ҳамон кулганча). Ҳа!

Ойхон (жилмайиб). Менгами, сизгами?

Остон. Тунисдан бўлгандд! Қара! Трубкини олдим. Анча-гача ҳеч ким индамади. Охири: «Привет из Туниса!» деди-ю, қўйиб қўйди! Э, Тунисингдан ўргилдим! (Бироздан кейин.) Менга қара, ё Тунис ҳам сенга қарайдими?

Ойхон (кулиб). Ҳа!

Остон. Мени ўша ёққа раис қилиб юбор!

Ойхон. Биласизки, у ёқда президент бўлади!

Остон. Президент қилиб юбор бўлмаса!

Ойхон. Э, қўйсангиз-чи! Қандай қилиб...

Остон. Мактабга директор қилиб қўйибсан-ку!

Ойхон. Директсрлик қаёқда-ю, президентлик қаёқда!

Остон. Нима, директорликни эплаган одам президентликни эплаёлмайдими?

Ойхон. Ҳа, бўпти! Президент қиламан!

Остон. Ана бу — бошқа гап! Ушанда ўзим телефон қилиб: «Привет из Туниса!» дейман-да!

Ойхон (бирдан ўзгариб). Қўйсангиз-чи, ўша Тунисингизни!

Остон хотинининг кайфияти ўзгарганини кўриб, ҳайрон бўлади.

(Буни сезиб, халатига ишора қилади.) Халатим қалай?

Остон (бироз томоша қилгач). Зўр! Жуда ярашибди!

Ойхон. Ана шундан келмайсизми? (Нозланиб, эрига яқинлашади.)

Остон уни бағрига босади.

Ишда, иш кийимда юравериб, эркакшода бўлиб кетяпман. Бундай, аёлга ҳам ўхшашим керак-ку ахир, а? Қалай, аёлга ўхшабманми?

Остон. Ухшабсан! Шу пайтгача кимни хотин қилиб юрганганими билмайман, лекин энди аёлни хотин қиламан! Сендай гўзал аёлни! (Куйлайди.)

Шундай гўзал аёл бўлсанг, қулинг бўлмай нетардим,
Ўзганики бўлсанг агар, олиб қочиб кетардим!

Тоғу тошни кезар эдим, бошим узра кўндириб,
Лабингдаги обу нобдан чанқоғимни қондириб!

Сийнанг узра муҳаббатга ҳамду сано битардим,
Ўзимни жо айлаб унга, сийнанг узра йитардим!

(Очик сийнасида кўз узмай.) Қаердан топдинг бундай чиройли халатни?

Ойхон (аразлаган бўлиб). Ана шунақасиз-да! Хотинингизнинг қачон, қанақа кийим олгани билан ҳам ишингиз йўқ!

Остон. Хотиннинг кийимини назорат қилишнинг ўзи бир илм. Математика! Олий математика!

Ойхон. Утган йили курортдан олиб келган эдим-ку!

Остон. Ҳа-а.. (Кайфияти бирдан ўзгариб, бироз жим қолади. Шу пайтгача ҳукм сурган байрам бирдан тўхтади.) Менга қара... (Яна гапиролмай, чайналиб қолади.)

Ойхон (ундаги ўзгаришни дарров сезиб). Ҳа? Нима гап?

Остон (чайналиб). Биласанми... Шу... курортинг...

Ойхон. Нима кипти курортимга?

Остон. Жаҳлинг чиқмасин-да энди... Нега доим курортга Бозоров билан бирга кетасан?

Ойхон. Бозоров билан? Қачон? Қачон Бозоров билан бирга курортга кетибман?

Остон. Бирга-ку, кетмайсан-а... Барибир орқандан кетади-да...

Ойхон (жаҳли чиқиб). Қачон? Қачон орқамдан кетибди? Ким кўрибди орқамдан борганини?

Остон. Ҳеч ким кўргани йўқ. Лекин ҳамма гапиради... Ҳақиқатан ҳам сен кетгандан кейин икки-уч кун орасида йўқ бўлиб қолади-да... Ҳамма гапиради...

Ойхон (уктам). Оғзига урмайсизми ўша гапирганларнинг?!

Остон. Нима деб ураман? Бориб кўрмасам...

Ойхон. Уша гапирганлар бориб кўрибдими?

Остон. Ҳеч ким бориб кўрмаган, албатта... Лекин... Айтишадики... Ҳамма катталар райпонинг раисини олиб кетармиш курортга... Бошқаларку, эркак, сен эса аёлсан. Шунга...

Ойхон (аччиқ). Шунақа денг?!

Остон. Сен билмайсан-да... Юқорида юрасан... Ҳамма гапни мен эштаман... Хи-жолат бўлади-да, одам...

Ойхон (кескин). Нима, менга ишонмайсизми?

Остон. Ишонаман, лекин... Бидасанми, ўтган қишда сен курортга кетганингнинг эртасигами, индинигами, майдонда Бозоровни учратиб қолдим. «Ҳа, ўртоқ Розиков, нега хомушсиз?» — деди. «Йўқ, хомуш эмасман», дедим. «Йўқ, яширманг, хомушсиз», — деди. «Бўлса бордир, — дедим. — Хотин уйда йўқ...» «Ана, айтмадимми, — деди. — Дарвоқе, Ойхон Каримовна курортга кетганлар-а?» «Ҳа», — дедим. «Э, парво қилманг, — деди у, — мен ҳам эртага ўша ёққа кетяпман!» Шундай дедию кетди...

Ойхон (асабий). Хўш, шундай деса нима қипти?!

Остон. Ҳеч нарса... Мен ҳам ҳеч нарсани ўйлаганим йўқ... (Бироздан кейин, ночор жилмайиб). Биласанми... Бир куни майдонда Холматни кўриб қолдим...

Ойхон. Майнавозними?

Остон. Ҳа. Майнавоз бўлсаям, жўра-да. Бирга катта бўлганмиз. Тепкилашиб. (Яна жилмаяди.) Сен хафа бўлма-ку... Сенинг курортдалигингни биларкан. Бозоровнинг орқандан кетганиниям... Нима дейди де? Айтайми, хафа бўлмайсанми?

Ойхон (ғижиниб). Айтинг!

Остон. Хафа бўлма, жўра, дейди. Беш тийинлик тангани олиб, осмонга от, дейди. Бош тушса, хотининг Бозоров билан, ола тушса, бошқалар билан ишрат қияпти, дейди...

Ойхон (ғазабда). Вой, шарманда-ей! (Титраб.) Сиз индамадингизми?

Остон. Индадим. Нега индамас эканман! Жўра бўлат,риб шу гапларни гапирасанми, дедим! Садқаи жўра кет-э, дедим!

Ойхон (аччиқ жилмайиб). Боплабсиз!

Остон. Ҳа, бопладим! Яна нима дейди, де? Жўра бўлганим учун айтяпман-да, бу гапларни, дейди!

Ойхон (нафрат билан). Ҳ-ҳэ, ландавур!

Остон. Ким?

Ойхон. Ким бўларди, сиз-да! Яна бу кишим Тунисга президент бўлармишлар!

Яна телефон кескин, узиб-узиб, тез-тез жиринглай бошлайди. Аппаратга яқин тургани учун трубкани Остон олади.

Остон. Лаббай! Алло? Алло?! (Ойхонга.) Бошқа шаҳарданга ўхшайди. Ҳеч нарса демапти. Ё овози эшитилмаяптимикин? (Бирдан трубкага.) А? (Ойхонга.) Яна: «Привет из Туниса!» Трубкани қўйиб қўйди. Ё узилиб қолдимикин?

Ойхон (бориб, Остоннинг қўлидан трубкани юлиб олади). Алло! Алло! (Трубкани қўйиб.) Биров ўйнашяпти шекилли?

Остон. Йўғ-э! Сен билан ҳам ўйнашадими?

Ойхон. Уша, Холмат жўрангиз бўлмасин тагин?

Остон. Йўғ-э, Холмат бунақа қилмайди. Шошма-чи! (Номер теради.) Алло, ким бу? Навбатчилигингни биламан, отинг нима? Шоира? Мен Розикованинг эри бўламан. Ваалайкум ассалом... Менга қара, синглим, кимдир бизнинг телефон билан ўйнашяпти...

Ойхон (яна эрининг қўлидан трубкани юлиб олади). Менга қара, Шоира! Ваалайкум ассалом... (Бироз қулоқ тутиб тургач.) Ҳа, бўпти, бундан кейин назорат қилиб тур. Ҳа, шундай бўлиши мумкин... Тушундингми? Эртага олдимга кир! Албатта киргин, хўпми? (Трубкани қўйиб, Остонга.) Тайинладим. Кимлигини аниқлайди. Ҳойнаҳой, ўша жўрангиз бўлса керак!

Остон. Холматми? Унинг бемаҳалда бунақа бемаъни қилиқ қиладиган одати йўқ эди...

Ойхон (эрига анча тикилиб тургач). Байрамниям бопладингиз!

Остон (бирдан ўзига келиб). Ие, буни қара-я! (Аввалги байрам ҳолатини тикламоқ-

чи бўлади. Лекин, табиийки, бу жуда қийин кечади.) Шундай чиройли дастурхон, шундай жонон турганда нималар деб алжираб ўтирибман-а, мен нодон! (Қадаҳларга арақ қуйиб). Мен бу гапларни айтмадим, сиз эшитмадингиз, хоним, хўпми?

Ойхон жилмайиб бош ирғайди.

Қани бўлмаса, ўтирсинлар! (Ойхоннинг қўлидан етаклаб бориб, ўтқизади. Орқасида туриб қучади, сўнг қадаҳни қўлига тутқзади. Тантанавор.) Бугунги хурсандчилик давом этади! Хонимлар ва жаноблар! Тунис президенти сифатида буюраманки, мана бу лим-мо-лим қадаҳлар Тунис президентининг президенти, яъни бизнинг хоним, мана шу, дунёдаги энг гўзал халат ичида ўтирган энг гўзал аёл учун кўтарилсин! Ура! (Ойхон билан уриштиради.) Қани, олсинлар!

Ойхон индамай тураверади.

(Сохта дўк билан.) Ол, дедим!

Ойхон қимирламайди.

Президентнинг гапини икки қилмоқчимисан?

Ойхон (жилмайиб). Кўп бўлиб кетди. Қанча ичишимни биласиз-ку, Остон ака. Эртага иш...

Остон (яна сохта дўк уриб). Ҳеч бўлмаса бир хўпла! Узининг шаънига айтилган қадаҳниям олмайдами одам? Шу ёшга кириб биринчи кўришим бунақасини! Қани, ҳа! **Ойхон (қадаҳдан хўплаб).** Қизиқ экан-да...

Остон (қадаҳни бўшатиб). Нима?

Ойхон. Бугун биринчи учрашувимизнинг ўн йиллигини нишонлаяпмиз-а?

Остон. Ҳа

Ойхон. Бундан ўн йил олдин қандай эдингиз-у, ҳозир қандайсиз?..

Остон. Ҳа! Ҳозир ўн ёшга қаридим. Сен эса ҳалиям ўша-ўшасан: ёш, гўзал... Бироз тўлишганингни айтмаса...

Ойхон. Мен бошқа нарсани...

Остон. Нимани?

Ойхон. Уша кеча эсингиздами? Қандай ялинган, қандай эркалатган, қандай қасамлар ичган эдингиз?!

Остон (ҳузур қилиб). Ҳа!

Ойхон. Бугун эса бутунлай бошқачасиз! Дўк, пўписа, шубҳа...

Остон (шошиб). Йўқ! Ҳаммасини унут! Боя айтдим-ку, мен бу гапларни айтмадим, сен эшитмадинг, деб! Мен нодон, мен галварс айбдорман ҳаммасига! (Ойхоннинг олдига бориб, бошини эгади). Ол, бошимни ол! Лекин, эгилган бошни қилич кесмайди, деган гап бор-а, биласан-а?

Ойхон кулиб юборади.

Ана, жоним, ана шундай! Доим шундай чарақлаб тур! Бўлмаса, бутун жаҳоним қоп-қоронғи бўлади!

Ойхон (жилмайиб). Ёмон шайтонсиз-да!

Остон. Шайтон бўлмасам сенга уйланармидим! Кел энди, жоним, ҳамма нарсани унутиб, ўша, ўн йил олдинги ҳолатимизга қайтайлик.

Ойхон. Қандай қилиб?

Остон (Ойхоннинг қўлидан тутуди). Мана бундай қилиб... (Ойхонни ўртага олиб чиқади.) Эсингдами? Сен мана бу ерда мени кутиб ўтирибсан. Келармикан, келмай қолармикан, деган ташвишда!

Ойхон (қийқириб). Елғончи! Узингиз кутиб ўтирибсиз, келармикан, келмай қолармикан, деб, ичингизни еб!

Остон. Буям тўғри! (Ўртага курси қўйиб ўтиради. Қўйлайди).

Келармикансан, жоним, келармикансан?

Ойхон (четда туриб, шўх). Йўқ!

Остон (халақит берма, маъносида ишора қилиб).

Адоқсиз изтиробим билармикансан?

Ойхон. Йўқ-йўқ!

Остон (энди унга эътибор бермайди).

Дард тўла, ҳасрат тўла эрур бағримда,
Унда сен бахтим бўлиб тўлармикансан?

Ойхон. Йўқ-йўқ!

Остон.

Маликасиз вайрондир муҳаббат мулки,
Сен унинг маликаси бўлармикансан?

Ойхон. Йўқ-йўқ!

Остон. Минглаб юлдуз ичидан топганим сенсан,
Иқболим осмонида кулармикансан!

Ойхон. Йўқ-йўқ!

Остон.

Мен сенинг бахтинг учун жонимни берай,
Сен ҳам мени бахтиёр қилармикансан?

Ойхон. Кўрамиз!

Остон.

Келармикансан, жоним, келармикансан,
Қучоғимга бахт бўлиб тўлармикансан?

Ойхон. Узларидан сўрасак?

Остон. Ана энди, саллона-саллона юриб, минг нозу фиरोқ билан сен келасан. Қани?
Йўқ, шошма! Сен келишингдан олдин довюракроқ бўлиш учун қиттак отиб олган эдим.
(Бориб, қадаҳга арақ куяди.)

Ойхон. Ҳай-ҳай, ичганингиз йўқ эди!

Остон. Сен қаяқдан биласан? Кўрганинг йўқ эди-ку! Ҳозир ҳам кўрганинг йўқ. Тес-
кари қара!

Ойхон тескари ўгирилади.

(Ичиб олиб, жойига келиб ўтиради.) Қани, энди марҳамат!

Ойхон (куйлайди).

Бунча типирчилайсан,
Талпинасан қаёққа?
Парвонадай ўзингни
Урасанми чироққа,
Юрагим?

Остон. Жо-он!

Ойхон (парво қилмайди).

Мана, тушдим йўлингга,
Измим энди қўлингга.
Олиб кетгил, розиман,
Мени йироқ-йироққа,
Юрагим!

Остон. Войдод!

Ойхон.

Ишқ — ғалати сир экан,
Эҳтиёт зарур экан,
Ўзинг тушиб қолдинг-ку
Ўзинг қўйган тузоққа,
Юрагим!

Остон. Кўзингдан аканг!

Ойхон.

Майли, зардоб юггаймиз,
Синовлардан ўтгаймиз!
Фиरोқ кўрмайлик фақат,
Бардош йўқдир фиरोққа,
Юрагим!

(Кўшиқ ниҳоясида Остоннинг ёнига келади.)

Остон. Войдод, кўзингдан аканг! (Ўрнидан туриб, битта курси олиб келади.)
Келсинлар, марҳамат!

Ойхон (илк висолга келган қиз ҳолатида). Ассалом алайкум...

Остон. Ваалайкум ассалом, акаси жонидан! Келсинлар, қадамларига ҳасанот! Қани,
ўтирсинлар! (Ойхонни кўлидан тутиб ўтқизади). Қалайсиз, жонидан?

Ойхон. Яхши!

Остон кайфи ошиб, унинг халати тугмачаларини еча бошлайди.

Нима қияпсиз?

Остон. Кўряпсан-ку! (Халат тугмаларини ечишда давом этади.)

Ойхон (юлқиниб ўрнидан туради). Унда бунақа бўлган эмас!

Остон (у ҳам ўрнидан туриб, яна тугмага ёпишади). Унда бўлмаган бўлса, энди
бўлади. Бугун ўша учрашувнинг давоми-ку!

Ойхон (Остоннинг қўлига уриб). Бас қилинг!

Ушандагидай ўтирайлик бирпас...

Остон. Хўп бўлади!

Икки курсига ёнмай-ён ўтиришади. Ойхон Остонга тикилиб қолган.

Ҳа?

Ойхон (ўйчан, ўзига ўзи гапиргандай). Ун йил... Ун йил ўтибди-кетибди...

Остон. Ҳа! Мен ўн ёшга қаридим, сен бўлсанг...

Ойхон. Жим бўлинг бирпас! (Бироздан кейин, ўша ўйчанлигини давом эттиради). Ун ёш улғайибмиз... Улғайибмизгина эмас, жуда ўзгариб ҳам кетибмиз... Унда қандай яхши... қандай тоза эдик... Туйғуларимиз ҳам, хатти-ҳаракатларимиз ҳам, гапимиз ҳам... қандай пок эди... Биронта сохталик аломати йўқ эди... (Яна анча жим қолади.) Тўғри, унда бугунгидай гапимизга тўн кийдирилмасдик, ҳис-туйғуларимизни беркитишни уйда қилолмасдик... Нўноқ эдик... Лекин тоза эдик...

Остон (Ойхоннинг кайфияти унга ҳам юқади). Ҳа-а...

Ойхон (маъюс жилмайиб). Эсингиздами, аччагача ҳечнарсга деёлмаган эдик. Сиз ҳам, мен ҳам... Умуман, тайинли бир гап чиққани йўқ шекилли, иккаламиздан ҳам?

Остон. Ҳа.

Ойхон. Сизга қарайман: юзингиз қип-қизил. Менинг юзим ҳам ёниб кетяпти, сезиб турибман...

Остон. Гапларимиз пойма-пой: бири боғдан, бири тоғдан...

Ойхон. Ҳа...

Остон. Бундай... одамга ўхшаб муҳаббат ҳам изҳор қилмаганман шекилли?

Ойхон. Ҳа... Лекин бунинг аҳамияти йўқ эди... Ҳолатингиз айтиб турган эди юрагингизда бор гапни...

Остон. Ҳа!..

Ойхон. Лекин кейин қасамлар ичгансиз...

Остон. Ҳа-а...

Ойхон. Ун йил одамни шунчалик ўзгартириб юборадими, а? Энди қизармаймиз ҳам, бўзармаймиз ҳам, титраб-қақшамаймиз ҳам... Шунинг учунмикан, ҳар икки гапимизнинг бири — ёлғон, иккинчиси — тама. Юрагимизда меҳр эмас, ё нафрат, ё шубҳа. Кўзимизда алдоқ билан илинж... Наҳотки тирикчилик шу кўйга солиб қўйган бўлса? Наҳотки одамзод тирикчилик деб ўзининг аслини йўқотса?

Сукут.

Остон. Нималар деяпсан, жоним?

Ойхон (ҳамон ўша, ўйчан оҳангда, ҳамон ўзига ўзи гапиргандай). Нима, нотўғрими?

Остон жавоб бермайди.

(Бироздан кейин.) Ўзингизни гўлликка солманг. Шу мен айтган гапларни сиз билмайсизми? Шунчаки, менинг қулим бўлиб қолганингиз учун, ўзингизни гўлликка оляпсиз. (Остоннинг эътироз билдирмоқчи эканини кўриб, қўл ишораси билан тўхтатади.) Ҳа, менинг қулим бўлиб қолгансиз! (Бироздан кейин.) Мен бу гапни тантана қилиб эмас, алам билан айтяпман, билдингизми?!

Остон нима дейишини билмайди.

(Бироздан кейин.) Гоҳида ўйлайман, эркак ҳам шунақа латта, бўшанг, хотинчалиш бўладими, деб...

Остон унга ялт этиб қарайди.

Халақит бермай турунг энди... Кейин ўрнингизга ўзимни қўйиб кўраман. Мен бўлганимда нима қилардим, деб... Ўзимнинг кўнглим бўлса ҳам, қиз бола эмасманми, теккунимча роса ялинтирганман. Қуллингиз ўшанда бошланган. Кейин кўтарилиб кетдим. Менинг обрўимнинг соясида уддаласангиз-уддаламасангиз мактабга директор бўлдингиз. Йўқ, сиз бунга интилаганингиз йўқ, мен ҳам аралашмаганман. Лекин одамларни биласиз-ку. Менинг эрим оддий ўқитувчи бўлиб юрсинми?! Бошқа, каттароқ лавозимга кўтарайлик, деса, билишадикки, мен розилик бермайман. Шунинг учун энг ўнғайи — сизни директор қилиб қўйиш эди. Қўйишди ҳам. Директор бўлдингизу энди қуллингиз баттар кучайди... Менинг обрўйимни ўйлайсиз, ўзингизни ўйлайсиз, болаларни, оилани ўйлайсиз... Шуларни ўйлайсиз-да, дардингиз ичингизда, ўзингизни гўлликка соли-иб юраверасиз... Бундай, эрликнинг зулмини ўтказишга қўрқасиз. Вужудингизни эгаллаб олган қуллик йўл бермайди бунга... (Узоқ сукутдан сўнг.) Тўғрими?

Остон (бироздан кейин, хўрсиниб, секин). Тўғри, Ойхон... Лекин сени яхши кўраман...

Ойхон. Биламан. Яхши кўришингизни билганим учун ҳам турибман сиз билан. Лекин яхши кўришингиз ҳам... олдинги, бундан ўн йил олдингидай эмас-да... Ун йил ол-

дингидай ҳалол, покиза, ҳамма нарсадан юксак эмас... Орага бошқа нарса — манфаат ҳам аралашган энди...

Остон (ҳейрон). Қанақа манфаат?

Ойхон. Қайси бирини айтай! Хўш, орада манфаат бўлмаса, боя айтган гапингизга қандай чидаб юрибсиз?

Остон. Қайси гапимга?

Ойхон. Айтдингиз-ку, жўрангизнинг нима деганини!

Остон (чайналиб). Ха-а, уми?..

Ойхон. Ҳа! Хўш, орада манфаат бўлмаса, шу гапни эшитган заҳоти орқамиздан учиб бормайсизми?! Гапи рост бўлса, мени ҳам, Бозоровни ҳам... ёлгон бўлса, келиб ўзини чопиб ташламайсизми?! Эркакман деган қайси одам хотини тўғрисида шунақа гапларни эшитиб, индамай юради?!

Остон (нима дейишини билмай, чайналиб). Энди...

Ойхон. Ана! Билганингиз «энди...» дейиш, холос! (Қизишиб кетганини сезиб қолади. Бироздан кейин, босиқ.) Модомики, Бозоровдан гап очилдими, охиригача эшитинг. Тўғри, у ҳам мен борган курортга боради. Йўлланмани қаёқдан олишини билмайман. Боради-да, ишқилиб. Ўзингиз биласиз, яқин-яқингача тартиб бошқача эди. Ҳамма казо-казолар боргандан кейин, сарф-харажат ҳам ўшанга яраша... Бозоров илгаритдан ишлаб келган одам, биларкан шекилли-да. Ҳозир тартиб ўзгарган бўлсаям, барибир, ўзидан ўзи пайдо бўлиб қолади... Энди бу гаплар ҳам буткул йўқ бўлади... Лекин ҳалиги жўрангизнинг гапи... Ишонинг, қасам ичиб айтаманки, Бозоров неча марта борган бўлса, сарф-харажатдан нарига ўтмаган! Ишонасизми?

Остон (оғир). Ишонаман, Ойхон, ишонаман... Ишонмасам...

Ойхон. Ишонсангиз, бояги шубҳаларни юракдан чиқариб ташланг. Бекорга кемириб ётмасин. Е униси, ё буниси!

Остон. Шубҳа эмас у! Шунчаки айтдим-да...

Ойхон (жилмайиб). Шунчаки айтган бўлсангиз ҳам, барибир тагида шубҳа бор-да!

Остон (жилмайиб). Бўлмаса мени олиб кет!

Ойхон (кулиб). Ҳо-о! Сиз ёнимда бўлсангиз, мен бошқа эркакларнинг суқланиб қарашидан оладиган лаззатдан бебаҳра қоламан-да! (Жиддийлашиб.) Қанийди бирга борсак! Отпускаримиз тўғри келмайди-да. Сиз ёзда чиқасиз, мен — қишда... Е ишни ўзгартирасизми?

Остон. Йўғ-э... Қаёққаям...

Ойхон. Айтгандай. Тунисга президент бўляпсиз-ку! Ана энди айтганингиз-айтган, деганингиз-деган! Қачон отпускага чиқаман десангиз — ихтиёрингиз!

Остон. Ах-хах-ха-ай!

Ойхон. Лекин бир нарсани билиб қўйинг. Аёлнинг табиатини. Аёл ким бўлиши, қайси лавозимда ишлашдан қатъи назар, аёл бўлиб қолади. Яъни, ўзига эркакларнинг эътиборини қаратишни, эркакларнинг хушомад қилишларини яхши кўради. Бу нарса унинг хаёлини доимо банд қилиб туради. Эркак ҳадеб, тўхтовсиз хушомад қилаверса, эриб кетиши ҳам ҳеч гапмас. Бу гапни хотинингиз сифатида айтиб қўйяпман. (Шўх, бош бармоғини сермаб.) Эҳтиёт бўлинг!

Остон (жилмайиб). Хўп бўлади, жоним!

Ойхон. Кўп гаприб юбордим-а! Яхши, энг бахтиёр дамларимизни эсламоқчи эдик, қаёқдаги бўлмағур гаплар билан чалғиб ўтирибмиз! Келинг, яна қайтайлик ўша дамларга!

Остон (бироздан кейин, миясига келган фикрдан кўзи чакнаб). Қайтамизми?

Ойхон. Қайтамиз.

Остон унинг халати тугмаларига ёпишади.

Яна ўша гапми?!

Остон. Бўлмасам-чи!

Ойхон. Айтдим-ку, унда бундай бўлмаган, деб!

Остон. Айтдим-ку, бугун ўша куннинг давоми, деб! Унда бўлмаган бўлса, энди бўлади! (Ойхоннинг халати тугмаларини еча бошлайди. Ойхоннинг сохта, заиф қаршилиги уни яна-да илҳомлантиради.)

Ойхон. Вой, нима қиляпсиз, уятсиз!

Остон. Бир уятсизликни кўрсатиб қўйя сенга! (Халат тугмаларини ечиб бўлгач, қўлоғини типирчилатиб, мириқиб қулаётган Ойхонни елкаси билан тақмидан кўтарганча ичкарига олиб кириб кетади.)

Телефон яна кескин, узиб-узиб, тез-тез жиринглайди. Анча жиринглагач, қўлагининг тугмалари ечилган, сочи тўзиган Остон югуриб чиқиб, трубкани олади.

(Ғазаб билан.) Лаббай! Алло?! Нима?! (Қўлида трубкани тутганча нима қиларини билмай, бўшашиб туриб қолади.)

Халатининг икки ёқасини қўли билан тутган Ойхон эшикдан мўралайди.

(Ойхонга.) Яна «привет из Туниса!» (Трубкани кўтариб ерга урмоқчи бўлади.)

Ойхон (югуриб чиқади). Ҳай-ҳай, нима қияпсиз?!
Остон. Синдираман, нима қилардим! Майдалаб ташлайман!

Ойхон (Остоннинг сочларини силаб, эркалаб). Ҳай-ҳай, президент жаноблари, ўзларини боссинлар! Гуноҳкор бандаларининг бир қошиқ қонидан кечсинлар! Ишратингиз бир нафасга бузилган бўлса нима қипти? Мана, ўз ҳарамингиздасиз, канизагингиз амрингизга мунтазир...

Остон. Узиб кўяйлик бўлмаса!

Ойхон. Узиб қўйиш мумкин эмаслигини биласиз-ку! Менга бир кеча-кундуздаги йигирма тўрт соатнинг ҳар минутида кўнғироқ бўлиши мумкин!

Остон (кўлини сермаб). Ҳе-е!

Ойхон (эркалаб). Қани энди қўйсинлар, жаҳлларидан тушсинлар, президент жаноблари! (Куйлайди.)

Президент жаноблари!
Президент жаноблари!
Мардумларга шафқат қилинг!
Ҳеч бўлмаса ожизангиз
Канизакни ҳурмат қилинг!

Остон.

Шафқат йўқдир, ҳурмат йўқдир,
Ўт кўяман, ёндираман!
(Трубкага ишора қилиб.)
Насибамга шерик бўлган
Лаънатини синдираман!

Ойхон.

Президент жаноблари,
Ором майин ичинг энди,
Шафқат айланг, бирон қошиқ
Қонимиздан кечинг энди!

Остон.

Шафқат ҳам йўқ, мурувват ҳам,
Ҳамма тортар жазосини.
Мардумга айт, тавба қилиб,
Кутиб олсин қазосини!

Ойхон.

Президент ачинмаса
Мардумининг аҳволига,
Билиб қўйсин, етолмагай
Канизакнинг висолига!

Остон.

Унда фармон бундай бўлур:
Канизак — ул Ойхон пари
Ҳушқол рақс тушиб, бизни
Етакласин ҳарам сари!

Ойхон. Хўп бўлади, президент жаноблари!

Ойхон музика жўрлигида рақсга тушиб, ҳар хил навозишлар билан Остонни хонага таклиф қилади. Остон гердайданча унинг орқасидан юради. Шу ҳолда хонага кириб кетишади. Бироқ Остон эшикни беркитиши билан телефон яна кескин, узиб-узиб, тез-тез жиринглайди.

Дилгирлик

Телефон ҳамон жиринглаб турибди.

Анчадан кейин узун халатга ўралган Остон чиқади. Трубкани жаҳл билан олади.

Остон (трубкага). Ҳой, Тунис! Бас қиласанми, йўқми? Кимлигини билиб олиб, онангни кўрсатаман лекин! А? (Бир зум ҳайрон бўлиб қолади.) Ойхон Каримовнани? Қаердан? Областан? Йўқ, тўғрисини айт, синглим, областанми, Тунисданми? Нега жаҳлинг чиқади? Боятдан бери фақат Тунисдан кўнғироқ бўлаяпти-да! Ҳа, бор!

Остоннинг гапини эшитган Ойхон энди бошқа, узун халатда чиқиб келади.

(Ойхонга.) Сени. Областан экан. (Трубкага.) Мана, ҳозир! (Трубкани Ойхонга беради.)

Ойхон (трубкани олиб.) Лабай? Хўп. (Остонга қараб, кўрсаткич бармоғини юқори

кўтаради. Бироздан кейин, трубкага.) Салом алайкум Рафиқ Бузрукович! Яхши. (Қулок солиб тугач, бироздан кейин,) Хўп, бўлади.

Остон трубкини Ойхонга бергач, унга бироз қараб туради-да, кейин стол ёнига бориб, ароқ қуйиб ичади. Ойхонга яна бироз қараб туради-да, ичкарига кириб кетади.

(Узоқ тинглагач.) Хўп бўлади, Рафиқ Бузрукович! Йўқ, эътироз йўқ! Топшириқ — биз учун қонун, Рафиқ Бузрукович! Бажарамиз!

Ичкаридан қайтадан кийиниб олган Остон чиқиб, оромкурсига чўкканча, Ойхонни кузатади.

(Трубкага.) Йўқ, ҳали уйқу қаёқда, Рафиқ Бузрукович! Ишдан ҳозир келдим ўзи. Хўп бўлади! Раҳмат! Хайр, Рафиқ Бузрукович! (Трубкини қўйиб, Остонга) Салом дедилар.

Остон. Саломат бўлсин!

Ойхон (унга ҳайрон қараб қолади). Ҳа?

Остон. Нима?

Ойхон. Бошқатдан яسانيб олибсиз?

Остон. Бор, сен ҳам кийиниб чиқ. Телефоннинг олдида ўтираммиз энди. Тунисинг билан областинг ўз ҳолимизга қўймапти-ку!

Ойхон. Ҳамма айбни менга ағдараверасизми? Область меники бўлса, Тунис сизники-ку!

Остон. Ҳа, дарвоқе. Шу Тунисдан ҳам воз кечмасам бўлмайди шекилли! (Ўрнидан шартта туради.) Бўлди! Воз кечдим! (Яна ароқ қуйиб ичади.) Сен ҳам воз кеч!

Ойхон. Нимадан?

Остон. Областингдан!

Ойхон. Нималар деяпсиз ўзи?

Остон. Ҳа, дарвоқе... Сен воз кечолмайсан... Область сендан воз кечиши мумкин, лекин сен областдан воз кечолмайсан... (Бирдан қизишиб.) Бўлмаса айтиб қўй ўша областингга, мен ҳам одамман, хотинман, менинг ҳам эрим бор, ҳеч бўлмаса эрим билан ётганимда тинч қўйинглар, деб!

Ойхон (жилмайиб, эрининг ёнига боради, сочларидан силаб эркалайди). Хафа бўлдингизми, а? Қўйинг, хафа бўлманг. (Қўлидан тутиб.) Юринг. Юра қолинг...

Остон (телефонга ишора қилиб.) Йўқ, қўй энди... Анави Қоработир...

Ойхон (ўша-ўша жилмайганча). Бўлди, энди ҳеч ким телефон қилмайди. Область билан гаплашиб бўлдим-ку.

Остон (телефонга қараб туриб). Йўқ, оёғим тортмаяпти...

Ойхон. Юрсангиз-чи! Энди қўнғироқ бўлсаям олмаймиз.

Остон. Узиб қўяйлик бўлмаса!

Ойхон. Йўқ, биласиз-ку, узиб қўйиш мумкин эмас!

Остон. Ана! Ўзинг! (Қўлини Ойхоннинг қўлидан чиқариб, бориб яна ароқ ичади.)

Ойхон. Бунча кўп ичманг!

Остон. Ичмай нима қилай?! (Дастурхонга ишора қилиб.) Қандай дастурхон тузаган эдим-а! Қара! Ҳаммаси увол бўлди! Байрам ҳам... Бор, кийиниб чиқ. Бирпас ўтираммиз. Барибир (телефонга ишора қилиб) анави Қоработир тинчлик бермайди!

Ойхон. Соат неча бўлди? (Девордаги соатга қараб.) Эҳ-ҳэ, ҳали эрта экан-ку. (Ичкарига кириб кетади.)

Остон (оромкурсига чўкиб, ўйга чўмади. Кейин ўйчан куйлайди).

Уйлама, мен сенинг нафақат қулингман,

Мен сенинг боғланган оёғу қўлингман.

Ағёрнинг гулидан излама тасалли,

Мен сенинг мангуга доғланган дилингман.

Куйлай деганингда висол қўшиғини,

Ҳижронга буралиб кетгувчи тилингман.

Сен чаман яратмоқ бўласан янгидан,

Ҳолбуки, хаёлдай бепоён чўлингман.

Ичкаридан қайта кийиниб чиққан Ойхон эшик олдида туриб, кўшиқни тинглайди.

Бир нажот ахтариб талпинма ҳар томон,
Беечим, сертугун, чигал мушкулингман.

Ишонинг келмаса аторофга бир боққил,
Уммондай чайқалиб ётган шўр қўлингман.

Бир умр беором йўлдасан сен энди,
Сенинг машаққатли ва сўнгсиз йўлингман.

Ойхон (куйлайди).

Бу кеча бир ажиб кечадир,
Зулумот ой нурун ичадир.

Мен сенинг висолинг сўрайман,
Саболар жимгина кўчадир.

Хаёлинг ягона улфатим,
Улфатим меҳрибон кўчадир.

Қайдандир оқади бир кўшиқ,
Севгининг қисматин бичадир.

Нозланиб, титраниб тонг отар,
Юлдузлар бирма-бир ўчадир.

Сукунат тасалли сўзлайди,
Тилидан шу сўзлар учадир:

Ойхоним, бу кеча сен каби
Васлига етмаган нечадир!

Остоним, бу кеча сен каби
Васлига етмаган нечадир!

(Келиб, Остоннинг ёнига, оромкурси биқинига ўтиради.) Қалай, мамлакатингиз тинчми?

Остон. Қанақа мамлакатим?

Ойхон (жилмайиб, телефонга ишора қилади). Тунис...

Остон (қўлини силтаб). Э-э! (Бироздан кейин.) Шундай ўтирсак — тинч. Сенга яқинлашдимми, тамом — бошлайди! Онасини қизғанган бола, эгасини қизғанган итга ўхшаб! Аблаҳ Қоработир!

Ойхон кулади

(Фигони чиқиб.) Нега куласан? Рост-да! Мана, ишонмасанг синаб кўрамиз! (Ойхонни кучади.)

Ойхон. Жиригламаяпти-ку!

Остон. Ҳафсала йўқлигини биледи-да! Астойдил бошласам — кўрасан!

Ойхон (ўйноқи). Қани!

Остон. Жон дейсан-а! (Ойхонни бағрига қаттиқроқ тортиб, эркалай бошлайди-ю, бирдан қўйиб юбориб, ўрнидан туриб кетади.) Йўқ, кўрқаман! Юрагим безиллаб қопти! (Яна ароқ ичади.)

Ойхон. Кўп ичяпсиз!

Остон (Бойқаро ҳолатига кириб). Аламимдан ичамен, аламимдан! Хўш, хўжайинингнинг нима иши бор экан?

Ойхон (қўлини силтаб). Э-э! Жонгаям тегди шу иши! Вой, эсим кўрсин! (Ирғиб туриб телефон ёнига боради. Номер тиради.) Алло? Шодиёр бахтиёрович? Қалайсиз? Раҳмат. Гап бундай, Шодиёр Бахтиёрович! Эртага ҳар бир хўжаликдан биттадан машина тўплаб юбориш керак. Ҳамма хўжалик раҳбарларига айтиб қўйинг. Ҳа. Ҳозир гаплашдим. Энди бир ҳаракат қиласиз-да! Топшириқ шу! Бўпти, бажаринг! Эрталаб натижасин айтасиз! (Трубкани тақ этказиб қўяди.)

Остон. Нима гап?

Ойхон. Э, ишингиз бўлмасин!

Остон. Нега ишим бўлмас экан?

Ойхон. Тинчгина юргангиз яхши эмасми! Нима қиласиз бошингизни ғавғага тикиб?!

Остон (секин олдига келиб, қўлини тутиб, диванга бошлайди, ёнига ўтказди). Билиб турибманки, яхши топшириқ олганинг йўқ. Демак, берган топширигинг ҳам ёмон. Лекин бошқа иложинг йўқ. Қийналяпсан. Мени аяйсан. Аяма. Айт. Енгиллашасан.

Ойхон. Йўқ, ҳамма нарсани айтиб бўлавермайди.

Остон. Эрингга ҳам-а?

Ойхон. Ҳа.

Остон. Бугунги ошкоралик замонидаям-а?

Ойхон. Сиз — эримсиз. Сиз билан рўзғор хусусида, болалар хусусида гаплашсак бўлади. Менинг ишим хусусида эмас. (Остоннинг юзини силаб, маъюс жилмаяди.) Кечиринг.

Сукут.

Остон (анчадан кейин, ўйчан, ўзига гапиргандай, секин). Биласанми... Сени, ишингни... қийналаётганингни ўйлаб, қийналаман... Раҳмим келади... Сен менга ҳеч нарса айтмайсан-у, барибир биламан. Ҳеч бўлмаса сахарлаб кетиб, ярим кечада қайтиб келишинг, кун бўйи оёқда юришингни ўзи... Яна қанча ташвиш, ғалва... Бу ёқда болалар... Улар-ку, ўрганиб кетишган, бувисиникида тураверади. Лекин сен уларни соғинасан, кўрмаганингдан, ўзинг қараёлмаётганингдан азобланасан, деб ўйлайман. Шунини ўйламану яна қийналаман. Гоҳида ўзим ҳам қийнайман сени... Кўпинча: энди бўлди, бечора жуда қийналиб кетди, энди бирон оғиз қаттиқ гапирмайман, ишдан келишига ҳамма нарса муҳайё қилиб қўяман дейман. Лекин... Сен келасану... гоҳида амалдорликни менга ҳам қиласан...

Ойхон. Қачон?

Остон. Кўп қиласан. Ўзинг сезмайсан-да...

Ойхон. Кечиринг...

Остон. Мана, ҳозир ҳам... Хўжайинингнинг нима деб буйруқ берганини айтсанг бир нарса бўлиб қоладими? Қайтага енгиллашасан-ку! Еки бу жуда катта давлат сири-ю, мен жосусманми? Ахир, сенинг эринг, шу мамлакатнинг фуқаросиман-ку!

Ойхон (жилмайиб). Бу мамлакатнинг фуқароси, Тунис мамлакатининг президенти!

Остон. Қўй, ўша Тунисингни! Олисдаги қуйруқдан яқиндаги пўстак яхши! Тунисга президент бўлгандан кўра, шу уйнинг қоровули бўлганим афзалроқ менга! Боя айтдин-ку, қулсиз, деб! Менга президентликдан қуллик минг марта афзал! (Ойхоннинг елкасидан қучганча куйлайди).

Кўзларим кўзларинг қасдида,
Кўзларим бегона этмагин.
Мен сенинг қулингман аслида,
Мен сени севаман, тентагим!

Банд этиб кўнглимнинг кўшкини,
Сен менга қиласан адолар.
Ва лекин сочларинг мушкини
Ўғирлаб кетади саболар!

Висолга етолмас тоабад
Қошларинг, ораси гар яқин.
Қошлардай қилмагин дуобад,
Сен мени йиғлатиб қўймагин!

Кўзларинг оламга зиёдир,
Баҳорлар уйғонур жилмайсанг.
Остонинг кўйингда адодир,
Сен буни билмайсан, билмайсан!

Ҳисларим йўлингда поёндоз,
Ҳисларим тепкилаб кетмагин.
Ҳисларим йўлингда сўйлар роз:
Мен сени севаман, тентагим!

Қўшиқ тугайди. Эр-хотин бир-бирининг елкасидан қучганча, анчагача жим ўтиришади. Кейин Ойхон Остонга қарайди-да, унинг пинжига киради. Остон Ойхонни кучоқлайди. Шу ҳолда ҳам бироз ўтиришади.

Ойхон (ўрнидан туриб). Дастурхонни йиғиштириб қўяй энди. Кеч бўлиб қолди. **Остон** (бўшашган ҳолда, мулойим). Қўй, тегма. Эрталабгача турсин. Эрталаб ўзим йиғиштираман.

Ойхон. Қўйсангиз-чи! (Йиғиштира бошлайди.)

Остон. Қўй дедим! Кел, ўтир!

Ойхон унга бирпас қараб туради-да, ёнига келиб ўтиради.

(Яна елкасидан қучиб.) Бир яхши ўтирибмиз. Иккаламиз ҳам. Бу кайфиятни бузма, дес дастурхон-пастурхон деб. Шу ҳолатимизнинг олдида ҳаммаси бир пул! Ё нотўғрими?
Ойхон (уям бўшашган. Мулойим). Тўғри...

Шу ҳолда яна жим ўтиришади. Кейин Остон яна Ойхонни бағрига босади. Шу ҳолда ҳам бироз ўтиришади.

Остон (секин). Энди юр... (Ойхонни суюб турғизади.)

Иккаласи хобхона томон юришади. Эшикка етишлари билан телефон жиринглайди. Эр-хотин кескин тўхтаб, бир-бирига қараб қолишади.

Ана, яна бошлади!

Ойхон (ҳорғин жилмайиб). Тунис...

Телефон жиринглайверади, иккаласи ҳам қимирламай бир-бирига қараб туришаверади.

Остон (анчадан кейин, бўшашган ҳолда). Қоработир! Олайми?..

Ойхон (уям бўшашган ҳолда, ҳафсаласиз). Узим оламан... (Бориб трубкани олади. Ҳорғин, жеркиброқ.) Алло? А? Ҳа, менман! (Бирдан жонланиб.) А? Янами? Қаердан? «Коммунизм»дан? Неча ёшда? Қалай? Ҳаракат қилинг! Ҳаммани оёққа турғизинг, областдан одам қақиринг! Сақлаб қолинг ишқилиб! Эрталаб натижасини айтасиз! Бўпти! (Трубкани тақ этказиб қўяди.)

Остон (ташвишда). Нима гап?

Ойхон (кескин ўрнидан туради). Яна биттаси ўзига ўт қўйибди!

Остон (қотиб қолган). Ярим кечада-я?

Ойхон (аламда). Ярим кечалигини биладими булар! Кейин, ким билади қачон олов қўйганини! Эри улов топиб, олиб келганича ярим кеча бўлган-да! «Коммунизм»дан экан. Уҳ-ху, қаёқда у «Коммунизм»!

Остон (ўша турганича, бўшашиб). Бечора...

Ойхон (жазавада қичқириб). Нимаси бечора?!

Остон (хомон ўша ҳолатда). Нима бўларди? Одам ҳам ўзини ёқадими? Калласи борми ўзи?!

Остон (секин). Жонидан тўйган-да...

Ойхон (нима деяётганини ҳам билмайди). Нега тўяди жонидан?!

Остон. Ким билади дейсан...

Ойхон. Сизга осон! «Ким билади» дейсизу қутуласиз-қўясиз! Мен-чи, мен! Мен нима қиламан?! Бир аҳмоқ ўзига ўт қўяди-ю, жавобини мен бераман!

Остон кўзи бақрайганча Ойхонга қараб қолган. Ҳолатидан маълумки, хотинини бу қиёфада биринчи кўриб туриши.

Нега анқайиб қолдингиз?

Остон (анчадан кейин, ҳали ҳам ўзига келган эмас, секин!) Нега? Нега сен жавоб берасан?

Ойхон. Нега бўларди! «Тарбиявий ишларни яхши олиб бормаганим» учун-да!

Остон ҳамон ўша ҳолатда турибди.

Нима, тушунмадингизми?

Остон жавоб бермайди.

Ҳаммаси сизга ўхшаган эркаклар дастидан!

Остон (гарангсиб). А?!

Ойхон. Ҳа! Ҳаммаси сизга ўхшаган эркаклар дастидан! Ялло қилиб юрасизлар, хонинга қарашни билмайсизлар! Урасизлар, сўкасизлар! У товукмиялар бўлса, устига дарров керосин сепадидан, ўзига ўт қўяди! Қачон одам бўласизлар ўзи, а?

Остон ҳамон анқайиб турибди.

Нега индамайсиз?

Остон (ўзига келгани йўқ, дудуқланиб). Нима дей? Нима деяпсан ўзи?

Ойхон (қўл силтайди). Э! Нима, гарангмисиз! (Алам билан, жазавага тушиб куйлайди.)

Гарангаларга қолди куним,
Нима қилдим, нима қилдим?!
Додлай десам чиқмас уним,
Нима қилдим, нима қилдим?!

Юрагимни кимга ёрай?
Ҳамдардликни кимдан сўрай?
Мадад истаб қайга борай?
Нима қилдим, нима қилдим?!

Кимса йўқки, дардим билса,
Бир нафасга ҳамдард бўлса,
Ёш жонимга раҳм қилса,
Нима қилдим, нима қилдим?!

Теграмда бир туман нодон,
Барига мен балоғардон,
Лек ўзимнинг ҳолим ёмон,
Нима қилдим, нима қилдим?!

(Уша ўтирганича, ўз ўйига ўзи фарқ бўлиб ўтираверади.)

Узоқ сукут.

Остон (Ойхоннинг бутун кўшиғи давомида жойида қотиб турган эди, кўшиқ тугагач, анчадан кейин ўзига келади, қимирлайди. Ойхонга бироз қараб туради. Кейин секин у томон юради. Ойхоннинг оркасидан келиб, оромкурси суюнчиғига қўл қўяди. Секин). Ойхон?

Ойхон индамайди.

Ўзингмисан, Ойхон?

Ойхон секин, савол назари билан унга ўгирилиб қарайди.

(Ногоҳи Ойхонда эмас, узоқ-узоқларда. Ойхон билан эмас, ўзи билан гаплашаётгандай.)
Наҳотки шу сен бўлсанг, Ойхон?

Сукут.

Ойхон (у ҳам тўғрига қараб ўтирибди. У ҳам Остон билан эмас, ўзи билан гаплашаётгандай, секин). Нима қилди?

Остон (ҳамон ўша ҳолат, ўша оҳангда). Сени танимай қоляпман, Ойхон... (Сукут.) Танимай қоляпман... Сени жуда кўп ҳолатда кўрганман. Хафа бўлганинда ҳам, жаҳлинг чиққанда ҳам, амалингнинг қули бўлиб, одамларга зулм қилганинда ҳам, ноҳақ ишларга қўл урганинда ҳам, мени қийнаганларингда ҳам... Кўп кўрганман... Ҳаммасига кўниккан эдим... Иши шундай, шундай бўлиши керак, деб ўйлар эдим... Лекин... бир бечора ўлим билан олишиб ётган пайтда ўша бечора тортаётган азобни эмас, ўзингни, ўзингнинг тинчлигингни ўйлайсан деб, яна бунинг устига ўша бечорани гуноҳкор қиласан, шундай қила оласан, деб ўйламаган эдим... Худо урсин агар...

Ойхон (у ҳам ўша ҳолат, ўша оҳангда). Гапиринг... Гапираверинг... Танаси бошқа дард билмас...

Остон. Ана, яна... Яна ўзингни ўйлаяпсан... Хўш, сен гап эшитарсан, ҳайфсан оларсан, жуда бўлмаса ишингдан кетарсан. Лекин у бечора бу дунёдан кетяпти-ку... Яна қандай кетяпти де... Бутун бадани ачишиб, тугаб бораётган одамни тасаввур қилиб кўр... Аёлсан-ку ахир... Аёл сершафқат бўлади... Сен, худога шукр, соғсан-ку... Ҳеч еринг оғриётгани, азоб бераётгани йўқ-ку...

Ойхон (ўрнидан сакраб туради. Жаҳл, жазва билан). Менинг юрагим оғрияпти!

Остон (унга ҳайрон бўлиб, уни биринчи кўриб тургандай қараб қолади. Анчадан кейин.) Юрагинг оғрияпти! (Сукут. Анчадан кейин, қийналиб-қийналиб хулоса чиқаради.) Йўқ... Йўқ... Сен... раҳбарликни-ку қўй... Сен... одам эмассан...

Ойхон (чинқириб). Нима-а? Нима дедингиз?!

Остон (Ойхон қанча қайнаса, у шунча босиқ). Эшитганингни айтдим, Ойхон... Сен... одам эмассан...

Энди Ойхон уни биринчи бор кўраётгандай анқайиб қолган.

Ҳайрон бўляпсан-а? Мендан бу гапни кутганинг йўқ-а? Ун йилдан бери бир гапингни икки қилганим йўқ, доим оғзинга қараб келдим. Шунга ўргангансан-да, а? Бундай гапни кутганинг йўқ... Мен ҳам сендан кутганим йўқ эди-да буни...

Ойхон (ҳайронлиги жазавасини босиб кетган. Эрининг нима деяётганини тушунгани ҳам йўқ унча. Гаранг ҳолатда). Нимани?

Остон. Худбинликни. Тўғрироғи — бунақа худбинликни... Йўқ, бу худбинлик ҳам эмас, бошқа нарса... Бутунлай бошқа нарса... Нима дейишним билмайди одам... Паранойя...

Ойхон. Нима?

Остон. Паранойя... Шунақа касаллик бор экан... Сталин шунақа дардга чалинган экан. Яқинда «Литературная газета»да чиқувди. Шундай деб диагноз қўйган врачни ўлдиртириб юборган экан...

Ойхон. Қанақа касал экан у?

Остон. Аниқ айтиш қийин... Телбалик деса бўлади шекилли... Балки ёвузликдир...

Ойхон. Ёвузлик?

Остон. Ҳа... (Бироздан кейин.) Сен ҳам шу дардга йўлиққансан шекилли...

Ойхон (жазавада). А?!

Остон (ўзига ўзи гапиргандай). Ҳарҳолда шу ёшга кириб, биров ўлаётганида ўша одамни, унинг тортаётган азобини эмас, ўзини ўйлаган одамни биринчи кўришим... Худо урсин агар...

Ойхон. Ҳаммаси айтишга осон! Менинг ўрнимда бўлганингизда, ўша манжалақи туфайли эшитадиган гапимнинг мингдан бирини эшитганингизда, кўрардик аҳволингизни!

Остон (яна ҳайрон қотиб қолади. Анчадан кейин, қийналиб). Н-ним-ма де-дединг-г? М-ман-жалақи? Уша, ўлаёлмай қийналиб ётган хотининни-я?

Ойхон (жазавада.) Ҳа!

Остон (тутақиб, ўзини туютмай). Минг лаънат сенга! Минг лаънат сендай хотинга-ю сендай раҳбарга!

Ойхон (жазавада). Нима-нима? Яна бир қайтаринг!

Остон. Минг лаънат! Минг лаънат! Яна қайтарайми?! Минг-минг лаънат!

Ойхон. Войдод! (Куйлайди.)

Менда нима қасдинг бор, эй фалак!
Йиғлатасан зор-зор, эй фалак!

Айладинг бир томондан элга зор,
Бир томондан элда хор, эй фалак!

Талпинарман элим деб эл сари,
Эл эса мендан безор, эй фалак!

Утаяпман шамолдай сарсари,
Бир ором тутар хумор, эй фалак!

Не меҳнатларга, майли, дучор қил,
Қўймагил лекин ночор, эй фалак!

Инсон бўлиб туғилдим, ўтмайин
Инсоний меҳрга зор, эй фалак!

Кулоқ тут Ойхоннинг носасига,
Дардига чора юбор, эй фалак!

Войдод!

Остон. Шаллақилик қилма! Олдин бориб сўра ўша хотиндан, нимага ўзингга ўт кўйдинг, деб!

Ойхон (ҳамон жазаванда). Сўрамасам ҳам биламан! Итга ўхшаб ҳар йили иккитадан туғади!

Остон (титраб). А?

Ойхон. Ҳа! Қайси бирига қарасин у итваччаларнинг, қайси бирини кийинтирсин, қайси бирининг қорнини тўйдирсин?! Пулни қаёқдан олсин?! Туғишдан олдин шуни ўйласа ўладими?! Бунинг устига, эшак феодал эри келиб уради! Ундан кейин бу қанжиқ ўзига ўт қўяди!

Остоннинг ғзаби, ғзабдан гаранлиги баттар ошиб, бақрайиб турибди.

Билдингизми?! Менга ақл ўргатмай қўя қолинг! Биламан ҳаммасини! Умрим ўшаларнинг ичида ўтяпти-ку! (Жазавасидан ҳолдан тойиб, тўхтаб қолади.)

Узоқ сукут.

Остон (сукутдан сўнг, яна босиқ). Умринг шуларнинг ичида ўтяпти... Лекин беҳуда ўтяпти экан... (Бироздан кейин, ўзига гапиргандай.) Менинг умрим ҳам...

Ойхон (ҳайрон). Сизники? Нимага? Мен билан турибми?

Остон (анчадан кейин, оғир). Ҳа...

Ойхон (яна жазаванда). Боринг бўлмаса, кетинг! Ҳеч ким оёқ-қўлингизни боғлаб қўйгани йўқ!

Остон (босиқ). Шошилма, Ойхон. Мени ҳайдашга шошилма... Кетсам кетарман... Лекин сен ҳайдаганинг учун эмас, ўзим кетаман... Яъни, сен мени ҳайдамайсан, мен сени ташлаб кетаман...

(Уни гапиртирмай.) Шошма. Кетаман дедим-ку... Унгача яна бир-икки нарсани аниқлаб олайлик...

Ойхон. Хў-ўш, нимани?

Остон. Қизишма. Узингни бос. Ушаларнинг ичида юрибман, дединг. Одамларнинг. Мен ҳам юраман одамларнинг ичида. Узим билганларимни айтиб берайми?

Ойхон (аламзада киноа билан). Қани?

Остон. Билганим шуки, сен раҳбарлик қилаётган районда одамларнинг аҳволи оғир. Пахтага ҳақ бермай қўйгансанлар. Шунинг учун эркаклар ташқарига чиқиб кетишган. Ҳар хил қурилиш, пе-эмкаларга. Пахтанинг оғир меҳнати аёллар билан ёш қизларга қолган. Биласан-а?

Ойхон (деярли чинқириб). Ҳа!

Остон. Узинг ўйлаб қара. Камида етти-саккиз кишилиқ оиланинг бир амаллаб топган юз эллик-икки юз сўм пули нима бўлади? Бу пулга нима еб, нима ичади, нима кияди? У шўринг қурғурлар фақат қора меҳнату азоб учун келмаган-ку бу дунёга?

Ойхон. Хўш, шунга мен айбдорманми?

Остон. Ҳа, сен айбдорсан!

Ойхон (довдираб). А?

Остон. Нега ҳайрон бўляпсан? Сен районнинг эгасисан. Ишни яхши ташкил қил. Одамларга меҳнатига яраша ҳақ бер. Ҳозир меҳнат қилиш учун яшаяпти улар. Аксинча бўлсин, яшаш учун меҳнат қилишсин. Аёлларнинг аҳволини биларсан? Болаларнинг аҳволини? Аёлларга аёллик, болаларга болалик шароитини яратиб бер олдин. Умуман, одамга инсоний шароит яратиб бер. Кейин гапир, талаб қил. Боя ўзинг айтдинг-ку, темир хотинни! Ўзбек аёлининг кунига темир чидаёлмаганини! Ҳеч бўлмаса шундан бир хулоса чиқармадингми? (Сукутдан сўнг.) Болаларни яганага олиб чиққанда кўрдим... Ана, ҳатто мактаб болаларини яганага чиқарасан...

Ойхон. Мен чиқармайман!

Остон. Тўғри, мактабларга келиб айтмайсан, болаларни чиқаринглар, деб. Лекин, барибир, сенинг буйруғинг билан чиқамиз.

Ойхон. Мен айтмасам, қандай қилиб...

Остон (гапини бўлиб). Шошма, Майли, сен айтмадинг дейлик. Лекин болаларнинг ягана қилиб юрганини кўрасан-ку. Нега айтмайсан, болаларни қайтаринглар, деб?

Ойхон нима дейишни билмайди.

Ҳа, майли, бу бошқа масала. Хуллас, ўшанда қарасам, бир аёл пайкалнинг ўртасида чўзилиб ётибди. Май оёи, ҳали ер нам. «Ҳа, янга?» десам, «силлам қуриб кетди, иним!» дейди. Яқиндагина шийпон турибди. Биласан-ку, Муртазовнинг шийпони. Катталар дам оладиган...

Ойхон. Ҳозир катталар дам олмайди!

Остон. Ҳа, ҳозир дам олмайди улар. Бошқа, хуфия жойларда дам олишади. Лекин катталар дам олмагани билан, оддий меҳнаткашга ҳам йўл йўқ барибир.

Ойхон. Нега?

Остон. Билмадим... Сен билишинг керак. Хуллас, айтдим. «Анави шийпонга бориб дам олсангиз бўлмайди, ер зах, беланги бўлиб қоласиз-ку», дедим. «Э-э, қизиқ экансиз, у ерга-бизни қўймайди», дейди. «Йўқ, юринг, ўзим олиб бориб қўяман, ҳеч ким индамайди», дедим. «Йўқ,— дейди,— сизнинг олдингизда индамайди-ю, кейин еб қўяди,— дейди.— Улсам ҳам шу ерда бирпас ётиб олай, ҳозир туриб кетаман,— дейди... Кўрдингми?!

Ойхон жим.

Шу хотин ҳам ўзига ўт қўйса манжалақи бўладими? (Бироздан сўнг.) «Феодал» эрлари урармиш! (Секин қизиша бошлайди.) Ҳой, менга қара! Сен қаёқдан келиб қолдинг ўзи? Осмондан тушдингми? Одамларнинг ичида юраман, биламан, дейсан-у, гапираётган гапингни қара! Феодаллик нималигини тушунмайди ўша сен «феодал» деб атаётган шўрлик эркакларнинг ўзи! Сен ҳам буни билиб айтаётганинг йўқ! Узингнинг гапинг эмас бу! Газетангнинг редактори-ю, чаласавод мухбирчаларинг ўйлаб чиқарган гап! Хўп, урса битта-яримтаси урар. Улар ҳам сен айтгандай, «феодал»лиги учун эмас, ночорлигидан уради. Турмушининг оғирлигидан, чорасизлигидан уради! Аламини шундан олади! Лекин биронта хотин эри ургани учун ўзига олов қўймайди, билдингми? Аслида эрнинг шапалоғи ёқади хотинга, шуни биласанми?! Мен лақма, мен ландавур ҳам вақтида урганимда бунақа ёвуз бўлиб кетмасдингми!..

Ғазабдан идроки ўтмаслашиб қолган Ойхон тишини тишига қўйиб, нима дейишини билмай турибди.

(Бироздан кейин.) Эрининг урганидан эмас, жонидан тўйганидан ўзига ўт қўйяпти

хотинлар, билдингми? Турмушининг оғирлигидан, одамга ўхшаб еб-ичолмаганидан, одамга ўхшаб кийинолмаганидан, хуллас, одамга ўхшаб яшаёлмаганидан ўт кўйяпти! Сенинг қорнинг тўқ, устинг бут, бошлиқларингнинг тўғрими-ноғўғрими гапини қулоқ қоқмай эшитасан-да, қўл остингдагиларга айнан такрорлайсан. Улар ҳам қулоқ қоқмай эшитишади. Ана, мен ҳаммадан ақллиман, деб юраверасан. Яна такрор айтаманки, ақлли бўлсанг, одам бўлсанг, энг аввал одамларга инсоний шароит яратиб бер. Сенинг вазифанг шу-ку!

Ойхон. Асосий вазифам — мамлакатга маҳсулот етказиб бериш!

Остон. Олдин одамларга етказиб бер ўша маҳсулотни! Мамлакат деганинг шу одамлар-ку!

Ойхон (чийиллаб). Ҳар қайсиси ўнтадан туғиб турса, қай бирига етказиб бераман?!

Остон. Ана, энди тўхта! Боя қулсиз, қулимсиз, дединг...

Ойхон. Шунинг қасдини оляпсизми?

Остон. Йўқ. Тўғри айтган эдинг. Ҳамма гапинг тўғри эди. Ҳақиқатан ҳам қул эдим. Чунки, сени яхши кўрардим. Яхши кўрганим учун ҳамма нарсангни кечирардим. Энди собиқ қулнинг гапига қулоқ сол. Ҳа-ҳа, собиқ қулнинг. Табрикласанг бўлади, танқидингдан етарли хулоса чиқариб, қуллик кишанидан халос бўлдим. Энди қулоқ сол. Боя айтдим, шу пайтгача ҳамма нарсангни, ҳамма гапингни кечириб келдим. Эҳтимол, бундан кейин ҳам кечирардим. Лекин иккита гапинг... (Бироз тўхтаб қолади.) Иккита гапингни кечиролмайман. Умуман кечириб бўлмайди бу гапларни...

Ойхон (киноя билан). Қайси гапим экан?

Остон. Биринчиси — тинчлигингни бузгани учун ўллолма азобда ётган аёлни айблаганинг...

Ойхон (ўша аччиқ билан). Хўш, иккинчиси?!

Остон. Қизишма. Айтяпман-ку. Иккинчиси — ўзинг аёл бўла туриб, аёлни туғмасин деганинг! Мен бу гапга тушунолмайман. Бу гапни аёл гапирётганига ишонмайман ҳам. Қандай қилиб ахир?! Аёлнинг энг асосий вазифаси — туғиш-ку! Одамни дунёга келтираётган зот — аёл-ку! Аёл туғмаса дунё тугайди-ку!

Ойхон. Туғмасин эмас, кўп туғмасин, дедим!

Остон. Нима фарқи бор?! Ердан гиёҳ униб чиқади. Табиий ҳолда. Фалон ердан бунча гиёҳ чиқсин, ортиқча чиқмасин, деб бўладими?! Аёл ҳам шундай. Биров фарзандга зор, биров серфарзанд... Лекин, барибир, аёл аёлни туғмасин дейиши... даҳшат! Жудаям даҳшат! Роберт Кеннедининг ўн битта боласи бор эди, биласанми?! «Аҳмоқ» капиталистининг! Мархумнинг орқасидан ёмон гапириб бўлмайди-ку... Хотинини қара! Сенларга ўхшаб, фигурам бузилмасин, туғмайман деб ўтирмаган! Туғаверган! Эҳтимол, туққани сари соғлиғи ҳам, фигураси ҳам тобора яхшиланиб боравергандир! Чунки, у — аёл! Аёлнинг асосий вазифаси эса... биласан. Бизнинг касалхонага яқинда бир қиз келди. Тошкентдан. Машхура деган. Аспирантурани тугатиб, атайлаб чекка касалхонага келибди. Бир яхши қиз, бир яхши қиз! Яқинда гаплашиб қолдим. Шаҳарда асаб касали билан оғриётган аёллар асосан фарзандсизлик ёки бир-икки фарзанд кўрганлар, дейди ўша қиз. Қон тўла алмашганда инсон бутунлай соғлом бўлади, дейди. Кам фарзанд кўриш — аёлга ҳам руҳан, ҳам жисмонан зарар, дейди. Ҳозир шаҳарлик аёллар кам туғишга ҳаракат қилишяпти-ю, бунинг асорати жуда ёмон бўлади, бу асорат ҳозир эмас, етмиш-саксон йилдан кейин ўзини кўрсатади, дейди. Лекин унда кеч бўлади, дейди. Кўрдингми?!

Ойхон. Кечирадилар, ўртоқ лектор! Бундан кейин бу номаъқулни емаймиз! Ҳар куни сиздан топшириқ олиб чиқиб кетамиз-да, шуни бажарамиз!

Остон. Шошма, ҳали гапимни тугатганим йўқ.

Ойхон. Шунақами? Ҳали тугамадими?..

Остон. Озгина қолди. Ҳозир тугатаман. Шу пайтгача мендан топшириқ олмагансан, бундан кейин ҳам умуман олмайсан. Сабаби... Энди... мен... кетаман...

Ойхон. А?

Остон. Ҳа, кетаман. Боя айтдим сабабини. Ўша иккита гапинг... кимлигингни кўрсатди-қўйди. Ё шу пайтгача бошқа одам қиёфасида юргансан, ё мен бошқа одамни кўриб юрганман, ё ... ишинг шунақа қилиб қўйган сени... Нима бўлсаям, ўша иккита гапни айтган, айта олган одам... Мен бундай одамни одам деёлмайман... Одам айтолмайди бундай гапни... Ким бўлишдан, қайси лавозимда ишлашдан қатъий назар... (Бироздан кейин.) Сени яхши кўрардим, биласан, эҳтимол, бундан кейин ҳам яхши кўрарман, бироқ энди сен билан туролмайман...

Ойхон унга анграйиб қолган.

(Бироздан кейин.) Энди, сўнги гапимга қулоқ сол. Амал қиласанми-йўқми, ўзинг биласан, лекин сени яхши кўрган, эҳтимол бундан кейин ҳам яхши кўрадиган, ўн йил ҳақиқий қулинг бўлиб яшаган одам сифатида маслаҳатим. Ариза ёзиб, ишдан бўша.

Ойхон (гаранг). А?!

Остон. Ариза ёз, дейман. Ишдан бўша. Ё ишингнинг ўзи ёмон — одамни тошбағир,

бунисиям майли-ку, ёвуз қилиб қўяркан, ё ўзинг амални кўтаролмас экансан. Ҳар ҳолда, шу иккисининг бири. Ўзинг биласан. Уйлаб кўр.

Иккаласи ҳам анчагача жим қолишади.

Хўп бўлмаса. Кетдим энди. Рози бўл...

Ойхон (ҳали ўзига келган эмас). А? Қаёққа?

Остон. Қаёққа бўларди...

Ойхон (довдираб). Шундай бемаҳалда-я?

Сукут.

Нима, ростдан кетяпсизми?

Остон. Ҳа.

Ойхон (ўзига гапиргандай). Бирданига-я? Ҳеч гапдан-ҳеч гап йўқ... Нима бўлди ўзи?

Остон. Қўй энди, ўзингни анқовликка солма...

Ойхон. Йўқ, ростдан... (Атрофига қарайди, нималарнидир эсламоқчи бўлади.)

Утирувдик... (Дастурхонга қараб.) Зиёфат... Кейин... нима бўлди?.. Жиндай жанжаллаш-дикми?..

Остон. Жанжаллашганимиз йўқ... Юзимиздан пардани олдик... Мен қулликдан халос бўлдим...

Ойхон. Қўйинг ўша гапни! Бир айтдим-қўйдим-да! Қизиқ устида. Қўйинг энди, ҳазиллашманг, Остон ака!

Остон. Ҳазиллашаётганим йўқ, Ойхон...

Ойхон. Ахир менинг аҳволим нима кечади? Шуни ўйладингизми?! Одамлар нима дейди? Область нима дейди?!

Остон. Ана, яна бошланди область?!

Ойхон. Кечиринг, Остон ака! Мени бу ҳолда ташлаб кетманг! Сизсиз қандай яшай-ман?! Майли, бир умр чўрингиз бўлай...

Остон. Мен сираям сени чўри қилмайман, Ойхон... Сираям... Сени малика деб била-ман... Шу пайтгачаям маликам деб бошимда кўтариб келдим...

Ойхон. Энди оёғингиз остига олиб тепкиланг!

Остон. Сираям-да! Мен одамман, Ойхон. Эркакман. Одам ҳеч қачон одамни, хусусан эркак аёлни оёғи остига олиб тепкиламайди. Одам бунинг учун яратилмаган...

Сукут.

Ойхон. Йўқ, мен ҳайронман. Кетаман деганингиз... ажралишамиз деганингизми?

Остон (бироздан кейин, оғир). Ҳа...

Ойхон (ўзича, елкасини қисиб). Ҳеч нарсадан ҳеч нарса⁴ йўғ-а? Бундай бир уришма-сак, жанжаллашмасак...

Остон. Ажралиш учун муштлашиш шартми?

Ойхон. Йўқ энди... Лекин барибир қизиқ-да... Бирдан... Томдан тараша тушгандай...

Остон «нимаям қилардик» маъносида елка қисади.

(Бироздан кейин.) Унда... Болалар нима бўлади?

Остон. Болалар барибир аямникида-ку. Мен билан тураверади. Одатда иккала-мизниям кам кўришарди. Энди мени кўпроқ кўрадиган бўлишади. Кўринг келса ўзинг ҳам бориб турарсан...

Ойхон. Йўқ, ростданми?

Остон. Нима?

Ойхон. Кетаётганингиз?

Остон. Ҳа...

Ойхон. Қизиқ... Шу туришда-я?

Остон. Ҳа...

Ойхон (яна у ёқ-бу ёққа аланглайди, нималарнидир эсламоқчи бўлади. Жилмайиб).

Айтгандай, бояги...

Остон. Нима?

Ойхон (жилмайиб, телефонга ишора қилади). Тунис...

Остон (маъюс жилмайиб). Ҳа-а...

Ойхон (яна телефонга ишора қилиб). Энди жирингламай қўйди-ку...

Остон (унинг муддаосини англамай). Ҳа.

Ойхон. Энди халақит бермас?

Остон (энди тушуниб). Ҳа-а... Йўқ, Ойхон... Энди гуноҳ бўлади...

Ойхон. Нега?

Остон. Айтадиган гапни айтиб қўйдим. Энди... бегонамиз ахир... Гуноҳ бўлади...

Ойхон (маъюс тортиб). Ҳа-а...

Сукут.

Остон. Хайр бўлмаса. Бояги гапимни ўйлаб кўр...

Ойхон. Қайси гапни?

Остон. Аризани...

Ойхон (англагани йўқ, ҳардамхаёл). Ҳа-ҳа...

Остон. Биламан, қийин бўлади сенга... Лекин начора... Чидайсан... Иродали аёлсан...

Ойхон (ҳамон ўша ҳардамхаёллик билан). Ҳа-ҳа...

Остон (унга бироз қараб тургач, куйлайди).

Таманнолар ўша-ўша, ифор-ифор,
Бахтиёрлик тамғаси бор ол ёноқда.
Лаблардаги табассуминг кибор-кибор,
Лекин булар бари сохта, бари сохта!

Қаҳқаҳангдан дарз тушади самоларга,
Етти ётдай юрагингга андух, армон!
Туғилгансан гўё фақат адоларга...
Лекин булар бари ёлғон, бари ёлғон!

Биламан-ку, ҳолинг сенинг кўп афтода,
Биламан-ку, ҳар бир кулгинг нимага тенг!
Ёлғон агар бўлмасайди бу дунёда,
Тўлиб-тўлиб йиғлар эдинг, йиғлар эдинг!

Қаён юрма — йўлларингда тураман мен,
Ёнлаб ўтай дейсан — ёнлаб ўтолмайсан!
Тутиб олай дейсан — қўлинг етмас лекин
Тутолмайсан, тутолмайсан, тутолмайсан!

Бир умрга тақдирингда яшайман-ку,
Отай дейсан улоқтириб, отолмайсан!
Бир мартаба йўқотдингми, энди мангу
Излайсан-у, тополмайсан, тополмайсан!

Гарчи сархуш кўринсанг ҳам сохта бахтдан,
Кўзларингда чўкиб ётар буюк қайғу.
На йиғлайсан, на куласан чин юракдан,
Муҳаббатнинг қасоси бу, қасоси бу!

Кўшиқ тугайди. Иккаласи бир-бирига қараганча туриб қолишади.

Ойхон (анчадан кейин оғир, зўрға). Ҳа-а...

Остон (анчадан кейин оғир, зўрға). Хайр...

Остон чиқиб кета бошлаганида, телефон яна кескин, узиб-узиб, тез-тез жиринглайди. Эр-хотин ҳайрон бўлиб, яна бир-бирига қараб қолишади. Телефон тўхтовсиз жиринглайверади. Ойхон Остонга «олинг» ишорасини қилади. Остон бош чайқайди. Ойхоннинг ўзи трубкани олишга мажбур бўлади.

Ойхон (трубкага хомуш, ҳафсаласиз, жаҳл билан). Алло? Алло! А? (Авзойи бирдан ўзгаради. Юзига беихтиёр жиндай табассум югуради.) Салом алайкум! Ҳа! Яхши...

Остон чиқиб кета бошлайди.

(Остонга.) Шошманг! (Трубкага ишора қилади.) Тунис! (Трубкага.) А? Эримга гапиряман. Ҳа, эрим уйда. (Жилмайиб.) Гаплашасизми? Нега? Қўрқманг, энди у менинг эрим эмас... Мени ташлаб кетяпти... Шунинг учун ҳам олдида сиз билан бемалол гаплашяман-да... Нега ишхонага эмас, уйга кўнғироқ қиялсиз? Вақти тўғри келмайди? Мастман? Ёзувчиларнинг иши мастлик экан-да фақат, а? Бўлмаса, гап бундай. Телефон қилганингиз учун раҳмат. Кўнглим кўтарилди. Аёлнинг кўнглини биласиз-ку. Энди бошқа безовта қилманг. Хайр, юртга эсон-омон қайтиб келинг! (Трубкани кескин қўяди. Остонга.) Бояги телефон ҳақиқатан ҳам Тунисдан экан. Битта ёзувчи. Тунисда ижодий командировкада экан. Бултур бирга дам олувдик. Ишқибозлик қилган. Лекин, ишонасизми-йўқми, боя унга айтган гапим гап...

Остон. Менга қизиғи йўқ, Ойхон...

Ойхон (бирдан қизишиб). Нега қизиғи бўлмас экан?! Қанақа эркаксиз ўзи? Энди ташлаб кетаётган бўлсангиз ҳам, шу пайтгача хотинингиз эдим-ку! Хотинингизнинг хулқи қизиқтирмайдими?!

Остон. Қизиқтирган. Лекин сенга ишонганман. Ҳар доим. Бояги гапимниям эсингдан чиқар.

Ойхон. Қайси гапингизни?

Остон. Бояги... Айтдим-ку... Холматнинг гапини... Шунчаки, элнинг оғзига элак тутиб бўлмаганидан... Бўлмаса, сен айтган ишни қилиш қўлимдан келмасмиди?! Келарди,

жудаям келарди! Лекин сенга ишонардим. Жуда қаттиқ. Узимга ишонгандай! Неғалигини, бу ишонч қандай туғилганлигини билмасдим-у, ишонардим!

Ойхон. Шунисигаям шукр. (Жилмайиб.) Лекин энди бу ёғига кафолат беролмайман...

Остон. Билганингни қил! (Чиқиб кетади.)

Ойхон (орқасидан қараб қолади. Анчадан кейин, беҳол). Президент... кетди... (Маъюс жилмаяди.) Тунис президенти... (Сукут.) Президент кетди, Тунис президентсиз қолди... (Сукут.) Энди нима қиламиз?... (Ором курсига бориб, нигоҳини узоққа қадаб ўтиради. Кўзидан шашқатор ёш оқади. Куйлайди.)

Жунжикиб борар одам,
Ҳарорат қайда қолди?
Бағрида аллалаган
Фароғат қайда қолди?

Муҳаббатдан қулф урган,
Атир бўйин уфурган,
Уйни гуллатиб турган
Тароват қайда қолди?

Кетди турмуш мароми,
Кетди дилнинг ороми,
Синди ҳаловат жоми,
Саодат қайда қолди?

Майдай тошиб ўйнаган,
Ҳолимизга қўймаган,
Ҳали асло тўймаган
Муҳаббат қайда қолди?

Кўшиқ тугайди, лекин кўз ёши тугамайди. Деворнинг бир нуқтаси ёришиб, Остон пайдо бўлади.

Остон (куйлайди).

Йиғлама, жоним, жоним, йиғлама,
Уртама хонумоним, йиғлама!

Дардингни олардим, вале ҳатто
Йўқ тасалли имконим, йиғлама!

Ойдин висолинг насиб этмади,
Тундан қаро ҳижроним, йиғлама!

Бировлар кўнглини вайрон этиб,
Энди кўнгли вайроним, йиғлама!

Гулдаин лов-лов ёнмоқ ўрнига
Рангинаси сомоним, йиғлама!

Қурбон сўрар ахир ҳар бир замон,
Эй, толиби замоним, йиғлама!

Остоним дунёда юрсин десанг,
Йиғламагил, Ойхоним, йиғлама!

(Ғойиб бўлади.)

Ойхон (анчадан кейин). Раҳмат... (Яна сукут.) Нима бўлди ўзи? Тушимми, ўнгимми? Наҳотки кетгани рост бўлса? Бирданнга-я? Томдан тараша тушгандай? (Утган гапни эслай бошлайди.) Шод-хандон кутиб олди... Утирдик... Ётдик... Йўқ, ётмадик... (Телефонга қараб, маъюс жилмаяди.) Қоработир қўймади... Кейин... (Бирдан жонланиб.) Ҳа! Анави? ўзига ўт қўйган хотин! Ҳаммаси шундан бошланди! «Иккита гапингни кечиролмайман», деди... Ҳа... (Узоқ жим қолади.) Кейин нима деди? Ариза ёз, деди... Ариза ёз, деди... Ариза ёз, деди... (Урнидан туриб, у ёқ-бу ёққа юради.) Ариза... Ариза... Ариза... (Кескин ҳаракат билан китоб жавони ғаладонидан қоғоз-қалам олади, столнинг бир четини тюзалаб, ўтиради. Уйга чўмади.) Нима деб ёзаман? Нима деб? (Бирдан қичқириб юборади.) Нима деб ёзаман, Остон ака?

Яна деворнинг ўша нуқтаси ёришиб, Остон пайдо бўлади. У Ойхонга қараб эмас, тўғрига қараб туради. Ойхоннинг нигоҳи ҳам унга эмас, тўғрига йўналган. Лекин Остонни кўриб турибди.

Остон (ўша туришида). «Бу вазифам туфайли инсонлик хусусиятларимдан ажралиб қоляпман, шунинг учун бундан буён бу вазифада ишламайман», деб ёз...

Ойхон (у ҳам шу туришида). Йўғ-эй, бундай деб ёзиб бўлмайди...

Остон. Бўлмаса, мен инсон сифатида бу вазифага лойиқ эмасман, деб ёз...

Ойхон. Бундай деб ҳам ёзиб бўлмайди...

Остон. Нега? Нима, нотўғрими?

Ойхон. Йўқ, тўғри. Гапингиз тўғри. Лекин аризани бундай деб ёзиб бўлмайди-да... Ариза ёзишнинг ҳам ўзига яраша тартиб-қоида бор. Айниқса бизнинг ишда...

Остон. Нима, сенинг ишингда тўғри гапни айтиш мумкин эмасми?

Ойхон. Йўқ, ундай деярганим йўқ... Тўғри гапни айтиш керак албатта. Лекин, йўлини қилиб, одоби билан...

Остон. Йўлини қиламиз, одоб сақлаймиз, деб, шу кулфатларга йўлиқаётганимиз йўқми? Оғир ботса ҳам, одобсизлик бўлиб туюлса ҳам, тўғри гапни тўппа-тўғри айтаре-риш керак эмасми ахир?! Ошкоралик замони деб нимани айтаяпсизлар ўзи?!

Ойхон (ўйга чўмади). Гапингиз тўғри...

Остон ғойиб бўлади.

(Бироздан кейин.) Йўқ, барибир бундай деб ёзиб бўлмайди... Бўлмайди! (Бироздан кейин.) «Соғлигим ёмонлашгани туфайли...» деб ёзаман! (Яна ўйга чўмади.) Йўқ, қўйишмайди... Қўйишмайди! Нима қилсам экан?. (Ўйга чўмади. Анчадан кейин ўрнидан сакраб туради-да, телефон олдига бориб, номер тиради.) Алло?! Касалхонами? Акбар Саидович қани? Чақиринг! Мен Розиковаман! Акбар Саидович! Нима бўлди? Омон қоладими, йўқми? Ҳаракат қилинг, жо-он, Акбар Саидович! Илтимос! Эрталаб ўзим бораман! Кечирим сўрайман ўша аёлдан! Йўқ-йўқ, ўзимман! Ҳайрон бўляпсизми? Ҳайрон бўлманг! Ўша аёлнинг шу ҳолга тушишига мен айбдорман! Ҳа, мен, фақат мен айбдорман! Эрталаб бораман! Қўйинг, бошқа савол берманг, илтимос! (Трубкани қўяди. Кўзи тўла ёш.) Ҳа, ўша аёлнинг шу кунга тушишига фақат мен айбдорман! Мен айбдорман, Остон ака, эшитаяпсизми?!)

Бояги жойда Остон пайдо бўлади.

Остон (яна унга эмас, тўғрига қараган кўйи). Ҳа, эшитаяпман...

Ойхон (у ҳам Остонга эмас, тўғрига қараган кўйи). Шукр... (Кўзи тўла, ёш, куйлайди.)

Ҳазор-ҳазор қуллуқ, омон бўлинг сиз!

Дардимга доимо дармон бўлинг сиз!

Остон. Не-не синоатлар сундирилмаган
Оташ муҳаббатга ҳайрон бўлинг сиз!

Ойхон. Мен чўрингиз бўлай, сиз бегим бўлинг,
Мен тупроқ бўлайин, осмон бўлинг сиз!

Остон. Асло нам қўнмасин кипригингизга,
Яшнаган гулзору хандон бўлинг сиз!

Ойхон. Сиз томон талпинай дарё мисоли,
Бағрингизга олинг, уммон бўлинг сиз!

Остон. Майли, уммон бўлай, майлига — осмон,
Унда чарақлаган Ойхон бўлинг сиз!

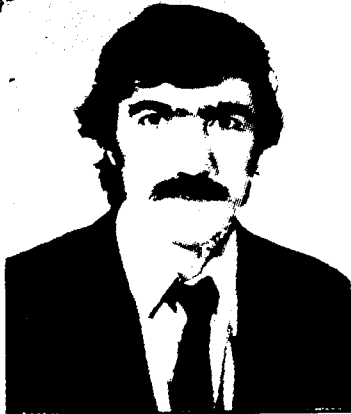
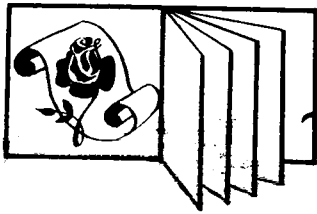
Ойхон. Асли азалдан ҳам Ойхонингизман,
Шу Ойхонингизга Остон бўлинг сиз!

Остон. Омон бўлинг сиз, омон бўлинг сиз!

Ойхон. Мен чўрингиз бўлай, сиз бегим бўлинг,
Мен тупроқ бўлайин, осмон бўлинг сиз!

Остон. Омон бўлинг сиз, омон бўлинг сиз! (Ғойиб бўлади.)

Ойхон Остон ака! Остон ака! Президентим! (Ҳўнграб йиғлайди.)

Шукур Курбон

СЎЗ ЙЎЛИ

Тарихий дoston

Турк улуси фасихлариға ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар... Умид улким, бу фақирни хайр дуоси била ёд қилғайлар ва руҳимни анинг била шод қилғайлар.

Алишер Навоий

МУҚАДДИМА

Мен ярим кечада уйғониб кетдим,
Юлдузли самога боқдим ногаҳон.
Бир гап бўлишини тасаввур этдим,
Қучди борлиғимни ҳайрат-ҳаяжон.
Замон олимлари қилган талқинлар
Ажиб шиддат билан ёдимга тушди,
Ки фалак саҳнида кезган тўлқинлар
Ёзармиш кўксига сўз ва товушни.
Аждодлар овозин эшитмак бахти
Ҳар қандай авлодга насиба бўлмас.
Шунда само қаттиқ қасирлаб кетди,
Чақмоқ чақди, бирдан ёришди осмон.
Ҳатто тирноққача ҳаяжон етди,
Навоий товшини эшитдим шу он...

Биринчи қўшиқ

...Бир ёнда Шерозий, Деҳлавий — бир ён,
Низомий, Жомийлар чўкканмиш қатор.
Форсий байтлар янграб устма-уст шоён,
Навоийни афсун этганмиш такрор.
Хаёл босиб, такрор, ўлтирганмиш жим,
Кўзларини юмиб, тебраниб хиёл.
Юрагида кечган ҳаяжон мавжли —
Оқимда юлқинган сув ўти мисол.
Шеър ўқилгач, унга эшитгувчидан

Муносиб бир баҳо, бир калом фарздир,
 Ки дарак берсин у меҳр кучидан,
 Лутф гулшанидан бўлсин бир назр.
 Навоий-чи? Бир сўз айта олмасдан,
 Хижолат тортармиш устодлар аро.
 Сезармиш ва лекин... ҳеч босилмасдан
 Оғзидан қон оқар эмиш қоп-қаро.
 Ғўлдирармиш холос, сўз айтай деса,
 Бўғзига тиқилган эмиш аччиқ «оҳ».
 Тўрт ёнга боқармиш беҳолу бесар,
 Тили кесилганин англармиш ногоҳ.
 «Фарёд!» — деб ташқари чиқармиш шу он,
 Улуғлар даврасин тарк этиб буткул.
 Йўлиққанмиш унга бир тўп оломон,
 Бир тўп тили кесик, дудуқ ва маълул.
 Бир-бирига имо-ишора бирла
 Англатар эмишлар гап-сўзларини.
 Имо-ишора-ла айтилмиш шеърлар,
 Маъқуллармиш шундоқ бири-бирини.
 Лекин билмасмишлар оғизларидан
 Сизаётган қонни, билишсалар ҳам,
 Парво қилмасмишлар, юз-кўзларидан —
 Девоналик аксин топганмиш тамом.
 Атрофни ўраган эл-улус ҳайрон,
 Тушуна олмасдан улар аҳволин...
 Қафасдаги қушдек қийналармиш жон,
 Ҳеч ким ҳис қилмасмиш кўнгил малолин.

* * *

Забони форсий бир гулшану дилдор,
 Кўҳна ва қаровсиз боғми — туркий тил?!
 У бир водиймидир — кенг ва баҳравор,
 Туман ичра қолган тоғми — туркий тил?!
 Парвариш айламак, яшнатмак — савоб —
 Кўҳна ва қаровсиз боғ бўлса агар.
 Тоғ бошини очмоқ — эзгулик ҳисоб,
 Туман ичра қолган тоғ бўлса агар.
 Англар буни — кимки илкида қалам;
 Сўзни экса бўлур бамисоли гул.
 Сўз аланга олса — ёришар олам,
 Сўз қадам ташласа — очилади йўл..

* * *

Қон томирлар қатори эмас,
 Шоир юрагини қоплаган нақш —
 «Муҳокаматул-луғатайн»нинг
 Мунаввар чизгилари.
 Унда форсий, туркий забонлар
 Айлайдилар ўзаро муросасиз баҳс.
 Маъно, шакл, оҳанг, деган унсурлар
 Ўртага ташлашар ўз фикрларин —
 Эл-улус ҳақида, ҳаёт ҳақида.
 Қон томирлар гупирар, жўшар,
 Тупроқ остидаги илдизга ўхшар...

Ташқарида форсий назм сурарди ҳукм...
 Кейинга қолдирилди «Муҳокаматул-
 луғатайн» асарин ёзмоқ.

«Муҳокаматул-луғатайн» чизгиларидан

...Туркнинг улуғдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт (форсий) тилидан баҳраманддирлар. Андоқким, ўз хурд (аҳвол)ига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат

ва балоғат била ҳам тақаллум қилурлар. Хатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар. Аммо сорт улусининг арзоли (пасткаши)дан ашрофи (шарафли кишилари)гача ва омийси (нодони)дан донишмандигача ҳеч қайси(си) турк (эски ўзбек) тили била тақаллум қила олмаслар ва тақаллум қилгоннинг маънисини ҳам билмаслар. Агар юздин, балки мингдин бири бу тилни ўрганиб сўз айтса ҳам, ҳар киши эшитса билур ва анинг сорт эканин фаҳм қилур ва ул мутақаллум (сўзловчи) ўз тили била ўз расволиғига ўзи иқроп қилгондекдур.

Ўйлар

Туман ичра қолган тоғдан янгради
Ваҳийдек дилрабо «Оразин ёпқач...»
Чексизликлар томон ҳайрон қаради
Аҳли маъни — кўпдан янги завққа оч.
Ҳолбуки, кесакдан чиқмагани ўт,
Ҳолбуки, бу тилда сўйларди ҳамма.
Минг йиллик оҳанглар байтларида бут
Лутфий ғазаллари янграрди ҳамон.

Туркий тил остида гавҳардай лазиз
«Очмағай эрдинг...» ҳам яралди шундай.
Ажам шуароси этгач буни ҳис,
Талотўм бошланди назмий очунда.
Шу лаҳза лутф этди ҳазрати Маҳдум,¹
Лутфким, боғлади унга татаббуъ.
Туман ичра қолган тоғ қалдиради,
Садосига зўр акс-садо эди бу.

* * *

Шоир бўлиб қўлга қалам олдингми,²
Бўлсин мухлисларинг, хайрихоҳларинг.
Кўнгиш қоғозига битиб отингни,
Ёд этсин шеърларинг, чеккан «оҳ»ларинг.
Аммо осон эмас эришмак бунга,
Ҳазрати она тил — ҳакамдир олий.
Лозим — ҳисоб бермак ҳар лаҳза унга —
Яшамоғинг лозим — гуноҳдан холи.

Ёзган-чизганларинг ҳали ёр англаб,
Уртанган чоғингда, кўксингда ғусса,
Асарларинг дўст-ёр бир жойга жамлаб,
Нетарсан, улардан бир девон тузса
Ва келтириб сенга этишса инъом —
Тириклик дардлари бошингдан ошиб,
Жонинг ҳалқумингга келган бир айём.
Севинчлардан кўкка етмасми бошинг,
Кўзларингдан ногоҳ оқмасми ёшлар?!
(Ҳолбуки, атрофда шуҳрат талашиб,
Қирпичоқ бўлганча шоирлар яшар.
Эътиқоду имон уларга бир пул,
Муқаддас ҳеч нима қолмаган гўё.
Кўнгилда тикану чаккаларда гул,
Шеър деб битганлари қип-қизил рўё.
Азамат ва гўзал, жавон шоирлар
Муҳаббат боғларлар на тил, на элга.
Кўпроқ нафсларининг ғамини ерлар;
Мевасиз дарахтдан учгандек ғиз-ғиз
Ўлик барглар ғужғон уриб сарсари,
Китоб битиклашар ялтироқ, семиз
Қимматбаҳо, қалин муқовалари...)

¹ 1. Ҳазрати Маҳдум — Абдураҳмон Жомий.

² 1. Бу ерда навқирон Навоий кечинмалари берилмоқда.

Туман ичра қолган тоғнинг энг юксак,
Энг дилбар чўққисин очилгани — шу.
Кўҳна ва қаровсиз боғ туйган ғусса —
Кимсасизлик дардин сочилгани — шу.

Навоий товшини эшитдим шу он

«Ҳар куни яна бир ишқ иладур афсона,
Ҳар тун яна бир шамъгадур парвона,
Иш анга жунун, манзил анга майхона,
Девон ясамоқни не билур девона?!..»

Иккинчи қўшиқ

...Кўнгли гумиради, таомга йўқ ҳуш,
Ҳафтаким бир ёмон ҳолсизлик сезар.
Жону жаҳонидан изтироб сизар,
Хаёлидан кетмас ўша машъум туш...
«Қон — ёруғлик!» — деяр ўзига-ўзи,
«Қон — ёруғлик!» — деяр инграб пайдар-пай.
Тушдай кўринади ҳаёт кўзига,
Туши туюлар гоҳ бехосиятдай.

Уйлар

Даҳанаки жанглар учун ҳамма ер ўнғай,
Катта майдон керак аммо катта курашга.
Байту ғазал тўқимоққа ҳамма уринғай,
Бироқ «Хамса» яратмак, ў!
Тамоман бошқа!...
Шоирликдан улуғроқ бир меҳнат бор, завқ бор:
Шеърнинг кенлигида, чексизлигида.
Инсон ўзин қайта бошдан билмоғи даркор:
Ҳаётнинг паст-баландида, тенгсизлигида.
Билмоқ тугал она халқни, она ўтмишни,
Юрагига қулоқ тутиб, томирин ушлаб.
Кўз ўнгингдан замонларнинг илдам ўтишин —
Шамолларга қиёс этмак, кўнгилни хушлаб.
Ё шоҳ бўлиб, қаландардек кезмак дарбадар.
Қалбга чуқур кириб бормоқ,
Дард сари етмоқ,
Ўздан, кўздан, сўз мулкидан кетмоқлик бадар
Ва бир мажоз гулшанида тополмай ўзни,
Ҳайрат ичра тошдай қотмоқ айни субҳидам.
Ўзингга ҳам ўзгаларга тиламак тўзим,
Мўъжизавий кудрат туйиб ногоҳ руҳингда.

Алишер Навоий ҳаётини ўранишга, қаламига мансуб асарлар мағзини чақишга уриниш ўзини ўзбекман, деб билган ҳар бир кишининг муқаддас бурчидир.

Шоир кўзлаган ва етиб борган манзил шунчалар юксакки, ҳайрат нигоҳимиз у босган ҳар бир изда асрлаб михланиб қолади. Лекин хаёл ҳамиша илдам — Навоий ўтган йўлларга ҳавас қиламиз. Шу билан бирга улўғ алломанинг ҳам шоир, ҳам мутафаккир, ҳам арбоб сифатида бир-варакай сонсиз-саноқсиз йўллардан юрганлигини кўраемиз. Бобоси ортидан эргашган набирадек, бенихтиёр унга сари интиламиз. Қайси биридан бормайлик, у, бизни олдинда хушнуд қаршилайди.

Мени йиллар давомида ҳазратнинг она тилимиз мавқеи ҳамда равнақи учун олиб борган курашлари ҳаяжонлантирди. Шоирнинг сўз йўлидан таъсирланиб яшадим. Унинг вафотидан икки ойча бурун жумодил аввал ойи, чоршанба куни, 905 ҳижрий йилда ёзиб битирган «Мўҳокаматул-луғатайн», яъни, «Икки тил мўҳокамаси» рисоласи нафақат ўзбек халқининг, балки барча туркий халқларнинг маънавият олами сари ташланган улкан қадам бўлди. Туркий тилли шеър аҳлини ўз тилларида қалам тебратишга даъват этди.

Бутун бир халқ адабий тилига асос солишдек буюк юмушни — жаҳоннинг санокли даҳоларигина амалга оширганлиги ҳам алоҳида эътиборни талаб қилади. Хусусан, ҳазрат Навоий ҳаётидаги бу нуқта италиялик буюк шоир Данте Алигъери тақдирида ҳам муҳим аҳамият касб этган: у ҳам

Туман ичра қолган тоғнинг,
Ҳамманинг —
Қошида келиндай, юзини очмоқ,
Очмоқ — эшикларин улус учун кенг
Кўҳна ва қаровсиз боғнинг ўшандоқ.

«Фарҳод ва Ширин» ҳикматларидан

Фақат баркамоллар севмоқ-севилмоқ —
Хуқуқига эга ёруғ жаҳонда.
Фақат севги қодир — безовта, бедоғ —
Энг ёруғ дардларни жўштирар қонда.
Фақат севишганлар ҳаммиша ёлғиз,
Минг йилда дунёга бир карра келур.
Севмаганлар ожиз, Ёсуман — ожиз,
Гарчанд на инсофни, на орни билур:
Осилишар ушшоқ оёқларига,
Қанотларин юлар майда-майдалаб
Сиртмоқ-дор солурлар томоқларига...
Ўлдирмак истарлар итдай хор айлаб!..
Севишганлар ўлмас, маҳқумдир улар,
Адолатга ташна кўнгиллар кўпдир,
Садоқатга ташна кўнгиллар кўпдир,
Ҳақиқатга ташна кўнгиллар кўпдир...
«Баҳрун-нажот» ётар лаблари куйиб,
Тош деворлар тўсган «Наҳрун-ҳаёт»ни.
Асрлар қудратин юракда туйиб,
Соёсида ётиб бўлмас саботнинг.
Чидам кўлмагидан бўлмайдим ичиб,
Тоқат мевалари ғўр ҳамда аччиқ.
Мухаббатдан бўлса юракда кучинг,
Қаён жаҳд айласанг, сенга йўл очик.

«Лайли ва Мажнун» ҳикматларидан

Ҳукмдорлик ўзга, ошиқлик ўзга —
Бир осмон остида бўлса-да мавжуд.
Яшаш қонунлари кўринмас кўзга,
Кўринар юракда ёнаётган ўт.
Ўшанинг тафтида қоврилиб-куйиб,
Тоғ-тошларда кезар бир жуфт улуг зот.
Улар бадном бўлган — бир-бирин суйиб,
Улар бадном этган жаҳонни, ҳайҳот!
Тил билган кишилар ҳеч не тушунмас,
Тил билмас ҳайвонлар, қушлар дўст-ёрон.
Сўйлашмоқ истарлар — тикилар нафас,
Куйламоқ истарлар — оҳанг йўқ бирон.
Бироқ, қалбларида пайдо ҳар бир сўз
Янграр кечаётган кун ва тунларда.
Янграр даврларни қолдириб унсиз,
Огоҳ этиб — ўлмас, гўзал мунглардан.

ҳаёти охираганда, бутун умр ўйлаб юргани — итальян тили мавқеи ҳимоя қилинган ва шарафланган «Базм» ҳамда «Халқ сўзлашув тили ҳақида» рисоаларини (1304—1321) ёзди. [Улар шорининг хасталиги туфайли тугалланмади].

Савол туғилади: нега даҳолар шундай йўлдан бордилар? Она тил тўғрисидаги гапларини эртароқ ёзишсалар бўлмасмиди! Ҳар икки улўғни қийнаган нарса нима эди! Нега улар ҳар икки тилда ёзган асарлари моҳиятини «базм»га тенглаштирдилар!

Бизнингча, бу даҳоларни ҳаяжонга солган нарса — юқори доиранинг бир тилга кўпроқ эътибор бериб, иккинчи бир тилга паст назар билан қараши эди. Шунингдек, Данте асос-ўзаги бир бўлган лотин тилларидан ажралиб чиқиб, халқ истеъмолига кириб келган, қўлай итальян тили учун қайғурган бўлса, Навоий ардоқлаган тил, ўзининг таъбири бўйича, Нуҳ пайғамбарнинг уч ўғлидан бири — Ёфас ўғлоникидир. Бу тил, оға-инилари — Сом ва Ҳомларнинг форс ва ҳинд тилларига қариндошдирлар. Демак, мавқеи жиҳатидан ҳам баробардирлар.

Ана шу гаплар ушбу дostonнинг ёзилишига тўртки бўлди.

Бу ёруғ оламда етти ранг мавжуд,
 Етти рангда порлаб кечади кунлар.
 Ё кўзинг очади бу ранглар мавжи
 Ва ё кўр қилади жўшиб сарбасар.
 Бордир ҳар бирининг ўз ҳурлиқоси,
 Қўлда май, лабида кулги — бир чечак.
 Сени афсун этмак — чин муддаоси,
 Ажиб сархушликда онларинг кечар.
 Ровий кириб келар ҳар бирига жим,
 Кўрган-билганидан сўйлайди қисса.
 Сени ҳушёрликка чорлайди доим,
 Тарк этмасин, дея кўнглингни ғусса.
 Шу ғусса уйғотар сени ҳар сафар,
 Шу ғусса етаклар дилоромингга.
 Шу ғусса кўксингни илондай чақар,
 Ёр аксин чекиб май тўла жомингга.
 Томчи қўймай уни сипқорсанг, ёнсанг,
 Мақсад-манзилингга етурсан бир кун.
 Беқиёс мазмун касб этар етти ранг,
 Етмиш рангда порлар дунё — сен учун.
 Сипқормасанг, умринг ўтар беҳуда,
 Бебош тўлқин сингиб битгандек кумга.
 Хурилиқо сени ғафлатга ундар,
 Хурилиқо шафқат қилмас ҳеч кимга.

Нақл

Ҳирот аҳли аро бир ножойиз сўз
 Оралаб қолибди ногаҳон шундоқ:
 Эмиш, мир Алишер бешарму беюз,
 Қамалиб олганча ҳужрасига, воҳ,
 Ўз шаънин ўйламай, ўйламай Султон —
 Абулғозий шаънин, гуноҳи азим —
 Айш-ишрат-ла машғул яшармиш пинҳон.
 Илло, кўчасидан ўтгувчи ҳар ким
 Воқиф бўлар эмиш бу сирдан альён.
 Ки гўзаллар сўзи, қичиқ кулгиси,
 Созандалар куйи, сармаст хониши.
 Эшитилар эмиш кеча-кундузи..
 «Амир ал-калом»га не бўлди, ё раб!
 Эътиқоду имон бир ёқда қолиб,
 Беш-тўрт кунлик айшни қолдими ўйлаб.
 Бақодан фонийлик келдими қолиб?..
 Бошқалар у ёқда турсин, ҳаттоки,
 Шоҳни-да инсофга чорлаб бу кўйда
 Шеърлар битган эди бағрини ёқиб,
 Ҳазрат бу кўчага кирди не ўйда?!..
 Бекор қимирламас дарахтнинг учи,
 Эл-улус билмасдан бирор сўз демас.
 Шундай айёмда дўст керак дўст учун;
 Лекин кўрмай-нетмай инсофдан эмас.
 Бу гапга ишониб бўлмас ҳеч маҳал,
 Дўст-ёридан, ахир, душмани кўпдир,
 Султон Абулғозий — Бойқаронинг ҳам.
 Сирли дунё учун аёндир бу сир.
 ...Ўзгартириб энгил-бошин, қаландар —
 Сувратида йўлга тушган ким бўлди?
 Жулдур кийимда ҳам султон султондир,
 Кўриб, лол қолмаган одам кам бўлди.
 Ростдан-да, Навоий кейинги кунлар
 Макон тутган ҳужра «гавжум» эди хўп.
 Дилрабо оҳанглар, ёқимли унлар
 Тишга чашма янглиғ оқарди сизиб.
 Ясовул чорланди саройдан дарҳол

Бостириб кирилди хужрага шитоб.
Кўзлар ҳайрат ичра қотдилар, не ҳол?!
Шоир ўлтирарди бир ўзи шу тоб!
«Сабъаи сайёр»нинг тайёр байтларин
Ўқимоқда эди чиқариб овоз.
Ҳикматлар оҳангга чулғаниб сарин,
Оҳанглар жон билан бўлиб сарафроз,
Бир сеҳр тўлдирган экан хужрани.
Султон ўз хатосин англаб хотиржам,
Орқага қайтарди бирдан ҳаммани,
Буюк хаёл бехос бўлинмади ҳам.

«Садди Искандарий» ҳикматларидан

Кўринг Искандарни, ердан чикса ҳам,
Қошида осмондан тушганлар мулзам.
Тож-тахтли, мол-мулкли подшо бўлса ҳам,
Яшар гадолардай эркин ва хуррам.
Дунё илмлари мағзини чақиб,
Жаҳд этар дунёвий аламлар ҳаққи.
Юрт кезиб, олислаб кетгани сари,
Кўринг, ўз элига, тупроққа яқин.
Қутланг адолат-ла олди жаҳонни,
Разолат қорайтиб томирда қонни,
Юракка басма-бас куйганда заҳар,
Қутланг ўз давридан юксак бу жонни!
Таъзим қилинг унга, қаршисида тиз
Чўкинг, мустаҳкам ғов қурдирди жўшиб,
Ватанини яксон қилмоқчи бўлган
Яъжуж-маъжужларнинг йўлини тўсиб.

Учинчи кўшиқ

Кўҳна ҳарбий санъатни эшитганмисиз?
«Боргоҳ» деган жойдан бошқарилар жанг,
Олdda борар «манглай» аталган кўшин,
«Буронгар» — ўнг ёқдан,
«Жувонгар» — чапдан,
«Илғор» — энг олдинда, сафдан узилиб
Борар билмоқ учун душман равишин.

Ҳарбга оид ҳеч гап йўқдек ижодда,
Лекин қон тўкилмас, тўкилар илҳом,
Машаққат тўкилар, тўкилар ҳайрат
Ва майдонга тушар она халқ сўзи.
«Буронгар», «жувонгар» — сайланди шеърлар,
«Манглай» — «Хамса» бошлаб борди сафларни.
«Илғорми?!»..
«Илғор, бу — «Девони Фоний»,
Борди энг олдинда сафдан узилиб.

* * *

Бировнинг тилида сўз айтмоқ қийин,
Осонмидир шеър айтмоқ?
Бировнинг тилида дард изҳор этмоқ
Ва шарҳламоқ давр муаммоларин —
Биров тутган чироқ ёруғлигида
Ўз кўчанга кириб бормоқ билан тенг.
Биров кўчасидан ўз ўйинг топмоқ
Ва яна ҳам чуқурлаштирсак,
Кириб бориб биров уйига,
Ўз оиланг ахтармоқдай гап —
Ўзганинг тилида дард изҳор этмоқ.
Бироқ шундай мушкул бир ишни

Уддаламоқ лозим эди шоирга —
Алишер Навоийга.
Негаким шу тилда эди илм-фан,
Китобат ва санъат эди шу тилда,
Форсий алфоз ила сўйлашар эди
Ён-атрофда навқирон авлод.
Аҳли маъни аро муқтадир даҳо
Ва саройда амир
Қололмасди четда — ҳаётдан.

«Муҳокаматул-луғатайн» чизгиларидан

Керак эрдиким бу халқ орасидин пайдо бўлгон табъ аҳли, салоҳият ва табъларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолға худ (албатта) йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштабълари мажмуи (гуруҳи) сорт (форсий) тили била назм айтқайлар ва билкулл (мутлақо) турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар ва айтсалар ҳам, сорт турк тили била назм айтқондай фасих (чиройли) турклар қошида ўқий ва ўтқара олмағайлар ва ўқисалар ҳар лафзлариға юз айб топилғай ва ҳар таркиба (жумла)ларига юз эътироз ворид бўлур.

...Ва замон ва расм ақли тариқиндин чикмоғни муносиб кўрмас ва бу навъ била қолур.

Ўйлар

Ҳар сўз бамисоли ловуллаган чўғ,
Ҳар кўнгил — дардлардан қовжираган хас.
Кифоя уларга бир учқун гоҳо,
Ўт олади юрак ҳар нафас.
Чўғ қанча равшандир — кўнгиллар равшан,
Лекин «Қуръон»даги сўзни ишлатмоқ
Мусулмон қавмига охират савоб.
Сўзни халқ яратур, шоирлар эмас,
Мақсад — шу эл учун қоврилиш, ёниш,
Майда ниятлардан бутунлай тониш.
Дунёда бирон-бир маъно қолурми
Ё туйғу қолурми бебаён, мубҳам,
Ҳар икки тил келса агар бақамти?!
Лекин она тилда шеър айтмоқ — байрам,
Икки жаҳон тахти бахтидан афзал.
Она тарих сени қўллайди мудом,
Келажак қўллайди, қўллайди тугал.
Демакчи сўзларинг англар, ҳис қилар
Кўчаларда ётган кесак ҳам, тош ҳам.
Ғуссадан гапирсанг мунғаяр улар,
Шодликдан гапирсанг қувонар хуррам.

Тўртинчи қўшиқ

Туман ичра қолган тоғ,
Гумон ичра қолган тоғ,
Эридими ниҳоят
Кўксингдаги асрий доғ?!

Кўҳна ва қаровсиз боғ,
Худо юз ўгирган боғ,
Оёғини уздими
Қучоғиндан қузғун-зоғ?!

* * *
Мир Алишер чеккан ранжу саъй боис,
Туркий шеър қаддини кўрсатди охир
Ва юзага чиқди бу тилда бир сўз —
Қолдирган қанчалаб нуқтадон шоир.
Агарчи номлари қолмади, қолди—
Қаламига мансуб ягона байт ҳам.
Юраклар тўридан мангу жой олди
Тақдирига шукрона айта.

Нақл

Нон ушоғи — нон, дерлар,
Тилнинг бир сўзи ҳам — тил.
Не босқин, не тўсқиндан
Сақлаб келган уни эл.
Ким этур сўзни увол,
Хор бўлур, абгор бўлур.
Қолур юрт назаридан,
Бадномларга ёд бўлур.
Шоир эса гарчи ул,
Оғир — бундан гуноҳи:
Уни сира тинч қўймас
Аждодларнинг арвоҳи.
Бироқ Мирзо Алибек
Таъб ва фаҳми тобида,
Ягона йигит эрди
Сухандонлик бобида.
Зиҳни диққат маони —
Нукудидан бир ғани (Н. — бойлик)
Ва таъби бу янглиғ кўп
Таърифлардан мустағни. (М. — эҳтиёжсиз)
Саромади замона (С. — илғор)
Қалам тебратиб, туркий —
Тил била шеър битарди,
Бу матъла анингдурким:
«Кўзинг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур».
Зулқофиятайндур,
Қофиялар тарди акс,
Жавоб айтмак бу фақир.
Қошида беҳуда баҳс.
Бу навъ абёт ҳар кимнинг
Тилидан ўтмас эди,
Лекин у парво қилиб,
Бир ерга битмас эди.
Шаробни хуш кўрарди,
Устига-уштак ортиқ.
Ортиқ айш-ишрат ила
Хазон бўлди ҳаёти.

«Кўзинг не бало..» ёлғиз
Етимдай бўзлаб қолди.
«Оға-инисин» — уйғун
Байтларин излаб қолди.
Уни иссиқ бағрига
Олди Навоий суйиб,
«Кўзинг не бало..» ажиб
Ҳазал бўлди шу куйи:

«Кўзинг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.

Мажмуи давони дард қилди,
Дардингим манга даво бўлубтур.

Ишқ ичра анинг фидоси юз жон,
Ҳар жонки санга фидо бўлубтур.

Бегона бўлубтур ошнодин,
Бегонаға ошно бўлубтур.

Боқий топар улки, бўлди фоний,
Раҳравга бақо фано бўлубтур.

То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли наво бўлубтур.»

* * *

Бир жумла яралса кўнгилга доир,
Е ақлга мансуб — улусга маъқул,
Бу сўз уммонида пайдо жавоҳир
То абад одамдан сўрайди ҳаққин.
Бир зеҳн етмайди, етмас минг зеҳн,
Етмас бутун бир тил соҳиби — элат,
Жаҳоннинг минг тиллик турфа улусин
Завқиеб этмоғи шартдир у, албат.
(Фикр-ўй гулзордир, алфоз эса, боқ,
Боларилар янглиғ бу гулзор аро —
Бир хуш бўй ахтариб, чарх урар шундоқ,
Бу ажиб юмушқа монез йўк сира!
Қани, ким фарқ этар — гулзорлар аро
Учган боларилар қайси бир индан?!
Ким фарқлар асалин тотиб, болари
Қайси гулзор аро кезганин зимдан?!
Ким қанча битиклар бамисоли бол
Турарди нафъидан орийдир атроқ.
Сўзлар — садоқатли хизматкор мисол,
Юмушқа киришсанг, қўллагай идрок!

Навоий товшини эшитдим шу он

«...Хотирға кечмишким,
Агар саъй қилсам,
Бу китобни туркийга таржима қила олғаймумен деб,
мутааммил (фикрлашда) эрдим...
Тенгри таоло тавфиқи (мадади) бирла
Бу улуг ишға илик урдум
Ва бу азим амрға қалам сурдим.»

Уйлар

Битагина сўзни айтмоқ учун наҳот,
Умр бўйи чоғланар шоир?!..
«Чор девон» — чоғланиш,
«Хамса» — чоғланиш,
«Лисонут-тайр» у «Маҳбубул-қулуб»?!
Барчасидан мақсад —
Куч олмоқ — ўша сўзни айтмоққа тугал?!..

Йўк, йўк
Шоир ичда айтар бу сўзни,
Инсон ичда айтар бу сўзни —
Сўнгра тишда айтмоқлик учун
Умр бўйи яратур имкон!..
«Муҳокаматул-луғатайн»
Мир Алишернинг

Ана шундай зўр сўзи эди,
Айтилмади бироқ у ҳали!

Тасаввуф¹ ҳайратлари

Бир йўл беринг, бир имкон беринг.
Тамаъдин ва ўзликдан кечай!
Мени чорламасдин давралар қуринг,
Фано майин лаболаб ичай!
Соғинтирди «вужуди мутлақ»,
«Шариату» «тарийқат» — маним!
Олдинда «Маърифат водийси», бу — нақд.
Бир кун маним бўлур «ориф» деган ном!
Тенгри сари сафар ихтиёр қилдим,
Юрагимга фано бахш этур қувват.
Нафсим жунбишларин ўлдириб ўлдим,
Тирилдим покланиб,
Покландим абад!
Улуғ ҳимкатларнинг чўкиб баҳрига,
Тердим жавоҳирот,
Завқландим узоқ!
Шошилмадим қаро ернинг бағрига
Гарчанд бир дўст топмай йиғладим у чок!

«Лисонут-тайр» ҳикматларидан

Бу ўттиз қуш учиб қаён борадур?
Она юртдан кўчиб қаён борадур?
Кўкси қон, ёқачоқ, гирён борадур,
Йўл олис, ранг-рўйи сомон борадур!
Бу ўттиз қуш истар эрк ҳамда ҳуқуқ,
Бу қушлар юртида бир адолат йўк!
Қузғун саъважондан эъзозли бунда,
Қарға-зоғ булбулдан борар олдинда.
Ҳоз бургутдан баланд шохда ўлтирар.
Товус ерда хору ҳайрон ўй сулар.

Бу ўттиз қуш дардин билади худхуд,
Билиб-билмаганга олади худхуд,
Лекин қойиллатар ажиб юмушни,
Эргаштириб борар ўттизта қушни.
«Талабу» «Ишқ», «Маърифат», «Тавҳид»,
Ҳайрат водийлари қолур орқада,
Қолар мушкилоту ҳар қандай таҳдид.
Етгунча улар то матлаб маснади² —
«Фақр» ҳамда «Фано» водийларига.
Учиб борар улар уфқни кўзлаб,
Учиб борар турфа ҳикоят сўзлаб.

«Фақр» ҳамда «Фано» водийларига
Борар адолатли бир шоҳ ахтариб.
«Фақр» ҳамда «Фано» водийларида
Ҳеч кимни тополмас бу қушлар бориб.

Йўқ, ўзларин топар бу ўттизта қуш.
Ўз сўзларин топар бу ўттизта қуш.

Навоий товшини эшитдим шу он

«Гардун манга гаҳ жафоу дунлиқ қилди,
Бахтим киби ҳар ишда забунлиқ қилди.

¹Тасаввуф — руҳий камолатга эришиш йўллари белгилаб берилган таълимот. Бу ўринда Алишер Навоийнинг ана шу таълимотга муносабати ҳақида сўз юритилади.

²Матлаб маснади — кўнгил тилаган манзил, тахт, даргоҳ.

Гаҳ ком сари роҳнамунлиқ қилди.
Алқисса, баса, буқаламунлиқ қилди».

Уйлар

Шоҳ борки, ёнида маддоҳлари бор,
Хоҳ одил бўлсин ул, хоҳ бўлсин хунхор.
Буздирсаю доим, қурдирмай асло,
Кестирса-да доим, ўстирмай асло.
Шоҳ борки, ёнида маддоҳлари бор.
Тўсса-да маърифат йўлини буткул,
Жаҳлу нодонликка эрк берса-да ул,
Шоҳ борки, ёнида маддоҳлари бор.
Хўш, соҳибқирон-чи, у қандайин шоҳ?
Бойқаро қошида озмиди маддоҳ?
Нечун лозим бўлди Навоийга, хўш,
Ул ҳақда яхши сўз айтмоқ пешма-пеш?
Баъзилар наздида ўзидан кетди,
«Қасидаи Ҳилолия»ни битди.
Бунгача Темурий шоҳлар номига
Улар орасидан бирон-бир кимга —
Улуғбекдан бўлак, кимга не деди?
Наҳотки, Бойқаро шунга тенг эди?!..
Тенгмиди илм-фан юлдузига у,
Элнинг кўкка боққан ҳур кўзига у?
... Тийран кўз-ла боқди бор ҳаётга у,
Содиқ қолди юксак эътиқодга у —
Боболар забонин қўллаган кўйи,
Навоий журъатин англади, кўйди.
Тоқати сусларга бўлсин, деб ибрат,
Туркий девон битди кўргузиб санъат.
«Минг йилда бир келар бундай зот» — дея
Шоир китобларин мисли тўтиё —
Кўзларига суртди. Оқлади ҳар дам.
Минг йилда бир келар шоҳ Бойқаро ҳам.

Нақл

Бу бўз отнинг туёқлари тиллодан,
Бу бўз отнинг ёлларида ел ухлар.
Яғринлари аъло эрур аълодан,
Кундуз қуёш йўқлар уни,
Тун-кечалар ой йўқлар.
Бу бўз отни чорлар «Боғи Ҳусайний»,
«Боғи Ҳусайний»да аҳли маъни жам.
Нега бунча сапчийди, жим турмайди,
Нега бундоқ? Нега бўз от кўзларида нам?
Шодлигидан тинмайди у,
Шодлигидан йиғлайди,
Унга бу кун шоир минди, эр минди,
Йўқ эр эмас, шер минди.

Аҳли маъни ҳайрон боқар, эл ҳайрон,
Жиловдор — шоҳ, султони соҳибқирон.
Тилга ҳурмат — шоҳни гадо айлаган,
Шоирни шоҳ айлаган,
Қадни расо айлаган.
Бу бўз отнинг борар йўли кўп йироқ,
Бу бўз отнинг ёлларида ел ухлар.
Бу бўз отга аср-асрлар муштоқ,
Кундуз қуёш йўқлар уни,
Тун-кечалар ой йўқлар.

У ногоҳ англади бор ҳақиқатни —
 Давлат ичра давлат тузганин аён.
 Чеку чегарасиз бу салтанатнинг
 Ўз йўли, йўриғи бор эди шоён.
 Гарчи тўкилмади бирсо томчи қон,
 Тўкилди иштироб, тўкилди армон.
 Бу давлат лашкари кирди жангларга,
 Юрдилар ошуфта кўнгиллар сари.
 Бошқарди барчасин эътиқод-дарға.
 Форсий алфоз била туриб бетма-бет,
 Хаёт ҳақиқатин айлади баён.
 Она халқ ғурурин этди у собит —
 Ҳукм: «Муҳокаматул-луғатайн».
 Ёзмоқ кераклигин ҳис этди шуни;
 Умр ҳам оёқлаб қолганди шу чоқ.
 Бойқаро тож-тахти таназзулини
 Кўраркан,
 ҳис этди буни қаттиқроқ.

Ўйлар

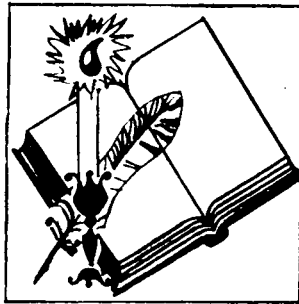
Бари бир бўлмади, азиз ўқувчим,
 Бир савол бағримни ўртади ёмон.
 Бир жумбоқ жонимга бермади омон,
 Гўё тураверсам одоб сақлаб, жим,
 Умрбод беҳабар қоладигандай —
 Буюк бир асрордан,
 Ўйланар эдим.
 Бу дoston йўлида кезиб пайдар-пай,
 Бир жавоб тополмай қийналар эдим.
 Кимлар эди туркий тил йўлларига,
 Навоий йўлига тўғаноқ бўлган?
 Нега бу хусусда ҳеч ким, ҳеч ерга,
 Ҳеч нарса ёзмаган?
 Лоқайдлик қилган!
 Балки мен кўрмадим бу гапни излаб,
 Балки кўзларимни кўр қилди ҳислар!
 Улар йўқми эди? Йўқ бўлса, нечун —
 «Маҳзанининг йилони хунхўр,
 Гулшанининг тикони беҳад ва шумор», —
 Дея ёзган Навоий бобо,
 Туркий тил ҳақида гапирар экан?...
 Шу ҳақда сўрадим шоирдан ногоҳ,
 Хаёлан кўкларга боқиб чекиб оҳ:
 «Болам, юрагимга санчдинг-ку, тикан,
 Эски яраларим тирнадинг-ку, боқ!
 «Йилонлар» бор эди, кўп эди улар,
 Битганимдек, «нешу ништаларларидин
 Баҳра топмай ўтмиш ким қанча диллар» —
 Бу тил маҳзанидин... ва мумкин эди
 Мени ҳам эртaroқ этсалар ҳалок.
 Султонми қўллади ва ёки худо
 Ё сенинг хаёлинг қўллади ногоҳ
 Ҳар тугул, манзилга етди бу қадам.
 Йилонлар ҳақида ёзмоқ шарт эмас,
 Ҳайф — ҳарф, ҳайф — сиёҳ, чекилган алам,
 Изиллаб ахтарма, куйма сен ҳам, бас!
 Улар ҳамма замон, маконда бордир,
 Сенинг даврингда ҳам топилур талай.
 Ватанни, имонни сотмоққа қодир!..
 Сени ҳам қон қилган чиқар ҳар қалай,
 Ушбу ёзаётган достонингни ҳам
 Шубҳасиз, қанчаси кутиб ётгандир.
 Менга орқа қилиб турибсан, болам,
 Ичидан қиринди ўтиб ётгандир.

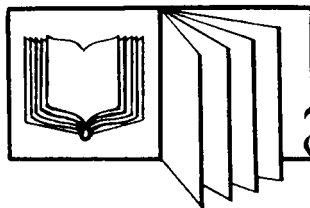
Йўқолишга маҳкум одамлар бари,
Йилонлар, тиконлар — гулзор ичинда,
Йўқолишга маҳкум одамлар — нари,
Китобат ичинда, ашъор ичинда.
Тилга қарши турган каслар отини,
Ўзмадим тил била бузиб хатимни.

Хотима

Достоним тугади. Бу пайтга келиб,
Ёруғ олам аро тонг отган эди.
Фир-фир эсиб гўзал субҳидам ели
Боғча гулларини тебратган эди.
Йигирманчи аср шовқини аро
Гувиллаб яшарди осмондай шаҳар.
Порлар эди кўкда қуёш — лола ранг,
Одамлар бошидан тўкиб шуъла-зар.
Қайдадир янграрди буюк бир кўшиқ:
«Қора кўзум, келу мардумлиғ эмди...»
Йўқолди гўё беш асрлик тўсик,
Куйлаётган ҳазрат Навоий эди.
Мен уни тингладим нафас ютиб жим,
Қонимда дарёдай жўшди она тил.
Мен унинг бағрида тўлқиндай оқдим,
Юрагимдан оқиб бордим муттасил.

1985-90 йиллар

Хуршид Даврон

Эссе¹

УЧИНЧИ ҚИСМ

Самарқанд Шайбонийхон қўлига ўтгандан сўнг, шаҳар фуқароси бошига қора кунлар тушди. Герман Вамбери ёзишича, интиқом ҳисси жўш урган кўчманчи ўзбеклар шаҳарда бор нарсанинг ҳаммасини талон-тарож қилдилар. Шаҳарда етти ойлик қамал пайтида бошланган очарчилик кейинроқ, қиш тушиши билан баттар зўрайди.

Қиш қотиғ келди-ю, кўп ёғди қор,
Улди очу ялонғоч эл бисёр.

Кўчалар бўлди ўлакдин мамлу,
Шаҳр бўлди йигрурдек усру.

...Юз минг одам ўлуб эркан шояд,
Эвлари бузулиб эркан шояд...

Шу билан бирга, шаҳар аҳолиси ғолиблар интиқомидан, зулмидан қўрқиб, қочиб қутилиш йўлига тушдилар. «Булар орасида Шайбонийнинг жуда хавfli душмани, муваққат оқсоқоли Хўжа Яхъё ҳам бор эди», — деб ёзган Вамбери яна Хожа Яхъё билан Хожа Абулмакоримни чалкаштиради. Биз юқорида Хожа Яхъё қандай ўлдирилгани ҳақида ҳикоя қилган эдик. Қамал пайтида эса Бобур мирзо ёнида Хожа Абулмакорим турган эди. Демак, Вамбери Хўжа Яхъё деган шахс Хожа Абулмакорим эди. Шуни билгач, у ҳақдаги мажор олимининг ҳикоясини тинглайлик: «У ўзини танитмаслик учун мусулмонлар назарида жуда ёмон кўрилган бир ишни қилди. Соқолини қириб ташлади. Лекин бу билан қутула олмади. Танилиб, тутилди ва Шайбоний ҳузурига келтирилди. Шайбоний нега бунчалик фано бир ишга ботинганини сўраганида, Хўжа Яхъё (аслида, Хожа Абулмакорим): «Худо ёндирган шамни сўндирмоқ учун уни пуфлаган одам ўзининг соқолини ёндирадир» қабилда форсча бир шеър билан жавоб берди. Лекин худонинг шами, яъни Шайбоний, унинг бундай самимийлигига аҳамият бермади. Жамоат талаблари билан юргани учун Хўжа Яхъё (Хожа Абулмакорим) бошини жаллодга таслим этишга мажбур бўлди».

Самарқанддан узоқларда эса, Бобур мирзо бошлиқ «икки юз киши пиёда, елкаларида чопон, оёқларида чориқ, қўлларида таёқ бўлгани ҳолда, беяроқ, худога таваккал қилиб, Бадахшон ва Кобилга қараб йўл олдилар».

Бу сўзларни ёзган Гулбаданбегим отаси йўлини «Бадахшон ва Кобилга қараб йўл олдилар» дея жуда қисқартириб айтади.

От устида тебранган кўйи бораётган Бобур мирзонинг кўзига бўлиб ўтган воқеа туш ва хаёлдек кўринур ва кечар эди. Бобур мирзо тўғри бориб аввал Халилияга, ундан Дизакка, ундан Уратепага ўтди. Уратепадан Пашоғар кўрғонига бориб қўнди. Шу ерда

¹ Охири. Боши ўтган сонда

у опаси Хонзодабегим тўйини ўтказиб, Самарқанддан қайтган онасини кутиб олди. Қутлуғ Нигорхоним Самарқанддан Пашоғаргача пиёда келганини эшитиб кўнгли қаттиқ ўксиди. Озгина вақт ўтгандан кейин Тошкентга — тоғаси Султон Маҳмудхон ҳузурига бордилар. Тошкентга етганларида Хонзодабегимни ёнида қолган холаси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқанддан етиб келди. Қизи Шайбонийхон ҳузурда кекса бувиси Эсон Давлатбегим билан якка-ю ёлғиз қолганидан онаизорнинг кўнгли бузилиб оҳ-воҳ қилди, дам ўтмай қизи билан ўғлининг қисматини ўйлайверганидан қаттиқ бетобланиб қолди. Шу кунларда Бобур мирзо Самарқанддан чиқиб келиб, Фаркатда яшаётган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг катта ўғли Ҳазрати Хожого Хожани бориб зиёрат қилди.

Мирзонинг кўнглида «тоғам менга риоят ва иноят макомида бўлуб, вилоят ва паргана берғайлар», деган умид бор эди. Аммо бир борганда ваъда қилинган Уратепа ҳам унга насиб қилмаслигини тезда англади. Буюғи қиш бошланиб, Бобур мирзо бекларидан бир нечаси Андижонга кетишга изн сўрашди. Улар кетган куни Самарқанддаё бувиси — Эсан Давлатбегим кўч-кўрони билан келди.

Қиш давомида Шайбонийхоннинг янги-янги зафарлари ҳақида хабарлар эшитилди. Шоҳруҳия ва Пискент олинганини билиб, Султон Маҳмудхон ҳам типирчилаб қолди. Бобур мирзо эса озгина кишиси қолганига қарамай, яна қизиққонлик қилиб Пискентга қараб от чоптирди. Аммо душман Пискентни талаб, қўрғондан чиқиб кетганди.

Баҳор охирида, ёз бошида Шайбонийхон Уратепага қўшин тортиб келаётгани хабари келди. Бу сафар Бобур мирзо Масчо томонга қараб кетди. У ерда бир муддат туриб, Шоҳруҳияга борди. Бу шаҳарда бироз туриб, саргардонликдан озор топган юрагини қоғозга тўкди. Мана бу рубойиси ўзига ҳам маъқул тушди:

*Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш, кўнгулни ғурбатта киши.*

*Кўнглум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.*

Ёш йигит ғурбатнинг каттаси ҳали олдинда эканидан, ҳадемай Хуросону Ҳиндистон ғурбати бошланишидан беҳабар эди.

Мақсадимиз Бобур мирзонинг Самарқанд хаёлида қилган юришлари ҳақида ҳикоя қилиш экан, бу ҳақда маълумот беришда давом этайлик.

Шайбонийхон Самарқандни забт этгач, Тошкентни босиб олишга киришди. Мирза Муҳаммад Ҳайдар «Тарихи Рашидий»да гувоҳлик беришича, хон барча султон ва шаҳзодаларга ҳарбий юришда иштирок этиш ва ғалабага эришмагунча жанг майдонини ташлаб кетмаслик ҳақида фармон чиқарди.

Вазият Тошкентни босиб олиш учун жуда ўнг эди. Чунки айни шу пайтда ўзи боқиб улғайтирган шербачча орқасига ўтиб, ҳамлага тайёрланаётганидан беҳабар Султон Маҳмудхон Андижонни қўлга киритишга ҳозирлик кўриш билан овора эди. Мўғул хони паноҳига келган жияни Бобур мирзога Султон Аҳмад Танбал босиб олган ерларни қайтариб олиб бераман, деб ваъда қилганди. Аслида нияти Андижон ер-сувини ўз қўл остига киритишдан иборат эди. Шунинг учун у Бобурга аскар ажратди. Бобур отамерос тупроқни яна қўлга киритгандан кейин эса хон бу ерларни иниси Султон Аҳмадхонга олиб бераман, деб ўйларди. Оқибатда шундай бўлди. Воқеанинг бундай терс кетганидан норози беклар, айниқса, оддий халқ хон қўшинига қарши кураш бошлаб уни вилоятдан қувиб чиқарди.

Мана шу тўс-тўполондан усталик билан фойдаланган Шайбонийхон Шоҳруҳия ва Уратепани қўлга киритди. Шу фурсат Андижон тахтини қўлга киритган Султон Аҳмад Танбал Шайбонийхон ҳузурига оғаси Бек Телбани юбориб, итоат изҳорини қилди ва хон ҳокимиятини Қуръон устида тан олганини маълум қилди. Бу хабарни олган Шайбонийхон Танбалга ўз нишонларини юборди, бироқ юраги чидамай ўзи қўшин бошлаб чиқди.

Султон Маҳмудхон — Хоника ўз қавмидан чиққан бу янги даъвогарнинг хатти-ҳаракатидан норози бўлиб унга хат юборди. Бу мактубда битилган сўзларни Муҳаммад Солиҳ бундоқ баён этади:

*Сен келиб олғоли Туркистонни,
Мен аёмадим сендин жонни.*

*Қалъа олурда сенга ёр ўлдум,
Уруш айларга мададкор бўлдим.*

*Эмдиким, тушти Самарқанд санго,
Назаринг тушмади бир вақт манго.*

*Хизматимни унутибсан гўё,
Узгача расм тутубсан гўё.*

*Эмди ҳам бўлса мени унутма,
Ётлик расмини ўтру тутма!*

Бобур учун ғазаб этма зоҳир,
Ким анинг иши бўлбтур охир.

Гар анго банда мададкор ўлдум,
Ямон эл сўзи била ёр ўлдум.

Билмадим, билмасима бўлма менинг,
Ки бағоят караминг бор сенинг.

Мени дармонда қилибтур Танбал,
Мени бечора билибтур Танбал.

Сен менинг бирла агар сулҳ этсанг,
Е Ҳисор устига бориб етсанг,

Мен отимни йибориб келтуройин,
Танбал устига етибон туройин.

Жим тут сен бу тарафдин хотир,
Ким хилоф ўлмоғусидур зоҳир...

Шайбонийхон Султон Маҳмудхон мактубини олиб, у билан сулҳ тузишга рози бўлди. Бироқ, бу келишиш вақтинча эканлигини ҳар икки хон ҳам биларди. Шайбонийхонга сулҳ тузиш Хоразмни қўлга киритиш учун керак эди. Хоразм, Андижон, Ҳисор, қисқаси Мовароуннаҳр қўлга кирса, у ёғи Хуросон, Шому Ироқ...

Хоразмга юборилган қўшинга хоннинг иниси Султон Маҳмуд бошчи бўлди. У ёнига жияни, янги уйланган Убайдуллахонни ҳам қўшиб олди. Султон Маҳмуд хонга «Сиз бормаганингиз маъқул, ҳали Хусравшоҳ Термиз атрофида, Балхдаям Шоҳзамон — Султон Ҳусайн мирзонинг ўғли Бадиуззамон этагида юрган Зуннунбек билан Боқи тархон бизга қарши юрайлик деб куч тўплаш билан овора... Сиз шунда қолинг», — деди. Шайбонийхон инисининг гапига кўнди. Хоразм ўша йили — 1502 йилда забт этилди. Хоразм қўлга киргач, хон вақтинчалик тузилган сулҳни бузиб, 1503 йилнинг баҳорида Тошкент хони Султон Маҳмудхон қўшинини мағлуб қилди, хон ва иниси Султон Аҳмадхонни асир олди. Тез орада Ҳисор билан Қўндуз ҳам ўзбек хони тасарруфига ўтди.

Бу воқеалардан сўнг Бобур мирзо Сўх томонларда бир йилча саргардон умр кечириб, сўнг бир ҳовуч йигитлари билан тоғ ошиб, дарё кечиб Кобил томонларга бош олиб кетди. У манзилни мўлжаллаб бораркан, на уйқусида, на ўнгида ҳаловат топарди. Кеча-ю, кундуз йўл босиб, от устида тебранганча Мир Алишер Навоийнинг бир байтини оғзидан қўймай, қайта-қайта такрорларди:

Мақсуд топилса яхши, йўқса нетайин,
Бошимни олиб қай сори эмди кетайин?..

«Мақсуд топилса яхши, — деб пичирларди унинг толиқишдан оқарган лаблари, — мақсуд топилса яхши...»

Алам билан айтилаётган бу сўзлар унинг ичида кучли қийноқ жо эканидан дарак берарди. Дилини ўртаётган фожиага — ватандан «бош олиб кетмоққа» Бобур мирзо руҳан тайёр эди.

Хўш, бош олиб кетиш билан Бобур нимага эришмоқчи эди? «Ғаразим бу эдики, — деб ёзганди у бир неча муддат аввал кўзлаган мақсади тўғрисида, — бу баҳона била орадан чиқсам, Мўғулистон ва Турфонга борғонда худ ҳеч моне ва дағдаға қолмас. Ўз жиловим ўзимнинг илигимда бўлур».

Бироқ, орадан чиқиш ва ўз жилови ўз қўлида бўлиш учун она юртдан айрилиш, очикроғи, ундан қочиш Бобур мирзонинг юрак-бағрини қаттиқ ўртарди:

Келди ул вақтки, бошимни олиб кетгайман,
Олам ичра аёғим етгунча етгайман...

Бобур мирзо бир неча муддат аввал — ҳам Андижон, ҳам Самарқанд илигидан чиқиб, дарбадарликда кечган аҳволини:

Бормоққа не маскан муяссар,
Турмоққа не давлат муқаррар, —

деб ифодалаганини эслатиб ўтган эдик. Энди бормоққа маскан муяссар, турмоққа давлат муқаррар бўлишини тилаб йўлга чиққан Бобур мирзонинг лаблари умрбод юрагини ўртагувчи байтларни қайта-қайта пичирларди:

Мақсуд топилса яхши, йўқса нетайин...

Қисқа муддат ичида Шайбонийхон жуда кўп ерларни босиб олди. 1505 йилда хон бирмунча вақтдан бурун қўлдан чиққан Хоразмни қайта забт этиш учун ҳозирлангани-

ни ҳикоя қилган Муҳаммад Солиҳ кимлар кимлар кирганини ва ўзбеклар қўлига қандай шаҳру вилоятлар ўтганини санагандек бўлади:

Хон чиқиб айлади фармон била жар,
Ким, Бухорода йиғилсун лашкар.

Ким юриб бороли Хоразм сори,
Мулки нур арбадаю разм сори.

Андижонда Жонибек Султондур,
Мўғул ўзи била саргардондур.

Тошканд ичра Севинчик Султон,
Ўлтурубон юрутодур фармон.

Ясси Суронда Кўчум Султондур,
Қозоқ анинг ишида ҳайрондур.

Шоҳруҳия ичидадур Яъқуб,
Ким эрур қўшчиға ўзи мансуб.

Ҳожи Ғозидур Ўротепа аро,
Ул доғи анда эрур мулк аро.

Бор Самарқанд аро Аҳмад Султон,
Эмди оламда будур дориламон.

Ҳамза Султон бу сори топти қарор,
Бўлди дарбаст анго мулки Ҳисор.

Термиз устида қилибон жавлон,
Ўлтурур нақл Саидбобоҳон.

Қундуз аркида эрур Қамбарбий,
Бўлур ул андо баса сарварбий...

1505 йилнинг қишида бошланган Хоразм қамали, худди Самарқанд қамалидек олти ойга (Бобур мирзо ўн ой деб маълумот беради) чўзилди. Хоразм ҳокими Чин Сўфи мардона жанг қилди. Лекин, Шайбонийхон олтинчи ой бошида етиб келган янги кучлар ёрдамида уни енгишга муяссар бўлди. Хон Хоразмни Кўпакбийга бериб ўзи Самарқандга қайтди.

Бобоси салтанати асоси бўлмиш ерларни бирин-кетин эгаллаб, зўрайиб бораётган Шайбонийхоннинг ҳаракатлари Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқаро кўнглига ғулғула солди. У Шайбонийларга қарши чиқишга аҳд қилди. Султон Ҳусайн Шайбонийхоннинг бобосини ўз кўзи билан кўрган ва у билан суҳбат қурганди. Ушанда у Едгор Муҳаммад Носир мирзо билан Ҳирот тахтини талашиб, бу курашда кўмак олиш учун Абулхайрхон қошига борган эди. Бобоси шуҳратини пеш қилиб борган темурийзодага хонга руку қилса қабул қилишини айтганларида унинг жон-пони чиқиб кетди. Бу талабни келиб айтган бийга: «Темур Кўрагон авлоди ҳали ҳеч кимга руку қилмоғон ва қилмағай ҳам», деб айтганди ўшанда. Кўчманчилар хонига эгилиб таъзим қилишдан номус қилган мирзо, бундан кўра ўлганим яхши, ёрдамиям керакмас, дея қайтмоқчи бўлиб турганида туйқусдан хон ҳузурига уни чорладилар. Абулхайрхон буюк жаҳонгир неварасини куюқ зиёфат қилди. Шаробнинг кети узилмади. Султон Ҳусайн бирор марта ҳам косани қайтармади, кўрдим, демай, сипқараверди. Ёш мирзонинг шунча ичсаям эс-ҳушини йўқотмаганини кўрган ўзбеклар ҳукмдори таажжубланиб, таҳсинлар ўқиди.

Бироқ, зиёфатдан кейин ўзининг суюкли хотини, Улуғбек мирзонинг қизи Робия Султонбегимга бўлган воқеани гапириб берар экан: «Мирзонинг бошиға энг машъум кунларни шу май солғай», — деди.

Мана энди етмиш ёшга етай деган Ҳусайн мирзога ўша Абулхайрхоннинг набираси билан қилич чопқилаш насиб қиладиган бўлди.

«Бобурнома»дан: «Султон Ҳусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъиға азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи Сайид Султон Али хоббиннинг ўғли Сайид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳатдин лозим бўлди. Бир буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўруниға ўлтурғон улўғ подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тила-тиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда, эл оёқ била борғонда, биз бош била борғайбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош билан борғайбиз».

Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да шундай ёзади: «Султон Ҳусайн мирзодан, биз ўзбекларга қарши жанг қилмоқчимиз, агар сиз (яъни Бобур мирзо) ҳам келсангиз жуда яхши бўлур эди, деган қатъий хабар келди. Ҳазрат (Бобур мирзо) эса худди шу мазмун-

даги таклифни худодин тилар эдилар, ниҳоят улар томонга отландилар. Йўлда кетаётганда «Султон Ҳусайн мирзо вафот этди» деган хабар келди».

Шайбонийхоннинг Балхга қараб йўлга чиққанини эшитиб жангга отланган Ҳусайн Бойқаро тўққиз юз ўн иккинчи йилнинг зилҳижжа ойида — 1506 йилнинг бешинчи майида йўлда қазо қилди. Уша йилнинг ноябрида Балх тўрт ойлик қамалдан кейин Шайбонийхон қўлига ўтди.

Гулбаданбегим ёзади: «...Султон Ҳусайн мирзо саксон йил давомида (Гулбаданбегим хатога йўл қўйган. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтини 1469 йилда эгаллаб, 1506 йилда вафот қилганини ҳисобга олсак, у Хуросонни 37 йил давомида бошқарган (Х. Д.) Хуросонни обод ва маъмур қилган эдилар, аммо мирзолар (Султон Ҳусайн мирзонинг ўғиллари) оталарининг ўрнини олти ой ҳам сақлаб тура олмадилар».

Бутун Ҳирот аҳли номаълум бир шоир томонидан битилган шеърни хуфя айтиб юришарди:

Султон Ҳусайн шоҳи жаҳон, к-аз улувви кадр,
Будаш фарози гунбази феруза боргоҳ.
Рафту намонд фалак салтанат аз у,
Монанди меҳру моҳ ду шоҳи жаҳонпаноҳ.
Лекин ба ҳар бу ду нисбати шоҳи буд гунонак,
Ба як ду чўб пора из шатранж номи шоҳ.

Мазмуни: Султон Ҳусайн шоҳи жаҳон эди, қадри баландлигидан тахти кўк гумбазидек баланд эди. У кетиб, фалак узра унинг салтанати йўқолди. Бу икки шоҳ қуёшу ойдек эди. Лекин уларнинг шоҳлиги шатранжнинг икки чўпдан бўлган шоҳлари нисбатича эди...

Аслида, Султон Али мирзо онасининг нодонлиги туфайли Самарқандни қўлдан бериб қўйганидек, Хуросон салтанатининг жуда тез инқирозга юз тутишига сабаб ҳам орага хотин кишининг аралашуви бўлди.

Султон Ҳусайн ўзининг тўнғич ўғли Бадиуззамонни валиаҳдликка белгилаган эди. Бироқ, унинг қазосидан сўнг Ҳирот саройида нуфузли ўрин тутган Хадичабегим — ўлган мирзонинг беваси ҳийлаю найранглар ясаб ўз ўғли Музаффар мирзониям тахтга ўтказди. Оқибатда, «Бадиуззамон мирзо билан Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирий тахтида баширкат подшоҳ қилдилар». Бобур мирзо бу ҳақда афсус билан ёзади: «Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқе бўлди: «Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур: «Даҳ дарвеш дар гиламе бихусбанд ва ду подшоҳ дар икклиме нагунжанд» (Ўн дарвиш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ бир икклимга сиғмайди).

Шундай қилиб, ўз сўзини ўтказишга ўрганиб қолган малика ғавғоси туфайли тарихда бўлмаган иш — бир тахтда икки ҳукмдор ўтириб қолди. Ҳолбуки, машойихлар: «Бир ишга икки бошлиқ бўлиши ўша ишнинг бошлиқсиз қолишидан зарарлироқдир», — деб айтганлар.

Тўққиз юз ўн учинчи йилнинг муҳаррам ойининг бошларида Шоҳ Бадиуззамон билан Музаффар Ҳусайн мирзо Чилдухтарон яйловида мажлис қуриб, базми жамшид қилиб турганларида Шайбоқхон Насаф (Қарши) томондан илғор қилиб етиб, Амудан кечиб ўтибди эмиш. Салтанат сарҳадида ўн минг навкар билан қоровуллик қилаётган саркарда Амир Зуннун арғун шерик подшоҳлар ўтирган манзилдан бир фарсах масофада Шайбонийхон қўшини йўлини тўсиб чиққан эмиш, деган хабар келди. Ҳар икки подшоҳ пинакларини бузишмади. Улар ўз кучларига ва Амир Зуннунга қаттиқ ишондилар.

Амир Зуннун арғун марҳум подшоҳнинг ботир лашкарбошилардан бири эди. У ҳамиша жангга биринчи бўлиб кирар, энг охири бўлиб тарк этарди. Душманлар унинг қиличи шиддатига дош беришолмасди. Ҳали бирор жангда унга зиён етмагани тилларда дoston эди. Амир Зуннуннинг ўзи буни оллоҳнинг қароматидан деб билар, «менда бир руҳий қувват яшириндурким, на тир, на шамшир танамга таъсир қилолғай», деб фахрланарди.

«Бобурнома»дан: «Зуннун арғун агарчи мардона киши эрди, вале ҳасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва ковоқрак ва телбарак киши эди... Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиб иштиёр эди, нечукким мазкур бўлди, молдўстлиги жиҳатидин Мухаммад Бурундуқнинг шаҳрда турмоғига рози бўлмади, ўзи шаҳрда турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллуқ ва телбалиғига ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлғон ва хушомедин қабул қилиб, ўзини фазиҳат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким иштиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен узбакни олғунгдур. Бу сўзга инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Мухаммад бурундуқнинг маъқул раъйи била амал қилмай, не қўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қоровул, не

чиғдовулким ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насақким ёғий келса уруш хотирхоҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойда Мурғобдин ўтуб, Серкой навоҳисига ёвуқ етганда хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиға олурлар, не ясолни қила олурлар, тушлук-тушидин юруй берурлар. Зуннун арғун ушбу хушомадға ғарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг ўтрисида юз-юз элликча кишиси била Қароработта турар».

Шу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, шайбонийлар билан хуросонликлар ўртасида содир бўлган бу жанг майдони турлича: Бобур мирзо Қораработда, Хондамир Марол деган жой билан Мир Алишер Навоий қурдирган работ оралиғида, Восифий эса Ҳусайн Бойқаронинг ёзлик манзили бўлган Чилдухтарондан бир фарсаҳ узоқликдаги Тарноб деган ерда деб кўрсатади.

«Манга на тир, на шамшир таъсир қилолғай», деб фахрланиб юрган Амир Зуннун арғун учун Шайбонийхон қўшини билан тўқнашув сўнги жанг бўлди. Шайбонийхон лашкари, сел худди хашакни суриб ташлагандек, Амир Зуннун билан Низомиддин Шайхали тоғойи бошлиқ Хуросон навкарларини пайҳон қилиб ташлади. Амирни тутиб, танасини тилка-пора қилиб, бошини найзага олиб, мирзолар манзили томонга илдам от суришди. Бадиуззамон билан Музаффар мирзо бу нохуш хабарни эшитгач, маст-аласт кўйи ўз лашкарлари ортидан қочишга тушдилар.

Икки-уч маст амирлар қиличларини яланғочлаб, «Ўзбак Шайбоқхонни подшоҳларимиз устига келишга ҳадди сиғарми!» — дея шовқин кўтариб туришганда, боғ девори ортидан гурсиллаб, ер титратиб ўтаётган отларнинг туёғидан ер зилзила пайтидагидек зириллаб кетганда, бадмаст амирларнинг дами ичига тушиб, хуфя девор ошиб, куён бўлдилар. Бу воқеа тўққиз юз ўн учинчи (1507 йилнинг 20 майи) йил муҳаррам ойининг еттисида содир бўлди. Шу қочишда Бадиуззамон Ҳиротга кирмай Қондаҳорга қараб кетди. Музаффар Ҳусайн эса, тонг пайти шаҳарга етиб, Шайхулислом Сайфиддин Аҳмад Тафтазонийнинг боғига қўнди. Уша заҳоти у ўз ҳузурига қози Ихтиёриддин бошлиқ шаҳар казо-казоларини чорлаб, шаҳар мудофаасини ташкил қилишда кўмак сўради. Аммо қақирилганлар бунга кўнмагандан сўнг бадбахт шаҳзода Астрободга қараб қочди.

Шайбонийхон бошчилигида эллик минг кишилик қўшин тез орада Ҳирот яқинига етди. Улган подшоҳнинг беваси, малика Хадичабегим Ҳиротнинг барча аёнлари ва кабирларини шаҳар боғига йиғиб, уларга шундай мурожаат қилди:

— Султон Ҳусайн мирзо давлати соясида сиз кўп неъматлар, бисёр яхшиликлар кўрдингиз. Марҳаматли подшоҳ сизга чунон навозишлар қилдики, ҳеч бир подшоҳ ўз аёнларига бундайин каромат қилмаган. Энди унинг фарзандлари бошига қаттиқ кун тушди. Уларнинг тахтга душманлар таҳдид қилмоқда. Энди сизлардан шу нарса муносибдирким, ҳақиқат йўлига юз тутсангиз ва меросий ҳуқуқини уларга манзур қилсангиз. Бу шаҳарни муҳофизат этинг, токим Ҳирот фуқаросини Самарқанд ва Мовароуннаҳр мардумларига нисбатан қилган муомалалари ила машҳур бўлмиш Шайбонийхон навкарларига топшириб қўйманглари!

Шунда шайхулислом Сайфуддин Аҳмад Тафтазоний (Восифийнинг «Бадое-ул-вақоъе» асарининг ўзбекча нашрида таржимон томонидан бир қатор хатоларга йўл қўйилган. Шу жумладан Шайхулислом Сайфиддин Аҳмад Тафтазоний билан амир Мирмуҳаммад Юсуф номи чалкаштирилган. Бунинг оқибатида таржима матнида «Шайхулислом Мирмуҳаммад Юсуф» деган хатолик ўтиб кетган. Х. Д.), қози Ихтиёриддин ва бошқа казо-казолар Хадичабегимга шундай дедилар:

— Агар шаҳзодалардан бир нарсани умид қилган пайтимизда сизнинг бу сўзингизга амал қилсак дуруст бўларди. Узингиз биласизки, шаҳзода Бадиуззамон ва фарзандингиз Музаффар Ҳусайн мирзо оталари вафотидан сўнг қай тарзда подшоҳлик қилдилар. Улардан халқнинг ҳеч бир хайрли умиди йўқдур. Қолаверса, улар ёвдан қаттиқ шикаст топиб, бизни ташлаб қочдилар. Қолаверса, қайтиб келишга ҳадлари сиғармикан? Салтанат тиргаки бўлмиш саркардаларнинг кўпи ўлдирилган, қолгани қочиб кетган.

Шайбонийхон ўта ғайир подшоҳ. Агар Ҳиротни мудофаа этсак, кўчманчилар ғолиб чиққудек бўлса, шаҳар ғорат, шаҳар аҳли қатли ом бўлиши тайин. Хўп, сизнинг шаҳарни ҳимоя қилинг деб айтган гапингизга кўниб иш тутдик дейлик. Нар и борса, ўн кун ёки бир ой шаҳарни қўлда тутармиз. Кейин охир-оқибатда биз айтгандек бўлиши маълумку! Шунинг учун ҳам бунинг фойдаси бормикан?

Хадичабегим узоқ ўйга ботиб турди ва шахд билан ўрнидан туриб, «Рост сўйладингиз!» — деди. Сўнг тўпланганлардан ризолигини айтиб, барчага рухсат берди. Ҳирот пешволари Шайхулислом мадрасасида тўпланиб, шаҳар калитларини хонга юбориш лозим, деган қарорга келдилар. Улар шундай деб турганларида тўсатдан Султон Ҳусайн ўғилларидан Абулмуҳсин мирзо (Бир мунча вақт аввал Қоракўлни шу мирзо олганди) эллик минг навкар билан Машҳаддан етиб келибди, деган хабар етди. Уларнинг кўнгилларида ялт этиб ёнган чироқ, дам ўтмай сўнди: хабар ёлғон чиқди. Шундан кейин тонг отиши билан шаҳар калитларини расм-русумга амал қилиб тухфалар билан хон ҳузурига олиб чиқамиз, деган гапни бир жойга қўйиб тарқалдилар.

Шайбонийхон шаҳар яқинида турар экан, Музаффар мирзонинг ҳусну жамоли

Мовароуннаҳргача машҳур бўлмиш хотинига атаб бир ғазал ёзиб юборди. Бу хотиннинг онаси Султон Ҳусайн мирзонинг синглиси эди. Султон Ҳусайн мирзо эса Абусаид мирзо билан Ҳирот тахтини талашиб юрган чоғларида ўз синглисини Чоржўйдан Хоразмгача бўлган ернинг ҳукмдори Аҳмадхон исмли ўзбек хонига узатган эди. Улар никоҳидан бир қиз туғилиб, исми Хонзодахоним эди. Аҳмадхон вафотидан сўнг Султон Ҳусайн мирзонинг синглиси Хиротга қайтиб, қизини акасининг ўғли Музаффар Ҳусайнга узатган эди.

Ғазал кўшилган мактуб Хонзодахонимга бориб етгач, у Ҳадиҷабегим бошлиқ аёллар бола-чақалари билан Ихтиёриддин қалъасига яширинмоқ ниятида йўлга отланганларида улар билан кетмай шаҳарда қолди. Хотинларнинг дилини овлашга устаси фаранг Муҳаммад Шайбонийхон битган ғазал ўз кучини кўрсатди — Хонзодабегим уни ўқиши билан турганда ҳам, ётганда ҳам ўй-хаёлини ўзбек хони банд қилиб қўйди. Ҳирот гўзали ўзининг шаръий эрини жангда қочирган хон қучоғига етмоқ учун ҳамма нарсага тайёр эди. Аммо у ёзуғида намалар борлигини — бошида бир неча кунлик саодат битилганини, Шайбонийхон никоҳига ўтгандан сўнг ширин кечган тунларнинг бирида хон билан тўшакда ётгач бир уят қилиғи учун ишрат даргоҳидан қувилишини билмасди.

Хондамир ҳам ўзининг машҳур «Ҳабиб-ус-сияр» асарида қуйидагиларни бизга маълум қилади: Сана тўққиз юз ўн учинчи йил муҳаррам ойининг саккизинчи кунда Ҳирот аъёнлари Шайхулислом мадрасасида тўпланиб, шаҳарни топширишга қарор қилдилар. Улар Хондамирдан Шайбонийхон номига мактуб битиб, унда шаҳарни топшириш ҳақидаги истақларини баён қилишни буюрдилар.

Ҳиротлик мутаҳасиблардан бири бўлмиш Мулла Усмон мактуб билан шаҳар дарвозасидан чиқди. Шаҳар атрофидаги чорбоғу қўрғонларни талаб юрган ўзбек жангчилари элчини ушлаб, бор-ўғини тортиб олдилар. Шунга қарамай Мулла Усмон ҳиротликлар мактубини Шайбонийхонга топширишга муваффақ бўлди. Мактуб мазмуни билан танишган хон ўша кунидек шаҳарга яқин манзилга кўчиб ўтди.

Ўша кун қизиқ воқеа юз берди. Шаҳардаги чорбоғларда бекиниб юрган Ҳирот қўшинининг қолган-қутган қисми бир кун олдин тарқалган «Муҳаммад Муҳсин ва Кепак мирзо қўшини келаётганмиш» деган миш-мишдан фойдаланиб, ўзларини шу ёрдамга келган қўшин сифатида кўрсатиб, яъни жанговар сафга тизилиб, Ҳиротни ўраб олган ўзбеклар қўшини орасидан ўтиб кетишга уриндилар. Аммо бу ҳийла ўзбеклардан кўра, қамалда қолган ҳиротликларга кўпроқ панд берди. «Муҳаммад Муҳсин ва Кепак мирзо қўшини»ни кўрган ҳиротликларнинг ғайрати жўшиб, шаҳардан чиқиб, талончилик қилиб юрган ва дам олаётган ўзбеклар билан жанг бошладилар. Тез орада алданганлари маълум бўлиб қолгач, улар шаҳарга қайтиб кириб бекидилар ва қилмишларини Шайбонийхон жазосиз қолдирмаслигини тушуниб, ғаму ҳасрат ичида қолдилар.

Эртаси кун — муҳаррам ойининг тўққизинчи кунда шаҳарга Шайбонийхон элчиси — шоир Камолиддин Биноийнинг туғишдан биродари кириб келди. Унинг қўлида Шайбонийхон номаси бор эди. Номада Шайбонийхон шайхулислом Сайфиддин Аҳмад Тафтазоний билан қозикалон Ихтиёриддин Ҳасанга таҳдид қилиб, тезда шаҳардан чиқиб, дарвозалар калитларини топширишларини талаб қилган эди.

Тонгласи шайхулислом бошлиқ Ҳирот аъёнлари шаҳар калитларини хон ҳузурига олиб чиққанларида, хон калитларга қайрилиб ҳам қарамади. Гапни чўзиб ўтирмай, энг аввал қочоқ Музаффар Ҳусайн мирзонинг хотинини никоҳга олиш нияти борлигини айтди. Эри тирик хотинни никоҳлаб олиш шариатга маъқул келмаса-да, хон найранг ишлатиб, Хонзодабегимнинг ёлғон даъвоси, шайхулислом билан қозикалоннинг кўмағи ёрдамида ўз ниятига эришди. Самарқандда бўлганидек, Шайбонийхон Ҳиротга янги хотин тўйидан чиқиб кирди. Сана тўққиз юз ўн учинчи йил муҳаррам ойининг ўн саккизинчи кун (1507 йил май ойининг охири) Шайбонийхон номига хутба ўқилди. Самарқандда бўлганидек, Жонвафобий Ҳирот доруғаси қилиб тайинланди. Шайбонийхон кўҳна китобларда жаҳонгир Искандар Мақдуний тиклаган шаҳарлар деб тан олинган икки қадимий шаҳар — Самарқанд билан Ҳиротни қўлга киритганидан ўзини Искандари замон деб билгудай фахрланарди.

Айни шу кунларда хон хизматида юрган Муҳаммад Солиҳ бир рубоий ёзди. Бу рубоий Шайбонийхонга мойдек ёқди. Ҳар гал рубоийни баланд овоз билан ўқир экан, сўнгида мириқиб, хихилаб куларди. Сўнг яна завқ билан қироат қиларди:

Мискин чиғатойки, кундузи тундир онға,
Аҳволи паришону қаро кундур онға,
Мағрур бўлуб, ер юзига сифмас эди,
Сичқон тўшуги эмди минг олтиндур анға.

Рубоий оғиздан-оғизга ўтиб, Бобур мирзога ям етди. У душмани паноҳида юрган Муҳаммад Солиҳдан қанчалик нафратланмасин, рубоийни эшитгач: «Рост айтибтур!» — деб тан берди.

Бадиуззамон Эронга — сафавийлар паноҳига қочди. Унинг қочиши темурийлар сулоласининг Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарих саҳнасидан тушиши бўлди. Бир пайтлар Шайбонийхон бобоси — Абулхайрхонга руку қилишни ор деб билган Султон Ҳу-

сайн Бойқаронинг хотину болаларигина эмас, бутун давлати ўша даштлик ўзбек чолнинг невараси олдида чилпарчин ётарди.

Икки йил ичида (1507 — 1508) Шайбонийхон Жом, Марв, Машҳад, Сабзавор, Гўр-гон ва Дамғонни қўлга киритди. Хон янги забт этилган ерларни ўз фарзандлари, биродарлари ва султонларига бўлиб берди. Герман Вамберининг ёзишича, Ҳирот — Жонвафобийга, Марв — Қўбиз Найманга, Балх — хоразмлик Султоншоҳга, Ҳисор атрофи билан баробар Маҳди Султон ва Ҳамза Султонларга, Кундуз — Аҳмад Султонга, Тошкент — Суюнчхўжахонга, Ахси — Жонибек Султонга, Андижон — Маҳмуд Султонга, Хоразм — Қўшчи Кўпакбийга, Туркистон — Кўчкунчихонга берилди. Бухоро ва Қоракўл ноиблиги Шайбонийнинг укаси Султон Маҳмудга, у вафот қилса, тўнғич ўғли ва тахтининг вориси бўлгучи Муҳаммад Темур Султонга тақдим этилди. Бутун мамлакатнинг жавоҳири Самарқанд билан Кеш ва Миёнкол, Аёлти билан бирликда ушбу Муҳаммад Темурнинг салтанатига берилди. Шу жумладан, Балх Бобур мирзонинг эгачиси Хонзодабегимдан туғилган мурғак ўғли Хуррам Султонга тақдим қилинди.

Герман Вамбери ёзади: «Чингиз билан Темурга тақдидан Шайбоний ўзига олий бош қўмондонлик мансабини олди. Илгари чўлларда сарсон бўлган бу одам қурол кучи билан бир неча ўлкаларнинг ҳукмдори даражасига етди. Жаҳонгирлик йўлида қурол кучи билан у янада илгари босишга ўзида қувват борлигини ҳис этмоқда эди. Эҳтимолки, яқин замонда у каби шуҳратпараст, у сингари ғайратли қаҳрамон ҳамда мамлакатининг чегарасини ғарбга кенгайтириш учун бор кучи билан ғайрат этувчи, Шайбонийдек мамлакатнинг ҳудудини шарққа томон кенгайтиришга интилувчи бошқа бир зот уруш майдонига чиқмаса, ким билади дейсиз, Шайбоний Темур каби янги бир ғаройиб хилқат сифатида кўринар эдимиз?»

Бироқ, Мовароуннаҳр билан Хуросон мулкининг янги эгаси бўлмиш Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳар бир ҳаракатини зийраклик билан кузатиб турган шахс аллақачонлар тарих саҳнасида мавжуд эди. Бу шахс жуда ёшлигидаёқ Ширвоншоҳ тахтини, кейин эса Эрон тахтини қўлга киритишга муваффақ бўлган Шоҳ Исмоил эди. У тузган қудратли салтанат тарихда Сафавийлар давлати номи билан муҳрланиб қолган. Бу давлат атамаси Шоҳ Исмоилнинг улуғ бобоси бўлмиш ва Шайх Сафи номи билан машҳур бўлган Шайх Сафиуддин Исҳоқ Ардабилининг (1252 — 1335) оти билан боғлиқдир. Урта асрларда яшаб ўтган озарбойшон шоири Ориф Ардабили Шайх Сафига «дин ва миллат ҳомийси» деб таъриф беради. Шоҳ Исмоил тарихда худди Бобур мирзо, Шайбонийхон каби шоир сифатидаям ном қолдирган, тахаллуси Хатоийдир. Биз бу уч буюк саркарданнинг ҳар бири алоҳида олганда буюк шоир эканликлари ва уларнинг умр йўллари бири-бири ила чопқилаш пайтидаги қиличлардек тўқнашгани ҳақида, уч даҳони гоҳ жангоҳ, гоҳ ғазал устида тўқнаштирган чархи фалакнинг сири ҳақида бошқа бир қиссамизда ҳикоя қилиш истагимиз бор. Уларнинг умр йўли аслида тақдирнинг ўйини бўлгани, бизлар англамаган қандайдир бағоят мукамал ва аниқ бир қонуниятлар асосида кечгани ҳар бир тарих ишқибози дилини ғалати ҳисларга кўмади.

Шоҳ Исмоил 1487 йилда Ардабил шаҳрида илдизи жуда узоқ мозийга бориб тута-ташган нуфузли туркий оилада дунёга келди. Унинг бобоси Султон Жунайда, отаси Султон Ҳайдар нуфузли ҳукмдорлар, онаси Оламшоҳ бегим эса оққуюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасаннинг қизи эди.

Бир пайтлар бобоси тасарруфида бўлган ерларни бирин-кетин эгаллаб, кучайиб бораётган Шайбонийхондан чўчиган Султон Ҳусайн Бойқаро ўша пайтларда Шоҳ Исмоил қошига ўз элчиларини юбориб, дўстлик алоқаларини ўрнатгани маълум. Буюк жаҳонгирнинг авлодлари билан дўст тутуниш Шоҳ Исмоил учун мақбул эди. Бу пайтда у жуда кучли давлат тузиб, бу давлатнинг бир сарҳади Ҳусайн Бойқаро ерлари билан, бир сарҳади усмонли турклар давлати билан туташ эди.

Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳру Хуросонни қўлга киритиши Шоҳ Исмоил учун навбатдаги уруш улар ўртасида бўлажagini билдирарди. Кейинги воқеалар шоҳ тахминини исботлади.

Шоҳ Исмоил давлатида ҳар бир масжидда шиа имомларининг номи хутбага қўшиб ўқитилиши қонун кучига кирган эди. Шайбонийхон эса сунний мазҳаб тарафдори сифатида бундай шаккокликка тезроқ барҳам берилишини, акс ҳолда уруш бошляжagini айтиб, Шоҳ Исмоилга таҳдидли мактублар жўната бошлади. Шайбонийхон ўз мактубларида сафавийлар ҳукмдорига ўзига тобе султонларга мурожаат қилгандек, беписанд тарзда ундан Маккага бориб тавба қилиб қайтишни, ўз номини хутбага қўшдириб ўқитишни, ўзига лойиқ совғалар ҳозирлаб, ҳузурига бош эгиб келишни талаб қилиб иддаоли кўрсатмалар беради.

Герман Вамбери бу воқеалар ҳусусида сўз юритиб, ўша мактублардан бирининг мазмуни билан бизни таништиради: «...У (Шайбонийхон) қаҳрамон сўфига (Шоҳ Исмоилга) қарши жангн муқаддас дин руҳи билан жонлантириб, янада қаттиқроқ ҳаяжон ҳосил қилиш учун авлодининг бир воизи сифатида юзланди ва 914 (1508) санада уларга ушбу мазмунда мактуб ёзди: «Эй, Эрон ҳукмдори! Менга етмиш маълумотга қараганда, сен залолат йўлига эргашиб, шайтон иғвосига берилиб, шиа мазҳабини тарқатмоқда экансан. Сенга танбеҳ бериб айтаманки, бу ғайри шаръий мазҳабдан воз кечиб, аҳли

суннат жамоасига қайтгил. Йўқса, ёққан исёнинг олови ўзингни куйдирар. Сен хато йўлдасан. Шайтон касофатидан абадий қутилиш учун бу залолатингдан воз кечиб, ҳақ йўлига қайт. Агар менинг бу сўзларим сенинг тарафингдан эътиборга олинмаса, балки ҳисобсиз кўп лашкарим билан Ироққа кирарман ва ўткир қиличимни қўлимга олиб, сенинг Исфаҳон саройингни ҳарни қадар, унинг гумбазли бурчлари ғоят юксак бўлсалар-да, ер билан яксон этарман. Менинг жазом Ироқ аҳли учун қиёматгача унутилмас даражада шиддатли бўлур».

Шоҳ Исмоил бу мактубни жавобсиз қолдирган шекилли, Шайбоний буни унинг заифлигига йўйиб, қўл остидаги кенг мамлакатни янада кенгайтириш пайига тушди. Хуросоннинг жанубидаги шафқатсиз ўзбек ўрдуси Қандаҳорнинг нариги тарафига кечиб ўтди. Шу тариқа Кирмон устига ҳужумга ҳозирлик кўрилатганида Шоҳ Исмоил ҳужумни тўхтатиш қасди билан Шайбонийга вакил жўнатди. Шайбоний яна дўқ-пўписа билан жавоб берди. Сўфига кашкул ва ҳасса юбориб, қуйидаги мактубни ёзди: «Бу ҳадяларни қабул эт, улар сенинг отангдан қолган мерос аломатлардир. Аммо менга келганда, мен ўзимнинг улуғ машҳур бобом Чингиздан мерос қилич билан ҳокимият олдим. Агар сен ўзингнинг тиланчилик унвонингдан рози бўлмасанг, ўз муомалангдан, ўзингдан ўпкала».

«Абдуллонома» муаллифи Ҳафиз Таниш Бухорий ҳам буларни тасдиқлаб ёзади: «Шоҳ Исмоил Хуросон вилоятида туғини мансаб ва ҳокимият теласига тиккан эди. Мардуди равофиз (диндан чиққан шиалар маъносида) фирқанинг ҳеч вақт шон-шавкатли подшоҳи бўлмаган эди. Шайбонийхон ҳар доим (Шоҳ Исмоилга) элчи юборар эди: «Ё ота-боболарингнинг йўли бўлган аҳли суннат ва жамоат шевасини қабул қил, ёки урушга шайланиб, уруш ва жанг қилиб гумроҳлик йўлини илғари сур». Ҳар икки томон бир-бирига хат ва элчи юборишни бир неча бор такрорлагач, Шоҳ Исмоил Шайбонийхон устига юрди.

Суннийлар билан шиалар ўртасидаги муросасиз кураш биз сўйлаётган воқеалардан салкам тўққиз аср бурун бошланган эди. Кураш пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг қазоларидан сўнг (632 йилнинг 8 июнь куни) у киши тузган жамоани ким бошқаради, ким халифа бўлади, деган тортишувдан бошланган эди.

Бир гуруҳ пайғамбар уруғи бўлмиш курайш қабиласига мансуб кишиларгина халифа бўлиши мумкин, деса, бошқа бир гуруҳ эса, фақат пайғамбар оиласига мансуб кишилардангина халифа сайланмоғини талаб қилиб чиқдилар. Иккинчи гуруҳга мансуб кишилар пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви — қизи Фотиманинг эри Алига тарафдор бўлсалар, биринчи гуруҳ Алининг ёш эканлигини пеш қилиб, суннат, яъни қабила удумига биноан курайш қабиласига мансуб ёши улуғ кишигина мусулмонлар жамоасига бош бўлмоғи лозим, деб пайғамбарнинг содиқ сафдоши, кекса Абубакрни халифаликка муносиб кўрардилар. Абубакр тарафдорлари «Пайғамбарнинг ўзи ўлими олди-дан, яъни оғир хасталаниб, мачитга чиқолмай қолган пайтларида ўз ўрнига — имомликка Абубакрни тайинлаган»ларини айтиб, бу эса, уларга оллоҳнинг ишораси бўлганини таъкидлардилар. Ижмоъда (қабиланинг умумий мажлисида) сунна тарафдорлари ғолиб чиқдилар. Халифаликка пайғамбарнинг қайнотаси — унинг суюкли хотини Ойшанинг отаси Абубакр сайланди.

Абубакр эса, ўлими олдидан ўз ўрнига пайғамбарнинг бошқа бир қайнотаси Умарни сайлашларини тайинлади. Умар тез орада эроний қул томонидан пичоқлаб ўлдирилди. Шундан сўнг ижмоъ Муҳаммад пайғамбарнинг икки куёвидан бирини — ё Усмонни, ёки Алини сайлаши кераклиги олдида қолди. Охир-оқибатда Усмон сайланди. Айнан мана шу сайлов кунидан бошлаб ислом жамоаси иккига бўлина бошлади.

656 йилда халифа Усмонга қарши исён кўтарилди ва ўша йилнинг ёзида кексайиб қолган халифа қуръон мутолаа қилиб турган пайтида қилич билан чопиб ташланди. Ўлдирилган халифа қони қуръон саҳифаларига сачради. (Бу қуръон тарихини «Бибиҳоним қиссаси» номли эсседа ҳикоя қилдик). Ўша куниеъ Али халифа деб эълон қилинди.

Халифа Усмон ўлдирилишидан бироз олдин Мадинадан Маккага кетиб қолган Ойша ўз атрофига Алига қарши куч тўплади. Улар Алини «Усмон қотили» деб айблай бошладилар. 656 йилнинг қишида бу икки гуруҳ ўртасида қақшаткич жанг бўлиб ўтди. Ойша бошлиқ гуруҳ мағлубиятга учради, Ойшани қўллаган жуда кўп нуфузли кишилар мана шу жангга нобуд бўлдилар. Ғолиб чиққан Али пойтахтни Мадинадан ўз тарафдорлари кўп бўлган Куфа шаҳрига кўчирди. Аммо халифа Умар томонидан Шом вилоятининг ҳокими қилиб тайинланган ва курайш қабиласига мансуб уммавийлар хонадонининг вакили Муовия ибн Абу Сўфён янги халифага бўйсунишдан бош тортиб, Алига Ойша қўйган айбни ҳужжат қилди в Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилди.

658 йили улар ўртасида уруш ҳаракатлари бошланди. Фурот дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган воҳаларнинг бирида уч ой давом этган жанг натижасиз тугади. Али билан Муовия сулҳ туздилар. Сулҳ тузилишидан норози бўлган хорижийлар Алига суиқасд уюштириб, уни ўлдирдилар. Бу 661 йили юз берди. Муовия ягона ҳукмрон бўлиб қолди.

Аммо кураш тўхтамади. Али тарафдорлари унинг Биби Фотимадан туғилган катта ўғли Ҳасанни Куфада халифа деб эълон қилдилар. Аммо Ҳасан ҳам отаси йўлини тутиб, Муовия билан музокара бошлади. У катта бойлик эвазига ҳокимиятдан воз кечиб, Мадинага кўчиб кетди ва у ерда баъзи манбаларга кўра, хасталаниб, бошқа манбаларга кўра эса, заҳарланиб вафот этди.

Шундан кейин куфаликлар Алининг Фотимадан туғилган кичик ўғли Ҳусайнни 669 йили халифа деб эълон қилишга аҳдландилар. 680 йили халифа Муовия вафот қилди ва унинг ўғли Язид халифаликка кўтарилди. Бундан норози Куфа шшалари Ҳусайнни ўзларининг имоми деб тан олиб, уни Куфага чақирдилар. Куфаликлар юборган мактубда Ҳусайндан Язидга қарши ҳаракатга раҳбарлик қилишни сўраганлар. Ҳусайн бу таклифга рози бўлди ва Куфага ўз одами — Муслимни жўнатди.

Бу гапдан хабар топган халифа Язид тезда ўз ҳузурига уммавийлар хонадонига¹ мансуб Басра ҳокими Убайдуллоҳ ибн Зиёдни чорлаб, унга Куфадаги исённи бостиришни буюрди. Убайдуллоҳ устбошини ўзгартириб, ўзини имом Ҳусайн деб кўрсатиб, Куфа шаҳрига кириб олди ва шаҳардаги халифага содиқ кучларни ўз қўл остига бирлаштирди. Тез кунда Ҳусайн юборган Муслим унинг буйруғи билан ўлдирилди.

Бу орада Муслим томондан Маккага жўнатилган чопар Ҳусайнга Куфада ҳамма уни интизорлик билан кутаётганлиги ҳақидаги хабарни етказди. Муслимнинг фожиали ўлиmidан ва Убайдуллоҳнинг Куфадалигидан беҳабар Ҳусайн ўзига яқин икки юз киши билан Маккани тарк этди. Шаҳардан чиқмасдан туриб у Куфа томонлардан келган шоир ибн Фаразданки учратиб, ундан бораётган манзилидаги аҳволни суриштирди. Фараздак унга «Уларнинг диллари сенинг, қиличлари уммавийларнинг, қолгани оллоҳнинг қўлида», деб жавоб беради. Ҳусайн бу сўзлар маъноси устида бош қотирмай йўлида давом этди.

Убайдуллоҳ Ҳусайн келаётганидан хабар топиб, йўлларда пистирмалар қўйиб чиқди. Ҳусайн дуч келган биринчи пистирма раҳбари Хурр деган одам пайғамбарнинг неварасига ҳужум қилишдан қўрқиб, уни йўлдан қайтаришга уринди. Бунга жавобан Ҳусайн куфаликлар жўнатган мактубларни Хуррга кўрсатди. Худди ўша пайтда Ҳусайнга Муслим ўлими ва куфаликларнинг ночор аҳволи ҳақидаги хабарни етказдилар. Ҳусайн ўзига эргашган одамларга қарата: «Биродарим Муслим қони учун ўч олмай қайтиш гуноҳ. Ё унинг қотилларини енгаман, ё у каби мен ҳам қурбон бўламан», деб онт ичади.

Аммо у Куфага бориш хатарли эканини англаб, Фурот дарёси томонга қараб йўл олади. Карбало даштидан ўтаётганда уни Умар ибн Саъда бошлиқ тўрт минг кишилик қўшин қуршаб олади. Умар ибн Саъда энг аввало Ҳусайн қароргоҳидан ўтадиган ариқни тўсади. Орада музокара бошланади. Умар пайғамбарнинг невараси олдига Убайдуллоҳ шартларини кўндаланг қўяди: Ҳусайн ё Маккага қайтиши, ё Дамашққа бориб халифа Язидга содиқлигини бўйнига олиши, ё исломни қабул қилмаган қўшни давлатларнинг бирига ҳужум қилиб уруш бошлаши талаб қилинади.

Музокара олиб борилаётган пайтда Куфадан Шимр ибн Зул-Жавшан деган киши етиб келади. Шимр уммавийлар хонадони тарафдори бўлиб, пайғамбар хонадонининг баттол душмани эди. Шунинг учун ҳам Куфада Убайдуллоҳ ибн Зиёдни қистовга олиб, Ҳусайн олдига ягона шарт — таслим бўлишни қўйиш кераклигига кўндиради. Шимрнинг буйруғи билан Умар ибн Саъда Ҳусайн ҳузурига келиб, ундан таслим бўлишни талаб қилади. Ҳусайн бунга рози бўлмагани учун ўртада жанг бошланади. Умар бошлиқ жангчилар пайғамбар невараси билан қилич чопқилашдан ўзларини олиб қочаётганликларини кўрган Шимр ўз одамлари билан Ҳусайнни ўраб олади. Ҳусайн қанчалик матонат билан жанг қилмасин, кучлар тенг эмасди. Ҳусайн қийма-қийма қилиб чопиб ташланади. Унинг боши ва икки юз киши ичида омон қолдирилган хотинларию болалари Дамашққа — халифа Язид ҳузурига жўнатилади. Бу воқеа ҳижрий 61 йил муҳаррам ойининг 10 кунда (мелодий 680 йилнинг 10 октябри) юз беради.

Уша олис воқеадан бошлаб шиалар ва суннийлар ўртасидаги беомон кураш гоҳ сўниб, гоҳ кучайиб давом этди. Тарих давомида шиа ғожи асосан Эрон ва Озарбайжон фуқаролари орасида қарор топди ва Шоҳ Исмоил тахтда ўтирган пайтдан бошлаб шиа мазаҳби биринчи марта давлат дини мақомини эгаллади.

Юқориде тилга олиб ўтилган Шоҳ Исмоилнинг бобоси Шайх Сафиуддин Исҳоқ Ардабили XIV асрда асос солган таасаввуф таълимотининг Сафавия силсиласи XV асрга келиб Эрон ва Озарбайжонда яшовчи шиа аҳли ичида кенг тарқалган эди. Шоҳ Исмоил мана шу кучлар ёрдамида тахтга ўтиргандан сўнг, сафавия силсиласи ақидалари баён қилинган «Сифат-ус-сафо асарини ёзган бобосини шиалар эътиқод қиладиган ўн икки имом¹нинг еттинчиси бўлмиш Мусо-ал-Козимнинг йигирма биринчи авлоди, силсила шайхи эса, давлат ва қўшин бошлиғи — шоҳ бўлишини эълон қилди.

¹ Ун икки имом — Али билан Фотимадан тарқалган авлодлардан иборат ва шиалар эътиқод қиладиган имомлар сулоласи. Улар пайғамбар авлоди деб тан олинади. Шиалар уларнигина тан олиб, халифалар ҳокимиятини қонунсиз деб ҳисоблайдилар. Булар — Али ибн Абу Толлиб, Ҳасан, Ҳусайн, Зайн ал-Обидин Али, Муҳаммад ал-Бокир, Жаъфар ас-Содиқ, Мусо ал-Козим, Али ар-Ризо, Муҳаммад ат-Тақий, Али ан-Нақий, Ҳасан ал-Асқарий, Муҳаммад ал-Муҳаммад ал-Маҳдий. Ун иккинчи имом — ал-Маҳдий яширинган деб ҳисобланиб, унинг қайтишини кутиш шиа анъанаси сифатида сақланиб қолган.

Шайбоний билан Шоҳ Исмоил ўртасидаги бўлажак уруш тўққиз аср давомида кечаётган суннийлар ва шиалар ўртасидаги беомон курашнинг давоми эди.

Шундай қилиб, тўққиз юз ўн олтинчи (1509) йили Шоҳ Исмоил ғазабга тўла бир мактуб битиб Шайбонийга жўнатди. Мактубда панд-насихат кор қилмагани учун хоннинг таъзирини қилич зарби билан бериб қўйишни лозим деб топганлигини маълум қилди. Мирхонднинг ривоятига қараганда, Шоҳ Исмоил қуйидаги мазмунда мактуб жўнатган: «Агар мен сен айтгандек дарвиш бўлсам, улуғ Имом Ризонинг қабрини зиёрат қилиш учун Машхадга бориш фикридаман, сен билан ўша ерда учрашамиз». Аммо мактуб жўнатишга жўнатди-ю, ўзи қулай вазиятни кутди. Шундай қулай вазият ҳақида хуфиялар хабар келтирди. Улардан Шайбонийхон қўшинининг асосий қисми Дашти Қипчоқдаги қоқоқ ва мўғул хонлари билан жангу суронда овора эканини, хоннинг ўзи раҳбарлик қилаётган қўшин эса фирузкўҳи қабиласининг исёни сабабли жанубга ҳаракат қилишдан тўхтаб қолганини эшитиши билан Шоҳ Исмоил қизилбошлар қўшинини бошлаб Хуросон сарҳадларига бостириб кирди.

Сафавий давлати аскарларининг қизилбош деб аталишига сабаб Шоҳ Исмоил ўз лашкарига қизил рангли салла ўрашни қоида сифатида таъсис қилганидан эди. Қизил мато бошга ўн икки марта ўраларди. Бу шиа мазҳаби учун муқаддас ўн икки имомга ишора эди.

Шоҳ Исмоилнинг босиб келаётганини эшитган Муҳаммад Шайбонийхон Марвга қараб кетди. Хон ўз юртига яқинроқ манзилда жанг қилиш истагида шундай қилдими ёки у қўшини оз бўлгани сабаб душмандан кўрқиб қочдими, бу ҳақда гап айтиш қийин. Нима бўлгандаям, Шоҳ Исмоил Марв қўрғонида қамалиб олган Шайбонийхонни ҳийла билан қалъадан ташқарига чиқарди ва унинг қўшинига жиддий шикаст етказди. Мана шу жанг сўнгида бўйнига урилган қилич зиёни билан ўзбеклар ҳукмдори ҳалок бўлди. Бу воқеа тўққиз юз ўн олтинчи йил шабоннинг ўттизинчи кунда (1510 йилнинг 4 февralи) содир бўлди.

«Абдуллонома»дан: «Шоҳ Исмоил... Араб ва Ажам Ироқидан Шайбонийхон томонга юрди ва Марв вилоятида ул ҳазратга етишди. Уша замонда хоннинг... хизматида бир неча санокли кишиларидан бошқа аскар бўлмаган ҳолда, ғазот шарафига бениҳоя ҳарис бўлганидан ҳаётдан кўнглини узиб, душман томонга ўзини отди. Душман чекимқочи бўлиб турганда, хон аскарни уни қувиб етди. Ҳар икки томоннинг лашкари... бир-бирининг муқобилида саф тортдилар. Тақдир қалами... Шайбонийхоннинг пешона лавҳасига шаҳидлик рақамини ёзган эдиким, гумроҳлик бу урушда ғалаба қилиб, Шайбонийхонни кўп кишилари билан шаҳидлик даражасига етказдилар... Фозиллар ул ҳазратнинг воқеасида унинг шаҳодат тарихини шу ибора, яъни «кулоҳи сурх» билан таъкидлайдилар». «Кулоҳи сурх» иборасида Шайбонийхон ўлдирилган йили тарихи — тўққиз юз ўн олти рақами яширилган.

Хондамирнинг ёзишича, жангдан кейин сафавий жангчилари Шайбонийхон бошини танидан жудо қилиб, уни найзага иладилар бош терисини шилиб олиб самон тикадилар. Шундан кейин Шоҳ Исмоил ҳозирча сулҳ тузилган бўлса-да, ўртада уруш хавф-хатари доимо барқарор бўлган душмани — турк султони Боязид II қошига Шайбонийхоннинг самон тикилган бошини жўнатади. Бу билан шоҳ султонга «Мен билан ўйлашиб беллаш, бўлмаса шу кўйга соламан» дея таҳдид қилмоқчи эди. Ўзбеклар хонининг бош суягига олтин қоплатиб, шоҳ ундан май ичадиган коса ясаттиради.

Герман Вамберининг эрон тарихчиларининг накли сифатида келтирган ривоятга қараганда, Шайбонийхоннинг ўнг қўли гавдасидан олиниб, тубандаги мазмунда масхараланиб бир хат билан ўзбекларнинг тарафдори — Мозандарон ҳокимига юборилган экан. Хатда шу сўзлар ёзилган: «Сен ҳар вақт Шайбонийхоннинг тарафини олишни истар эдинг. Фақат унинг тириклигида бу сенга насиб этмади. Шу истагинг амалга ошсин деб Шоҳ Исмоил ҳозир сенга шу ҳамийнинг қўлини берди».

Абу Тоҳирхўжанин «Самария» асарида ёзишига қараганда эса, Шайбонийхоннинг ўғли Муҳаммад Темурхон отасининг мурдасини келтириб ўз хотини Маҳди Улёхоним солдирган мадраса довлисиде тупроққа топширади. Ушандан бошлаб бу мадраса Шайбонийхон мадрасаси номи билан атала бошлади. Уғли отасининг қабрига шундай бир қабртош қўйдиким, билимдонларнинг эътирофича, у жаҳондаги тош ўймакорлиги санъатининг тенгсиз намунаси эди. Мозорларни талаш билан шуғулланган Чор Россияси босқинчилари Самарқандни забт этгандан сўнг уни совуқ пойтахтларига олиб кетдилар...

Шоҳ Исмоил шу боришда Бадахшон, Кобил, Қандаҳорга қадар босди. Ҳирот шаҳри эса, Сафавийлар давлатининг иккинчи бир муҳим марказига айланди. Шоҳ Исмоилнинг тўнғич ўғли Тухмасиб маркази Ҳирот бўлган Ўрта Осиёдаги босиб олинган ерларнинг валийи қилиб тайин этилди.

Гулбаданбегим «Хумоюннома»да ёзади: «Шоҳибекхонни Шоҳ Исмоил ўлдирди» деган хабар келди. Подшоҳ ҳазратлари Кобилни Носир мирзога бериб, ўзлари аҳли аёллари ва фарзандлари: Хумоюн, Меҳр Жаҳонбегим, Борбўл мирзо, Масъума Султонбегим ва Мирзо Камронларни олиб Самарқандга кетдилар.

Шоҳ Исмоилнинг ёрдами билан Самарқандни қўлга киритдилар ва саккиз ой давомида бутун Мовароуннаҳр у кишининг ҳукмронликлари остида бўлди».

Бобур мирзо «Бобурнома»да бу йилларга оид воқеаларни ташлаб ўтади. Биз Шайбонийхон ва Шоҳ Исмоил ўртасида кечган воқеаларни ёзишдан мақсадимиз, мана шу бўшлиқни тўлдиришдан иборат, Бобур мирзога бу фожиали воқеалар ҳақида ёзиш нақадар машаққатли бўлганини англаган ҳолда қалам юритишга тўғри келади.

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади. Отларнинг туюқларидан ўт қақнаб ўтмишу келажак зулматини ёритар, ер гувлаб силкинар, чавандозлар эгнидаги жавшанлар, қўлларидаги қилчу қалқонлар жаранги Хуросону Мовароуннаҳр, ундан ошиб Ироқу Ажам фуқароларини кўрқувга солар, ҳукмдорлар кўнглида ҳавас гулларини очар ва хазон қиларди.

Отлар куну тун, ҳафталару ойлар, йиллару асрлар гурсиллаб айланади. Бу жангарий отлар жилову кишанни тан олмайди, лекин, чавандозлар дили кўринмас иплар билан бу олтин қозиққа маҳкам боғланган эди. Бу кўринмас ипларни фақат ҳаёт ришталарини кесгучи бешафқат ўлим тиғигина уза оларди.

Олтин қозиқ — Самарқанд атрофида шаддот отлар билан бирга ҳасад ва ҳавас, муҳаббат ва қаҳр, меҳр ва ғазаб, жаҳолат ва диёнат, садоқат ва хиёнат айланарди.

Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да отаси ҳақида: «У ҳазратга дуч келган уқубат ва хатарлар оз подшоҳларга дуч келган. Уч қайта Самарқандни қилич зўри билан фатҳ қилдилар. Биринчи марта подшоҳ бобом ҳазратлари ўн икки ёшда, иккинчи марта ўн тўққиз ёшда ва учинчи марта эса йигирма икки ёшда эдилар»,— деб ёзар экан, бироз хатога йўл қўйди. Бобур мирзо учинчи марта бобоси тахтини Самарқанддан чиқиб қочганидан роппа-роса 10 йил ўтгач — 1511 йилнинг октябрида, демак йигирма тўққиз ёшида Эрон ҳукмдори Шоҳ Исмоил ёрдамида, шоҳга вассаллигини тан олиб эгаллади.

Ҳафиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, Шайбонийхон Мирзо Бобурнинг эгачиси Хонзодабегимни талоқ қилиб (бу воқеа уларнинг ўғли Хуррамнинг ўлиmidан сўнг, яъни 1511 йилда содир бўлган бўлса керак. Х. Д.) сайидлардан бирига хотинликка берган эди. Шайбонийхон ҳалок бўлган Марв жанг пайтида у душман қўлига тушади. Сўнг Шоҳ Исмоил амри билан зўр иззат-икром ила Кобилга, Бобур подшоҳ ҳузурига юборилди. Уни кузатган элчи келишув ва ҳамкорликни ўз ичига олган хат ва хабарни ҳам Бобурга етказди. Бобур подшоҳ Шоҳ Исмоил мактуби билан танишгач, ўз амакиваччаси Хонмирзо ибн Султон Маҳмуд мирзони шоҳ ҳузурига юборди. У билан хайрихоҳлик, иттиқорликни ифодаловчи ариза ҳам юбориб, ёрдам сўради. Шоҳ Исмоил Бобур мирзо илтимосини ортиғи билан бажо келтириб, ўз аскарларидан Хонмирзога ҳамроҳ қилди. Мирзо қўшин билан Хуросонга етиб келди. Бобур подшоҳ уларнинг ёрдамига таяниб, Ҳисор устига қўшин тортди. Хисорни бошқарган Ҳамза Султон ва Маҳди Султон душманларнинг келишларидан огоҳ бўлиб, бу ҳодисани маълум қилиш учун Самарқанд ва Бухорога одам юбордилар. Ўзлари бўлса душманга қарши чиқдилар. Сурхоб дарёсининг сўл irmoғи Оби Хингав устига қурилган Пули Сангин деб аталган тош кўприк устида бу икки қўшин бир-бири билан тўқнашди. Бобур подшоҳ бу жангда ғалаба қилиб, Ҳамза Султон, Маҳди Султон ва Момиқ Султонни шахид қилди ва Ҳисор мамлакатини босиб олди. «Бу воқеа барчага аён бўлгач, жами Шайбоний султонлар, замон тақозосича, тезлик билан Туркистон томон жўнадилар ва ўша ерда қарор ва ором топдилар,— деб ёзади Хофиз Таниш,— Тарих тўққиз юз ўн бешинчи йил ражаб ойида (1509 йил октябрь-ноябрь ойлари) ¹ Бобур мирзо иккинчи марта (аслида учинчи марта. Х. Д.) у ёмон тоифа (қизилбошлар) ёрдами билан ўзининг мерос бўлиб қолган мамлакатларини истило қилди ва Самарқандни пойтахт қилди. Бухорога бўлса Ширим тоғойини (Ширимбек — Умаршайх мирзо бекларидан эди) ҳоким қилиб қўйди. Аммо Мовароуннаҳр халқи бошда подшоҳнинг бу ғалабасидан мамнун бўлган бўлса ҳам охирида унинг номақбул феъллари ва хулқлари туфайли уни ўзларидан фироқ бўлишини... тангридан сўрадилар».

«Нима учун шундай бўлди?»— деган сўроққа Ҳафиз Таниш Бухорий шундай жавоб беради: «Чунки халқ подшоҳдан қачон у ўзининг мерос қолган мамлакатига эга бўлса, ҳаёт ва тирикчилик заруратидан бу ерга келган қизилбошлар либосини ташлаб, аҳли суннат ва жамоат зийнатига кириб, шу вилоятнинг либосини кийишини кутар эди. Аммо Бобур подшоҳ ул маймун табақанинг либосини ўзидан йироқ қилмади ва халқнинг ундан кўзлаган умиди юзага чиқмади, чунки Бобур подшоҳнинг шавкат ва қуввати бошқадан мадад ва кўмак олиш эҳтиёжи тушмайдиган даражага етмаган эди».

Мана шу сабабдан ҳам Бобур мирзо Самарқандга кирган қуниёқ, Шоҳ Исмоилнинг қатъий талабаларидан биринчисини бажарди — Самарқанддаги Жоме масжидида ўн икки шаа имомларининг ва Шоҳ Исмоилнинг номи хутбага қўшиб ўқитилди. Умуман, сафавий сиёсатининг Самарқандда қандай кутиб олинганини тушуниш истагида Воси-

¹ Бу ерда Ҳафиз Таниш хатога йўл қўяди. Бу воқеалар Шайбонийхон ўлиmidан сўнг (816) бўлаётганини эътиборга олсак, Восфийнинг маълумотларига асослансак, Бобур мирзонинг Мовароуннаҳрни 817 йилда қўлга киритган бўлиб чиқади.

фийнинг китоби қўлга олайлик. «Бадоеъул вақоеъ» муаллифи қизилбошларнинг Хиротдаги қилмишларини шундай ҳикоя қилади:

«Шоҳ Исмоилнинг босиб келиши ҳақида гап-сўз бор эди... Ярим кечадан ўтган эди. Бир киши эшик ҳалқасини урди. У дедик: «Хабарингиз йўқми, Шоҳ Исмоил Шайбоқхонни енгиб, ўлдирибди. Амир Нажми Сонийнинг жияни Қулихон Шоҳ Исмоилнинг фатҳномасини келтирибди.

Эрталаб жар солиндики, «барча ақобиру аҳоли Хиротнинг Маликон масжидида жомеъсига йиғилсин!»

Хатибнинг минбарини мақсура айвонининг шимолий чеккасига қўйдилар. Шайхулислом, Амир Юсуф, қози Ихтиёрдин, мавлоно Асомиддин Иброҳим ва бошқа уламолар минбар ёнидан жой олдилар. Кўпчилик халқ томларда ва игна ташланса ерга тушмайдиган даражада тўпланган эди.

Мавлоно Шарафиддин Зиёратгоҳий авлодидан бўлган Ҳофиз Зайнуддин фатҳномани ўқимок учун тайинланди. Ҳофиз Зайнуддин фатҳномани ўқий бошлади. У фатҳномани оддий ва умумий хутбасини ўқиб тамом қилганда, Шоҳ Исмоил Сафавий элчилари ўз ҳукмдорлари фармойишига мувофиқ буюрдиларким, у энди пайғамбар саҳобаларидан ўн етти кишининг номига лаънатлар ўқисин.

Ранги оқариб кетган Ҳофиз Зайнуддин тўхтаб, шайхулислом ва бошқа уламоларга «Нима қилай?» дегандек, умидвор қаради.

Шайхулислом унга деди:

— У ҳофиз, фитнес қўзғама ва халқ қонини тўкма, нима десалар шунга айт!

Ҳофиз Зайнуддин қарайиб, ўн сатр шу лаънат ифода қилинган жойни ташлаб ўқий бошлади. Шоҳ вакили Қулихон ғазабланиб, бақирди: «Бу қандай одам ўзи, шоҳ нишонига хиёнат қилади». Сўнг ўрнидан ирғиб туриб, Хайдарали маддохни минбар томон юборди. У бора солиб Ҳофиз Зайнуддиннинг соқоли ва ёқасидан олиб, «Ҳой, хорижий, тез бўл! Лаънат қил!»— деди-да, сўз айтишга ҳам имкон бермай, минбардан тортиб туширди. Ҳофиз Зайнуддин ерга оёқ қўймаган ҳам эдики, бир қизилбош унинг бошига шамшир билан туширди ва қоши ўртасидан икки бўлди. Ўн чоғли қизилбош уни шамшир билан минбар ёнида пора-пора қилди. (Хондамир эса, Ҳофиз Зайнуддинни Кулихоннинг ўзи чопиб ташлади, деб маълумот беради).

Буни кўриб Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг муридларидан бўлган Ҳофиз Хуш деди: «Мискин Ҳофиз Зайнуддин шаҳид бўлди.» Уни ҳам тилка-пора қилиб ташламоқчи бўлишди. Бир тўда одам орага тушиб, уни тўрт минг хоний тилла эвазига қутқариб қолдилар.

Хайдарали маддох минбарга чиқиб, лаънат жойини ўқиди бунинг эвазига тилла тугмали чорқабни кийди, минбар ёнидаги ашрафийларни олди.

Лаънатномани эшитиб, том тепасида ўтирганлардан кўп киши ҳуши оғиб йиқилиб, оёқ-қўли майиб бўлди. Етти киши ўлди... Масжиди жомеъ тепасида бир гуруҳ қизилбош одамлар устига ашрафийлар чочар эди. Ҳеч ким уларга парво қилмас ва ердан териб олмас эди.

...Элликка яқин найзага санчилган бошларни кўтариб юрган қизилбошларни кўрдик. Улар: «Эй сунний хорижийлар, ибрат олинглар!»— дердилар.

Мир шонатарош деган машҳур рофизий бўларди. Саҳобалар лаънатига атаб Ироқ оҳангида куй басталаган эди. Мингга яқин киши тўпланиб, шу кўшиқни куйлаганча Хиёбон боши томон кетарди. Дуч келган уларга эргашар, эргашмаган ёки чиқиб кетмоқчи бўлганларни ўлдирилиб, бошлари найзага илинарди. Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий мазори тепасига етганларида уларнинг сони мингдан ошди. Шу атрофда эшик борми, курси, тахта борми — ҳаммасини мавлавий қабри устига уйиб тўда қилдилар. Кейин ўт қўйдилар».

Восифий ўз ҳикояси давомида шаҳарда суннийлар қирғин қилингани ҳақида ёзади. Худди шунга ўхшаш воқеаларни Хондамир ҳам ўзининг «Ҳабиб-ас сияр» номли асарида тасвирлайди. Бундай қирғин, бундай қора қисмат Эрон қўшини забт этган ҳар бир шаҳару қишлоқда содир бўлгани кўплаб тарихий ҳужжатлардан маълум. Худди шундай зулм, суннийлар жони ва молу мулкига қасд қилиш Самарқанда ҳам юз бергани табиий эди.

Бобур Мирзонинг Самарқанд жомеъ масжидида ўн икки шиа имоми номини хутбага қўшдириб ўқитгани, қизилбошлар раъйига қараб иш тутиши самарқандликлар орасида норозилик уйғотди. Икки ўт — ватан меҳри ва тахт ҳаваси ўртасида қолган Бобур Мирзо Самарқанд билан Бухоро оралиғида от чоптириб юриб, ўзбек султонлари ҳужумларини қайтариш, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун қанчалик уринмасин, қилган хатти-ҳаракатлари маҳаллий халқ томонидан қўллаб-қувватланмаганини кўриб, нақадар хато ишга қўл урганини сезиб ич-ичдан қайғурарди.

«Мана шу сабабдан,— деб ёзади «Абдуллонома» муаллифи,— Бобур подшоҳ Мовароуннаҳрда саккиз ойдан ортиқ ҳокимият ва мансаб эгаси бўла олмади ва шикаст топиб яна чекиниш йўлини тутди... Бу воқеанинг баёни шулки, мазкур (тўққиз юз ўн саккизинчи) йилнинг ражаб ойида Бобур подшоҳ зўр шижоат билан Мовароуннаҳрда ғалаба қилди. Унинг ҳукмронлиги саккиз ойдан ортиқроқ бўлди. Самарқанд ва Бухоронинг улуғ ва шарифлари унинг Шоҳ Исмоилга бўйсуниб, хароб туркманларнинг (яъни

қизилбошларнинг) либосини кийганидан ҳаммалари ундан нафратландилар. Уша йилги қиш тамом бўлиши ва кетма-кет тўхтовсиз ёмғирлар ёғиб, ер юзи сабзадан тўн кийиши билан шайбоний ҳоқонлардан Убайдуллахон Жонибек Султоннинг маслаҳати билан икки минг олти юз киши билан чўл тарафдан Еттиқудуқ (Еттиқудуқ — Дашти Қипчоқдан Самарқанд ва Бухорога борадиган йўлдаги манзил. Бу йўл Саврон — Узган — Арқуқ — Еттиқудуқ — Тўртқудуқ орқали ўтарди) билан келиб, Бухорога ҳужум қилдилар.

... Бобур подшоҳ бу кулфат асар хабарни эшитгандан кейин мўтабар амирлардан бир тўдасини Қосим кўхбур (Ҳайдар Қосимбекнинг тўнғич ўғли, кейинчалик Ҳумоюннинг оталиғи ҳам бўлган) етакчилигида Тошкентга юборди. Узи бўлса қирқ минг аскар билан Бухоро томонга отланди ва Бухоронинг ғарбий томонида жойлашган Кўли Малик (Г. Вамбернинг ёзишича, Кўли Малик Бухоронинг шимолий томонида жойлашган: Хайробоод қишлоғи ёнида бўлган. Бу кўл ҳозир йўқ.) деган жойда Убайдуллахон кўшинига муқобил бўлди. Ҳар икки томон бир-бирлари билан муқобил бўлганларидан сўнг ҳар икки тарафнинг паҳлавонлари бир-бирларининг қаршисида саф тортдилар ва қон тўкувчи тигларини байроқ қилиб, фитна ва ғавво билан тўлган найзаларини кўтариб, урушиш ва ўч олиш қасди билан эгар-уйлардан қўзғалдилар. Оқибатда, «кўп марта бўлганки, оз жамоа тангрининг азми билан, кўп жамоадан ғолиб келган» ояти бўйича Убайдуллахон ғолиб келиб, Бобур подшоҳ енгилди. У бир неча санокли одами билан қочиб Ҳисор томонга кетди». Бу воқеа саккиз юз ўн саккизинчи йил сафар ойида (1512 йил апрель ойи) содир бўлди.

Буни Восифий ҳам «Бадоеъул вақоеъ»даги ҳикояси билан тасдиқлайди. У Хуросон тупроғи Шоҳ Исмоил кўшини томонидан истило қилинган, пайт пойлаб Мовароуннаҳрга қараб йўл тутгани ҳақида ёзар экан, қуйидагиларни битади: «Қарвон аҳли Насаф (Қарши) қалъасига яқинлашганда тўда-тўда, гуруҳ-гуруҳ одамлар ёнимизга келиб, Мирзо Бобур шаҳид шоҳ Шайбонийхоннинг иниси Убайдуллахон билан Кўли Моғиён олдига жанг қилиб, шикаст топибди, деб хабар бердилар. Қарвон аҳли қочқин аскарлар талонига учрашдан қўрқиб, суръат билан Самарқандга шошилдилар». Восифийнинг Кўли Малик демай, Кўли Моғиён дейишига эътибор берган бўлсангиз керак. Биз сиз билан Кўли Малик кўли қаерда бўлганини биламиз, хўш Кўли Моғиён кўли қаерда бўлган? Бу сўроққа жавобни Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг «Самария» асаридан топамиз. Қимматли манбаъ эса, қуйидаги маълумотни беради: «Баъзи тарих китобларида Бобур дирким, Самарқанд аҳли Қутайба кўшини билан қаттиқ урушди. Қутайба шаҳар деворларидан узоқлашди ва Навбоғ деган ўринга бориб қўнди. У ерда катта бир ҳовуз қурдирди. Кўшини ҳовуз теварагида ўрнашди. Ҳозир ўша ҳовузни Кўли Моғиён дейдилар». Тарихий эссе бошидаги «Бобурнома»дан олинган Самарқанд таърифига оид парчада Бобур мирзо бу кўлни Кўли Мағок деб тилга олгани эсингиздами?

Бобур Мирзо Турон салтанати пойтахтига қизилбошлар вассали сифатида кирганидан норози бўлган Самарқанд казо-казолари — хусусан, Шайбонийхонга яқин кишилардан бири бўлмиш Хўжа Низом бошчилигидаги одамлар Убайдуллахоннинг Самарқандга келишини сўраб, унинг қошига Хўжа Султон Иброҳимни юборганлари тарих китобларидан маълум. Кўли Малик жангидаги мағлубиятдан сўнг Бобур Мирзонинг Самарқандга кирмай Ҳисор томонларга ўтиб кетишига ҳам ишонши қийин. Унинг измаиз келаётган ўзбеклар билан Самарқанд остонасидаги Кўли Моғиёнда ҳам жанг қилгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Ҳарқалай халқимиз тарихини ёритишдаги лоқайдлик бундай шубҳалар қилишимизга кўпроқ имкон туғдираверади.

Хуллас, Кўли Малик жангида енгилгандан сўнг Бобур мирзо қолган-қутган кўшини билан Ҳисорга қараб кетди. Самарқанд Убайдуллахон кўлига ўтди. Бу воқеа жума куни юз берди ва Хожа Мавлоно Исфаконий Убайдуллахон номини жума хутбасига кўшиб ўқиди.

Аммо, шайбонийлар сулоласининг тартиби ва муқаррар дастури шундай эдики, катта оғалари ва улағ хешлари ҳаёт экан, кичиклари подшоҳлик тахтига қадам қўёлмасди. Шунинг учун ҳам Убайдуллахон Туркистондан келган амакиси Кўчкунчиқонни Самарқанд тахтига ўтқизиб, ўзи Бухоро томон юзланди. Юқорида, Шайбонийхоннинг бобоси Абулхайрхоннинг 1450 йили темурий Султон Абу Саид мирзо билан иттифоқ тузиб, Самарқандни қўлга киритгани ҳақида ёзган эдик. Уша йили у отаси ва оғалари ўлдирилган бечора қиз — Робия Султонбегимга уйланган эди. Кўчкунчиқон эса, мана шу малика-Улуғбек Мирзонинг қизидан туғилган фарзанд эди. Тақдирнинг ўйини деб шуни айтсалар керак...

Бироқ, Бобур мирзо тақдирнинг бу ўйинига қараб туришни эп кўрмади. У яна Шоҳ Исмоил даргоҳига одам юбориб кўмак сўради. Самарқанд хаёли ва тахт ҳаваси уни маст қилиб қўйганди. Шоҳ Исмоил Мирзонинг илтимосини рад қилмади ва ўзининг бош амираи Нажмий Соний бошчилигида олтмиш минглик кўшинини ёрдамга жўнатди. Асли исми Нажмиддин Ераҳмад бўлган бу амирнинг Нажмий иккинчи деб аталишига сабаб, у бош амирлик вазифасига олдинги бош вазир — Нажмиддин Заргар вафотидан сўнг белгиланган эди. Хондамир, сафавийлар тарихчиси Ҳасан Румлу бу амирни ҳаддан ташқари қаҳри қаттиқ, золим ва бетайин саркарда сифатида тасвирлайдилар. Хондамир, бу амирнинг ёнидаги кишилар илтимосига қарамай Қарши шаҳрида қатли ом

қилганини, зарурати бўлмаса ҳам Ғиждувонни узоқ қамал қилиб ўтиришини ёзса, Ҳасан Румлу Нажми Сонийни «қораюзли», «жиноятчи» деб атайди.

Бобур мирзо мана шу амир бошчилигидаги қўшин билан дастлаб Қарши шаҳрини қамал қилди. «Абдуллонома» муаллифи ёзади: «Улар... Қаршини олиб, бу ерда катта қирғин воқеа бўлди ва Мавлоно Биной ҳам ўша ҳодисада шәҳид бўлди. Бу хабар тамоm тарқалгандан кейин, Шайбоний насаб ҳоқонлардан шижоат нишон Абулфатҳ Жонибек Султон Убайдуллахон билан иттифоқлашиш учун шошилинч Бухорога келди. Темурхон, Пўлод Султон ва Абу Саидхон ҳам Самарқанддан Бухорога жўнадилар. Булар Жонибек султон ҳазратлари ва саодат нишонли Убайдуллахон билан қўшилиб, ҳаммалари бирга душманни даф қилиш учун ҳаракат қилмоқчи эдилар. Аммо душман ҳужум хабарини эшитиб, уларнинг йўлини тўсиб чиққан эдилар. Шу сабаб султонлар жам бўла олмадилар».

Восифийнинг ёзишича, тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг рабби-ул охир ойида (1512 йилнинг июнь ойи ўрталари)¹ Самарқанд аҳолиси ичида Шоҳ Исмоилнинг содиқ лашкарбошиси Амир Нажми Соний саксон минг қўшин билан Термиз ёнида Амударёдан ўтиб, шамолдек учқур арабий тулпорларда шиддат билан Мовароуннахр ичкарисига кириб келаётгани ҳақидаги нохуш хабар тарқалди. Навкарлар эғнидаги жавшан ва бошқа пўлат ниқоблар қўшин сони кўплигидан худди темир тоғдек кўринармиш, дейишарди бу гапни олиб келганлар. Тез орада Қаршида юз берган қирғин тафсилотлари, айниқса, мана шу қирғиндан сўнг Нажми Соний айтган бир гап самарқандликлар дилига кўрқинчли фулғула солди. Нажмиддин Соний: «Самарқандни эгаллаб, шаҳарни текислайман, полиз қиламан. Қовун экиб, Шоҳ Исмоилга тухфа қилиб юбораман. Кейин Хитой устига юриш қиламан»,— деган эмиш. «Бу воқеани эшитган Самарқанд аҳлининг қўллари полиздаги касал палаклардек шалвираб тушди»,— деб ёзади Зайнуддин Восифий,— бошларини эса қовунга ўхшаб ноумидлик саҳросига ташлагандек кўрдилар».

Аммо, бу воқеадан бир мунча вақт ўтмай,— «Қизилбошлар қўшини Ғиждувонда Убайдуллахон бошлиқ ўзбеклар томонидан мағлуб қилинибди»,— деган хушхабар етиб келди.

Нажми Соний қўшини Қаршини қамал қилган пайтда Убайдуллахон ва Жонибек Султон Кармана афтрофида, Кўчкунчихон билан Темур Султон бошлиқ бошқа ўзбек султонлари Миёнқолда (Миёнқол — Самарқанднинг жанубий қисмида, Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида, унинг ирмоқлари бўлган Оқдарё ва Қорадарё ўртасидаги жойузузлиги тахминан юз километр) эдилар. Улар Шайбонийхон одатига кўра қуръон очиб кўрганларида: «Узингизни ўзингиз таҳлика қўлига берманг!»— деган оят чиққандан сўнг, қизилбошлар билан жанг қилмай чекинишга қарор қилдилар. Улар оятнинг асл маъносини англамаганлари учун шу йўлдан кетдилар.

«Бу вақтда,— деб ёзади Зайнуддин Восифий,— султонлар нақибни Амир Араб лақабли амир Саййид Абдулла Туркистон вилоятдан Бухорога келдилар. Убайдуллахон билан кўришганларида, у ишонч-ихтиёрини қўлдан бериб, ғоят кўрқиб қолганини кўрдилар. Шунда у киши дедилар: «Эй, фарзанд, сизга не бўлди? Худои тоолло сизга атаб ажиб тухфалар ва ҳадялар юборди, сизга бу дунё ва охиратда олий мартабалар муҳайё қилди. Нахотки уларни қабул қилмай оёқ-ости қилсангиз?».

Убайдуллахон деди: «Эй, махдум! Шу нарса ҳаққи, қизилбошлар лашкарининг саног'i саксон минг, бизнинг қўшинимизда эса, неча минглигини яхши билурсиз. Шундай экан, бу улкан қўшинга қандай қарши чиқиш мумкин?».

Амир Араб дедилар: «Худо ўз Қуръони ила хабар берадиким, «Кўпинча кичик гуруҳ катта гуруҳ устидан ғалаба қозонади». Бадр жанги воқеасини олий мартабали ҳимматингиз назарида манзур тутинг ва ўртанманг».

Шу ҳикоя устида душман Қарши вилоятини эгаллаб, аҳолини ялпи қирғин — қатли ом қилибди деган хабар етди. Буни эшитиб Убайдуллахон ўртаниб, «Эй, махдум, бу ваҳший тўдага қарши туриб бўладими?»— деди.

Амир Араб ғазоби қайнаб жавоб берди:

То нағиръяд кўдаке ҳалвофуруш,
Баҳри бахшона кужо ояд ба жўш?

Яъни: «Бола йиғламаса, ҳалвофурушнинг бахш этиш дарёси тошармиди?»

«Эй, фарзанд,— деди яна Амир Араб,— ҳозироқ тараддудингизни кўрингки, ул жамоа мағлуб бўлсин. Чунки зулму бедодлик олий даражасига етдимиз, унга завола ҳам-

¹ Бошқа бир қатор манбалар («Ҳабиб-ас-сияр», «Аҳсон-ат-товорих») 918 йилнинг ражаб ойи (1512 йил сентябри)ни кўрсатади. Умуман, Восифийнинг бошқа саналардаям хатога йўл қўйишини унутмаслигимиз керак. Чунончи, Ғиждувон қамалини тўққиз юз ўн саккизининг зулқаъда ойининг 20 чи кўни (1513 йилнинг 28 январида бошланган деган хабарини нотўғри. Бошқа ҳамма манбалар бу санани тўққиз юз ўн саккизинчи йил рамазон ойининг боши (1512 йил ноябрь ойининг ўртаси) деб кўрсатадилар. Восифийнинг бундай хатоларга йўл қўйишига сабаб, у ўз асарини бўлиб ўтган воқеалар пайтида эмас, анча вақт ўтгандан кейин ёзган. Бундай ноаниқлик бошқа манбалардаям, уларга асосланиб ёзилган бугунги асарлардаям, шу жумладан менинг эссемада ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

роҳ бўлади. Бу улар зулмининг энг ниҳоясидир. Эй, ўғил, ўрнингдан тур! Давлат оёғини саодат узангисига қўйгин—да, ҳаммани олға бошла!»

Хуллас, Амир Араб Убайдуллахонни отга миндириб, уни қизилбош қўшини қарши-сига чиқишга бошлади. Карманадан икки фарсаҳ йўл юргач, Амир Араб Убайдуллахонга: «Сиз то мен бориб Жонибек Султонни қўшинингизга қўшиб қайтмагунимча, бу ердан жилмай туринг!»— деди.

Амир Араб Жонибек Султон қароргоҳига келиб қарасалар, бир лаҳза кечикилса, бу лашкар батамом тарқаб кетар экан. Амир Саййид Абдулла ғазабланиб Жонибек Султонга қаҳр қилди: «Шарму ҳаё борми сенда? Ҳамма диловарлик ва баҳодирлик кўрсатаётганда, сен қочмоқни хаёл этибсан. Фарзандингдай бўлиб қолган Убайдуллахонку, бу имкониятни худонинг марҳамати деб билиб: «Муҳаммад дини ва миллати йўлида сарбозлик қиламан,— деб турибди». Мир Араб шу хил сўзлар билан Жонибек Султонниям жангга отлантирди».

Юқорида Ҳафиз Таниш Бухорийнинг ўзбек султонлари бирлашиш учун тўрт томондан Бухорога юрганлари ҳақидаги маълумотини келтириб ўтган эдик. Бу ҳозиргина сиз ўқиган воқеадан кейин бошланди. Аммо душман бу хабарни эшитиб, уларнинг йўлини тўсиш учун Қаршидан кейин Самарқандга юрмай, Бухоро томонга юз тутди. Самарқанддан, аниқроғи Миёнколдан йўлга чиққан Темур Султон, Кўчкунчихон ва Абу Саидхон илдам юриб Ғиждувон қалъасига кириб, уни истеҳкомга айлантирдилар. Нажми Соний қўшини етиб келиб қалъани қамал қилди. Қамалнинг бошланишини Восифий тўқиз юз ўн саккизинчи йил зулқаъда ойининг йигирманчи куни деб хато кўрсатади. Чунки, бир неча тарихий манбалар қамал мазкур йил рамазон ойининг бошида (1512 йил ноябри ўртасида) бошланганини кўрсатадики, воқеаларнинг кечиши бу саннинг тўғрилигини исботлайди.

Самарқанд қўшини кирган Ғиждувон қалъасининг қамали бошлангандан сўнг, Ҳофиз Танишнинг ёзишча, Бухородан Жонибек Султон ва Убайдуллахон душман қаршисига йўналдилар. Ғиждувоннинг шарқида жойлашган Зарангори (бу Зарафшондан тарқалган ариқларнинг бирининг номи) ёнида икки қўшин бир-бири билан муқобил бўлди. «Ҳар икки томон қаҳрамонлари,— деб ёзади Ҳофиз Таниш,— марду мардоналик кўрсатдилар. Ислом аскарларининг қўли кофир ва бидъат панжасини синдирди. Нажми Сонийнинг толе юлдузи куйди ва ўша жангда бошини ерга қўйди. Бобур подшоҳ мағлуб ва паришон ҳолда, ал-ифирор оятини ўқиб, қочиш шеvasи илгари суриб, жангдан юз ўгирди».

Хондамир эса, Зарангори ёнидаги жангда Нажми Соний ўзига тобе қўшиннинг сафга тизилишига шахсан ўзи раҳбарлик қилгани, жанг пайтида қўшин марказидан жой олганини ёзиб, сафавийлар қўшинининг мағлубиятини Нажми Соний билан келишолмаган амирларнинг хиёнати билан изоҳлайди.

Зайнуддин Восифий эса, одатига содиқ ҳолда, ўздан қўшиб-чатиб бўлса-да, воқеаларнинг жонли суратини чизади:«... Амир Нажми Соний Ғиждувон қалъасини қамал қилдилар. Нажмиддин Сонийнинг режаси Ғиждувондан сўнг Самарқандга қараб юриш эди.

Мана шу қамал кунларининг бирида Амир Нажми Соний ўзига яқин одамлари билан мана шу режаси ҳақида суҳбат қуриб турганларида, қароргоҳда шовқин-сурон кўтарилиб, «Убайдуллахон бошчилик қилган ўзбеклар лашкари етиб келди»,— деган хабар етди. Буни эшитиб, Амир Нажмий айтди: «Убайдуллахонни тириклай қўлга тушинг, уни шох ҳузурига юборамиз, қолганларни аямай қиринг.»

Унинг ёнига келган аскарбошилар «Вазият жуда чатоқ, тезроқ отга мининг»— дейишларига қарамай, Нажми Соний такаббурлик билан: «Бу келганлар менинг отга миншимга арзирмикан?»— деб эриниб-суриниб ўтираверди. Қароргоҳдагилар уни тезлаб, ковушда, қўйлакчан ва бошланг ҳолда шошилишча отга минишга рози қилишди. У ҳали ўтирган чодирдан узоқлашмай туриб, ўзбек отлиқлари унинг йўлини тўсиб чиқдилар. Уларни кўрган Нажми Соний отини тўхтатди. Ўзбеклар етиб келиб, уни отдан ағдариб, калласини танасидан айириб, найзага илишди.

Бу мағлубият Бобур Мирзо дилидаги Самарқанд тахтини қўлга киритиш умиди илдизига болта урди. Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да ёзади: «Ака-укаларининг ноаҳиллиги ва мўғулларнинг душманлигидан Кўли Маликда Убайдуллахондан шикаст едилар ва ортиқ у вилоятда тура олмадилар. Сўнг Бадахшон ва Кобулга йўл олдилар. Шундан сўнг яна Мовароуннахрни қўлга киритиш хаёлини тамоман кўнглидан чиқариб ташладилар».

Йиллар ўтиб, қудратли ва шавкатли салтанат эгаси бўлгандаям, қизи «кўнгилларидан чиқариб ташладилар» деб айтган Самарқанд хаёли ва айрилиқ алами Бобур мирзо-

ни энг сўнги кунгача тарк этмади. Айниқса, шу хаёлга етиш истагида сўнги уринишида йўл қўйган хатоликларини ўйлаганда юрак-бағри сирқираб оғирди. Мана шундай аламли дамларнинг бирида, Зарафшонбоғдаги кўшда ўтириб, умридаги энг қайғули ва маҳзун сатрларини битди:

Толёй йўқи жонимга балолӣ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди...

Бобур мирзо она юртдан кетгани билан номи унутилмади. Халқ ўзининг даҳо фарзандини мудом ёдда тутди, у ёзган ғазалларни куйга солиб дилўртар қўшиқлар яратди, саргашта мирзо қадами етган манзилларни қадамжоларга айлантирди.

Буюк Улуғбек мирзо яратган зиждаги юлдузлар миқдоридан кўп кунлар ўтди, ою йиллар кечди, асрлар туну кундек алмашди. Темур салтанати ўрнини эгаллаган кўчманчи ўзбеклар давлати ҳам ўзаро жангу жадаллар туфайли бўлиниб кетди. Кўчманчи ўзбеклар маҳаллий элатдан-уруғдошлари — ўтроқ туркий халқлар билан аралашиб кетди ва охир-оқибатда уч алоҳида давлат: Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ву-жудга келди.

XVIII асрнинг ўрталарида Фарғона вилояти Наманган, Қўқон, Марғилон ва Андижон мавзеларидан иборат бўлиб, буларнинг ҳар бири ўзича мустақил маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқариларди. Уртада узоқ давом этган курашлар натижасида Қўқон беглигининг мавқеи тобора кучаяверади. Ўзбекларнинг минг уруғидан бўлган Мардонбий Қўқон беги бўлиб турган даврда бутун вилоятни ягона ҳокимиятга бўйсундириш ҳаракати бошланди. Қўқон беглиги ўз ҳарбий кучлари ёрдамида буни амалга оширди. XIX асрнинг биринчи ярмига келиб юқорида санаб ўтилган мавзелардан ташқари Тошкент, Туркистон, Уратепа, Хўжанд ва уларга туташган ерлар ҳам Қўқон хонлигига бўйсундирилди.

Янги ташкил топган Қўқон давлати ҳукмдорлари — ўзбеклар ўз шажараларини отабоболари билан жангу жадалда олишиб, омади юришмай, ватандан бош олиб кетган, аммо қалами ва жасорати туфайли номини қолдирган Бобур мирзо билан боғлашга уриниб, ғаройиб афсоналар тўқидилар. Мана шундай ҳикоялардан бири қатор тарихий битикларда қайд этилган Олтин Бешик афсонасидир. Биз ушбу афсонани атоқли тарихчимиз Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибратнинг «Фарғона тарихи» асари асосида ҳикоя қилиб берамиз.

Хўқанд шаҳри Фарғона иқлимида бўлмаган, унинг ўрнида теваракда Тарғова, Чонкат ва Сарой деган қишлоқлар бўлган экан. Мана шу қишлоқларнинг бирида, аниқроғи Тарғовада бир киши бўлиб, у бу қишлоқлар халқи, хонзодаси бўлмаса, итоат қилмаслигини билиб бир тадбир ишлатган экан.

У Андижон хонларидан Бобур ибн Умаршайхни шу қишлоқларга яқин жойдан қочиб ўтганини билгани учун ўзининг эмизикли ўғлига жуда қимматбаҳо либослар кийдириб, олтин бешик ясатиб, бешикни ноёб кимхобу атласларга ўраб, Бобур мирзо ўтиб кетган йўл четида яшириб қўйган экан. Бегона одамлар олиб кетмаслиги учун бир неча хизматкорини соқчи қилиб ҳам қўйибди.

Бир неча кундан сўнг уч қишлоқдан сув очмоқ учун чиққан одамлар мана шу атайин қолдирилган бола ётган бешикка дуч келиб қолибдилар. Уч қишлоқ аҳли бола устида талашиб қолибдилар. Охири ичларидан бир киши чиқиб, бу талашни чек ташлаш йўли билан ҳал қилишни таклиф этибди. Ҳамма рози бўлибди. Чек тушишига қараб олтин бешик — саройликларга, унинг ёпуқлари — чонкатликларга, бола эса тарғоваликларга насиб қилибди. Болани тарбияларига олган Тарғоваликлар унга Олтин Бешик деб исм беришибди.

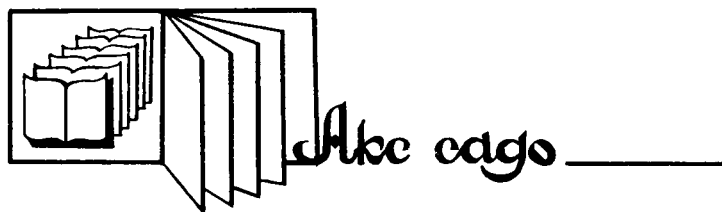
Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибрат ёзади: «Бу Олтин Бешикни халқга хонзода эканлигини равшан қилмоқда нима илова сўзлар қўшулуб, болани бошида булут сипоия қилғон эркан, кийиклар эмизуб турғон экан ва қушлар соя солиб турғон экан деб халқнинг қулоғига ўрнатуб то унгача йигит бўлуб, ҳурмати ва руҳсори зиёда бўлуб, хуша-лоқ ва хушмуруват бўлса ҳам Тарғова қишлоғидан бўлак халқ анқиёд (итоат) қилмай, ҳар бир жамоада бир бий бўлуб келса ҳам Олтин Бешикнинг бийлиғи шуҳратлироқ бўлуб, мундин олти авлод бир суратда ўтуб, еттинчи авлодига келганда бул киши хони Хўқанд бўлуб... ниҳоятда сўзи нуфузди бўлуб, хон исмини ривожлантириб Шоҳруҳхон деб шуҳрат топгон...»

...Бу ғаройиб афсона бежиз айтилмаган. Йиллар ўтиб олис Ҳинд тупроғидан Бобур мирзонинг соғинчли ғазаллари тоғу саҳролар ошиб келиб Фарғона, қолаверса, бутун Мовароуннаҳр аҳли дилини забт этди. Халқ дилидаги мана шу ўчмас меҳрни сезиб-билиб юрган ҳукмдорлар ўз насл-насабларини ватангадо подшоҳ номи билан боғлаб,

шу меҳр ва муҳаббатга шерик бўлишга уриндилар. Шу меҳр туфайли халқнинг ўзи ҳам фаройиб афсоналар тўқиди. Узи тўқиб, ўзи шу афсоналарга ишонди. Шу меҳр туфайли тўқилган афсона ва дostonларда (масалан, «Ойчинор»¹да) Бобур сиймоси адолатли подшоҳ, доно инсон, буюк шоир сифатида намоён этилди.

Утмиш ва бугуннинг жоҳил ҳукмдорлари халқ дилидаги шу меҳрга қайта-қайта чанг солишга уриндилар. Аммо уларнинг чангаллари фақат бўғизларни бўғишга етди, холос. Улар хурлик маскани — юракни забт этолмадилар. Юракни эса, фақат меҳр ва муҳаббатгина забт этган ва этажак...

¹ «Ойчинор» — XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларига оид тарихий воқеалар акс этган дoston. Дostonда Бобур мирзо ҳаётининг Самарқандни ташлаб Афғонистонга чекиниш палласи тасвирланган.

Муҳаммад Пирриевнинг «Теран томирларимиз» деб номланган қадимги туркий қабилалар ва уруғлар ҳақидаги жажжи мақоласини зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим.

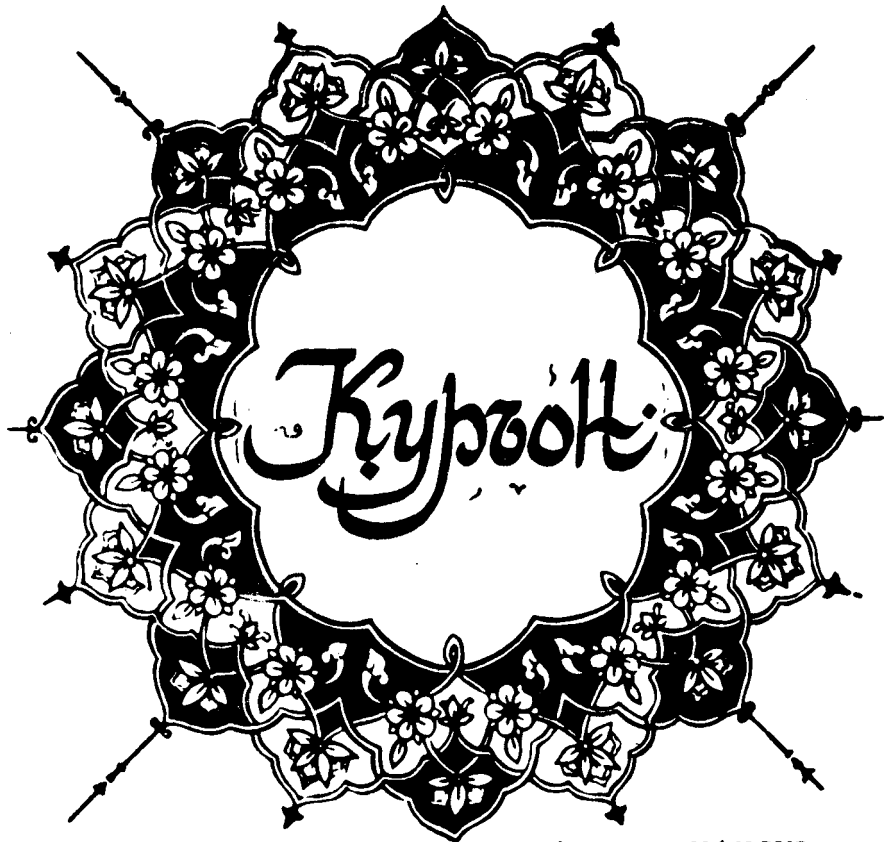
Мақоладан ажаб таасурот олдим. Ажабланганлигимнинг боиси шундаки, аввало бу мақолани чиқариш учун бирон бир турколог ёки диалектолог олим фатво бериши керак эди. Сабаби мен ўқиган адабиётларда, қатор мақолаларда, жумладан, Самарқанд дорилфунуни профессори Худойберди Дониёровнинг бундан бир неча йил олдин «Гулистон» журналида чиққан ўзбек уруғлари ҳақидаги мақоласида ҳозиргача 92 ўзбек уруғидан атиги 70 га яқини баён қилинган эди.

Бу мақолада неча ўн йиллардан буён тортишувли бўлиб келаётган уруғлар номма-ном келтирилганлиги кишида шубҳа уйғотилади. Уруғларнинг кичик-кичик тармоқларини ҳам йирик уруғлар сафига киритган, ваҳоланки, Лақай, Дўрмон, Элбеги, Лочин, Йобу, Марқа, Минг, Қирқ, Туёҳли каби уруғлар рўйхатга кирмай қолган. Йирик Қонжигали уруғини эса «Канжак» деб аталган, бу бизнингча хатодир.

Баъзи қариялар билан бўлган суҳбатларимда, менга шу нарса аён бўлдики, ана шу 92 уруғ ҳам ўнлаб, юзлаб майда шахобчаларга бўлиниб кетади. Масалан, Юз (Жуз) йирик икки гуруҳга: Сарт Юзи ва Туркман Юзига бўлинади. Ҳисор водийсида ўрнашиб қолган Туркман Юзлари яна ўн олти тармоққа ажралади. Шундан саккиз уруғи оқ тамғалар, қолганлари зас Илон тамғалилар дейилади. Улар ҳам яна ўнлаб майда шахобчаларга бўлиниб кетади:

Бўгажили, Патос, Ёриқ бош, Қўса, Тарахли, Дўғрбо, Эқраз, Кесовли, Бўлак кесовли, Кармаки, Эзма, Гавига Матани, Гурга сугмас, Галга, Қорончи, Жўжа бош ва ҳаказолар Сурхондарёда кўп тарқалган. Уруғлардан бири Қўнғиротдир. Қариларнинг нақл қилишича ва Алпомиш дostonида келтирилишича, ўн минг уйли қўнғирот уруғи яна олтмиш олтига қабилаларга бўлинаркан. Масалан, Болахўр, Хурасони, Мунқа, Тугз, Тортувли, Ойинни, Оқ пичоқ, Кўл довли, Қўса, Қалбача, Қалта той, Қарсаган ва ҳоказолар. Муҳаммад Пирриев мана шундай йирик уруғларни майда-майда шахобчаларини ҳам, йирик уруғлар қаторига қўшиб, юборган кўринади. Истардикки, ўзбек уруғлари билан муттасил шуғулланиб келаётган йирик олимлардан бири «Теран томирларимиз» мақоласига ўз муносабатини билдирса. Мақоли иловасидаги уруғлар рўйхатининг қайси бири, ўзбек уруғи ва қайси бири уларнинг шахобчалари, шуларни ажратиб берса, деб илтимос қиламиз.

Эркин БОБОМУРОДОВ,
Сурхондарё вилояти

Алоуддин МАНСУР таржимаси

Тўксон саккиз оятдан иборат бу сура Маккада нозил қилинган. Мазкур сурада ҳам пайғамбарларнинг бир қанча қиссалари зикр қилинади. Бошлаб Закариё ва унинг кексалик чоғида кўрган фарзанди Яхё хақида сўзланиб, сўнгра энг ажиб ва ғаройиб қисса — Марям ва унинг фарзанди Исо қиссаси ҳикоя қилинади. Суранинг Марям деб номланишига сабаб шудир.

Бу сурада шафқат тўғрисида кўпроқ сўз борганидан, Оллоҳ калимаси ўрнида аксар Раҳмон — Меҳрибон сўзи қўлланилади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Коф, Ҳо, Ё, Айн, Сод.

Изоҳ: Бу сура ҳам юқорида ўтган ва қуйида келадиган айрим суралар каби «хуруфи муқаттаот», яъни, маънодан узилган, маъноси бизга аён бўлмаган — ёлғиз ҳарфлар билан бошланади.

2. (Эй Мухаммад, бу) Парвардигорингиз Ўз бандаси Закариёга қилган марҳаматининг зикри — қиссасидир. 3-4. Эсланг: у Парвардигорига хуфёна дуо-илтижо қилиб, деган эди: «Парвардигорим, дарҳақиқат, менинг суякларим мўртлашди, кексаликдан бошим-сочим оқарди. Парвардигорим, мен сенга дуо (илтижо) қилиб, (ҳеч қачон) ноумид бўлган эмасман. 5—6. Мен ортимла

коладиган кариндош-уруғларим (менинг динимни зое қилиб, унутиб юборишлари)дан хавфдаман. Хотиним туғмас бўлиб қолган. Энди Сен Ўз даргоҳингдан менга ва (бобом) Яъқуб хонадонига меросхўр бўладиган бир дўст (яъни, фарзанд) ҳадя этгин ва уни (Ўз наздингда) рози бўлинадиган (солих) кишилардан қилгин». 7. (Оллоҳ айтди): «Эй Закариё, Биз сенга бир фарзанд хушхабарини берурмизки, унинг исми Яхё бўлиб, илгари унга бирон (кимсани) отдош қилган эмасмиз.» 8. (Закариё) деди: «Парвардигорим, хотиним туғмас бўлиб қолган, ўзим эса кексаликнинг (умримнинг) ниҳоясига етиб қолган бўлсам, мендан қандай фарзанд (бунёд) бўлсин?» 9. (Оллоҳ) айтди: «Шундай, Парвардигоринг айтурки, бу (иш) Менга осондир. (Ахир) Мен илгари сени (ҳам) ҳеч нарса бўлмаган пайтингда яратган эдим-ку?» 10. «Парвардигорим, мен учун (кампирим ҳомилали бўлганига) бирон белги-аломат қилсанг», деди у (Закариё). (Оллоҳ) айтди: «Сенга белги шуки, соппа-соғ бўлган ҳолингда уч кунгача одамларга (ҳеч нарса) гапира олмайсан.» 11. Бас, (Закариё) меҳробдан қавмининг олдига чиқиб, уларга эртаю кеч (Оллоҳни) поклаб-ибодат этишни ишора қилди.

И з о ҳ : Дарҳақиқат, Закариё алайҳи-с-салом уч кунгача тасбеҳ ўйириш ва Таврот тиловат қилишдан бошқа нарсага тиллари айланмай қолади ва ибодатхонага келганларга ҳам у киши фақат имо-ишора билан панд-насиҳат қилади. Сўнг вақти-соати етиб, Яхё алайҳи-с-салом дунёга келгач, Оллоҳ таоло унга гўдаклик чоғидаёқ ваҳй юборди. Қуйидаги оятларда шу ҳақда сўз юритилади.

12. (Биз унга): «Эй Яхё, Китобни (яъни, Тавротни) маҳкам ушлагин», (дедик) ва унга гўдаклик чоғидаёқ ҳикмат-маърифат ато этдик. 13. Яна унга Ўз даргоҳимиздан меҳр ва поклик (ато этдик). У тақволи бўлди. 14. У ота-онасига меҳрибон бўлиб, жабру ситам қилгувчи, (ёки) қулоқсиз (итотатсиз) эмас эди. 15. Унга туғилган кунда ҳам, вафот этадиган кунда ҳам, қайта тириладиган (қиёмат) кунда ҳам — тинчлик-омонлик бўлур (яъни, у туғилиш машаққатидан, ўлим азобидан ва қиёмат кунда дўзахга тушиш хавфидан холидир) 16-17. (Эй Муҳаммад), ушбу Китобда (яъни, Қуръонда) Марямни зикр қилинг. У ўз аҳли оиласидан четга — кун чиқар томонга бориб, улардан беркиниб олган пайтида, Биз унга Ўз руҳимиз (яъни, Жаброил)ни юбордик. Бас, у (Марямга) бус-бутун (рўй-рост) одам бўлиб кўринди. 18. (Марям унга:) «Мен Раҳмонга (яъни, Оллоҳга) сиғиниб, сендан паноҳ беришини илтижо қилурман. Агар (Оллоҳдан) кўркувчи бўлсанг, (менга зиён етказмагил)», деди. 19. (Жаброил) айтди: (кўркмагин), мен фақат сенга бир покиза ўғил ҳадя қилиш учун (келган) Парвардигорингнинг элчисидирман, холос.» 20. (Марям) деди: «Менга одамзод тегмаган бўлса, нопок аёл бўлмасам, менда қаёқдан (ҳам) фарзанд бўлсин?» 21. (Жаброил) айтди: «Шундай, Парвардигоринг, бу (иш) Менга осондир, деб айтур. (У яна айтурки), Биз у (болани) одамлар учун оят-мўъжиза ва (улар учун) Ўз томонимиздан бўлган раҳмат-марҳамат қилурмиз. Бу битган (Оллоҳ ирода қилган) ишдир.» 22. Бас, (Марям) унга (Исога) ҳомиладор бўлиб, у билан бирга, йироқ бир жойга кетди. 23. Бас, тўлғоқ азоби уни (Марямни) бир хурмо дарахтининг шохи (ёни)га олиб борди (ва у шохга осилган ҳолда кўзи ёригач) деди: «Қани мана шу (кундан) илгари ўлиб кетсаму буткул унутилиб кетсам эди!»

И з о ҳ : Биби Марям ўша фурсат очиққан, чанқаган ва ниҳоятда қийналган эдилар. Сув йўқ, емиш йўқ, руҳлари тушкун эди.

24. Шунда (хурмо дарахтининг) ортидан (Жаброил) нидо қилди: «Ғамгин бўлма. Парвардигоринг (оёқ) остингдан бир арик оқизиб қўйди. 25. (Мана шу қуриб қолган) хурмо шоҳини силкитгин, у сенга янги хурмо меваларини ташлар. 26. Энди сен еб-ичгин, шод-хуррам бўлгин. Бас, агар одамзоддан бирортасини кўриб қолсанг (ва у сендан бу боланинг отаси ҳақида сўраса) у ҳолда: «Мен Раҳмон йўлида рўза тутмоқни назр (аҳд) қилганман, бас, бугун бирон инсонга сўзламайман» деб айтгин.» 27. Сўнг (Марям боласини) кўтарган ҳолда қавмига келганида, улар: «Эй Марям, сен ҳеч ким қилмаган ишни қилдинг-ку! 28. Эй Ҳоруннинг синглиси, сенинг отанг ёмон одам эмас, онанг ҳам фоҳиша эмас эди-ку!»— дедилар. 29. Шунда (Марям сўзга оғиз очмасдан боласига) ишора қилди (яъни, унинг ўзидан сўранглар, деди.) Улар айтдилар: «Бешикдаги бола — гўдак билан қандай сўзлашурмиз?!» 30. (Шу пайт чака-

лок, яъни, Исо тилга кириб) деди: «Мен Оллоҳнинг бандасидирман. У зот менга Китоб — Инжил ато этди ва мени пайғамбар қилди. 31. Яна мени қаерда бўлсам, хайру баракотли қилди ва модомики ҳаёт эканман, намозни (адо этишни) ва закотни (ато этишни) амр қилди. 32. Шунингдек, (Оллоҳ) мени онамга меҳрибон қилди ва мени ситамкор бадбахт қилмади. 33. Менга туғилган кунимда ҳам, вафот этадиган кунимда ҳам, қайта тириладиган кунимда ҳам тинчлик-омонлик бўлур.» 34. Улар (яхудий ва насронийлар) шак-шубҳа қилаётган Исо бинни Марям (тўғрисидаги Оллоҳнинг) Ҳақ сўзи мана шудир.

Изоҳ: Юқорида мазкур бўлган ва қуйида зикр этиладиган оятларда Исо бинни Марям Оллоҳ таолонинг «Бўл» деган амри билан отасиз дунёга келган бир банда ва шунинг баробарида, пайғамбар эканликлари тўғрисида Ҳақ таолонинг ҳукми баён қилинади ва Исо ҳақидаги «У валади зино» дейдиган яҳудийларнинг сўзи ҳам, «У худонинг ўғли» дейдиган насронийларнинг сўзи ҳам ботил-ноҳақ сўзлар экани таъкидланади.

35. Оллоҳ учун ҳеч қандай бола тутиш жоиз эмас — У зот (бундай нуксондан) покдир. У бирон ишни қилмоқни истаса, унга фақат «Бўл» дер, бас, (ўша иш) бўлур. 36. (Исо айтди): «Албатта Оллоҳ (менинг) Парвардигорим ва (сизнинг) Парвардигорингиздир. Бас, унга бандалик қилингиз! Мана шу ҳақ йўлдир.» 37. Сўнг (яхудий ва насроний) фирқалар (Исо хусусида) ўзаро ихтилоф қилдилар. Бас, кофир бўлган кимсаларга улуғ Кун — қиёматга гувоҳ, ҳозир бўлганларида, ҳалокат бўлғай! 38. Улар Бизга келадиган Кунда (қиёматда) жуда ҳам (аниқ) кўрадиган ва эшитадиган бўлиб қолурлар. Лекин у золимлар бугун очик залолтададирлар. 39. (Эй Мухаммад), сиз уларни (яъни, Макка мушрикларини) барча иш битирилиб (жаннат аҳли жаннатга, дўзахийлар дўзахга ҳукм қилиниб, улар) ҳасрат-надомат қилиб қоладиган Кундан — қиёматдан кўрқитинг! (Бугун) улар гафлатдадирлар, (шу сабабдан) улар иймон келтирмайдилар. 40. Шак-шубҳасиз, Биз Ўзимиз бу Ерда ва ундаги бор жонзотга меросхўр бўлурмиз (яъни, барча жонзот ўтар, ёлғиз Бизгина қолурмиз). Ва фақат Бизгина қайтурлар. 41. (Эй Мухаммад), ушбу китобда (Куръонда) Иброҳим (қиссасини) зикр қилинг! Дарҳақиқат, у жуда ростгўй пайғамбар эди. 42. Эсланг, у отасига: «Эй ота, нега сен (ҳеч нарсани) эшитмайдиган, кўрмайдиган ва сенга бирон фойда етказа олмайдиган бутга ибодат қилурсан? 43. Эй ота, менга, дарҳақиқат, сенга келмаган илм-маърифат келди. Бас, сен менга эргашгин, сени ҳақ йўлга ҳидоят қилурман. 44. Эй ота, сен шайтонга ибодат — қуллик қилмагин. Чунки шайтон раҳмонга осий бўлгандир. 45. Эй ота, ҳақиқатан, мен сенга Раҳмон томонидан азоб етиб, (сенинг дўзахда) шайтонга дўст-яқин бўлиб қолишингдан кўрқурман» — деганида; 46. (Отаси) айтди: «Сен менинг худоларимдан юз ўгиргувчимисан, эй Иброҳим?! Қасамки, агар сен (менинг худоларимни сўқишдан) тўхтамасанг, албатта сени тошбўрон қилурман ва (ёки) мени бутунлай тарк эт!» 47. (Иброҳим) деди: «Омон бўл. Энди Парвардигоримдан (фақат) сени мағфират қилишини сўрарман. Шак-шубҳасиз, У менга меҳрибон бўлган зотдир. 48. Мен сизлардан ҳам, сизлар Оллоҳни қўйиб илтижо қилаётган бутларингиздан ҳам четланурман ва (ёлғиз) Парвардигоримга илтижо қилурман. Парвардигоримга илтижо қилганим шарофатидан (сизлар каби) бадбахт бўлиб қолмасман, деб умид қилурман.» 49. Бас, қачонки (Иброҳим) улардан ва улар Оллоҳни қўйиб сиғинаётган бутлардан четлангач, Биз унга (фарзандлари) Исҳоқ ва Яъқубни ҳадя этдик ва барчаларини пайғамбар қилдик. 50. Шунингдек, уларга Ўз фазлу марҳаматимиздан инъом этдик ва улар учун рост ва юксак мактовларни (барқарор) қилдик. 51. (Эй Мухаммад), Ушбу Китобда Мусо (қиссасини) зикр қилинг! Дарҳақиқат, у танлаб олинган элчи-пайғамбар эди. 52. Биз унга Тур (тоғининг) ўнг томонидан нидо қилдик ва уни муножот қилган ҳолида (Ўзимизга) яқин этдик.

Изоҳ: Ривоят қилишларича, Мусо алайҳи-с-салом Мадян шаҳридан Мисрга қараб йўлга тушиб, Оллоҳ таолога муножот қилиб кетаётганларида ўнг томонларидаги Тур тоғидаги бир дарахтдан овоз келади ва ўша жойда Оллоҳ таоло билан бевосита сўзлашадилар.

53. Биз унга Ўз фазлу марҳаматимиз билан пайғамбар бўлмиш оғаси Ҳорунни ҳадя этдик. 54. (Эй Мухаммад), ушбу Китобда Исмоил (қиссасини) зикр қилинг! Дарҳақиқат, у ваъдаси рост элчи-пайғамбар эди. 56. Яна ушбу

Китобда Идрис (қиссасини) зикр қилинг! Дарҳақиқат, у жуда ростгўй пайғамбар эди; 57. Ва Биз уни юксак мартабага кўтардик. 58. Ана ўша, Одам зурриётидан бўлган (Идрис каби), Биз Нуҳ билан бирга (кемада) кўтариб (тўфон балосидан нажот берган) кишилардан (яъни, уларнинг фарзандларидан бўлган Иброҳим каби) Иброҳим зурриётидан бўлган (Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб каби), Исроил—Яъқуб (зурриётидан бўлган Мусо, Хорун, Закариё, Яхё ва Исо каби) ва Биз ҳидоят қилган ва танлаб олган кишилардан бўлган пайғамбарлардан иборат Оллоҳнинг инъомига сазовор бўлган зотларга қачон Раҳмон оятлари тиловат қилинса, сажда қилган ва йиғлаган ҳолларида йиқилурлар.

Изоҳ: Мазкур оят яна сажда ояти бўлиб, уни тиловат қилгувчига ҳам, тинглагувчига ҳам бир марта сажда қилиш вожибдир.

59. Сўнг уларнинг ортидан намозни зое қиладиган ва шахватларга бериладиган кимсалар ўринбосар бўлдилар (дунёга келдилар). Энди у (ўринбосарлар) албатта ёмонликка (яъни, ёмон жазога) йўлиқурлар. 60. Магар иймон келтириб яхши амаллар қилган зотларгина (азобга дучор қилинмаслар). Бас, улар жаннатга кирурлар ва уларга бирор зулм қилинмас. 61. Улар Раҳмон ғойибада (бошқалар кўзига кўринмай) турган ҳолида Ўз бандаларига ваъда қилган мангу (яшаладиган) жаннатларга (кирурлар). Албатта У зотнинг ваъдаси амалга ошгусидир. 62. У жойда (жаннатда) улар бирон беҳуда сўз эшитмаслар, магар (аҳли жаннат томонидан) салом (эшитурлар, холос). У жойда улар учун эртаю кеч ризқлари ҳозирдир. 63. У — Биз бандаларимиздан такводор бўлган кишиларга мерос (мукофот) қилиб берадиган жаннатдир. 64. «(Эй Мухаммад), Биз ёлғиз Парвардигорингизнинг амри-фармони билангина нозил бўлурмиз. Олдимиздаги (охират) ҳам, ортимиздаги (дунё) ҳам, (дунё ва охират) ўртасидаги барча иш-амаллар ҳам ёлғиз Унингдир (Унинг тасарруфидадир). Парвардигорингиз унутгувчи эмасдир. 65. У осмонлар, Ер ва уларнинг орасидаги бор нарсаларнинг хожасидир. Бас, сиз Унга ибодат қилинг ва бу ибодатда сабр-токатли бўлинг! Унинг учун бирон «тенг»ни билурмисиз?!»

Изоҳ: Ушбу икки оят Жаброил алайҳи-с-саломнинг сўзларидир. Пайғамбар алайҳи-с-саломга бир муддат ваҳй келиши тўхтаб қолганидан сўнг, у зот Жаброилдан: «Нега келмай қолдинг?»— деб сўраганларида, у Оллоҳнинг амри билан юқоридаги сўзларни айтган экан.

66. (Қофир) инсон: «Ўлганимдан сўнг яна тирик ҳолда қабримдан чиқари-лурманми?!»— дер. 67. Ахир ўша инсон Биз уни илгари ҳеч нарса бўлмаган пайтида яратганимизни (йўқдан бор қилганимизни) эсламасми?! 68. Бас, (эй (Мухаммад), Парвардигорингизга қасамки, албатта Бизуларни (йўлданоздирган) шайтонлари билан бирга тўплармиз, сўнгра (барчаларини) жаҳаннам атрофида тиз чўккан ҳолларида ҳозир қилурмиз. 69. Кейин ҳар бир гуруҳдан қайси кимса Раҳмонга қаттиқроқ осий бўлган бўлса (ўшани) сугуриб (ажратиб) олурмиз (ва жаҳаннамга отурмиз).

Изоҳ: Уламолар уқдиришларича, «Раҳмонга қаттиқроқ осий бўлган»лар халқни Ҳақ йўлидан оздириб, боши берк йўчаларга бошлаган кимсалардир.

70. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, Биз Ўзимиз унга (жаҳаннамга) киришга лойиқроқ бўлган кимсаларни яхшироқ билгувчидирмиз. 71. Сизлардан (осийлардан) ҳар бирингиз унга (жаҳаннамга) тушгувчидирсиз. (Бу) Парвардигорингиз (амрига биноан) вожиб бўлган ҳукмдир. 72. Сўнг такводор бўлган зотларни (жаҳаннамдан) кутқарурмиз ва золим кимсаларни тиз чўккан ҳолларида қолдирурмиз. 73. Қачон уларга (инсонларга) очиқ-равшан бўлган оятларимиз тиловат қилинса, кофир бўлган кимсалар иймон келтирган зотларга: «Қайси гуруҳ яхшироқ мартаба ва гўзалроқ мажлисдадир?»— дейдилар (яъни, бой-бадавлат мушриқлар кибрланиб, фақир ва мискин мўминларнинг устидан куладилар). 74. Ҳолбуки, Биз улардан илгари қанча мато ва суратлари чиройли (осий бадавлат) бўлган авлодларни ҳалок қилгандирмиз! 75. (Эй Мухаммад), айтинг: «Ким залолатда бўлса, бас, Раҳмон унга муддат — умр берсин. Токи, ўзларига (яъни, йўлдан озганларга) ваъда қилинган (дунё) азобини ёки қиёмат қоим бўлишини кўрган вақтларида, албатта кимнинг мартабаси ёмонроқ ва лашқари ожизроқ эканини билурлар (билсинлар). 76. Оллоҳ ҳақ йўлдаги кишиларга яна ҳидоятни зиёда қилур. Парвардигорингиз наздида абадий қолгувчи яхши амаллар — савоб жиҳатидан ҳам, оқибат

жихатидан ҳам ортиқроқдир. 77. (Эй Муҳаммад), Бизнинг оятларимизга кофир бўлган ва: «Қасамки, албатта (охиратда ҳам) менга мол-мулк ва болачака ато этилур» — деган (бир) кимсани кўрдингизми? 78. У ғойибдан хабардор бўлдимикин ёки Раҳмон даргоҳидан аҳду паймон олдимикин?! 79. Йўқ! Албатта Биз унинг айтаётган сўзини ёзиб кўюрмиз ҳамда унинг учун азобни зиёда қилурмиз. 80. У айтаётган (мол-дунёга) Биз меросхўр бўлурмиз ва у хузуримизга ёлғиз ҳолда келур. 81. Улар (яъни, Макка мушриклари) Оллоҳни кўйиб, ўзларига куч-қудрат бўлиши учун «худо»лар тутдилар — бутларга сиғиндилар. 82. Йўқ! (Қиёмат кунинда бутлари уларни шафоат қилмайди, балки) улар қилган ибодатларни (бутлар ҳам) инкор қилурлар ва уларга (мушрикларга) зид — душман бўлурлар. 83. (Эй Муҳаммад), Биз, кофирларга уларни (гуноҳ-маъсиятга) қўзғатадиган шайтонларни юборганимизни кўрмадингизми?! 84. Бас, сиз улар устида шошқалоклик қилманг (яъни, нега азобга гирифтор бўла қолмаяптилар, деб хайрон бўлманг)! Ҳеч шак-шубҳасиз, Биз уларнинг (қолган ой, кунларини ҳам, қилаётган гуноҳларини ҳам) аниқ ҳисоб-китоб қилиб турурмиз. 85. Биз такводор зотларни отлик ҳолларида Раҳмон даргоҳига тўплайдиган; 86. Ва жиноятчи — кофирларни жаҳаннамга тушишлари учун ҳайдайдиган Қунни (эсланг)! 87. (У Қунда) фақат Раҳмон наздида аҳду паймон олган (Оллоҳни бир билиб, зиммаларидаги фарзларни адо этган) кишиларгина шафоат қилиш (ҳақи)га эга бўлурлар. 88. (Мушриклар) «Раҳмоннинг боласи бор», дедилар. 89. (Эй мушриклар), сизлар шундай оғир гап айтдингизки; 90—91. Унинг — Раҳмоннинг боласи бор, деган (гапнинг оғирлигидан) осмонлар ёрилиб, ер бўлиниб, тоғлар парчаланиб-қулаб кетишга яқин бўлур. 92. Раҳмон учун бола тутиш лойиқ эмасдир (У зот болага муҳтож эмас). 93. Осмонлар ва Ердаги бор жонзот (қиёмат кунинда) Раҳмон (хузурига) бўйинсунган ҳолда келур. 94. У зот уларни санаб-аниқлаб, (ҳисобга олиб) кўйгандир. 95. Уларнинг барчаси қиёмат кунинда ёлғиз ҳолда У зотнинг хузурига келгувчидир. 96. Албатта иймон келтириб яхши амаллар қилган зотлар учун Раҳмон дўстликни (барқарор) қилур. 97. (Эй Муҳаммад), албатта Биз (Қуръон) билан такво эгаларига хушхабар беришингиз учун ва саркаш қавмни кўрқитишингиз учун уни сизнинг тилингизга (равон) осон-енгил қилиб кўйдик. 98. Биз улардан (яъни, Макка мушрикларидан) илгари ҳам қанча (ўз пайғамбарларига итоат этмаган) авлодларни ҳалок қилгандирмиз. Сиз улардан биронтасини кўрармисиз ёки овозларини эшитармисиз?! (Бас, сизга иймон келтирмайдиган бу қайсар қавм ҳам ҳалок бўлиб кетар, аммо Биз сизга нозил қилган дин қиёматгача қолур.)

Маккада нозил бўлган бу сура бир юз ўттиз беш оятдан иборатдир.

Бу сурада Оллоҳ таоло Ўзининг сўнги пайғамбари Муҳаммад алайҳи-с-саломга ундан аввал ўтган салафлари учун ҳам Ҳақ йўлига даъват қилиш осон бўлмаганини эслатиб, суранинг асосини ташкил этадиган Мусо ва Ҳорун пайғамбарларнинг қиссасини батафсил баён қилади.

Суранинг нима сабабдан «Тоҳо» деб номлангани хусусида турли ривоятлар мавжуд. Уларнинг аксарисиде «Тоҳо» — пайғамбар алайҳи-с-саломнинг исмларидан биридир, дейилади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. **ТО, ҲО.** 2. (Эй Муҳаммад), Биз сизга бу Қуръонни (сизнинг) қийналиб-жафо чекишингиз учун эмас; 3. Балки (Оллоҳдан) кўрқадиган кишиларга панд-насихат бўлсин учун нозил қилдик. 4. (У) Ерни ва юксак осмонларни

яратган зот томонидан нозил қилингандир. 5. (У зот) Ўз аршини эгаллаган Раҳмондир. 6. Осмонлардаги, Ергаги ва уларнинг орасидаги ҳамда тупрок остидаги бор нарса Унингдир. 7. Агар сиз ошқора гапирсангиз ҳам, (хуфёна гапирсангиз ҳам, У зотга баробардир). Зеро, У сирни ҳам, энг махфий нарсаларни ҳам билур. 8. Оллоҳдан ўзга (ҳеч қандай) тангри йўқ. Фақат Унинг Ўзи бордир. Унинг учун энг гўзал исмлар бордир. 9. (Эй Муҳаммад), сизга Мусо ҳақида хабар келдимиз? 10. Эсланг, (узокдан у) бир оловни кўриб аҳли оиласига: «(Шу ерда) туринглар, мен бир олов кўриб қолдим, шоядки ҳозир ундан бир чўғ олиб келсам ёки шу ўт олдидан бирон йўл (кўрсатувчи) топсам» — деди. 11. Бас, қачонки у (оловнинг яқинига) келгач, «Эй Мусо» деган нидо эшитилди.

Изоҳ: Ривоят қилишларича, Мусо алайҳи-с-салом ўз оилалари билан Мадян шаҳридан Мисрга қайтиб келаётганларида бир қорунғу — қорли кечада йўлдан адашиб қолишади. Ўт ёқай десалар чақмоқ тоши ёнмайди. Шу пайт у кишининг кўзига узокдан бир олов кўриниб, чўғ олиш ва у ердагилардан йўл сўраб келиш учун ўша тарафга борганларида, у кўринган ёруғлик олов эмас, Оллоҳнинг нури эканлиги маълум бўлади.

12. (Эй Мусо), Мен сенинг Парвардигорингдирман. Энди ковушларингни ечгин. Чунки сен муқаддас Туво водийсидасан. 13. Мен сени (пайғамбарликка) танладим. Бас, (ўзингга) юбориладиган ваҳйга кулоқ тут! 14. Дарҳақиқат, Мен Оллоҳдирман. (Ҳеч қандай) илоҳ йўқ, фақат Мен бордирман. Бас, сен Менгагина ибодат қил ва Мени зикр қилиш учун намозни тўқис адо эт! 15. Токи ҳар бир жон қиладиган саъй-ҳаракати сабабли жазоланиши учун (қиёмат) соати албатта келгувчидир. (Лекин) Мен (қиёмат қачон қойим бўлишини) яширишни (махфий тутишни) истайман. 16. Бас, сени (қиёматга) ишонмайдиган ва ҳавойи-нафсига эргашган кимсалар ундан (бу йўлдан) тўсма-синларки, у ҳолда ҳалок бўлурсан. 17. Ана у кўлингдаги нимадир, эй Мусо?» 18. (Мусо) деди: «У асоийм, унга таянурман ва у билан қўйларимга (барг) қоқиб берурман. Яна унда бошқа ишларим ҳам (унинг бошқа хизматлари ҳам) бор. 19. (Оллоҳ) айтди: «Уни (ерга) ташлагин, эй Мусо!» 20. Бас, (Мусо) уни ташлаган эди, баногоҳ у юрадиган — жонли илон бўлиб қолди. 21. (Оллоҳ) деди: «Уни ушла! Кўркмагин, Биз уни аввалги ҳолига қайтарурмиз. 22. Кўлингни қанотинг — кўлтигингга тиккин, у (кўлинг) ҳеч қандай зиён-заҳматсиз оппоқ-нурли бўлиб чиқур. (Бу) иккинчи мўъжиза (бўлур). 23. Биз сенга буюк мўъжизаларимизни кўрсатиш учун (шундай қилдик). 24. (Энди) сен Фиръавннинг олдига боргин! Дарҳақиқат, у ҳаддидан ошди (яъни, одамларга зулм қилиб, ўзини ҳатто «худоман» деб даъво қилди)». 25. (Мусо) деди: «Парвардигорим, қалбимни кенг қилгин; 26. Ишимни осон қилгин; 27. Тилимдан тугунни — дудўқликни ечиб юборгин; 28. (Токи), улар (қавмим) сўзимни англа-синлар. 29—30. Менга ўз аҳлим — уруғимдан бўлган Ҳорун оғамни вазир қилгин; 31. У билан белимни маҳкам қилгин; 32. Ва уни ишимда (яъни, пайғамбарлик ишида менга) шерик қилгин; 33. Токи, биз Сени кўпроқ поклаб-ибодат қилайлик; 34. Ва Сени кўпроқ зикр қилиб эслайлик. 35. Албатта Сен бизни кўрувчи бўлган зотсан.» 36. (Оллоҳ) айтди: «Сўраган нарсаларинг сенга ато этилди, эй Мусо! 37. Биз сенга (олдин, гўдақлик чоғингда ҳам) яна бир карра инъом-марҳамат қилган эдик. 38. Ушанда сенинг онангга (шундай) ваҳй — илҳом юборгандик: 39. «Уни (яъни, Мусони) сандикқа солиб, дарёга ташлагин. Бас, уни дарё (тўлқини) сохилга отсин. (Шунда) уни Менинг ҳам, унинг ҳам душмани — Фиръавн ушлаб олур.» (Эй Мусо, барчага суюқли бўлишинг) ва Менинг ҳифзу ҳимоямда униб-ўсишинг учун Мен сенинг устингга Ўз томонидан бир муҳаббат ташладим (яъни, сени кўрган киши суюб қоладиган ёқимтой бола бўлдинг). 40. Ушанда, опанг (сени дарёдан ушлаб олган кишилар ортидан) юриб: «Сизларни бу (бола)га кафил бўлиб (эмизадиган аёлнинг) олдига олиб борайми?» — деганларини (эслагин)! Сўнг, Биз сени кўзлари қувонсин, ғамгин бўлмасин, деб (яна) онангга қайтарган эдик. (Кейин) Биз сени кўп синовлар билан синаб кўрдик. (Йигитлик чоғингда) бир жонни ўлди-риб қўйганингда, Биз сени бу ғамдан ҳам қутқарган эдик. Сен Мадян аҳли орасида ҳам (неча) йиллар турдинг, сўнгра (пайғамбарлигинг аниқ белгилаб қўйилган) тақдир бўлиб (бу ерга) келдинг, эй Мусо! 41. Ва Мен сени Ўзимга (пайғамбарлик учун) танладим.

И з о ҳ : Юқоридаги (37—40) оятларнинг тафсирида муфассирлар шундай ривоятни келтирадидилар: мунажжимлар Фиръавнга «Сенинг мулку давлатини Бани Исроил қавмидан тугиладиган бир бола қўлида хароб бўлади», дейишгач, у ўша қавмдан дунёга келган ҳар бир ўғил болани қатл қилишга буйруқ беради. Мусо алайҳи-с-салом ана ўша Бани Исроил учун ҳалокатли бўлган қора йилларда таваллуд топадилар. Шунда чақалогининг ҳалок бўлишидан ғамга ботиб қолган онага ғойибдан фармон келиб боласини бир сандиққа авайлаб солганча, Нил дарёсига ташлайди. Иттифоқо ўша пайтда дарё соҳилида ўтирган Фиръавн оқиб келаётган сандиқни кўриб қолади ва хизматкорларига уни олиб чиқишни буюради. Хизматкорлар сандиқни олиб чиқишгач, очиб қарасалар, унинг ичида ойдек бир чақалоқ ухлаб ётибди. Шунда меҳри тушиб қолиб, хотини Фиръавндан болани ўғил қилиб олишга изн сўрайди. У рухсат бергач, болани саройга олиб бориб, шаҳардан эмизадиган аёлларни суриштира бошлайдилар. Лекин Мусо бирон аёлни эммайди. Шу пайт бир қиз келиб, Фиръавннинг хотинига: «Мен сизларга болани эмизадиган аёлни топиб берман», дейди. Бу Мусонинг опаси бўлиб, уни боласидан айрилиб ғам-андуҳга ботган она бирон дарак топиб келиш учун шаҳарга юборган эди. Хуллас, қиз саройга онасини етаклаб келади. Бу аёл тутган кўкракни чақалоқ дарҳол эмишга тутинади. Буни кўрган Фиръавннинг хотини бениҳоя хурсанд бўлиб, аёлдан саройда қолишини сўрайди. Лекин аёл уйи ва бола-чақасини ташлаб кела олмаслигини билдириб, агар рози бўлсалар, болани уйида эмизиб, катта қилиб беришини айтади. Ноилоҳ қолган малика бу тақлифга кўнади ва онага кўп хайру саховат кўрсатиб, болани унга қўшиб бериб юборади. Шундай қилиб, Тангри таолонинг марҳамати билан бола туққан онасига қайтарилди.

Агар эътибор берилса, бу қиссада яна бир ибратли жиҳат бордир. Фиръавн ўзини ҳалок қиладиган болани ўз қўли билан сувга ғарқ бўлишдан қутқариб қолади. Шу маънода арабларда бир нақл ёйилгандир: «Лукулли Фиръавн, Мусо», «Ҳар фиръавнга бир Мусо» — яъни, Оллоҳ таоло ҳар қандай золим ҳокимнинг пешонасига уни йўқ қиладиган бир адолатпарвар — ҳақпарвар кишини ёзиб қўйгандир.

42. (Эй Мусо), сен ўзинг ва оғанг (Хорун) Менинг мўъжизаларимни (одамларга) олиб бориңглар (етказиңглар) ва Мени зикр қилиб — ёдингизда тутишда сусткашлик қилманглар! 43. Сизлар Фиръавннинг олдига бориңглар, чунки («Мен худоман,» деб у) ҳаддидан ошди. Бас, унга юшоқ сўз сўзланглар! Шояд панд-насиҳат олса ёки (Менинг қаҳримдан) кўркса!» 45. Улар дедилар: «Парвардигоро, дарҳақиқат, биз (агар уни Сенга иймон келтиришга Ҳаъват этсак), у шошқолоқлик (билан бизни азобга гирифтор) қилишидан ёки баттар туғёнга тўшишидан хавфдамиз.» 46. (Оллоҳ) айтди: «Кўркманглар. Шак-шубҳасиз, Мен сизлар билан биргаман — эшитиб, кўриб турурман. 47. Бас, сизлар унинг олдига бориб: «Биз Парвардигорингнинг элчиларидирмиз. Сен Бани Исроил (қавми)ни биз билан бирга қўйиб юборгин, уларни азобламагин. Биз сенга Парвардигоринг томонидан оят-мўъжиза келтирдик. Ҳидоятга ерашган кишиларга тинчлик-омонлик бўлур. 48. Бизга ваҳй қилиндики, (Оллоҳнинг пайғамбарларини) ёлғончи қилган ва (уларга иймон келтиришдан) юз ўгирган кимсаларга азоб бўлур» — денглар.» 49. (Улар Фиръавн олдига келиб бу сўзларни айтишгач), у деди: «Сизларнинг Парвардигорингиз ким, эй Мусо?!» 50. (Мусо) айтди: «Парвардигоримиз барча нарсага Ўз хилқатини — шаклини ато этиб, сўнгра (уни) Тўғри йўлга солиб қўйган зотдир!» 51. (Фиръавн) деди: «У ҳолда аввалги авлодларнинг ҳоли недир (яъни, Парвардигоринг уларни ҳам азоблаганми?)» 52. (Мусо) айтди: «Улар ҳақидаги билим Парвардигорим ҳузуридаги Китобда — Лавҳул-махфуздадир. Парвардигорим адашмас ва унутмас. 53. У зот Ерни сизлар учун бешик-қароргоҳ қилиб қўйди ва унда йўллар пайдо қилди ҳамда осмондан сув (ёмғир-қор) ёғдирди. Бас, Биз у сув ёрдамида турли наботот навларини ундириб чиқардик. 54. Сизлар (улардан) енглар, чорваларингни боқинглар. Албатта бунда ақл эгалари учун оят-ибратлар бордир. 55. Биз сизларни (ердан) яратдик, яна унга қайтарурмиз ва (киёмат кунида) сизларни яна бир бор ундан чиқарурмиз. 56. Дарҳақиқат, Биз унга (яъни, Фиръавнга) бор оят-мўъжизаларимизни кўрсатдик. Бас, шу (бу оятларни) ёлғон деб, юз ўгирди. 57. У (Мусо билан юзлашганида) деди: «Сен ўз сеҳринг билан бизларни еримиздан чиқариш учун келдингми, эй Мусо?»

58. У ҳолда бизлар ҳам сенга худди ўшандай сеҳр келтируرمىз. Бас, сен ўзинг билан бизларнинг ўртамизда бир ваъдагоҳ танлагинки, у сен ҳам, бизлар ҳам қаршилиқ қилмайдиган ўрта бир жой бўлсин.» 59. (Мусо) айтди: «Ваъда байрам куни (тўпланадиган жой)дир. Одамлар чошгоҳда тўпланурлар.» 60. Бас, Фиръавн бориб, ўзининг макр-найрангини (яъни, сеҳргарларини) йиғди. Сўнгра (ваъда қилинган жойга) келди. 61. Мусо уларга (сеҳргарларга) деди: «Ҳолингларга вой. Сизлар Оллоҳ шаънига ёлғон тўқиманглар (яъни, очик мўъжизани сеҳр деманглар), у ҳолда (Оллоҳ) сизларни азоб билан ҳалок қилур. Ёлғон тўқиган кимсалар ноумид бўлишлари аниқдир.» 62. Бас, улар (қиладиган) ишларини талашиб-тортишиб аста шивирлаша бошладилар. 63. (Сўнг бир-бирларига) айтдилар: «Албатта, бу иккови (яъни, Мусо ва Ҳорун) ўз сеҳрлари билан сизларни ерингиздан чиқармоқни ва юксак йўлингизни (динингизни) йўқотмоқни истайдиган сеҳргарлардир. 64. «Бас, (бор) макр-ҳийлангизни йиғингиз, сўнг бир саф бўлиб келингиз, бугун устун бўлган кишилар нажот топулар.» 65. (Маслаҳатлари битгач), дедилар: «Эй, Мусо, сен (қўлингдаги асоингни аввал) ташлайсанми ёки бизлар биринчи ташловчи бўлайлиқми?» 66. (Мусо) айтди: «Йўқ, сизлар ташланглар.» (Улар қўллариданги асо ва ипларини ташлаган эдилар), баногоҳ иплари ва асолари, сеҳр қилганлари сабабли, юриб кетаётгандек туюлди. 67. Бас, Мусо ичида бир кўркувни ҳис қилган эди; 68. Биз айтдик: «Кўркмагин. Албатта сен ўзинг ғолиб бўлгувчисан. 69. Қўлингдаги нарсани (сен ҳам асоингни) ташлагин, улар ясаган нарсаларни ютиб юборур, уларнинг ясаган нарсалари фақат бир сеҳргарнинг макри-ҳийласи, ҳолос. Сеҳргар эса, қаерда бўлмасин зафар топмас.» 70. (Мусо асосини ташлагач, сеҳргарларнинг бутун ясаган нарсаларини ютиб юборди). Бас, сеҳргарлар сажда қилган ҳолларида (ерга) ташланиб, «Ҳорун ва Мусонинг Парвардигорига иймон келтирдик», дедилар. 71. (Фиръавн) айтди: «Унга мен изн бермай туриб, иймон келтирдингиз (ми)?! Шак-шубҳасиз, у сизларга сеҳр ўргатган каттангиздир. Бас, энди мен албатта оёқ-қўлларингизни қарама-қаршисига (ўнг қўл, чап оёғингизни ёки аксинча) кесурман ва сизларни хурмо шохларига осурман, (ана ўшанда) қайсимизнинг (менингми ёки Мусонингми худоси) азоби қаттиқроқ ва узоқроқ эканини билиб олурсизлар.» 72. Улар дедилар: «Бизлар ҳаргиз ўзимизга келган очик ҳужжат — мўъжизани ва бизларни яратган Зотни қўйиб, сени танламаймиз. Бас, қиладиган ҳукмингни қилавер. Сен фақат мана шу дунёдагина ҳукм қилурсан. 73. Бизлар эса хатоларимизни ва сен бизларни мажбур қилган сеҳргарликдан иборат (гуноҳимизни) мағфират этиши учун Парвардигоримизга иймон келтирдик. Оллоҳ (нинг савоъби) яхшироқ ва (азоби) узоқроқдир.» 74. Ҳеч шубҳа йўқки, кимда-ким Парвардигорининг (хузурига) жиноятчи-кофир бўлган ҳолида келса, у ҳолда албатта унинг учун жаҳаннам бор бўлиб, у (кофир), у жойда на ўла олур ва на яшай олур. 75. Ким У Зотга яхши амаллар қилган мўъмин ҳолида келса, бас, ана ўша (кишилар) учун юксак даражалар — 76.— остидан дарёлар оқадиган, улар абадий қоладиган жаннатлар бўлур. Бу — (ширку куфрдан) пок бўлган кишиларнинг муқофотидир! 77. Дарҳақиқат, Биз Мусога: «Сен бандаларимни (яъни, Бани Исроилни) тунда олиб кетиб, улар учун (суви) қуриган денгизни йўл қил — (ортларингдан Фиръавн) етиб олишидан хавф этма ва (денгизга фарқ бўлишдан ҳам) кўркма»,— деб ваҳй юборганмиз. 78. Бас, Фиръавн уларнинг ортидан ўз лашкарлари билан қувган эди. Уларни денгиз ўраганча-ўраб (домига тортиб, барчалари унга фарқ бўлдилар). 79. Фиръавн қавмини тўғри йўлга бошламади, (балки) Тўғри йўлдан оздирди. 80—81. Эй Бани Исроил, Биз сизларга душманингиздан нажот бердик ва сизлар учун (Тавротни нозил этгани Мусо билан) Тур (тоғининг) Унг томонини ваъдалашдик ва сизларга ширинлик, беданалар ёғдириб, (дедик): «Сизларни баҳраманд қилган пок ризқларимиздан энглар ва уларга (шукр қилмаслик билан) ҳаддан ошмангларки, у ҳолда устингизга Менинг ғазабим тушар. Менинг ғазабим кимнинг устига тушар экан, у муҳаққақ ҳалок бўлур. 82. Ва Мен тавба қилган ҳамда иймон келтириб яхши амаллар қилган, сўнгра Тўғри йўлга юрган кишиларни мағфират қилгувчидирман.» 83. (Бани Исроил қавмидан етмиш нафарини ўзи билан бирга олиб, Тур тоғи томонга кетаётган Мусо йўлда улардан илгарилаб кетади. Шунда, Оллоҳ деди): «Қавмингдан мунчалар илгарилаб кетдинг, эй Мусо!» 84. У айтди: «Улар ана изимдан келурлар. Мен эса Сен рози бўлишинг

(амрингни тезрок бажарниш) учун шовдим, Парвардигорим!» 85. (Оллох) деди: «Ҳақиқатан, Биз сенинг ортингдан қавмингни фитнага солдик — имтихон қилдик. Сомирий уларни йўлдан оздирди.» 86. Бас, Мусо қавмига ғазабланган ва ғамга ботган ҳолда қайтиб келиб, деди: «Эй қавмим, Парвардигорингиз сизларга (Таврот нозил этиши ҳақида) чиройли ваъда қилмаганмиди?! Сизларга (ўтган) вақт узун (узок кўриниб) кетдими ёки устингизга Парвардигорингиз томонидан ғазаб тушишини истаб менга берган ваъдани буздингларми?!»

Изоҳ: Мусо Тур тоғига кетаркан, Бани Исроил қавми унга Оллохдан ўзга ҳеч кимга сизинмасликка сўз берган эдилар. Кейин эса Сомирий ясаган бузоққа сизиниш билан ваъдаларини бузадилар.

87. Улар айтдилар: «Биз сенга берган ваъдани ўз инон-ихтиёримиз билан бузганимиз йўқ. Лекин бизлар (Мисрдан чиқиб келаётганимизда, Фиръавн) қавмининг зеб-зийнатларидан иборат нарсаларни кўтариб чиққан эдик, бас, (Сомирийнинг амри билан) уларни (оловга) ташладик. Сўнг Сомирий ҳам ташлади (шундай қилди). 88. Сўнг (Сомирий ўша зеб-зийнатларни оловда эритиб, худди тирикдек) овози бор ҳайкал-бузоқ (ясаб) чиқариб берди, сўнг (у ва унинг шериклари): «Сизларнинг ҳам, Мусонинг ҳам илоҳи шу эди, (Мусо) унутиб, (уни бошқа ердан излагани кетибди)», дедилар. 89. Ахир унинг (бу бузоқ-бутнинг) ўзларига бирон сўз қайтара олмаётганини ва бирон зиён ҳам, фойда ҳам етказишга қодир эмаслигини кўрмайдиларми?! 90. Ҳолбуки, (бузоққа сизинишларидан) илгари Ҳорун уларга: «Эй қавмим, сизлар бу билан фақат имтихон қилиндинглар, холос, (бас, у бузоққа сизингманглар!) Шакшубҳа йўқки, сизларининг Парвардигорингиз ёлғиз Раҳмон — Марҳаматли Оллохдир. Бас, менга эргашинглар ва амримга итоат қилинглари!» деганида; 91. Улар: «То бизларга (ҳузуримизга) Мусо қайтмагунича, унга (шу бутга) ибодат қилиб — сизинишдан ҳаргиз ажралмаймиз,» деган эдилар. 92—93. (Мусо, қайтиб келгач) деди: «Эй Ҳорун, сен уларнинг йўлдан озганларини кўрган пайтингда менинг ортимдан боришингдан (ва менга бу ҳақда хабар беришингдан) сени нима тўсди?! Менинг амримга итоатсизлик қилдингми?!» 94. (Ҳорун деди): «Эй онамнинг ўғли (биродарим), сен менинг соч-соқолимдан тортмагин. Мен (агар бузоққа сизинаётганларни кўйиб, йўлдан озмаган кишилар билан сенинг ортингдан борсам), менинг сўзимни кутмай Бани Исроилни (қавмимни) бўлиб юборибсан, дейишингдан кўрқдим.» 95. (Сўнгра Мусо Сомирийга қараб): «Бу нима қилганинг, эй Сомирий?»— деди. 96. У айтди: «Мен улар (Бани Исроил) кўрмаган нарсани кўрдим. (Яъни, Жаброил сенинг ёлдингга келганида, у минган отнинг туёғи ҳар қандай жонсиз нарсага тегса, дарҳол жон қиради. Мен шуни кўриб қолган эдим), бас, элчи — Жаброилнинг босган изидан бир сиким олиб, уни (бузоқнинг ҳайкалига) сочган эдим, (ундан тирик бузоқ каби овоз чиқди. Буни кўрган Бани Исроил қавмидан бўлган одамлар унга сизина бошладилар.) Менга нафсим ана шундай қилишни чиройли кўрсатди.» 97. (Мусо) деди: «Бас, йўқол! Энди сен учун ҳаётда, менга тегманглар, дейишгина бордир (яъни, сен умрингнинг охиригача якка-махов бўлиб қолурсан. Охирада эса) сен учун ҳаргиз хилоф қилинмайдиган бир ваъда — азоб бордир. Сен устидан (ёнидан) жилмай ибодат қилган «илоҳ»ингнинг ҳолини кўриб қўй! Биз албатта уни ёндириб, сўнгра (кулини) денгизга сочиб юборурмиз.» 98. (Эй инсонлар), илоҳинглар яккаю ёлғиз Оллохдир. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Унинг Ҳақ бордир. У барча нарсани Ҳақ илми билан қамраб олгандир. 99. (Эй Муҳаммад), Биз сизга ўтиб кетган (авлодларнинг) хабарларини мана шундай сўзлаб берурмиз. Дарҳақиқат, Биз сизга Ҳақ даргоҳимиздан эслатма — Қуръон ато этдик. 100. Ким ундан юз ўғирса, бас, албатта у қиёмат кунда (гуноҳнинг энг оғир) юкини кўтариб турур. 101. Улар (ундайлар) у юк остида абадий қолурлар. У (юк) қиёмат кунда улар учун жуда оғир юк бўлур. 102. У (қиёмат) сур чалинадиган Қундир. У Қунда Биз жиноятчи-кофир кимсаларни кўзлари кўк (яъни, нурсиз, юзлари эса қаро) бўлган ҳолларида йиғурмиз. 103. Улар ўзаро шивирлашиб: «(Дунёда) ўн кунгина турдинглар,»— (дейдилар). 104. Биз уларнинг айтадиган сўзларини жуда яхши билурмиз. Ушанда уларнинг энг тўғри йўл тутган-донолари: «Бир кунгина турдинглар»,— дейди (лар). 105. (Эй Муҳаммад), улар сиздан тоғлар (қиёмат кунда қандай ҳолда бўлиши) ҳақида сўрайдилар. Бас, айтинг: «Парвардигорингиз»

рим уларни (кум каби) сочиб юборур. 106. Сўнг (Ерни) теп-текис қилиб кўюрки; 107. Унда на чуқурни ва на дўнгликни кўрурсиз. 108. У Кунда (одамлар махшаргоҳга) чорловчи (фаришта)га эгилмай-бурилмай эргашурлар — итоат қилурлар. Овозлар ҳам Раҳмонга таъзим қилур, бас, фақат пичирлашнигина эшитурсиз. 109. У Кунда оқлов фойда бермас, магар Раҳмон изн берган ва У зот сўзидан рози бўлган кишигагина (фойда берур). 110. У зот уларнинг олдиларидаги (яъни, охиратдаги) ва ортларидаги (яъни, дунёдаги) бор нарсани билур. Улар эса У зотни била олмаслар. 111. Юзлар ҳам Тирик ва абадий Турғувчи (У) зотга таъзим қилур. Ким зулми (ширкни) кўтариб келган бўлса, ноумид бўлиши аниқдир. 112. Ким мўмин бўлган ҳолида яхши амаллар қилса, бас, у зулмдан ҳам (яъни, ўша қиёмат) кунда унга зулм қилиниб, ўзи қилмаган гуноҳларга масъул бўлишдан ҳам), камайишдан ҳам (яъни, қилган яхши амалларининг савоб-мукофоти тўла берилмай қолишидан ҳам) хавф қилмас. 113. Шунингдек, Биз уни (бу оятларни) арабий Қуръон қилиб туширдик ва унда кўрқинчли ваъдаларни (такрор-такрор) баён қилдик. Шояд улар (ширк ва куфрдан) сақлансалар ё (бу ваъдалар) улар учун эслатма-ибратлар пайдо қилса. 114. Ҳақ Подшоҳ — Оллоҳ, юксақдир. (Эй Мухаммад), сизга (Қуръон) ваҳйи битишидан илгари қироат қилишга шошманг, (балки фаришта Жаброил Оллоҳ томонидан келтирган оятни тўла ўқиб бўлганидан кейингина қироат қилинг) ва айтинг: «Парвардигорим, илмимни янада зиёда қилгин.» 115. Дарҳақиқат, Биз илгари Одам билан (жаннатдаги бир дарахтга яқинлашмаслиги ҳақида) аҳдлашган эдик, у (аҳдни) унутди ва Биз унинг қасд-субутини кўрмадик. 116. Эсланг, Биз фаришталарга «Одамга сажда қилинлар» дейишимиз билан саждага эгилдилар, фақат иблис бош тортиди. 117. Бас, Биз айтдик: «Эй Одам, албатта бу (иблис) сенга ҳам, хотинингга ҳам душмандир. Бас, у икковингизни жаннатдан чиқариб, бахтсиз бўлиб қолмагин. 118. Шубҳасиз, сен у жойда (яъни, жаннатда) очяланғоч қолмайсан. 119. Ва у жойда ташна ҳам бўлмайсан, иссиқда ҳам (иссиқдан қийналиб ҳам) қолмайсан.» 120. Сўнг (аммо) шайтон унга васваса қилиб: «Эй Одам, мен сенга абадий дарахтини ва йўқ бўлмас мулку давлатни кўрсатайми?» деди. 121. Бас, (Одам билан Ҳаво) ундан (дарахт мевасидан) ейишлари билан авратлари очилиб қолди ва ўзларини жаннат япроқлари билан тўса бошладилар. Одам Парвардигорига осий бўлиб, йўлдан озди. 122. Сўнгра Парвардигори уни сийлаб — Узига яқин қилиб, тавбасини қабул этди ва Тўғри йўлга ҳидоят қилди. 123. (Оллоҳ) айтди: «Ундан (яъни, жаннатдан) ҳар иккинги тушингиз. Айрим (зурриётларингиз) айримларига душмандир! Бас, сизларга Мен тарафдан ҳидоят келганида, ким Менинг ҳидоятимга эргашса, йўлдан озмас ва бахтсиз бўлмас. 124. Ким Менинг эслатмамдан юз ўгирса, бас, албатта унинг учун танг-бахтсиз ҳаёт бўлур ва Биз уни қиёмат кунда кўр холда тирилтиурмиз. 125. У: «Парвардигорим, нега мени кўр қилиб тирилтиринг, ахир мен кўрар эдим-ку,» деган эди (дейди); 125. (Оллоҳ) айтди: «Шундай. Сенга Бизнинг оят-мўъжизаларимиз келганида, уларни унутдинг. Бугун сен ҳам шундай «унутиларсан». 127. Ҳаддан ошган ва Парвардигорининг оятларига нймон келтирмаган кимсаларни мана шундай жазолармиз. Охират азоби эса, шак-шубҳасиз, қаттиқроқ ва узунроқ (чексиз)дир. 128. Биз улардан (бундайлардан) илгари ҳам уларнинг масканларида (яшаб) юрган қанча авлодларни (куфрлари сабабли) ҳалок қилганимиз уларга маълум эмасми?! Албатта бунда ақл эгалари учун оят-ибратлар бордир. 129. Агар Парвардигорингиз томонидан (барча яхши-ёмон амалларнинг мукофот-жазолари қиёматда бўлиши хусусида) Сўз ва белгиланган муддат бўлмаганида эди, албатта (улар дарҳол азобга гирифтор бўлишлари) лозим эди. 130. Бас, (эй Мухаммад), улар айтаётган сўзларга сабр-тоқат қилинг ва қуёш чиқишидан илгари ва ботишидан аввал Парвардигорингизга ҳамду сано айтиш билан (У зотни) покланг — намоз ўқинг! Кеча(нинг аввалги ва охири) вақтларида ҳамда кундуз(нинг аввалги ва охири) тарафларида ҳам тасбеҳ айтинг — намоз ўқинг, шояд хурсанд бўлурсиз. 131. Сиз кўзларингизни (кофирлардан айрим) тоифаларни фитнага солиш учун Биз баҳраманд қилган ҳаёти-дунё гўзалликларидан иборат нарсага тикманг! Парвардигорингизнинг ризқи яхшироқ ва боқийроқдир. 132. Аҳли умматингизни намоз ўқишга буюринг ва ўзингиз ҳам (намоз ўқишда) чидамли бўлинг! Биз сиздан ризқ сўрамаймиз, (билъакс) Ўзимиз сизга ризқ берурмиз. Чиройли оқибат — жаннат, аҳли таквоникидир.

133. (Мушриклар): Парвардигори томонидан (Муҳаммад) бизларга бирон оят-мўъжиза келтирса эди,» дедилар. Ахир уларга илгариги саҳифалардаги (аввалги илоҳий китоблардаги) нарсаларнинг (мўъжизаларнинг) баёни (Қуръонда ибрат бўлиб) келмадими?! 134. Агар Биз уларни (Муҳаммад келишидан ва Қуръон нозил бўлишидан) илгари бирон азоб билан ҳалок қилганимизда, улар албатта: «Парвардигоро, бизларга бирон бир пайғамбар юборганинда эди, бизлар хор-зор ва шарманда бўлмай Сенинг оятларингга эргашар — итоат этар эдик», — деган бўлур эдилар. 135. (Эй Муҳаммад), айтинг: «Барча (миз) кутгувчидир (миз. Сизлар ҳам, бизлар ҳам охир-окибатда ким ҳақ, ким ноҳақ бўлиб чиқишини кутмоқдамиз). Бас, кутаверинглар! Яқинда амалда) кимлар Тўғри йўл эгалари ва кимлар ҳидоят топган кишилар эканини билурсизлар».

ҲН ЕТТИНЧИ ЖУЗЪ

Маккада нозил бўлган бир юз ҳн икки оятдан иборат бу сурада Иброҳим пайғамбар ва у зот билан бутпарастлар ўртасида бўлиб ўтган можаролар хусусида батафсил ҳикоя қилиниб, ўзини-ўзи ҳимоя қилишга ожиз бўлган жонсиз бут — санамлар ўзгага ёрдам қилиши ёки зиён етказиши амри маҳол эканлиги уқтирилади.

Яна бу сурада Оллоҳ таолонинг пайғамбарларидан Исҳок, Яъқуб, Лут, Нуҳ, Довуд, Сулаймон, Айюб, Исмоил, Идрис, Зул-кифл, Зун-нун, Закариё ва Исо алайҳи-с-саломлар тўғрисида ҳам хабарлар ворид бўлганки, суранинг «Анбиё» — «Пайғамбарлар» деб номланишига ҳам боис шудир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Одамларга (уларнинг) ҳисоб-китоб (пайт)лари (яъни, қиёмат қойим бўлиши) яқинлашиб қолди. Улар эса ғафлатда; (иймон келтириб, яхши амаллар қилишдан) юз ўғирувчидирлар. 2—3. Уларга Парвардигорлари томонидан бирон янги эслатма — оят келар экан, албатта уни масҳара қилиб диллари гофил бўлган ҳолларида тингладилар ва золим — кофир кимсалар: «Бу (яъни, Муҳаммад) ўзларингизга ўхшаган бир одам, холос-ку! Кўриб турган ҳолингизда сеҳр-жодуга (алданиш учун) келаверасизларми?!» — (деб) ўзаро шивирлашадилар. 4. (Шунда Муҳаммад) айтди: «Парвардигорим осмону заминдаги ҳар бир сўзни билур. У эшитгувчи, билгувчидир». 5. «Балки, — дедилар улар, — (Муҳаммад ваҳй деб даъво қилаётган сўзлар) алоқ-чалоқ тушлардир, балки (бу сўзларни) у ўзи тўқиб олгандир, балки у бир шоирдир. Бас, у ҳам илгари юборилган пайғамбарлар (келтирилганлари) каби бирон оят-мўъжиза келтирсин!» 6. Улардан олдин Биз ҳалок қилган бирон кишлоқ-шаҳар (аҳолиси) иймон келтирган эмас, бас, улар иймон келтирармидилар?! 7. (Эй Муҳаммад), Биз сиздан илгари ҳам фақат кишиларни (яъни, инсонларни) ўзимиз ваҳй юборган ҳолда пайғамбар қилгандирмиз. Бас, (эй Макка аҳли), агар ўзларингиз билмайдиган бўлсангизлар, (Таврот, Инжилни билладиган) аҳли илмлардан сўранглар! 8. Биз у (пайғамбар)ларни таом емайдиган бир жасад қилган эмасмиз ва улар мангу ҳаёт кечиргувчи ҳам эмас эдилар. 9. Сўнгра Биз (берган) ваъдамызга вафо қилиб, у (пайғамбар)ларга ўзимиз хоҳлаган (иймонли) кишилар билан бирга нажот берганмиз, ҳаддан ошгувчи кимсаларни — кофирларни эса ҳалок қилганмиз. 10. Дарҳақиқат, Биз сизларга бир Китоб — Қуръон нозил қилдикки, унда сизлар учун зикр (шаъну шараф) бордир. (Чунки у сизларнинг тилингизда нозил қилинди.) Ақл юргизмайсизларми?! 11.

Қанча золим — кофир бўлган қишлоқ-шаҳарларнинг (ахлини) ҳалок қилдик ва уларнинг ортидан (бутунлай) бошқа қавм — авлодни вужудга келтирдик. 12. Бас, қачонки улар (яъни, ҳалок қилинган кимсалар, ҳалокатлари олдида) Бизнинг азобимиз (тушишини) сезиб қолишгач, баногоҳ у жойдан қочиб қолурлар. 13. (Шу пайт фаришталар): «Қочманглар, маишатга ботган жойларингизга, ўз масканларингизга қайтинглар, эҳтимол жавоб берарсизлар», (деганларида); 14. (Улар бир-бирларига): «Эй ҳолимизга вой! Дарҳақиқат, бизлар (ўзимизга) золим бўлдик»,— дедилар. 15. Бас, то Биз уларни (ўт-ўлан) каби ўрилган, (ўтин каби) ўчган ҳолга солгуниimizча уларнинг ана ўша дод-войлари давом этди. 16. Биз осмон ва Ерни ҳамда уларнинг орасидаги нарсаларни ўйнаб — беҳуда яратганимиз йўқ. (Балки Ўз қудратимизни намойиш қилиш учун ва бандаларимиз фойдаланишлари учун яратдик.) 17. Агар Биз вақтичоғлиқ қилишни (яъни, хотин, бола-чақа орттиришни) истасак, агар (шундай) қилгувчи бўлган чоғимизда ҳам уни (хотин, бола-чакани) Ўз даргоҳимиздан (яъни, малонкалардан ёки жаннат ҳурларидан) қилган бўлур эдик. 18. Йўқ, (Биз ундай айбу нуксондан покдирмиз), Биз Ҳақ — Қуръонни, ботил — жаҳолатнинг устига отурмиз, бас, (Ҳақиқат ботилни) эзиб-янчиб, баногоҳ (ботил) йўқ бўлур! Сизлар учун эса (эй мушриклар, Оллоҳни «хотин, боласи бор», деб нолойик сўзлар айтиб) сифатлаганларингиз сабабли ҳалокат бўлур. 19. Осмонлар ва Ердаги бор жонзот Униқидир. Унинг ҳузурисидаги зотлар (яъни, фаришталар) Унга ибодат қилишдан орланиб-зорланмайдилар. 20. Улар туну кун сусткашлик қилмасдан (Оллоҳни) поклайдилар. 21. Ёки улар (мушриклар) ернинг ўзидан (яъни, тош, ёғочлардан, ўликларни) тирилтира оладиган «худо»ларни топиб олдиларми?! 22. Агар (осмону заминда) Оллоҳдан ўзга худолар бўлганида, ҳар иккиси бузилиб кетар эди. Бас, арш эгаси бўлмиш Оллоҳ улар сифатлаётган (шериклардан) покдир. 23. У Ўзи қиладиган бирон нарса ҳақида масъул бўлмас, улар (бандалар эса қиладиган ҳар бир иш-амаллари хусусида) масъул бўлурлар. 24. Ёки Уни қўйиб, (бошқа) «худо»ларни топиб олдиларми?! (Эй Мухаммад), айтинг: («Эй мушриклар, мана шу ширкларингиз ҳақ эканлигига) ҳужжат-далилларингизни кўрсатингиз! Мана мен билан бирга бўлган (мўминларнинг) эслатмаси — (яъни, Қуръон) ва мендан аввалгиларнинг эслатмалари (яъни, Таврот, Инжил. Бу китобларнинг қайси бирида Оллоҳдан ўзга ҳам худолар мавжудлигига ҳужжат-далил бор?!)» Йўқ, уларнинг аксариси Ҳақиқатни билмай туриб, (Ундан) юз ўгирувчилардир. 25. (Эй Мухаммад), Биз сиздан илгари юборган ҳар бир пайгамбарга ҳам: «Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Менгина бордирман, бас, Менгагина ибодат қилинлар»,— деб ваҳй юборгандирмиз. 26. Улар (яъни, мушриклар): «Раҳмоннинг (фаришталардан) боласи бор»,— дедилар. У зот (мушрикларнинг бад гумонларидан) мутлақо покдир. Йўқ, (фаришталар асло Оллоҳнинг болалари эмас, балки) улуг бандалардир. 27. (Фаришталар) У зотдан илгари бирон сўз айтмайдилар (яъни, Оллоҳ буюрмаган бирон ишни қилмайдилар). Улар (Оллоҳнинг) амри-фармони билангина амал қилурлар. 28. У зот уларнинг олдларидаги (қиладиган) ва орқаларидаги (қилиб ўтган) барча иш-амалларини билур. Улар (киёмат қойим бўлган кунда) фақат (Оллоҳ) рози бўлган кишиларнигина шафоат қилурлар — оқлай олуурлар. Уларнинг (ўзлари, Оллоҳдан) қўрқиб, хавфу хатарда туруурлар. 29. Улардан бирон кимса: «Мен ҳам (Оллоҳдан) ўзга бир илоҳман», деса, бас, Биз ўшани жаҳаннам билан жазолаимиз. Биз барча золим-мушрикларни ҳам ана шундай жазолаймиз. 30. Кофир бўлган кимсалар осмонлар ҳам, Ер ҳам (аввалда) тўсиқ (яъни, осмонлардан ёғин ёғмас, ердан бирон гиёҳ унмас) бўлганини, бас, Биз уларни очиб юборганимизни (ёғин ёғдириб, гиёҳ ундирганимизни) ва барча жонли мавжудотни сувдан (пайдо) қилганимизни кўрмадиларми?! Энди ҳам иймон келтирмайдиларми?! 31. Биз Ер (одамларни) тебратмасин учун унда тоғларни (пайдо) қилдик ва адашмасликлари учун унда кенг дара йўллар қилдик. 32. Биз осмонни кулаб тушмайдиган том қилиб қўйдик. Улар (мушриклар) эса (осмондаги ой, қуёш, юлдуз каби Оллоҳнинг қудратини кўрсатиб турган) аломатлардан юз ўгирувчидилар. 33. (Оллоҳ) кеча ва кундузни, қуёш ва ойни яратган зотдир. (Буларнинг) барчаси ўз фалак — фазосида сузуурлар. 34. (Эй Мухаммад), Биз сиздан аввал ҳам бирон одамзодга абдий ҳаёт берган эмасмиз. Бас, агар сиз ўлсангиз, улар (мушриклар) абдий қолурларми?!

(Йўқ, улар ҳам мангу қолмаслар). 35. Ҳар бир жон ўлимни тотиб кўрғувчидир. Биз сизларни (сабр-тоқатларингизни синаш учун) ёмонлик билан ҳам, (шукр қилишингизни билиш учун) яхшилик билан ҳам «алдаб», имтиҳон қилурмиз. (Кейин) фақат Бизгагина қайтарилурсизлар. 36. (Эй Муҳаммад), қачон кофир бўлган кимсалар сизни кўрсалар, фақат (бир-бирларига кўрсатишиб): «Сизларнинг илоҳларингизни айблайдиган кимса мана шуми?» (дейшиб), масхара қиладилар, холос. Ҳолбуки, уларнинг ўзлари Парвардигорнинг эслатмаси — Куръондан юз ўғирғувчилардир. 37. (Ҳақиқатан) инсон шошқалок ҳолда яралгандир. Яқинда Мен сизларга Ўз оят-аломатларимни кўргазурман (яъни, Менга осий бўлган кимсаларни қандай азоблашимни кўрурсизлар). Бас, Мени шоштирмангиз! 38. Улар (динсиз кимсалар): «Агар ростгўй бўлсангиз (айтинглар-чи), мана шу ваъда қачон бўлади?» — дерлар. 39. Агар кофир бўлган кимсалар на олдиларидан ва на ортларидан (улардан дўзах) ўтини тўса олмай қоладиган, уларга ёрдам берилмайдиган вақтни (қиёмат кундаги даҳшатларни) билсалар эди, (бу сўзларни айтмаган бўлур эдилар). 40. Йўқ, (қиёмат) тўсатдан келиб, уларни хайрону хаста қилиб қуюр, бас, уни қайтаришга ҳам қучлари етмас, уларга (тавба-тазарру учун) муҳлат ҳам берилмас. 41. (Эй Муҳаммад), аниқки, сиздан аввалги пайғамбарлар ҳам масхара қилинган. Бас, уларнинг устидан қулган кимсаларга ўзлари (ишонмай) масхара қилган нарсалари (Оллоҳнинг азоби) тушгандир. 42. Айтинг: «Кечасию кундузи сизларни Раҳмон (азобидан) ким сақлай олур?!» Йўқ, улар Парвардигорни эшладан юз ўғирғувчилардир. 43. Ёки уларнинг Биздан ўзга ҳимоя қиладиган «худо»лари бормикан?! У («худо»лар) ўзларига ёрдам қилишга ҳам қодир эмаслар ва улар Бизнинг томонимиздан ҳимоя ҳам қилинмаслар. 44. Йўқ, Биз уларни (кофирларни) ва ота-боболарини (дунё матоларидан шундай) фойдалантирдикки, ҳатто уларга умр-хаёт узун-абадий (кўриниб, бир кун келиб бу хаёт тугашига ишонмай қўйдилар ва Оллоҳнинг азобини ҳам инкор қилдилар). Ахир, улар Биз Ерни атрофидан камайтириб келаётганимизни (тобора кўпроқ кишилар Исломга кириб, қуфр дунёси қисқариб бораётганини) кўрмайдиларми?! Ана ўшалар голиб бўлурларми?! (Йўқ, улар мағлубдирлар, Оллоҳнинг динига йимон келтирган зотлар голибдирлар.) 45. Айтинг: «Мен сизларни фақат ваҳй билан кўрқитиб — огоҳлантирурман. (Лекин) гунглр (динсизлар) ўзлари учун охиратда азоб борлиги ҳақидаги ваҳй орқали кўрқитилаётган вақтларида, даъватни эшитмайдилар. 46. Қасамки, агар уларга Парвардигорингизнинг азобидан андак етса, албатта улар: «Ҳолимизга вой! Дарҳақиқат, бизлар (ўз жонимизга) жабр қилғувчи бўлдик», — деб қолурлар. 47. Биз қиёмат куни учун адолатли мезон — тарозилар кўюрмиз, бас, бирон жонга заррача зулм қилинмас. Агар хардал (ўсимлигининг) уруғидек (бир зарра яхши ёки ёмон амал қилинган) бўлса, ўшани-да келтирурмиз! Биз Ўзимиз етарли ҳисобикитоб қилғувчидирмиз. 48. Дарҳақиқат, Биз Мусо ва Ҳорунга (ҳақ билан ботилни) ажратғувчи, зиё ва тақводор кишилар учун эслатма бўлган (Тавротни) ато этдик. 49. Улар Парвардигорларидан (уни) кўрмай туриб, кўрқурлар. Улар (қиёмат қойим бўладиган) соатдан хавфда турғувчилардир. 50. Бу (Куръон) — Биз нозил қилган муборак эслатмадир. Ҳали сизлар уни инкор қилғувчимисизлар?!

Изоҳ: Ушбу оятдаги хитоб Макка арабларига қаратилган бўлиб, уни шундай тушуномқ лозим: бошқа тил, бошқа миллат эгалари Куръон тилини билмаганлари боис, унинг қадри-қимматини тўла англай олмасликлари мумкин. Аммо сизлар, ўз тилингизда нозил қилинган, теран маъно-моҳиятидан ташқари, балоғат ва фасоҳатга тўлиқ бўлган назмининг ўзидан илоҳий мўъжиза экани кўриниб турган Китобни қандай инкор қила оласизлар?!

51. Дарҳақиқат, Биз (Мусодан) илгари Иброҳимга Ҳақ йўлини ато этдик. Биз унинг (ҳақ йўлга лойиқ эканини) билган эдик. 52. Ушанда (Иброҳим) отаси ва қавмига: «Сизлар доимо чўқинадиган бу ҳайкаллар нимадир (яъни, нега жонсиз ҳайкалларга сигиняпсизлар?!), — деганида; 53. Улар айтдилар: «Бизлар ота-боболаримизни ҳам уларга сигинган ҳолда топганмиз.» 54. У деди: «Дарҳақиқат, сизлар ҳам, ота-боболарингиз ҳам очик залолатда экансизлар.» 55. Улар айтдилар: «Келтирган-айтган (бу сўзларинг) ростми ёки сен ҳазил қилғувчиларданмисан?» 56. У деди: «Йўқ! Сизларнинг Парвардигорингиз (ҳеч кимга фойда ҳам, зиён ҳам етказа олмайдиган мана бу бутлар эмас, балки)

осмонлар ва Еринг Парвардигоридирки, У зот уларни Ўзи яратгандир. Мен бунга гувоҳлик бергувчилардан диниман. 57. Оллоҳ номига қасамки, сизлар (ҳайитгоҳларингизга) кетганларингиздан кейин бутларингизни бир бало қилурман.»

И з о ҳ: Тангри таолонинг ҳидояти билан гўдаклик чоғидаёқ жонсиз ҳайкал — бутларга сиғинишдан бош тортган Иброҳим алайҳи-с-саломни отаси: «Зора худоларимиз ҳақидаги хато фикрлари ўзгарса»,— деб, ўзларининг йилда бир бўладиган диний байрамларига олиб бормоқчи бўлади. Лекин у оёғи оғриётганини баҳона қилиб, байрамга бормади ва ичида, улар кетгач бутхонадаги ҳайкалларни синдиришга қасам ичади.

58. Бас, у (бутларни) парча-парча қилди. Фақат: «Шояд (мушриклар у бутларнинг) каттасига қайтсалар (бу айбни тўнкасалар»,— деб) ўшанигина» (қолдирди ва унинг бўйнига бир болтани илиб кўйди). 59. Улар (қайтиб келганларидан сўнг): «Бизнинг худоларимизни ким бундай қилди? Шубҳасиз, у золим кимсалардандир»,— дедилар. 60. Улар (нинг айримлари) айтишди: «Худоларимизни айблаб юрадиган Иброҳим деган бир йигитни эшитгандик.» 61. (Шунда мушрикларнинг катталари): «Уни одамлар қошига келтирингиз! Улар гувоҳ бўлсинлар»,— дейишди. 62. (Уни келтиришгач): «Худоларимизни сен шу (ҳолга) солдингми, эй Иброҳим?!»— деб (сўрашди). 63. (Иброҳим) айтди: «Йўқ, бу ишни уларнинг каттаси, мана бу (ҳайкал) қилди. Бас, (бутларингиздан) сўранглар, агар гапира оладиган бўлсалар, (айтиб берсинлар)». 64. Бас, (мушриклар) ўзларига келиб, (бир-бирларига): «Сизлар ўзингиз золимларсиз»,— дедилар. 65. Сўнгра эса яна бошлари айланиб: «Сен уларнинг гапирмасликларини билардинг-ку?!»— дейишди. 66. (Иброҳим) айтди: «Ахир, Оллоҳни кўйиб, сизларга бирор фойда ҳам, зиён ҳам етказа олмайдиган нарсаларга сиғинасизларми?! 67. Сизларга ҳам, Оллоҳни кўйиб сиғинаётган бутларингизга ҳам суф! Ахир, ақл юргизмайсизларми?!» 68. (Иброҳимнинг ҳақ таъна ва дашномларига бирон жавоб топа олмай қолган Намруд бошчилигидаги мушриклар) дедилар: «Уни ёқиб юборинглар! Агар удалалай (олсанглар, мана шу иш билан) ўз худоларингизга ёрдам қилинглар.»

И з о ҳ: Шундан кейин, мушриклар улкан ўтган ғарами ҳозирлашиб, унинг ҳамма томонига ўт қўйдилар ва Иброҳимни қўл-оёғини боғлаб бир қадимий тош отиш қуроли — манжаниққа солишиб, оловга отдилар. Шунда...

69. Биз айтдикки: «Эй олов, сен Иброҳим учун (уни кўйдирмайдиган) салқин ва омонлик бўл!»

И з о ҳ: Муфассирлар айтишларича, Иброҳим алайҳи-с-салом манжаниқдан отилган лаҳзада, у кишининг ёнига фаришта Жаброил келиб: «Менга бирон ҳожат-тилагинг борми?»— деб сўраган эканлар. Иброҳим: «Сенга (умуман, ёлғиз Оллоҳдан ўзга бирон кимсага) эҳтиёжим йўқ», — деб жавоб қилибдилар. «Парвардигорга-чи? Қандай ҳожат-тилагинг бор?» — деб сўрабдилар Жаброил. «Парвардигорим Ўзи аҳволимдан огоҳдир»,— дебдилар Иброҳим. Шунда Тангри таоло оловга юқорида зикр қилинган фармонини юбориб, унинг ёруғи қолиб, иссиғи йўқолибди. Иброҳим алайҳи-с-салом боғланган арқон ёниб битибди-ю, у кишининг ўзига бирон озор етмабди. Қиссадан ҳисса шуки, кимда-ким Иброҳим пайғамбар каби ёлғиз Оллоҳ таолога бандалиқ қилиб, У зотдан ўзга бирон кимсадан мадад-ёрдам тиламаса, Оллоҳ уни ўтда кўйдирмас, сувда чўқтирмас экан.

70. Улар (Иброҳимга) макр қилмоқчи (уни ёндириб юбормоқчи) бўлдилар. Биз эса уларнинг ўзларини кўпроқ зиён кўргувчи қилиб кўйдик. 71. Ва унга ҳамда Лутга нажот бериб, (уларни) Биз барча оламлар учун муборак қилган (Шом) заминига (юбордик). 72. Биз (Иброҳимга, Биздан бир фарзанд сўраганида), Исҳоқни ҳадя этдик ва Яъқубни ҳам зиёда қилдик ҳамда (уларнинг) барчаларини солиҳ кишилар қилдик. 73. Яна уларни Бизнинг амримиз билан (кишиларни Ҳақ йўлга) ҳидоят этадиган пешволар қилдик ва уларга яхши амаллар қилишни, намозни тўқис адо этишни ва закотни (мустаҳик кишиларга) ато этишни ваҳй қилдик. Улар ёлғиз Бизгагина ибодат қилгувчи бўлдилар. 74. Лутга эса ҳикмат ва илм ато этдик ва уни нопокликлар қилгувчи бўлган кишлок (ахли)дан кутқардик. Дарҳақиқат, улар ёмон бузук қавм эдилар. 75. Ва уни (Лутни) Ўз раҳмат-жаннатимизга дохил қилдик. Шакшубҳасиз, у солиҳлардандир. 76. Нуҳни (эсланг): Ушанда — (мазкур пайғамбарларнинг давридан) илгари (у) нидо қилганида, Биз унинг (нидосини)

муштажоб қилиб, ўзини ва аҳли тобеларини улуғ гамдан қутқардик. 77. Ва унга Бизнинг оятларимизни ёлғон деган қавмдан мадад-нажот бердик. Дарҳақиқат, улар ёмон қавм эдилар. Бас, Биз уларнинг барчасини фарқ қилиб юбордик. 78. Довуд ва Сулаймоннинг экинзор хусусида ҳукм қилаётган пайтларини (эсланг). Ушанда унга (экинзорга) қавмнинг қўйлари бўшалиб кириб (уни пайхон қилиб юборган) эди. Биз улар (чиқарган) ҳукмга шохид эдик. 79. Бас, Биз уни Сулаймонга англадик.

Изоҳ: Ривоят қилишларича, Довуд ва Сулаймон пайғамбарларнинг олдиларига икки киши бир можаро хусусида ҳукм сўраб келишади. Улардан бирининг қўйлари иккинчисининг экинзорини пайхон қилган эди. Довуд алайҳи-с-салом қўйлар экинзор эгасига берилсин, деб ҳукм чиқарадилар. Буни эшитган ўғиллари — Сулаймон алайҳи-с-салом эса: «Ерни қўйларнинг эгасига, қўйларни эса экинзор соҳибига берилса-ю, қўйларнинг эгаси ерни ўнглаб, экин экиб, аввалги ҳолига қайтаргач, қўйларини қайтариб олса. Шу муддат ичида экинзор соҳиб у қўйларнинг юнги, сутидан фойдаланиб, уларнинг туғилган қўзиларини ҳам ўзига олиб қолса», — дейдилар. Шунда Довуд алайҳи-с-салом Сулаймонга қараб: «Ўғилчам, сенинг ҳукминг тўғрироқдир», — деб ўз ҳукмларини бекор қиладилар.

Биз уларнинг иккисига ҳикмат — пайғамбарлик ва илм ато этдик. Тоғлар ва қуш (лар)ни Довуд билан бирга тасбеҳ айтадиган қилиб бўйсундириб қўйдик. Биз шундай қила олгувчидирмиз.

Изоҳ: Айтишларича, Довуд алайҳи-с-салом беназир хуш овоз соҳиб бўлиб, Забурни тиловат қилганларида самода учиб кетаётган қуш муаллақ қотиб, атрофдаги тоғлар ҳам бирга қироат қилар экан.

80. Яна (Довудга) сизларга (қавмига) зиён етишидан сақлайдиган совет ясашни таълим бердик. Бас, сизлар шукр қилурмисиз?! 81. Сулаймонга эса бўронли шамолни (бўйинсундириб), унинг амри билан Биз муборак қилган заминга (Шомга) эсадиган (қилиб қўйдик). Биз барча нарсани билгувчидирмиз. 82. Яна шайтон-жинлардан (Сулаймон) учун ғаввослик қиладиган ва бундан бошқа ишларни ҳам адо этадиган кимсаларни (яратдик). Ва Биз уларни (Сулаймоннинг амридан чиқиб кетмасликлари учун) қўриқлаб тургувчи бўлдик. 83. Айюбнинг Парвардигорига нидо қилиб: «(Парвардигорим), мени бало ушлади, Ўзинг раҳм-шафқат қилгувчиларнинг раҳмлироғидирсан», (деб илтижо қилган) пайтини (эсланг). 84. Бас, Биз унинг (дуосини) муштажоб қилиб, ундаги зиён-захматни (унинг дардларини) кетказдик ҳамда Ўз хузуримиздан меҳрибонлик кўрсатиб, барча ибодат қилгувчиларга эслатма — ибрат бўлсин деб, (Айюбга) аҳли оиласини ва улар билан қўшиб, яна ўшаларнинг мислича бола-чақа ато этдик.

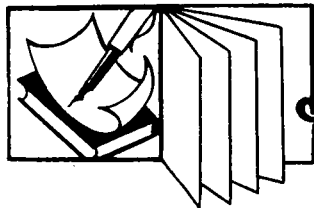
Изоҳ: Айюб пайғамбар асли Рум мамлакатидан бўлиб, серфарзанд ва бой-бадавлат киши эдилар. Сўнгера бошларида оғир кунлар тушиб, мол-дунёларидан ажралдилар, лекин қаноат қилдилар; болалари бирин-кетин ҳалок бўлишиб, улардан ҳам жудо бўлдилар. Сабр қилдилар! Саломатликларидан ажраб, энг оғир ҳасталиқларга дучор бўлдилар. Шикоят қилмадилар! Қачонки айрим кимсалар: «Бу энг ёмон гуноҳ-жиноятлари қилганки, Худо унга шундай балоларни юборган», — деганларини эшитгандан кейингина, сабр қосалари тўлиб, Оллоҳ таолога илтижо билан ўз ҳолларидан шикоятланган эдилар. Тангри таоло у зотнинг дуоларини ижобат қилади. Саломатликлари ўнгланиб, мол-давлат қайта насиб этади. Ҳалок бўлган етти ўғил, етти қизларига Оллоҳ ҳаёт ато этиб, у кишига яна етти ўғил ва етти қиз беради.

Мазкур оятдаги: «Барча ибодат қилгувчиларга эслатма — ибрат бўлсин деб» сўзларининг маъноси шуки, бошларида бирон бало тушган кишилар Айюб алайҳи-с-салом каби сабр-қаноат қилсалар, албатта Оллоҳ таоло уларнинг балоларини кетказиб, аввалгидан ҳам зиёда неъматлар ато этур.

85. Исмоилни, Идрисни ва Зул-кифлни (эсланг). Барчалари сабр қилгувчи зотлардандирлар. 86. Биз уларни Ўз раҳмат — жаннатимизга дохил қилдик. Дарҳақиқат, улар солиҳ зотлардандирлар. 87. Зун-нун — Юнуснинг (қавмидан) ғазабланган ҳолда (ўз кишлоғидан чиқиб) кетиб, Бизни, унинг зиёнига ҳукм қилмайди, деб ўйлаган пайтини, сўнг (Биз уни балиқ қорнига ташлаганимиздан кейин), қоронгу зулматларда туриб: «Ҳеч илоҳ йўқ, магар Ўзинг бордирсен, эй пок Парвардигор, дарҳақиқат, мен (ўз жонимга) жабр қилгувчи-

лардан бўлиб қолдим», деб нидо қилган (пайтини эсланг). 88. Бас, Биз унинг (дуосини) мустажоб қилдик ва уни ғам-ғуссадан қутқардик. Биз мўминларга мана шундай нажот берурмиз. 89. Закариёнинг: «Парвардигорим, мени ёлғиз ҳолда ташлаб қўйма, (менга Ўз даргоҳингдан бир меросхўр фарзанд ато эт), Ўзинг ворисларнинг яхшироғидирсан (яъни, ҳамманинг ортида қолгувчидирсан), деб нидо қилган пайтини (эсланг). 90. Бас, Биз унинг (дуосини) мустажоб қилдик ва унга Яҳёни ҳада эдик ҳамда жуфтини (саломатлигини) ўнглаб, (туғмайдиган кампирни бола кўришга қодир қилиб) қўйдик. Дарҳақиқат, улар (яъни, мазкур пайғамбарлар) яхши ишларни қилишга шошар ва Бизга рағбат ва қўрқув билан дуо-илтижо қилардилар. Улар Бизга таъзим-итоат қилгувчи эдилар. 91. Яна ўз номусини сақлаган аёлни (яъни, Марямни эсланг). Бас, Биз Ўз тарафимиздан бўлган руҳни унга (етказдик) пуфладик (ва у Исога ҳомиладор бўлди) ва уни ҳамда ўғлини барча оламлар учун оят — ибрат қилдик. 92. (Эй инсонлар), сизларнинг миллатингиз — динингиз, ҳақиқатда бир диндир (яъни, Ислоmdir). Мен эса (барчаларингизнинг) Парвардигорингиздирман. Бас, Менгагина ибодат қилинлар! 93. (Одамлар) эса ишларини (динларини) ўзаро парчалаб-бўлиб олдилар. Барчалари Бизга қилгувчидирлар. 94. Бас, ким мўмин бўлган ҳолида, яхши амаллардан қайса, унинг саъй-ҳаракати зое бўлмас — Биз уни ёзиб қўйгувчидирмиз. 95—96—97. Биз ҳалок қилган бирон қишлоқ-шаҳар (аҳли, қайта дунёга келиши) ҳаромдир. То Яъжуж ва Маъжуж (тўғони) очилиб, улар (Яъжуж ва Маъжуж) ҳар бир тепаликдан оқиб келадиган ва ҳақ ваъда (киёмат) яқин бўладиган вақтгача, улар (биз ҳалок қилган кимсалар) қайтмайдилар. Ана у вақтда эса кофир бўлган кимсаларнинг кўзлари қотиб: «Эй, ҳолимизга вой, бизлар бундай (оқибатдан) ғафлатда эдик. Йўқ, бизлар (ўз жонларимизга) жабр қилгувчи бўлдик», — (дейдилар). 98. (Эй мушриқлар), сизлар ҳам, Оллоҳни қўйиб сиғинаётган бутларингиз ҳам жаҳаннам ўтинларидир. Сизлар у (жаҳаннамга) тушгувчидирсизлар. 99. Агар (сизлар сиғинадиган бутлар) худолар бўлганида, (жаҳаннамга) тушмаган бўлур эдилар. (Бу бутлар ва уларга сиғинадиганларнинг) барчалари у жойда абадий қолгувчидирлар. 100. Улар учун у жойда (жаҳаннамда фақат) дод-фарёд қилишгина бордир. Улар у жойда (бирон нарсани) эшитмаслар. 101. Албатта, Бизнинг томонимиздан гўзал (манзилат — мартаба) берилган зотлар — ана ўшалар (мўминлар, жаҳаннамдан) узок қилинурлар. 102. Улар унинг (жаҳаннамнинг) шарпасини ҳам эшитмаслар. Улар ўзлари истаган неъматларда (жаннат боғларида) абадий қолгувчидирлар. 103. Уларни Буюк даҳшат (яъни, киёмат) маҳзун қилмас. Фаришталар уларни: «Мана шу сизларга ваъда қилинган кундир», — деб қутиб олурлар. 104. У Кунда Биз осмонни ҳам, худди мактуб ёзилган саҳифани ўраган янглиғ ўраб, (уни) биринчи марта қандай яратган бўлсак, (ўша ҳолга) қайтарурмиз. (Бу) Бизнинг зиммамиздаги ваъдадир. Албатта, Биз (шундай) қилгувчидирмиз. 105. Дарҳақиқат, Биз (Лавҳул-маҳфузда) зикр қилгандан сўнг, Забурда «Албатта, (жаннатнинг) ерига Меннинг солиҳ бандаларим ворис бўлурлар», деб ёзиб қўйгандирмиз. 106. Албатта, мана шу (Қуръонда) ибодат қилгувчи қавм учун етарли нарса бордир. 107. (Эй Муҳаммад), дарҳақиқат, Биз сизни барча оламларга фақат раҳмат (яъни, Оллоҳнинг раҳмати — жаннатига етаклагувчи) қилиб юбордик. 108. Айтинг: «Менга фақат (сизнинг) илоҳингиз яккаю ягона илоҳ экани ваҳй қилинур. Бас, сизлар (бу ваҳйга) бўйинсунувчимисизлар?» 109. Энди агар юз ўгирсалар, у ҳолда айтинг: «Мен сизларнинг (барчангизга — ҳеч кимни айирмай, менга нозил бўлган ваҳйни) эшиттирдим. Сизларга ваъда қилинган (киёмат кундаги азобнинг) яқин ё йироқлигини эса билмасман. 110. Албатта, (фақат) У зот (Оллоҳ) сўзнинг ошкорасини ҳам билур, сизлар беркитадиган сўзларни ҳам билур. 111. Билмайман, эҳтимол, бу (азоб соатининг кечиктирилиши) сизлар учун бир алдов-синов ва бир оз вақтгача (ажалларингиз етиб ўлгунларингизгача) фойдаланишдир». 112. (Муҳаммад) айтди (айтинг): «Парвардигорим, Ўзинг — Ҳақ ҳукмингни қилгин. Парвардигоримиз — сизларнинг (Оллоҳ ёлғиз эмас, деб У зотни бўҳтон билан) сифатлашларингиздан мадад сўраладиган Раҳмондир».

Давоми келгуси сонда

МУҲАББАТ ҲАҚИДА ҲИКОЯЛАР

Амрита Притам,
ҳинд ёзувчиси

АМАКРИ

Ожизлик ва кучли нафрат ўтидан Кишорнинг лаблари титрарди. Тўйининг биринчи кечасиёқ хотинининг кўксига лабларини босганда, оғзида шолғом таъмини туйгандек бўлди...

Бугун отаси ҳовлининг ҳаммаёғини электр чироқлари билан безаттириб қўйди. Алоҳида ажралиб туриши учун опалари, янгаларию дўстлари Кишорнинг ётоқхонасига шамчироқлар қадаб чиқишди.

Кишор шам ёруғида хотинининг юзига тикилди. Унинг гўзал чеҳрасида табассум ўйнади. Сўнг шамчироқларга назар солди: улардан мум ёшлари оқарди. Шунда Кишор хаёлан, хотинини бор кучи билан силтаб, «Кўриб қўй, сенинг биргина табассумингни деб, қанча кўз ёшлари тўкилмоқда», демоқчи бўлди. Бироқ тилини тишлаб қолди. Хотини шу заҳоти қаҳ-қаҳ уриб: «Ҳовлидаги дабдабани кўряпсанми? Бир томонда радио бўлса, бир томонда яхдон, бир томонда қаравоту жавон бўлса, бир томонда кийим-кечак тўла сандиқ. Дарвоза ёнида эса машина! Буларнинг ҳаммасини сен ўзинг орзу қилгандинг-ку!» деяётгандек эди.

Кишор кўз ёшларини артаётгандек, шамчироқларнинг ҳаммасини бир-бир ўчириб чиқди. Зулмат хотинининг табассумини ўз рўмоли ила бекитгандек бўлди. Анча вақтдан сўнг, уйдагиларнинг ҳаммаси ухлагач, у ўрнидан туриб эшикни авайлаб очди ва ҳовлига чиқиб кетди.

Ҳовлида чироқлар чарақлаб турарди. Катта хўжайиннинг амрига кўра ҳовли тун бўйи шу тариқа ёришиб туриши лозим эди.

Кишор диққат билан кафтига тикилган эди, Амакрининг маржон тугмали, ихчамгина қора камзули ёдига тушди. Унинг хотирасида бувиси жонланди. Бувисининг қишлоғидаги одамови жат¹ ва унинг қизи Амакри кўз ўнгидан ўта бошлади.

Кишор коллежда ўқиб юрган кезларида, дастлаб онасининг раъйига қараб, ёзги таътилни бувисиникида ўтказиш учун қишлоққа кетди. Сўнгра ўзи уч йил ёзги таътилни яна қишлоқда ўтказди.

— Амакри, менга қара, нега ота-онанг сенга бундай ном қўйишган? — деб сўрагани бир куни Кишор қиздан.

— Бизнинг қишлоғимизда анбаҳ² кўп ўсади. Одамлар ундан мураббо тайёрлайдилар. Қишда тановул қилиш учун эса тилимлаб қуритишади ва сирланган хумларга ғам-

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузуридаги Жумҳурият бадий таржима ва адабий алоқалар маркази яхши ишлар қияпти. Марказда ўзбек тилидан рус тилига, қардош халқлар тилларидан ўзбек тилига, хорижий тиллардан ўзбек тилига ва ўзбек тилидан чет эл тилларига таржима бўлимлари фаолият кўрсатаяпти. Кўпчилиги ёшлардан ташкил топган таржимонларимиз инглиз, олмон, фаранг, испан, араб, форс, ҳинд, хитой, япон ва жаҳоннинг бошқа тилларида яратилган бадий, тарихий, илмий ва публицистик асарларни ўзбекчага ўгириш учун жон куйдирмоқдалар.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган ҳикоялар Таржима маркази бошлаган хайрли ишдан бир нишона, ҳамир учидан патирдир.

Уларни ягона туйғу — муҳаббат бирлаштириб турибди.

¹ Жат — деҳқон.

² Анбаҳ — манго дарахти.

лаб кўйишади. Онам мени ҳам анбаҳнинг бир тилимига ўхшатгани учун Амакри деб ном кўйган,— дея жавоб берди нозиккина, қорачадан келган қиз соддалик билан...

Илк таътил фақат ўйин-кулги билан ўтди. Кишор қишлоққа кетаётиб, онасига: «Мен гапингиз ерда қолмасин деб жўнаёпман, лекин шуни айтиб кўяй, у ерда узоқ турмайман, беш-олти кундан кейин бирор дўстимникига бораман»,— деганди. Аммо Амакрини учратгач, бу гаплар Кишорнинг эсидан ҳам чиқиб кетди.

Қишлоқда анбаҳзорлар жуда кўп, шулардан биттаси Амакриларники эди. Кишор куни бўйи уларнинг боғида ўтириб китоб ўқир, қуёш тиккага келганда анбаҳ соясига чорпоя кўйиб ухларди. Қоқ тушда, хоҳ иссиқ шамол бўлсин, хоҳ ер қизиб ётсин, дарахтзордаги сув барибир муздек бўларди. Шунинг учун Амакри боққа яп-янги кўза келтириб, унинг бўғзига мисдан ясалган ялтироқ косача ҳам осиб кўйганди.

Негадир Кишор кўп чанқар эди. У худди анбаҳзор қўриқчисига ўхшаб ўтирар ва Амакридан сув сўрарди.

— Кишор бабу, нега сиз ҳадеб чанқайверасиз? — дерди Амакри унга. Қизнинг жарангдор кулгиси Кишорнинг хаёлини ўғирларди. Кишор Амакрини анбаҳ новдасига, унинг яшил кўйлагини эса худди новдадаги япроқларга ўхшатарди. Амакри бу кўйлагини бошқасига алмаштириб келган кунлари Кишор бунининг эсига солар ва қиз эртасигаёқ ўша кўйлагини ювиб, яна кийиб келарди. Хуллас, биринчи йилги дам олиш ўйин-кулги билан ўтиб кетди. Кишор шаҳарга қайтиб келди. Ҳарҳолда уни кичкинагина, қушчадек Амакри сеҳрлаб кўйганга ўхшарди. Айниқса, у кейинги йили дам олиш вақти келганда бунининг чуқурроқ ҳис этди ва дарҳол бувисиникига жўнади.

Кишор бу сафар қишлоққа келганда ўтган йилги нозиккина, қорачадан келган, бир маҳаллар ўзи анбаҳ новдасига ўхшатган соддагина қизини эмас, балки, сочлари қуюқ япроқлар каби елқасини тўлдирган, бутунлай анбаҳ дарахтига айланган Амакрини учратди. Унинг кўзлари ҳам анбаҳ мевалари каби ўзгариб кетганди. Кишор Амакрининг юзига маҳлиё бўлиб тикилди. Қиз кўллари билан кўзларини бекитиб олгандан кейингина ҳуши жойига келди. Анбаҳ мевалари кўздан ғойиб бўлди, Амакри югуриб боғдан чиқиб кетди.

Иккинчи куни Кишор боғда ўзи учун дарахтлар соясига кўйилган чорпоя ва унинг ёнида сувга тўлатилган яп-янги кўзани кўрди. Уша куни туш пайтида Амакри боққа келди. У эгнига яшил кўйлак кийиб, кўлларига ўшандай рангдаги биллур билакузуклар тақиб олган эди.

Бу таътилда Кишор Амакрини бағрига босгиси келарди. Бу хоҳиш унинг вужудини ёндирга бошлади. Бу истак кундан-кун алангаланиб, Кишорнинг тоқатини тоқ қилди. Бир куни у шартта Амакрининг қўлидан тутди. Амакри қўлини шошиб тортиб оларкан, «Кишор бабу! Бу анбаҳ, бўлагига чангал солишдан нима фойда сизга? Бугун еб кўриб, эртага бир пўчоқ сингари ташлаб юборасиз»,— дея бошини куйи эгди. Кишорнинг юзи хижолатдан қизариб кетди.

Бу таътилда ўйин-кулги ўз ўрнини кўз ёшларига бўшатиб бера бошлади. Кишорга шаҳарга қайтиб келганида ўзи билан бир қанча «оҳ-воҳ»лар олиб келди ва уларнинг бир улушини Амакрига ҳам қолдирди.

Унинг кейинги ёзги таътилгача сабри чидамасди. Қишки дам олишдаёқ оёғини қўлга олиб, бир дунё орзулар билан бувисиникига етиб келди. Бу сафар Амакри ўз қалбининг бўлақларини вужудига ўраб, унга бахш этди.

Келгуси йил ёзги таътил бошланиши билан Кишор яна бувисининг қишлоғига жўнади. У Амакрини, ўша анбаҳ бўлагини ўпиб эркаларкан:

— Бугун сенинг қўнғироқ сочларинг асалари уясига ўхшайди, лабларинг эса нақ асалнинг ўзгинаси! — деди.

— Кўзларим-чи? Улар асаларига ўхшамаяптими? Уясига тегсанг, кўлингни чақади-я...

Амакрининг жавобидан сўнг ростдан ҳам бу кўзлар худди асаларилар каби унинг юрагига ҳужум бошлади. Юрагида оғриқ тўла шиш пайдо бўлиб, тобора каттариб бораётгандек эди.

«Анбаҳ бўлагининг асалари уясига айланганига бир неча кун бўлган эди ҳамки, бир куни Кишор унинг ювиб-таралган сочларини ҳидлаб: «Мен ҳеч қачон май ичмаганман, лекин сени кўришим билан ақлу ҳушимни йўқотяпман», деди. Шу йўсин Амакри гоҳ анбаҳ бўлагига, гоҳ асалари уясига, гоҳида эса бир қултум шаробга айланадиган бўлди.

Ўшанда Кишор Амакри билан хайрлашаётган эди. Ажралиш пайтида Амакрининг кўллари унга маҳкам чирмашиб олди. Бунга ҳам тоқат қилмай юраги тўлиб-тошган қиз йигитнинг қўлидан тишлаб, қизил излар қолдирди.

— Токи бу анор суви излари кўлингга тураркан, сен мени унутмайсан,— деди у.

— Вой ёввойи мушукча-эй, вой тентаквой-эй...

Кишор кўлида пайдо бўлган шишга лабини босди. У анбаҳ бўлагининг, асалари уясининг, бир пиёла шаробнинг яна бир қилиғига дуч келган эди.

Шу ёзда барсат¹ анча эрта тушганди. Уша куни кечқурун хийла салқин бўлгани

¹ Барсат — намгарчилик.

учун Амакри маржон тугмали қора камзулани кийди чиққан эди. У қулоғига кумуш сирга, қўлларига биллур билакузуклар тақиб олганди. Унинг беағи бор-йўғи бир сиқим тугмау арзимаган кумуш ва бир неча биллурдан иборат эди, холос. Шу куни Кишор илк бор оддий қишлоқ қизи билан ўқимишли шаҳарлик қизларнинг ўзига зеб беришдаги фарқини англаб етди. Ўша кундан бошлаб Кишорга шаҳар ва коллеждаги қизлар ҳар хил андозада тикилган кийимлар кийдириб намойиш этиш учун кўргазмага қўйилган дўкон қўғирчоқларига ўхшаб туюла бошлади.

Кишор ва Амакрининг қалбида пайдо бўлган муҳаббатнинг муаттар бўйи қишлоқдан шаҳарга етиб келди. Бундан хабар топган Кишорнинг отаси унинг онасини ёнига ўтказиб: «Агар одам бир марта муҳаббат қудуғига тушиб қолса борми, уни ҳеч кимса у ердан тортиб чиқара олмайди. Шундай, ўғлингдан ажралиб қолмайлик тагин. Уни бу қудуқдан чиқариб олиш учун тезроқ тўй арқонини эшавер энди», деди. Бу воқеа рўй бермаганда-ку, Кишор ночор аҳволда қолмаган бўларди. Унинг ота-онаси қўлларида тўй арқонини тутишганча қайсар сузувчи каби қудуққа тушиб келишди ва Кишорнинг оёқ-қўлини боғлаб, ундан олиб чиқишди.

Тўйнинг биринчи куни Кишор бу қудуқ дунёси узра термиларкан, Амакрини хотирлар эди. Кишор қанчалар истаса ҳам бу қудуққа қайтиб туша олмастлигини биларди. У тўй арқони билан чандиб боғланган эди. Бироқ бу қудуқ дунёсини тарк этиб ҳам кетолмасди. Қачонлардир бу қудуқдан ичган сувлари бугун ўз ҳаққини талаб қилиб, унинг томирларида кўпирар эди.

Тун охирлаб борарди. Ҳовлидаги чироқлар бирин-кетин ўча бошлади. Бундан эса Амакрининг эғнидаги камзулнинг маржон тугмалари бир-бир узилиб тушаётгандек туюлди Кишорга.

Тун бўйи уйқусизликдан кўзлари қизариб кетган, бир кечадаёқ ўзини олдириб қўйган Кишорни кўрган опалари, янгалари эрталаб унга ҳазиллаша бошладилар:

— Ҳой, нима бўлди ўзи? Келин қочиб кетмадимми мабодо? Жуда ғамга ботиб, мижжа қоқмаганга ўхшайсиз?

Бироқ Кишор чурқ этмади. Опалари эса сепга берилган яхдонни очиб, қизиқиб томоша қилишга киришдилар.

— Ҳой қаҳрамон, энди бунга нималар қўймоқчисиз? — деб сўрашди улар. Кишорнинг тунд юзи бир зум ўзгариб:

— Бу ерга шолғом қўяман, — деди ва улардан узоқлашди.

Орадан бир неча кун ўтиб, анбаҳ мавсуми бошланди. Уйдагиларнинг ҳаммаси роса анбаҳўрлик қилишди. Яхдонга ҳам бир қанча анбаҳ солиб қўйишди. Аммо Кишор анбаҳ томонга қайрилиб ҳам қарамади. Эрталаб нонушта пайтида столда асад турган бўлса, у чой ҳам ичмасдан хонадан чиқиб кетарди. Бир куни Кишорнинг уйда дўсти келди. Яхдонда бир неча шиша шароб бор эди. Қанчалик қисташмасин, Кишор ундан бир қултум ҳам ичмади. Бундан опасининг жаҳли чиқди, янгалари хафа бўлишди. Дўсти аччиқ-аччиқ узиб олгандан кейингина Кишорнинг тили айланиб, «Сиз менга еб-ичиш учун ҳеч нарса берманг, менга шолғом берсангиз бўлди... менга шолғомнинг ўзи бас... мен шолғом ейиш учун келганман бу дунёга», деди.

Яна ёз келди. Қуда томондагилар Кишорнинг хонасига совутгич ўрнаттириб беришди. «Бизнинг Гуллумиз иссиқ хонада яшаб ўрганмаган», — дейишди улар.

Кишор ишхонадан чиқиб уйига тушлик қилиш учун келганда, хотини ҳар доим уни салқингина хонада бир оз дам олишга ундарди. Бундан Кишорнинг юраги анада эзилиб кетарди. «Мен эркак эмасман, мен бир ҳўкизман. Хотиним кўзимни боғлаб қаерга судраса ўша томонга кетавераман», — деб ўйларди у. Кишор хотинининг гапини сира икки қилмасди.

Кунлардан бир кун Кишорга бутун вужуди толиқиб бораётгандек туюлди. У бирпас дам олиш учун каравотга қўзилди ва шу ётганича кун бўйи турмади. Унинг қони совиб борарди. У энди бутунлай бефарқ бўлиб қолди. Ҳатто Амакрини ҳам эсламасди...

Кишорнинг аҳволи ҳаммани шошириб қўйди. Докторларнинг бири келиб, бири кетарди. Барча ўткир дори-дармонлар ҳам унга кор қилмади. У борган сари чўкиб, бир парча музга айланди.

Сўнгра бир воқеа содир бўлди. «Эҳтимол, Кишорга қишлоқнинг тоза ҳавоси дармон бўлар» деган мазмунда уни қишлоққа чорлаб, бувисидан хат келди. Кишор хатни ўқиб чиқди. Бироқ унинг совуқ чеҳрасида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Шу кечаси Кишор бир туш кўрди. Тушида унинг чорпоёси анбаҳ дарахти тағида турганмиш. Чорпоё ёнида яп-янги кўза, кўзанинг тепасига эса мис косача тўнтарилиб қўйилган эмиш. Шунда Амакри мис косачага сув қўйиб, Кишорга узата бошлабди, бироқ косача унинг қўлидан тушиб кетиб, Амакри бирдан каккуга айланиб қолибди ва унинг ёнидан учиб кетибди.

Каккунинг «ку-ку»лаши Кишорни уйғотиб юборди. Кишор муздек қўллари билан юзини силади. Унинг кўзларидан қайноқ кўз ёшлари қўйиларди. Кишор безовталаниб каравотга ўтириб олди. «Шу соат, шу дақиқа ичида хонадан чиқиб кетмасам, зилдек суякларима мадорсиз тиззаларим, тўзғинан ўйларим каби кўз ёшларимни ҳам идора этишга қўрбим етмай қолади», деган фикр миёсига урилди. Сўнгра у бекат тарафга

жўнади. Қардан каккунинг «ку-ку»лаган овози келиб турган бўлса, ўша томонга қараб бораверди.

Кишор иккинчи куни пешинда анбаҳзорга етиб келганда, ростдан ҳам ўша жойда бир чорпоя турганини кўрди. Ҳа, бу унинг учун роса уч йил асраб келинган ўша жой эди. Кишор турган жойида қотиб қолди. «Ким билсин, менинг бу чорпоямда ким ётибди энди?» деб ўйлади. Чиндан ҳам чорпояда кимдир ётганди. У ёнига ағдарилганда, қўнғироқ овози Кишорнинг хаёлини бузди. Кишор олдинга талпиниб, Амакрининг оёқларини кучди. Амакри қалтираб, оёқларини тортиб олди. Кишор кўрдик, Амакри энди анбаҳ бўлаги эмас — унинг пўчоғи эди: асалари уяси эмас — асалари эди; энди май тўла қадаҳ эмас — сопол синиғи эди.

— Кишор бабу!..— деди Амакри каккунинг «ку-ку»лашидек жаранглаган овоз билан.

Кишор тиззалари қалтираб, бошини чорпояга қўйди.

— Нега бу ерга келдинг? — сўради Амакри ранги оқариб.

— Мен адо бўлдим... Мен оловли жазирамани соғиниб келдим...— Кишор чорпоядан бошини кўтариб, титраган қўллари билан Амакрини билагидан тутди. — Мен ҳам инсонман ахир...

— Ҳа, инсонсан, эркаксан,— деди Амакри пичирлаб.

— ...инсонман... эркакман,— беихтиёр такрорлади Кишор.

— Муҳаббатни оёғости қилиб, никоҳ меҳробига қадам қўйган киши инсон бўлмайди! Узини эркак деб аташга ҳаққи йўқ унинг!

Амакри шиддат билан Кишорнинг қўлига ёпишди ва унга тишларини ботирди. Кишор қўлида пайдо бўлган қонли изга тикилиб қолди. Ақлдан озган Амакри қалт-қалт титтарди.

— Бу анор суви эмас, заҳарли томчи бу! Сен мени ёввойи мушук дердинг, йўқ, мен қутурган мушукман...

— Сен ҳақсан, Амакри! Тишларинг заҳри бутун борлиғимни кемириб боряпти. Мен энди дарди бедавоман,— зорланди Кишор.

— Биласан-ку, қутурган ҳайвон тишлаган одамни ўн тўрт марта эмлашади. Сен ҳозирча бир марта уйландинг, бу сенинг биринчи эмланишинг. Яна камида ўн тўрт марта уйланишинг керак...

Амакрининг кўзлари совуқ чақнарди.

Ҳиндий тилидан
Абдусаттор ЖУМАНАЗАРОВ
таржимаси

Ж. Фужер,
француз ёзувчиси

СЕВГИ ИЗҲОРИ

Бу, бир вақтлар, шаҳарнинг энг муҳташам уиларидан эди. Янгигина қурилиб, тошлари ҳали оппоқ бўлган пайтда кўчанинг ҳуснига ҳусн қўшиб турарди. Кейинчалик ҳамма нарса секин-аста ўзгариб кетди. Эндиликда бино замона руҳига, машиналар ва одамларнинг кийим-бошларига мос тушмай, қандайдир бегонага ўхшаб қолганди. Уйнинг деворлари аста-секин нураб борар, бу ерда туғилган болалар ҳам аллақачон улғайиб, бирин-кетин ўзга маконларга чиқиб кетишган, эндиликда бошқа уйларда яшашарди. Фақат аҳён-аҳёнда улар фарзандларини етаклаб, кекса хонимни кўриш учун бу ерга қадам ранжида қилишарди.

Қўшнилари «кекса хоним» деб атайдиган бу аёл эндиликда бутун бошли уйда оқсоч билан ёлғиз қолганди.

Ўша оқшом хоним овқатдан сўнг меҳмонхонасида чой ичиб ўтирар, телевизор кўришга ҳам, хат ёзишга ҳам иштиёқи йўқ, ҳеч ким билан гаплашгиси келмас, хуллас, тушкун бир кайфиятда эди. Баъзан ҳаётда шундай ҳоллар бўладики, киши танҳоликни қўмсаб қолади. Лунъан хонимни қамраб олган хаёллар аслида унчалик қайғули эмасди. Лекин ҳозир у китоб ўқиш ва мусиқа тинглашдан кўра ёлғиз қолиб, нозик ҳис-туйғуларга берилишга кўпроқ мойил эди.

У худди одамлар орасида ўтиргандек қаддини тик тутган, гарчи ҳеч кимни кутмаётган бўлса-да, ўз кўнглини кўтариш учун чиройли қўйлагини кийиб олганди.

Хоним анча вақтгача ўй-хаёлларга чўмиб ўтирди. Ниҳоят, унга зина томондан кимдир юриб келаётгандек туюлди. «Хизматкор аёл ухлаш учун юқорига чиқиб кетаётган бўлса керак»...— деб ўйлади хоним. Йўқ, бу оғир ва судраб босилаётган қадам товушлари эди. Хоним хизматкор аёл Кармен бирор кимсанинг келгани ҳақида хабар

бермағанидан ажабланди. Сўнгра меҳмонни қутиб олиш учун ўрнидан туриб, ойнага бир қур назар солди. Пардоз-андози жойида эди...

Эшик тақиллаб, кекса бир киши кириб келди. Меҳмоннинг қомати букчайган, у зўрға қадам ташларди.

— Биламан,— деди у деярли шивирлаб,— менинг бу кечки ташрифим сизга жуда ҳам ғалати кўринаётган бўлса керак.

— Бахтга қарши, қисматдан қутулиб бўлмайди,— деди хоним.

— Кўриб турибман, сиз мени танимаяпсиз.

Хоним эслашга уриниб, меҳмоннинг чеҳрасига синчиклаб қаради. Йиллар унинг юзини ўзгартириб юборганди. Бироқ бу ғамгин кўзлар Луньян хонимга нотаниш эмасди. Бирдан хонимнинг лабларига меҳмоннинг исми келди. Жильбер Мессонье... Луньян хоним хушмуомалалик билан ўзининг ниҳоятда таажубланганини кўрсатмасликка ҳаракат қилди.

— О! Сизни шунча йиллар ўтгандан кейин яна кўрганимдан жуда бахтлиман. Нега кўнғироқ қилмадингиз? Тўғридан-тўғри овқатланишга келаверган бўлардингиз. Тик турманг. Илтмос, мана бу ўриндиққа ўтиринг.

Меҳмон жуда чарчаган экан, секин чўкди. У хонимникига келиш учун анчагина масофани босиб ўтганидан ҳарсилларди. Хонимга гап қотиш учун меҳмонда мажол ҳам йўқ эди.

— Бир пиёла чой ичасизми? Ҳозиргина дамлашганди.

Меҳмон чойни рад этиб, стол устидаги графинга ишора қилди:

— Рухсат этсангиз, бироз сув ичсам.

Хоним стаканга сув қуйиб узатди. Меҳмон бир неча қултум хўплаб, сал ўзига келгандек бўлди.

Луньян хоним нима дейишини билмасди. Чунки, у бир пайтлари яхши таниган навқирон йигит билан бу қария ўртасида жуда ҳам катта тафовут бор эди. «Нима учун келди экан», деб ажабланганди.

— Сиз менга кўп нарсалар ҳақида гапириб берсангиз керак. Табиийки, уйлангансиз. Бу ҳамманинг бошида бор. Шубҳасиз, болаларингиз ҳам бордир, улар ҳам меникиларга ўхшаб турмуш қуришган бўлса керак. Берарларни тез-тез кўриб турасизми? Бетакрор, ажойиб инсонлар... Маргаританинг шимпанзесини эслайсизми? Бир куни у тоққа қочиб кетганди. Жаноб Берар ушламоқчи бўлганда, уни тишлаб олганди. Ушанда шунақаям қизиқ бўлгандики...

Хоним зўрма-зўраки кула бошлади-ю, меҳмоннинг жиддий ўтирганини кўриб, дарҳол ўзини тутиб олди.

— Саволларингизга жавоб бермаётганим учун кечиринг,— деди меҳмон бўшгина.— Бошқа пайт бўлганда мен буни жоним билан айтиб берардим. Лекин ҳозир вақтим жуда зиқ. Мен бу ерга асосий нарса ҳақида, яъни сиз ҳақингизда гаплашгани келганман.

Хоним «ҳожати йўқ» дегандек, имо билан қаршилиқ кўрсатиб деди:

— Шунчалик узоқ айрилиқдан сўнг ҳам мен билан қизиқаётганингиздан мамнунман.

— Мен сизни ҳеч қачон унутганим йўқ,— давом этди меҳмон.

— Шунақа ҳам илтифотлисизки...

— Мен ҳеч ҳам ундай деб ўйламайман. Арманда, охирги учрашувимизни эслайсизми?

— Ҳа, биз унда жуда ёш эдик. Бироқ мен унутганим йўқ. Ушанда сиз бир оз тен-такроқ эдингиз, ғалати гапларни гапирардингиз.

— Мен тўғриси айтгандим. Сизни севаман, биз ҳаётимизни албатта бирга ўтказишимиз керак, деб қайта-қайта такрорлагандим. Сиз эса ишонмасдингиз, ҳайрон бўлардингиз. Тахминимча, мендан чўчирдингиз шекилли. Эндиликда бир-биримиздан йироқда ўтказган ҳаётимиз сўнгида, мен сизни яна бир бор кўриш истагида бу ерга келдим. Сизни ҳали ҳам севишимни, ҳаётимнинг энг сўнги дақиқаларигача фикру хаёлим фақат сизда бўлишини айтиш истагида келдим.

У олдинга букилганича хастаҳол ўтирарди. Меҳмон бу сўзларни айтаётганида хоним тўсатдан унинг қарашларида илгариги, ўша пайтлардаги эҳтиросни ҳис этди. Хонимга унинг бўйинбоғи ўша охирги учрашув чоғида тақилган бўйинбоғ бўлиб туюлди.

Жаноб паст овозда гапирар, унинг овози борган сари янада пасайиб, қандайдир тушуниб бўлмайдиган шивирлашга айланиб борарди. Сўзлари ҳали аниқроқ эшитилиб турганда, у хонимнинг номини тўхтовсиз такрорлаётганини илғаш мумкин эди. Уша ёз кунининг ёрқин ранглари, хушбўй ҳидлари, унинг ўшанда таққан бўйинбоғи, буларнинг ҳаммаси хонимнинг кўз олдида худди ҳозиргидек гавдаландики, гўё ҳаёт яна қайтадан бошланаётгандек эди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмагандек туюларди. Уша кун Луньян хонимнинг хотирасида ҳайратомуз тарзда қайта жонланди. Чунки меҳмоннинг паст овози уни узоқ ўтмишга олиб кетганди. Меҳмоннинг овози кучайиб, сўзлари аниқлашганда хоним бир чўчиб тушди.

— Ростдан ҳам ҳеч нарсага муҳтож эмасмисиз? Агар илтифотсизлик қилган бўлсам кечирасиз, чамаси мазангиз йўққа ўхшайди, дўхтир қақирайми?

Меҳмон бош тебратиб, «йўқ» ишорасини қилди. У яна тетиклашгандек кўринарди. Хоним жаноб яна ўз дил изҳорини бошламоқчи бўлаётганини сезди.

— Йўқ! — қичқирди бирдан Луньян хоним.— Илтимос, бас қилинг! — Меҳмон зўрға ўрнидан турганида, хоним шоша-пиша деди:

— Кечирасиз, мен сизни ҳайдаётганим йўқ. Фақат айтинг-чи, нима учун орадан шунча йиллар ўтгач, кекса бир аёлга ўтмишни эслатиб, тинчини бузишга рағбат этдингиз?

— Сиз тез орада ташрифимнинг сабабини билиб оласиз,— деди меҳмон ва эшикка йўналди.

Ҳайратланган ва титраётган Луньян хоним меҳмонхона ўртасида қотиб турар, узоқлашиб бораётган меҳмонни кузатиб қўйишни хаёлига ҳам келтирмас эди.

Индинига Луньян хоним газеталарни варақлаётганда сўнгги саҳифада босилган хунук хабарга кўзи тушди. Унда айтилишича, жаноб Жильбер Мессонье ўзининг Париждаги уйида вафот этибди.

Француз тилидан
Саидғани МУСАЕВ ва Хосият ХОЛМАТОВА
таржимаси

Кэтрин Менсфилд,
инглиз ёзувчиси

САДАҚА

Турмушга чиққанига эндигина икки йил бўлган кўхликкина, ёш, ақлли, замонавий ва ўқимишли жувон Розмари Феллни эри жуда яхши кўрар, ундан ҳеч нарсани аямасди. Розмари тушган оила, мабодо келин у ёки бу нарса харид қилмоқчи бўлса, Лондонни назарига илмай, тўппа-тўғри Парижга йўл оларди.

Киш оқшомларидан бирида Розмари тилла магазинга кириб келди. Мудир атайлаб яшириб қўйилган қутичани пештахта остидан чиқарди.

— Вой, бунча чиройли! — деди ҳайратланиб Розмари.— Қанча тураркан?

Мудир унинг сўзини эшитмаганликка олди, аммо бироздан кейин:

— Арзимаган пул, хоним,— деди.

— Менга сақлаб қўйсангиз, илтимос.

Магазин мудир таъзим қилди.

Ташқарида ёмғир қуяр, эндигина ёнган электр чироқлари қандайдир ғамгин милтираб турарди.

Ана шу вақтда кичик жуссали, қорачадан келган ёш бир қиз Розмарининг ёнида пайдо бўлди ва мунгли овозда:

— Хоним, хайр қилинг...— деди.

— Менга айтяпсизми? — овоз келган томонга ўгирилди Розмари ва худди сувдан чиққандай қалтираб турган бегона қизни кўрди.

— Хоним,— деди қиз янада мунглироқ оҳангда,— садақа қилинг...

«Садақа»? Бу товуш қандайдир содда, самимий эди, сира гадойникига ўхшамасди.

— Нима, ҳечам пулингиз йўқми?— сўради Розмари шу заҳоти ноўрин савол бериб қўйганини пайқаб, хижолат чекди.

— Ҳа, хоним,— жавоб қилди қиз.

— Наҳотки? — Розмари қизга диққат билан разм солгач, раҳми келиб, саховат кўрсатмоқчи бўлди.

Фараз қилинги, қизни уйга олиб борсин, хўш, унда нима бўлади? Шов-шув кўтарилиши табиий. Розмари бу бечорага ҳайратланиб қараётган дўстларига нималар дейишини тасаввур қилди: «Шунчаки уйга олиб келдим...» Ниҳоят, қизга яқинлашиб, деди:

— Юринг бизникига.

Қиз эргашди.

— Сиз мени полицияга топшириб юбормайсизми? — шубҳаланиб сўради у, бироз юришгач.

— Полицияга дейсизми? — кулиб қўйди Розмари. — Нега энди? Савоб иш қилмоқчиман, холос.

Улар чиққан енгил машина тун қўйнига шўнғиб кетди.

— Мана уйга ҳам етиб келдик... Утиринг, марҳамат,— деди у қизни камин ёнида турган катта оромкурсига таклиф қилиб.

— Яхши, хоним,— пичирлади қиз ва шляпасини ечди.

— Келинг, пальтонгизни ҳам ечинг,— деди Розмари.

Қиз ўрнидан турди, ўнг қўли билан оромкурсига суянди. Розмари унга кўмаклашди.

— Авф этасиз, хоним,— деди қиз ранги ўчиб.— Ҳушдан кетяпман. Ҳозир йиқилиб тушсам керак. Хоним, ейишга бирон нарса топилмайдими?

— Ё худо! Қандай бераҳмман-а!

Розмари хизматкорга буюрди:

— Чой опкелинглар! Дарров чой опкелинглар! Озгина конъяк ҳам!

Қизнинг кўзларига ёш қалқди, у энди тортинчоқликни унутганди.

— Мен бу ҳолатда узоққа боролмайман! — деди у бақириб.— Чидаб туролмайман. Бу кунимдан ўлганим яхши...

— Бироз сабр қилинг,— деди Розмари.— Узингизни босинг. Илтимос, йиғламанг.

Чой келтирилди. Қиз йиғини тўхатиб, лаззатли таомлардан тўйиб тановул қилди.

Дастурхон йиғиштирилганда лаблари қирмиз, кўзлари шахло бир соҳибжамол оромкурсида ястаниб ўтирарди.

Шу пайт эшик тутқичи буралди: «Розмари, кирсам майлими?» Бу унинг эри Филипп эди.

— Ҳа,— деди Розмари жилмайиб.— Бу менинг ўртоғим...

— Смит хоним,— деди оромкурсидаги гўзал.

— Смит хоним,— деди Розмари.— Биз гурунглашаётгандик.

— Агар малол келмаса,— деди Филипп хотинига қараб,— кутубхонага чиқсангиз.

Смит хоним бизни авф этсинлар.

Кўзлар тўқнашди. Розмари қиз учун жавоб берди:

«Албатта». Эру хотин хонадан чиқиб кетишди.

— Хўш,— деди Филипп кутубхонада,— ким у? Меҳмонми?

Розмари эшикка суяниб кулди.

— Кўчадан топиб келдим. Ростдан. У мендан садақа сўровди, уйга таклиф қилдим.

— Табриклайман! — деди Филипп ҳазиллашиб.— Хўш, уни нима қилмоқчисиз?

— Билмасам,— деди Розмари елкасини қисиб.— Ўйлаб кўрамиз-да.

— Аммо-лекин,— деди Филипп сигаретининг кулини тушираркан.— У ҳаддан ташқари гўзал экан, ёши ҳам йигирмадан ошмаган, менимча.

«Гўзал!» Розмари шундай ажабландики, ҳатто уятдан қизариб кетди.

— Оҳ! — гапни илиб кеди Филипп.— У ниҳоятда гўзал экан! Наҳотки сезмаган бўлсангиз? Хўш, энди Смит хонимни бугунги зиёфатга таклиф этишга ижозат берсангиз, хоним.

— Қўйсангиз-чи! — деди Розмари ва кутубхонадан чиқиб кетди, бироқ меҳмонхонага бормади. У ёзув-чизув қиладиган хонасига кириб, курсига чўкди: «Гўзал! Ҳаддан ташқари гўзал...» Розмарининг юраги гупиллаб ура бошлади. У сейфни очиб беш фунт стерлинг олди, сўнг иккитасини қайтиб жойига қўйди-да, уч фунт стерлингни чангаллаганича меҳмонхонага йўналди...

Бир ярим соатлардан кейин Розмари кутубхонага қайтиб келди.

— Сизга айтиб қўймоқчи эдим,— деди Розмари.— Смит хоним тунги зиёфатда қатнаша олмас экан.

Филиппнинг кўлидаги қоғоз тушиб кетди.

— А? Нега? Нима бўлди?

Розмари кулиб, эрининг тиззасига ўтирди.

— Негадир ўз-ўзидан кетаманга тушиб қолди,— деди у бироздан сўнг.— Бечорага хайр қилдим. Кетди. Раъйини қайтара олмадим.

Орага жимлик чўкди.

Бироздан сўнг Розмари мақсадга ўтди:

— Бугун магазинда ажойиб қутича кўрдим. Ушани олсам майлими?

— Ихтиёрингиз,— деди Филипп.— Биласиз-ку, мен ҳеч қачон сизнинг раъйингизни қайтармаганман.

Лекин Розмари сўрамоқчи бўлган нарса, аслида, бу эмасди.

— Филипп,— шивирлади у.— Мен гўзалманми-а?

Инглиз тилидан **Уроқ РАВШАНОВ** таржимаси

БИРИНЧИ МУҲАББАТ

Бу воқеа содир бўлган пайтда, қизча эндигина ўн ёшга тўлган эди. Уша кезларда у мактаб ҳовлисида ва йўлакларда болалар орасида шодумон югуриб юрарди. Ёш болаларнинг шўхликларини бироз тартибга солиш учун ўқитувчилар юқори синф ўқувчиларидан навбатчилар тайинлайдиган бўлишди. Юқори синф ўқувчилари эса бу ишга чинакамига киришиб, қаттиқ назорат ўрнатишди. Кичиклар назарида навбатчилар қандайдир самовий қудратга эга эдилар. Болалар икки қатор бўлиб синфларга кўтариллаётганларида улар зинанинг икки томонида туриб кузатишар, танаффус пайтларида эса йўлка бўйлаб юришар ва синфларни текширишарди. Кимдир югуришдан ўзини тўхтата олмаса ёки бирор ноҳўя иш қилаётганда қўлга тушиб қолса борми, унинг ҳолига вой — танаффуснинг қолган қисмини эшик ёнида тик туриб ўтказишга мажбур бўларди. Бола-бола-да, шумтакалар аксига олиб, янгидан-янги бебошликлар билан назоратдагиларни алдаб, бегуноҳларни жазога гирифтор қилишарди.

Қизча шунақа шумликка дучор бўлди. У эшик ёнида турганида ўғил болалардан бири келиб орқасидан шашт билан итариб юборди. Қизча эшикдан отилиб чиқиб, тартибни назорат қилиб юрган юқори синф ўқувчиларидан бирига бориб урилди. Йигит унинг қўлидан маҳкам ушлаб эшик ёнига олиб келди:

— Шўхлик қилганинг учун мана шу ерда турасан!

Қиз бошини кўтариб йигитга қаради. Бу ишни унинг ўзи атайлаб қилмаганлигини, ўғил болалар итариб юборишганини айтмоқчи бўлди-ю, айтолмади. Томоғига бир нарса тиқилиб, кўзларидан маржон-маржон ёш юмалаб туша бошлади. Йиғисини тилмаётган бўлса-да, жазолаётган йигит ахён-ахёнда унга қараб қўяётганини пайқайди...

Қизча эшик ёнида қотиб турар, кўзларидан ҳамон ёш оқарди. Ниҳоят, йигит унинг ёнига келиб, чўнтагидан даструмол олганча, қизнинг кўзларини артиб қўйди. Нега бунақа қилганини эҳтимол ўзи ҳам билмасди, балки шу тариқа қизга озгина ёрдам бермоқчи, кўнглини кўтармоқчи бўлгандир.

Қиз йигитга миннатдорчилик билан қараб қўйди, бир неча дақиқа уларнинг нигоҳлари тўқнашди. Йигит қиз ўйлаганчалик энгилтак ва тошбағир эмас, унинг кўзларида чуқур маъно, олижаноблик ва меҳр бор эди. Кейинги дарсларнинг қандай ўтганини қиз пайқамади. Йигитнинг нигоҳи қизнинг кўз ўнгидан кетмас, мурғак қалбида аллақандай мавҳум, туманли, аммо ширин туйғулар уйғонган эди...

Дарс тугаб, уйга қайтаётганда қиз: «Балки у орқамдан қараб тургандир», деган ўйда бошини мағрур кўтариб кетди. Бироқ бу пайтда орқада йигитнинг қораси ҳам кўринмасди. Кечқурун уйқуга ётаётганда яна ўзининг эшик ёнида тургани, йигит келиб чўнтагидан даструмол чиқарганча кўзларини артиб қўйгани қизнинг хаёлидан кетмади.

Эртасига у мактабга ўқдек учиб борди. Эҳтимол бугун ҳам улар учрашиб қолишар... Қизча бу учрашувдан қувонар, бирозгина қўрқарди ҳам. Катта танаффус пайтида у бир неча болалар билан қувлашиб, атайлаб йигитнинг атрофидан айланиб чопди, аммо йигит унга эътибор бермади. У тўполончи ўғил болани огоҳлантириб турган эди. Синфда ўтирганида, қиз: «Кейинги танаффус пайтида ўғил болалар билан жанжаллашман, кейин у келиб мени эшик ёнига турғизиб қўяди, шунда яхшилаб кўриб оламан», деб кўнглига тугиб қўйди. Қизнинг бу режаси ҳам амалга ошмади, чунки кейинги танаффус йигит йўлакда кўринмади.

Эртасига қиз зинадан кўтариллаётганда улар тасодифан юзма-юз келиб қолишди. Йигит қизнинг кўзларига термилиб қаради, қизча ҳам унга тикилдию, уялиб кетдими, дарров кўзларини олиб қочди. Нигоҳларнинг шу бир лаҳзалик учрашуви қизнинг бир неча ҳафталар давомида ширин-ширин тушлар кўриши учун етарли эди. У йигитга рўбарў келган кезлари завқ-шавққа тўлиб кетар, кўришмаган пайтлари эса рутубатли куз кунларидек, зерикарли ва ғамгин ўтарди. Йигитни деб у бир марта тушлик овқатга кечикди, онасини анча куттириб, хавотирга солиб қўйди. Ушанда юқори синф болалари мактаб ҳовлисида қўл тўпи ўйнаётган эдилар. Қиз жилдини деворга суяб қўйганича, йигитнинг қандай ўйнаётганини кузатиш учун томошабинлар орасидан жой олди. Ҳовли бурчагида жимгина ўтириб, унинг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузата бошлади. Қизнинг шу ердалигини пайқаган йигит эса болаларнинг барчасидан яхшироқ ўйнади. Баъзан у рақиб дарвозаси ёнида тўпни қўлига олиб баландга сакрар ва бир лаҳза ҳавода гўёки муаллақ туриб қоларди. Дарвозабон унинг ҳаракатларидан алданиб ўзини бир тарафга олар, йигит эса тўпни иккинчи тарафга секингина ташлаб қўяр ва томошабинларнинг

қийқириқларига сазовор бўларди. Қизча ўзининг шу ердалиги йигитга қанот бағишлаётганини ғира-шира ҳис этса-да, бунга ўзини ишонтиролмасди. Йигит унинг назарида баланд бир чўққида, ўзи эса... Одатда, ўнинчи синф болалари ёш қизчаларни унчалик писанд қилишмайди-да...

Ўқув йили тугади. Йигит мактабни битириб кетди. Қиз ғамгин бир ҳолга тушиб қолган, шу билан ҳаммаси тамом бўлди, деб ўйлар эди.

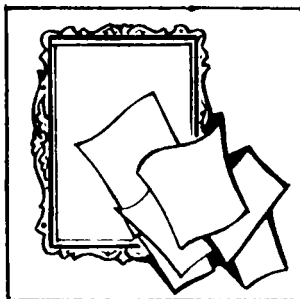
Таътил кунлари тугаб, янги ўқув йили бошланди. Йигитнинг ўрнида энди кичкин-тойларни бошқа бир бола назорат қилар, бу эса қизчанинг мурғак қалбига битмас-туганмас жароҳатлар соларди. Бироқ йилларнинг ўтиши, ҳар куни янги-янги воқеалар юз бериб туриши натижасида қизнинг кўз ўнгида йигитнинг сурати аввалига хиралашиб, сўнгра ўчиб кетди. Вақт ҳар қандай дардни даволайди, деганлари рост экан. Қизнинг ғамлари бироз босилгандай бўлди. Сурати кўз ўнгидан кетган бўлса-да, у йигитни бутунлай унутолмади. Йиллар ўтиб, бошқа бир йигит ундан илк бўса олганда ҳам, қиз буни биринчи муҳаббатим, деб атай олмади. Изҳор этилмаган биринчи муҳаббатини у юрагининг энг тўрида, энг махфий жойида, болалик дамларининг сеҳрли ва оҳанрабо эртаги сифатида авайлаб-асраб келарди...

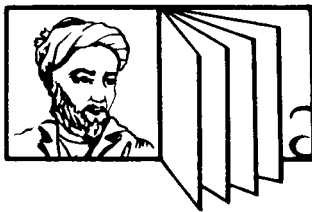
Қиз турмушга чиқди. Фарзанд кўрди. Қизчаси икки ёшга тўлди. Сентябрь ойининг ўрталари эди. Касбдошлари уни зиёфатга таклиф этишди. Кимдир институтни сиртдан тамомлаган экан. Барча бир ресторанга йиғилишди. Аёл қувноқлар даврасида гул-гул очилиб ўтирар, қозонилган муваффақият шарафига атрофдагилар билан қадаҳ уриштирар эди. Бир вақт қўшни стол атрофида ўтирган йигитлардан бири ўрнидан туриб, унинг ёнига келди ва рақсга таклиф этди. Қиз ялт этиб қаради-ю, қалбининг тўрида яшириниб ётган туйғулар юзага чиқиб, бутун вужудини ёндириб юборгандай бўлди. Қалтираб кетди. Не кўз билан кўрсинки, бу ўша — мурғак қалбнинг шаффоф эҳтирослари ила севиб қолган, кўз ўнгидан барибир сурати ҳеч қачон кетмаган йигит эди!

Улар рақсга туша бошладилар. Бир-бирини қўлларидан тутиб айланишаркан, аёлнинг ўзига ҳам ҳозир кулгили бўлиб туюлаётган ўтмиш болалиги тўғрисида сўзлаб бериш истаги туғилди. Аммо у йигитнинг кўзларига тикилиб қарай олмади. Йигит эса уни оҳиста ўзига тортиб, юзини унинг жингала, қўнғир сочларига қўйганча, қулоғига шивирлади:

— Биласизми, эҳтимол сиз мени масхаралаб куларсиз, аммо бир вақтлар, мактабда ўқиб юрганимизда мен сизни жуда қаттиқ севиб қолган эдим.

Немис тилидан
Йўлдош ПАРДАЕВ таржимаси

Султонмурод Олим

МУНДА ФОНИЙ БЎЛМАЙ ИШ ЎЛМАС ТАМОМ

(«Лисон ут-тайр»ни қайта варақлаганда...)

Исломушнослиқда Қуръонни Қуръоннинг ўзидан келиб чиқиб шарҳлаш оқими ҳам бор. Гарчи шарқшунос Л. И. Климович мазкур йўлнинг муваффақиятига шубҳа билдирган¹ бўлса-да, бу усул Алишер Навоий ижодини ўрганиш учун жуда-жуда қўл келади. Унинг асарларида шундай мукамаллик борки, агар ўқувчи истаса, икки сатрдан иборат фардидан тортиб қарийб ўн тўрт ярим минг мисрालи «Садди Искандарий» дostonига ҳар бир манзумасида бутун ва бўлақлар аро узвий боғлиқлик, нафис уйғунлик борлигини аниқлай олади. Бу эса мисраларга жо бўлган ҳар бир нукта ва ё нуктани асарнинг умумий маромидан келиб чиқиб баҳолаш имконини беради. Чунки Навоий ижоди — уйғун бир вужуд. Ана шу ягона вужудга сигмайдиган ёхуд унга зид ўринлар бўлиши мумкин эмас. Уйғунлик заминиде эса тасаввуф назарияси ётади. Шоирнинг бутун бадиий ижодини шу назарий асосга кўра мутолаа қилгандагина тўла моҳиятга етиш мумкин. «Лисон ут-тайр» дostonи ҳам бундан мустасно эмас. Ҳатто Навоий фалсафасини англашни мазкур асардан бошлаш керак.

«Лисон ут-тайр»ни қайта варақлаганда дастлаб нималар назарга тушади? Биринчиси — атайинми ёхуд билмасданми эътибор қилинмай кетилган нуқталар. Иккинчиси — нотўғри талқин этилган жиҳатлар. Учинчиси — дostonни бошқача, бу асар учун нораво мезонларга солиб баҳолаш. Ана шу нуқталарда эски ва янги навоийшунослик ўзаро тўқнаш келишга мажбур.

«Фоний ким?» деб сўрасангиз, кўпчилик жавоб беролмайди, билганларнинг ҳам аксарияти: «Фоний — Навоийнинг форсий асарларидаги тахаллуси», деб айтади. Чунки бизга шундай ўқитилган, бугунги ўзбек маданиятининг энг мўтабар маълумотномалари — «Ўзбек қомуси» (12-жилд, 140-бет) ҳамда «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (4-жилд, 302-бет) шундай хабар беради.

Биз ҳозирча Навоийнинг асарларини жиддий ўқиганимиз йўқ. Бу сатрларда яширинган серқатлам маъноларни обдан ўқиб олиш навбати эса ундан кейин келади. Шоир байтлари мазмунини чақишга интилганимизда эди, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (3-жилд, 354-бет)да: «Фоний — Навоийнинг форсча тахаллуси», деган сўзлардан кейин мисол тариқасида келтирилган:

Гар тахаллус мунда (!) Фоний айладим,
Бу таносублардин они айладим,—

байтини «Лисон ут-тайр»дан олиб, кўр-кўрона ёзиб қўйишдан олдин қўшмисрада нима ҳақда гап кетаётганини ўйлаб кўрган бўлардик ва фаросат билан шуни англадикки, «мунда» деганда муаллиф айнан шу — «Лисон ут-тайр» дostonини кўзда тутяпти. Демак, «Лисон ут-тайр» «Навоий» эмас, «Фоний» тахаллуси билан битилган! Қарангки, гўё фикрни қувватлаш учун келтирилган мисол луғатнависнинг даъвосини батамом инкор этиб ўтирибди: ахир, «Лисон ут-тайр» туркий тилда битилган-ку! Масала ойдинлашади: Фоний — шоирнинг ҳам форсий ва ҳам туркий тахаллуси экан. Бу далилни Е. Э. Бертельс 1928 йили эълон қилинган «Навоий ва Аттор» мақоласи ҳамда 1948 йили босилган «Навоий» тадқиқотида қайд этган эди. Демак, Навоийни жиддий ўқиганимиз-ку майли-я, шоир асарлари тилининг изоҳли луғатини тузишдек масъулиятли ишда ҳазрат ижоди ҳақидаги мавжуд илм билан ҳам ҳисоблашавермаганмиз.

«Лисон ут-тайр»да тахаллус масаласи «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида ҳам, Навоий «Асарлар»и 15 жилдлигининг шу дoston ўрин олган 11-жилдига илова қилинган мақолада ҳам, мазкур асар таҳлилига бағишланган махсус илмий асар («Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» дostonининг генезиси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари»)да ҳам ҳеч нарса дейилмайди, «Ўзбек адабиёти тарихи» беш жилдлигининг 2-жилдида эса «асарнинг охириги болларида Навоий... «Фоний» тахаллусини ишлатгани сабаби тўғрисида» ёзгани (327-бет) эслатилади, холос. Ҳолбуки, «Лисон ут-

¹Қоранов Л. И. Климович. Книга о Коране. М., 1986, с. 246.

тайр»да нега Фоний тахаллуси қўллангани сабабларини ёритмай туриб муаллифнинг бош гоёсию асар моҳиятини очиш мумкин эмас эди.

Уринли савол туғилади: нега «Лисон ут-тайр»да Фоний тахаллуси қўллангани бу қадар эътибордан четда қолди?

Гап шундаки, ўзбек навоийшунослигида «Лисон ут-тайр» тамоман тескари талқин этиб келинди. Достонда Фоний тахаллуси қўллангани ва, умуман, унда фано ақидаси кенг шарҳлангани ана шу терс талқинга сира-сира мос тушмас, бильакс, асоссиз, ғайри илмий ёндашувни фош қилиб қўйиши тайин эди. (Бу терс талқиннинг нималардан иборат экани филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмоновнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»нинг 1990 йил, 9 февраль сонида босилган «Аттор ва Навоий» мақоласида қисман ёритилган).

«Ўзбек адабиётида тасаввуф масаласини ишлаш учун яна юз йил керак», деган экан атоқли шарқшунос Е. Э. Бертельс Иззат Султонга. Бу — айни соҳа бўйича мамлакатимиздаги энг йирик мутахассислардан бирининг эътирофи. Ўзбек навоийшунослиги бу борада бошқа йўлдан юргани маълум. Ҳатто Бертельсни буржуа олими ҳисоблаганлар ҳам бўлган.

Келинг, энди «Лисон ут-тайр» матнидаги байтлар бўйлаб «сафар» қилайлик...

Шоир нимани таъкидламоқчи бўлса, асар давомида ўқувчи диққатини бот-бот ўша нуқтага жалб этаверади, ана шу мақсадга хизмат қилувчи сўзларни қайта-қайта тилга олишдан эринмайди. Бир сўз такрорланвердими, билингки, шоир уни нишонга олди, энди муаллифнинг мақсадлари ҳам ана шу мўлжал орқали амалга ошади...

...«Лисон ут-тайр»нинг илк сатрларини ўқий бошлаймиз:

Жон қуши чун мантиқи роз айлағай,

Тенгри ҳамди бирла оғоз айлағай.

Улки махлуқот халлоқидур ул,

Ондин ўзга фонию боқийдур ул.¹

«Жон қуши» дейлишига сабаб — бу шаклан қушлар ҳақидаги асар, шунинг учун, таносиб (мутаносиблик) санъати талабига биноан, «кўнгил» деган тушунчани шоир «жон қуши» рамзи билан ифодалаган. «Мантиқи роз», сўзма-сўз олганда, «сирларни нутққа солиш», демак, сирларни ифодалашни билдиради. Лекин «мантиқ» сўзи ҳам бекорга келгани йўқ: Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр»га ишора бор бунда. «Тенгри» гўё анъанага кўра тилга олингандек. Лекин у достон моҳиятини очишда шу қадар катта ўрин тутадими, буни кейинроқ кўриб ўтамыз. Келтирилган парчада эса у достоннинг биринчи сўзи — «жон» билан бир игга тизилган икки шоадек боғланиб турибди.

Иккинчи байтдан бевосита асарнинг «ички» масаласига ўтилди: «Худо (барча) махлуқлар (жонзотлар)нинг яратувчиси, ундан бошқа (барча) нарсалар фоний(ўткинчи), у эса боқий (абадий)».

Ана шу икки байтни ушлаб турган тушунчалар аро боғлиқлик асосида мувозанат ҳосил бўлди:

ЖОН ФОНИЙ
ТЕНГРИ БОҚИЙ

Бу тўрт мисранинг асосий вазифаси шуки, китобхонда муаммоли бир савол уйғотади: хўш, ЖОН, яъни инсон ҳам БОҚИЙ бўлиши мумкинми? Шоир ҳали бундай муаммони кўтарган эмас. Лекин зийрак ўқувчи ҳис қиладики, бутун асар ана шу муҳим саволга жавоб излашга бағишланса керак...

Инсон туғилди. Масалага оддий кўз билан боқилса, барибир, бу дунё унинг учун абадий эмас. Бундай олганда, кишининг умри ўткинчи, яъни фоний. Аммо тасаввуфий маънода тушуниладиган бўлса, фонийликнинг ўзи ҳам ҳар кимга насиб этавермайдиган бахт. Фоний бўлиш учун тасаввуф йўлини тутиш керак. Бу йўл уч умумий босқичга бўлинади: шариат, тариқат ва ҳақиқат. Ш а р и а т, ҳар бир имонли мусулмон учун амал қилиниши шарт бўлган қонун-қондалар. Е. Э. Бертельснинг таъкидлашича, у ҳали тор маънодаги тасаввуф тушунчасига бевосита алоқадор эмас. Т а р и қ а т, сўзма-сўз олганда, йўл, йўриқ дегани. Уни с у л у к сўзи билан тенг кўриш мумкин. С у л у к эса сайр қилиш деган маънони беради. Бу йўлга кирган сайр қилувчи эса с о л и к дейилади.

Йўловчи, яъни солик ҳақни излаб қилган сайрида бир неча бекатда тўхтаб ўтади. Улар мақом дейилади. Е. Э. Бертельс «Тасаввуфнинг келиб чиқиши ва тасаввуф адабиётининг пайдо бўлиши» деган тадқиқотида тавба, вараъ (эҳтиёткорлик), зуҳд (тийилганлик, сабр-қаноат), фақр (камбағаллик), сабр, таваккул (худога умид боғлаш), ридо (итоаткорлик) мақомларини таърифлайди. Бу мақомларга суфий қатъий интилишлари муайян машқлар билан эришади. Ана шу йўлларни босиб ўтиш жараёнида яна бир ҳодиса юз беради: бу — инсоннинг бир лаҳзадагина содир бўладиган муайян руҳий ҳолати. Буни ҳ о л дейдилар. Ҳолга солик махсус интилиш билангина ета олмади: у — оллохнинг ўша суфийга меҳрибончилиги натижасида ато этиладиган оний кайфият. Е. Э. Бертельс ўша асариде куйидаги ҳолларни келтиради: қурб (яқинлик) — бунда инсон ўзида худога бевосита яқинлик ҳиссини туяди; муҳаббат (севги) — оллоҳга оташин муҳаббат туйғусини ҳис этиш; хавф (ваҳима) — бунда суфий худо олдидаги вазифаларини бажаролмагани ёки қилган гуноҳларидан қўрқувга тушади; ражо (умид) — худонинг раҳм-шафқатидан умидвор бўлиш; шавқ — суфий завқ-шавққа тўлади; унс (дўстлик) — бу ҳам муҳаббатга ўхшаш туйғу, аммо ундан табиати ва шиддати билан фарқ қилади: итмონина (кўнгил хотиржамлиги) — худонинг меҳрибонлигига ишониб, хотиржам бўлиш; мушоҳада — бунда суфий худога яқинлиқни ҳис қиладигани эмас, гўё оллоҳни кўргандек бўлади; яқин (ишонч) — руҳий оламнинг мажудлигига ишонининг олий даражаси, инсонни бу ишончдан энди ҳеч қандай куч қайтара олмади.

Фано тушунчаси ҳам ана шундай ҳоллардан бири ҳисобланади. «Лекин, шуни қайд этиш керакки, тасаввуф назариётчиларининг кўпчилиги учун фано охириги нуқта эмас,— деб ёзади Е. Э. Бертельс,— фано кетидан... унинг мантиқий давоми бўлмиш бақо («абадийлик») келади:

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш томлик, 11-том. Тошкент, 1966, 5-бет. Бундан кейинги байтлар ҳам шу нашрдан олиниб, қавсда унинг асардаги нечанчи байт экани кўрсатилади, узлуксиз олинган кўчирмаларда фақат охириги байт тартиби билдирилади.

ўзининг вақтинча омонати — «ўзлиги»нинг йўқолганини ҳис этган, инсон мутлақлик (абсолют) денгизига шўнғийди, шу тариқа илоҳий моҳиятнинг абадийлиги сингари ўзи ҳам абадий мавжуд бўлишини аниқ-равшан ҳис этади. Бу ўлмаслик туйғуси, аниқки, солиқ эришган энг олий ҳол». Демак, фано — тариқатнинг охири, ҳақиқатнинг эса бошланиши. Суфийнинг бутун оразу-ўйи ана шу — фоний бўлиш, чунки фоний бўлмай туриб боқий бўлиш мутлақо мумкин эмас. Навоий бир ғазалида:

Дединг: «Фано недурур?» Мухтасар дейин: «Ўлмак,
Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидур»,—

деганда худди шу фоний бўлиш йўлидаги уринишлари босқичларни кўзда тутган эди. «Лисон ут-тайр» эса ўша фоний бўлиш шарҳига бағишланган рисоалардан бири. Чунки фано ва фоний тушунчалари талқини бутун дostonни тизма бир занжирдек тутиб туради. Асардаги воқеалару шоирнинг ўй-хаёли ҳамда ҳис-туйғулари у ёки бу ип билан фано тушунчасига чамбарчас боғланади.

Меърож (Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг Буроқ лақабли учар отида Қуддусга қилган тунги саёҳатидан сўнг Жаброил кўмагида еттинчи осмонга — Оллоҳ олдига парвози, бу пайғамбаримизнинг кароматларидан бири сифатида талқин этилади) таърифи бағишланган 4-бобнинг сўнгида шоир тўғридан-тўғри худога муурожаат қилиб айтадики, одамлар осий ва гумроҳ, дунёнинг кўп сирларидан беҳабар. Лекин уларнинг йўлбошчиси, ҳомийси — Муҳаммад пайғамбар қиёмат куни одамларнинг гуноҳлари учун узрхоҳлик қилади. Ушанда пайғамбар кимни истаса, ўшани даргоҳингда қабул айлайсан, шу тариқа юз туман минг исёну гуноҳ қилган инсон сендан раҳмат топади.

Бўлғуси ул хайл аро Фоний доғи,
Қилмағайсен ноумид они доғи (177),—

деб тугатади бобни шоир. Демак, ўша пайғамбар «истаган»лар орасида муаллиф ўзини ҳам кўргиси бор. Лекин нега шоир ўзини «Навоий» деб атамади? Бу саволга жавоб ҳали олдинда. Лекин, шуни айтиш керакки, тахаллус қўлланиши билан дostonнинг иккинчи байти аро боғлиқлик бошланди, энди «фано» ва «фонийлик» тушунчалари силсиласи давом этади, шоир бу тушунчаларни асар давомида маржондек бир игга тизаверади.

Ҳудҳуд қушларга Симурғдан нишонлар айтган бобда:

Навҳайи боғи фано тузмак керак,
Ул тараф парвоз кўргузмак керак (393),—

дейди, сувсиз яшай олмаслигини баҳона қилган Урдакка эса:

Эр эсанг, оллингдодур, баҳри фано,
Чўмғилу қилғил ўзунгни ошно (932),—

деб уқтиради.

Тарсо кизига ошиқ бўлиб қолган Шайх Санъон уни бу йўлдан қайтармоқчи бўлган муридларига:

Шайх дебким: «Ғарқайи баҳри фано —
Бўлмишам, мендин на истарсен яно?» (1204)—

дейди. Тарсо киз шайхга май ичиб, ғайридинликни билдириш учун белга зуннор боғлаш, маст бўлиб Қуръонни куйдириб, бутпарастлик йўлини туттишни шарт қилиб кўяди. Буларни шоир «такбири фано» деб атайдми, лекин яна икки журмонаси (жаримаси) ҳам бор:

Ишқнинг бу тўрт эрур шукронаси,
Ена икки иш эрур журмонаси.

Ким эрур бу тўрт такбири фано,
Ул ики бу тўрт ифноси яно.

Хукбонлиғ келди бир йил ёнаси,
Бўлмоқ оташгоҳ ўти девонаси (1312).

Демак, ҳалиги тўрт шартни бажарганидан кейин шайх бир йил давомида чўққабоқарлик, ўтхонада гўлаҳлик қилиши, шу тариқа у фано йўлида бутунлай маҳв (ифно) бўлиши лозим.

Шоир шайхни ошиқликдан қайтаришга бел боғлаган муридни «фоний мурид» (1401) деб атайдми, бу «фано даражасига етган» деган маънони англатади. Демак, муаллиф имкони бор ерда «фано» ва «фоний» тушунчаларига урғу берапти. 1686-байтда Ҳудҳуд йўлининг оғирлигидан нолиган қушларга «Бору йўқдин ўзни фоний айламак» ҳақида сўзлайди. 104-бобнинг сўнгида шоир «баҳри фано»нинг «талотумда», яъни тўфонли эканини тилга олади. Ҳудҳуд фано йўлига кириб, покбоз бўлишнинг фойдасини сўраган қушга бунга эришган одам энди қилган-қилмаган барча ишларини, умуман, ўзини тамоман унутади, дейди:

Тоату зухду зиёну судини,
Ҳақ йўлинда буд ила нобудини

Жамъ этиб солғай фано ўтига пок,
Куйдуруб, кул айлаб они завқнок (2129).

Шу боб охирида фано билан бақо ўртасида бир қадамгина йўл борлиги айтилади, лекин бунгача бориш учун инсон бору йўғининг кулини кўкка совириши керак, шундагина маҳбубга (худога) қўшилиб, ниятига етади:

Ул қадам будурки, йўқу борини —
Уртағайким қўймағай осорини.

Бу қадам қўйғоч, етар матлубға,
Ҳажр бориб қовушур маҳбубға (2136).

Маҳбубга қовушиш эса олий мақсад, инсонда энди ҳамма нарса йўқликка айланиб, фақат руҳ қолган ва у худога қўшилиб, боқийликка мушарраф бўлади.

Фанога эришиш шундайки, солиқ энди ўзи билан боғлиқ бирор нарсани ҳам эслаёлмай қолади. Шоир буни Иброҳим Адҳам ҳақидаги ҳикоят орқали баён этади. Иброҳим Адҳам Балхдаги подшолик тахтини ташлаб, ҳақ йўлига кирган, Нишопурга бориб, тикан йиғиб сотиш орқасидан кун кўрар эди. Замона авлиёлари унинг худога ошиқлик йўлидаги даражасини синамоқ учун бир куни йўлини тўсиб, бирови мушт тушириб, бошқаси бўйнига маҳкам ёпишиб, фақру фано тавридан сўради. Иброҳим Адҳам: «Сен сўраётган нарса Балхдан бу ёққа йўл олганимда қолиб кетди», деб жавоб берди. Имтиҳончилар бу жавобдан билдиларки, Иброҳим Адҳам ҳали нотамом, яъни камолга етмаган экан, чунки Балх ҳануз унинг ёдидан чиқмабди. Орадан бирон йил ўтиб, авлиёлар яна ҳалигидай имтиҳон қилдилар. Иброҳимдан садо чиқмади! Шундан унинг комил бўлгани — «сулуқ ичра иши» камолга етганини билдилар ва унга қўшилиб, Каъба азмни қилдилар. Фанога эришиш шу қадар ўзликни унутишки, солиқда ўзлигидан заррача қолган бўлса ҳам, бас, бу ўллоҳни англаш, унга қўшилиш, унинг сирини билиш йўлида катта парда, орадаки парда бор экан, энди оллоҳ сирин ошкор этмайди:

Файр ёди кўнглида то бор эди,
Парда янглиғ монёи асрор эди (2161).

Кўнглида худонинг василдан бўлак ҳеч нарса қолмаган инсонгина покбоз, яъни ҳақиқий фоний бўлади, орадаги парда кўтарилгач эса «пешгаҳга» — худонинг даргоҳига йўл очилади:

Бу фанога кимки топти дастрас,
Они дерлар покбоз, эй булҳавас (2163).

Тасаввуфнинг энг йирик назариётчиларидан бири — Боязид Бистомий вафоти ҳақида гап кетганда:

Чунки бу дор ул-фанодин қилди азм,
Равзайи дор ул-бақога тузди базм (2293),—

дейилади. Бу дунё — дор ул-фано, яъни фано уйи, у дунё — дор ул-бақо, яъни бақо уйи.

Яна бир қуш Худҳуддан: «Симурғ олдиға нима тухфа элтсак, яхшироқ?» деб сўрайди. Худҳуд ишқ йўлида ибодату тақвою тоат тупроқ билан тенглиги, оллоҳга ошно бўлиш учун «сўзу дард» (ошиқона ёнишу ошиқона дард), «оҳи ғампарвард» (ғамни ўстирадиган оҳ), «ажзу ниёз» (худо олдида ўзни ожиз сезиш, унга илтижо қилиш), «ниёзу дард» (илтижою дард), «жисми зор», «жони ғампарвард» элтиш керак дейди. Шулар орасида «сўз ила дарду фано» ҳам бор:

Онда еткур сўз ила дарду фано,
Истар ўлсанг, ўзни қилмоқ ошно (2402).

Бу — 146-боб ичида яна «маҳзи фано» («халис фано») ва «фано» тушунчалари тилга олинади-да, боб сўнгида шоир яна Фонийга мурожаат қилади:

Фоний, истар эсанг мақсудға йўл,
Оҳу сўзу дард ила хурсанд бўл! (2483).

Шу тариқа ишқ йўлида фоний бўлиш Фонийнинг ҳам асл мақсади экани китобхонга уқтира борилади. Асарда «Барчадин (Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат водийларидан — С. О.) сўнг водийи «Фақру фано» (2501) таърифи келади. Унда бу водийдан ҳеч ким хабар бермаслиги (чунки ундан ҳали ҳеч ким қайтиб келган эмас-да!), бунда «тўрт такбири фано урмоқ» (2511) лозимлиги айтилади. Ана энди асарнинг бундан қарийб бир ярим минг мисра олдинги бир байтида тарсо қиз томонидан шайх Санъонга шарт қилиб қўйилган «тўрт такбири фано» — май ичиш, зуннор боғлаш, Қуръонни куйдириш, бутпарст бўлиш қайта тилга олинди. Демак, ҳар бир ҳикоя (шайх Санъон ҳикояти ҳам), аслида, бирор муайян фикрни исботлаш учун илова тарзида берилса ҳам, уларнинг ҳар бири асарнинг умумий ғояси учун ниҳоятда керак. «Тўрт такбири фано» эса тасаввуф адабиётида кўп такрорланадиган шартлардан. Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг мана бу машҳур байтида у тамоман ўзгача бир мазмун ифодаси учун хизмат қилдирилади:

Май бихўр, Мусҳаф бисўз-у, оташ андар Каъба зан,
Сокини бутхона бош-у, мардумозори макун.

Мазмуни: «Май ич, Мусҳаф («Қуръон»)ни куйдир, Каъбага ўт қўй, бутхонада сокин бўлиб, бутпарастлик қил-у, (лекин) одамга озор берма».

Шоир айтмоқچики, дунёдаги ҳеч бир гуноҳ инсоннинг кўнглига озор беришдай ёмон эмас! 152-боб охирида яна тахаллусга мурожаат бор:

Фоний, ишқ ичра фоний бўйла йўл,
Бўлмаса сабру шикебинг, бўйла ул (2621).

«Ҳайрат водийси»да солиқ шундай ҳолатга тушар эканки, у энди ҳеч нарсани билмас экан:

Фоний эрканнию боқийлиғни ҳам,
Маст эрканнию соқийлиғни ҳам (2796).

161-боб «Фақру фано водийсининг адоси» деб аталади, унда қайта-қайта фано ва фоний тушунчаларига урғу берилади:

— «Мундин ўтса ўтруға келмас яно,
Йўл аро жуз водийи Фақру фано...» (2947).

Дам-бадам бу нақшлар топиб фано,
Пош ўлур минг мавж гуногун яно (2951).

Барчасининг нақши келди орият —
Фонийю, онда бақодин йўқ сифат (2971).

Ғайри ҳаққим қодирин барҳақдур ул,
Борча фоний, боқийи мутлақдур ул (2976).

Фонийи мутлақдурур гар худ бақо,
Истасанг қилмоқ керак ўзни фано (2979).

Сезган бўлсангиз, шоир дostonнинг иккинчи байтидаги гапга энди олиб келди ўқувчини: худодан бошқа барча — фоний, фақат унинг ўзигина боқийи мутлақ. Лекин энди: «Инсон ҳам боқий бўлиши мумкинми?» деган саволга ҳам жавоб берилган: боқийлик истасанг, ўзни фано қилмоқ зарур!

Шу — 161-бобдан бошлаб шоир фано масаласининг ҳар томонлама «тадқиқ»ига киришиб, кетади. Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат водийлари таърифидан кейин илова тарзида биттадан ҳикоят келтирилган эди. Аммо фақру фано водийси талқинида аҳвол тамоман ўзгаради: энди шоир манзилга етгандек бўлади, гўё олдинги боблар бир киришдек эди-ю, энди асосий қисм бошланди. 162-боб Фақру фано водийси тасвирига илова тарзида келган ҳикоят, ундан фано кўйидаги байтларда бевосита тилга олинади:

Чун фано водийсиға кўйди қадам,
Ўз вужудин айлади анда адам (2981)

Кўргач ул бу навъ ойини фано,
Ҳарза дерга топмади қувват яно (3003).

Солики фоний анга солиб назар,
Ўзлукидин кўймади рангу асар (3005).

Боб охирида Фонийга мурожаат этиб, ҳақдан фано тилашни ва шу фано билан бақо топаганини «насиҳат» қилади:

Фонийё, мундоқ фано ҳақдин тила,
То бақо топқайсан ул ифно била (3008).

Бундан олдинги водийлар тасвири аъъанасига кўра, шу бир ҳикоят билан бу водий ҳақидаги гап тугаши керак эди. Аммо навбатдаги — 163-боб «Хожа Баҳоддин Нақшбанд сўзи фаноий комил мақомида» битилади, унда Нақшбандийнинг «фаноий комил» бўлиб, «жоми фано»дан ошом этиб, «боқийи мутлаққа восил бўлгани», яъни худо васлига етишгани ҳикоя қилинади:

Бўйла ошом эттилар жоми фано,
Қолмоғондин сўнг асар ўздин яно (3023).
Чун фано хайлиға дохил бўлдилар,
Боқийи мутлаққа восил бўлдилар (3025).

164-боб ҳам бевосита фано талқини билан боғлиқ, унга «Парвоналар мажмаъи шамъи ҳақиқий шарҳиди» деб сарлавҳа кўйилган. Шамъи ҳақиқий нима? Парвоналар — капалаклар унинг атрофида айланишади, охири шамга урилиб, ўзларини ҳалок этишади. Фанога алоқаси шуки, инсон ҳам худо ишқида ўзини ҳалок этиб, фоний бўлиб, худо васлига эришади. Бу солиқ учун ҳам, дoston муаллифи — Фоний учун ҳам «айни мақсуд»:

Чунки мақсуд ичра нобуд ўлди ул,
Ул фанода айни мақсуд ўлди ул (3046).

То фано ўти уза солмас вужуд,
Ўртамас ул шуълада буду набуд (3050).

Фонийё, лофи фано урмоғни кўй,
Васл эса коминг, фано ўтиға куй (3055).

«Шайх Суфён Сурийнинг фанодин сўнгра бақо ҳусулида нукта сургони» деб аталган 165-бобда, гарчи, алоҳида тилга олинмаган бўлса ҳам, гап фано ҳақида экани сарлавҳаданоқ кўриниб турибди. «Қушларнинг Фано водийсининг ниҳоятини бақо мулкидин нишон топмоғлари» ҳақидаги 166-боб дostonнинг энг муҳим қисмларидан бири. Чунки ундан «юз минг туман» қушнинг шунча саъй ҳаракати натижаси баёни бошланди — шоир якун қилишга ўтди.

Фоний ўлғач ваҳми жон ўлганлари,
Тутти йўл ҳайрат билан қолганлари (3073),—

байтида «фоний» тасаввуфий маъносидан кўра кўпроқ луғавий маъносидан ишлатилган: «жон ваҳимасига тушганларнинг кўпи ўткинчи бўлди», яъни дунёдан ўтди. Қолганлар эса:

Урдилар йиллар қанот тутмай қарор,
Ул балодин ихтиёр этмай фарор.

Қать этиб кўп йўл кўйию юқори,
Чиққуча ўзлукларидин ташқори (3075).

Қушларнинг шунча азоб-ўқубат билан интилишлари, Худҳуд билан улар орасида кечган баҳсу мунозаралар, босиб ўтилган водийлар ҳаммаси ўзликдан ташқари чиқиш, яъни ўзликни унутиш, фоний бўлиш учун! Лекин бу йўлни «юз минг туман» қушнинг жуда оз қисмигина чидам билан босиб ўтди, холос. Мақсадга етганларнинг эса ўзлигидан — тану жонидан асар ҳам йўқ:

Оқибат юз минг тумандин неча қуш,
Ким аларға юз туман ранж ўлди қуш.

Урдилар ўттуз қуш ул ерда қанот,
Танларида қолмай ойини ҳаёт.

Жисм аро бир парлари қолмай бутун,
Пора-пора, ўйлаким қоқшол ўтун.

Танлари йўл ранжидин бетўшу тоб,
Жонлари дарду машаққатдин хароб (3088).

Қушлар ана шу ҳолга етганларида асарда янги бир образ — Човуш, яъни ҳудайчи — эшик оғаси парда ортида пайдо бўлиб, қушлардан ҳол-аҳвол сўрайди. Бу қушларнинг Симуруғ саройи бўсағасига келиб қолганликларидан далолат:

Пардадин ногаҳ иззат човуши,
Жилва қилди ўйлаким давлат қуши (3104).

Давлат қуши — Симуруғ, демак, ундан нишона кўринди. Човуш шоҳ даргоҳида адам, яъни йўқликнинг ҳеҷли к даражасида эканини сўзлайди, унинг олдида ҳатто юз минг қуёш ҳам заррадек маълум эмас:

Боргоҳидур буким юз минг қуёш,
Зарра чоғлиғ айлай олмас ўзни фош (3125).

Шундай экан, сизнинг бу ерда бор (мавжуд) бўлишингиз дарғумон, дейди Човуш. Қушлар бу гапдан тамом тушкунликка тушадилар:

...Ҳайф мунча саяй ила уммидимиз!
Орзуи давлати жовидимиз!» (3133).

Навоийшунослигимизда асарнинг худди ана шу нуқтасига ҳаддан ташқари катта эътибор берилиб, ана, қушларнинг Симуруғни излаши бефойда чиқди, улар худони излаш шарт эмас экан, ўзимиз худо эканмиз, яъни Симуруғ — ўттиз қуш эканмиз, деган хулосага келдилар, деб талқин қилинди. Навоий Атторнинг тасаввуфона талқинига тамоман қарши бориб, дунёвий асар яратди, деган фикр ҳам оммалаштирилди. Аслида эса гап ҳали олдинда, шоир бу билан воқеалар ривожини тўхтатиб қўйгани йўқ. Навбатдаги — 167-бобнинг «Қушларга фано навмидлиғида Худхуднинг иршодидин қувват ҳосил бўлғони» деб аталиши ҳам бежиз эмас. Масала энди нозик нуқтага келди. Худхуд қушларга нутқ сўзлаб, «икбол даргоҳи»га етганларини айтади, гарчи ҳали шоҳ топилмаган бўлса ҳам, шу даргоҳга қадам қўйишнинг ўзи олий бахт:

«...Бу саодат ҳам эрур олий мақом,
Ким онинг ишқида ўлғайбиз тамом!» (3140).

Қушлар Худхудга васл чоғида яна фироқ азобига қолганликлари, шоҳни тополмаганликларидан шикоят қилиб, унга етишининг йўли йироқ, деб эдинг, рост экан, дейдилар. Худхуд уларнинг фикрини кескин рад этиб ташлайди:

«...Бу азиматдин ғараз худ шоҳ эди,
Ҳам яна мақсуди бу даргоҳ эди.

Чун, ки мақсадга етиббиз бу замон,
Комдин қилмонг йироқ ўзни гумон.

Ошиқеким, ишқида бўлғай камол,
Тенг дурур олдида ҳижрону висол.

Чун ризоси ёрнинг матлуб эрур,
Ҳар неким ул истар — ул марғуб эрур.

Васлига гар топмағайсиз дастрас,
Сиз жамоатқа эмасму ёди бас?!

Еди бирла ҳар кишиким берса жон,
Бордур ул ўлмоқ ҳаёти жовидон» (3152).

Шоир ҳақ: худонинг ёди билан ўлмоқнинг ўзи ҳам унинг васлига етишдек гап, шунинг ўзи «ҳаёти жовидон» — абадий ҳаёт, боқий умр! Ана энди дунёвийлик ҳақида гапирса бўлади! Ахир, ҳеч ким худонинг васлига етгани ҳақида нариги дунёдан бизга хабар келтирган эмас-ку. Навоийшунослигимизда илгари талқин қилинганидек ўйласак, Худхуд қушларни нотўғри йўлга бошлаган, деб ҳисоблашимиз керак. Аслида эса тамоман аксинча — шоир наздида Худхуд қушларни нимагаки бошлаган, уларга ниманики тарғиб қилган бўлса, қушлар шунга эришдилар. Шундай бўлмаганда, асарнинг 169-боби «Қушларнинг фано ҳусулидан бақо васлига еткони» деб аталмас эди. Бу бобда қушларнинг Худхуд нутқидан қайта руҳлангани айтилади, шундан кейин шоир ишқ йўлидаги икки шарт талқинига ўтади:

Чун аларга сидқу ихлос бўлди ёр,
Бу икиликнинг талабда дахли бор.

Гар жалолиятдин ул хайли залил,
Ғам емасга сурди кўп Худхуд далил.

Ҳам аларда бор эди мардоналиқ,
Ҳодийи комилда ҳам фарзоналиқ (3168).

Нима дейилмоқчи? Ер (худо) васлига етиш учун (яна!) иккита шарт бор: биринчиси — содиқлик (яъни худога, кенгроқ олганда, орзуга, ниятга садоқат; фикрдан қайтмаслик); иккинчиси —

ихлос (яъни ҳодига — пирга ихлос қўйиш). Шу сабаб ҳам шоир қушлардаги «мардоналик» ва Худхуддаги (пирдаги!) «фарзоналик», яъни донишмандликни алоҳида таъкидлайди. Биринчи фанода қушлар ўзлигидан чиқиб, энди фақат ёр ёди билан қолган эди. Ана шу икки нарса — сидқу ихлос туфайли иккинчи фанога эришади. Энди, ёр ёди билангина қолгандиган фарқли ўларок, ўртадаги ҳижоб — парда кўтарилади:

Сидқу ихлос ичра иккинчи фано
Ёрни қилди аларға ошно.

Васл боғидин жамолият ели,
Ё Масихо қудси анфоси дили

Эсди-ю, ҳар пардаким эрди ниқоб,
Очти тўш-тўшдин борисин беҳижоб (3171).

Асарнинг энг муҳим жойига келдик: қушлар, орадан парда кўтарилгандан кейин, қаён боқсалар, ўзларини кўрдилар, бу гулшандаги ҳар бир гул гўё бир кўзгу каби қушларга ўзларини кўрсатди.

..Бухороий шарифнинг оламга машҳур Ситорайи моҳи хосса деб аталмиш ёзги саройидаги меҳмонхонада бир ойна бор. Худди рентген хонасига киргандек тош ойна ичига кирасиз — уч ёғингиз ойна, ҳаммаси сизни ўзингизга кўрсатади, қаён боқманг, фақат ўзингизга кўзингиз тушади. Шоир тасвирлаётган ҳолат ҳам худди шуни эслатади.

Ажаб ҳақиқатни қарангки, қушлар ўзларидан кечиб, фоний бўлиб ёрга интилдилар, оқибат ўзларини топдилар. Яна тақорр айтман: демак, ёрни излаш бефойда экан-да, деган хулосани сингдириш учун ёзилган эмас бу сатрлар. Бильякс, ушбу ҳолатни Фоний ёниб, «ажойибдур бу сўз» деб таърифламаган бўлур эди:

Ким магар Симуруғ кўргузгай лиқо,
Бу фанолардин етишгай ул бақо.

Кўрдилар ўзни қаёнким тушти кўз
Оллоҳ-оллоҳ, не ажойибдур бу сўз,

Ким қилиб Симуруғ ўттуз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул си муруғ бас (3182).

Қушлар Симуруғни излай-излай шунча азоб-уқубатли йўлни босиб ўтганларидан кейин уни топадилар, яъни уларнинг ўзи си — ўттиз, муруғ — қуш бўлиб чиқади. Асарнинг ана шу якуний нуқтаси ҳам бошқача талқин қилинди. «Энди бу ўттиз қуш Симуруғни излаш фикридан тамомила воз кечади, чунки уларнинг ўзи Симуруғ — ўттиз қуш...» деб ёзилади «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида. — Шундай қилиб, қушларнинг Симуруғни излаши беҳуда (?) эди. Уларнинг ўзи Симуруғнинг зарраси, зуҳури эди» (511—512-бетлар). Йўқ! Ахир, дostonнинг иккинчи байтида шоир оллоҳ — боқий, қолган барча жонзотлар — фоний, демаганмиди? Агар оллоҳ боқий ва Симуруғ оллоҳнинг рамзи (қаранг: ўша дарслик, 515-бет) бўлса, энг муҳими, ўттиз қушнинг ўзи Симуруғ деб талқин қилинса, бу — шу ўттиз қуш ҳам боқий бўлди, энди бу — худо (яъни боқий), бу — қуш (яъни фоний) деб иккига ажратиб ўтириш мумкин эмас. Қушлар ниятига етди, васл ҳосил бўлди, ошиқ ёрга қўшилиб, у билан бирикиб кетди ва шу тариқа бақога мушарраф бўлди. Шоир талқинида Худхуд қушларни энг тўғри — ҳақ йўлдан бошлади. Навоийшunosлигимизда эса у ҳолат аксарият мана бундай талқин этилди: «Қушлар бошқа Худхудга ишонадилар, кўп ўтмай ундан, у бошлаган йўлдан норози бўла бошлайдилар ва, ниҳоят, «фақру фано» йўлидан воз кечиб (?), ундан ўз алоқаларини узил-кесил узадилар» (ўша дарслик, 515-бет). Бу фикрга суяниб «Лисон ут-тайр»ни ўқисангиз, аниқки, калавнинг учини йўқотасиз. Чунки шоир бошқа нарса дейди-да...

Келинг, яхшиси, шундан кейин Фоний нималарни сўзлаганига қулоқ тутайлик.

Оллоҳ ишқида азоб-уқубат чекишларнинг бир шарафи бор — бу инсоннинг руҳиятини юксак чўққиларга кўтаради, у ўзида нафс девини батамом енгган эса унда руҳониятдан бошқа ҳеч вако қолмайди. Нафсни енгил эса ёмон хулқлардан қутулиш деган гап. Одам такаббурлик, зўравонлик йўлини тутмай, яхшилик сари интилса, унда улуғлик ва донишмандликдан бошқа нарса тополмайсиз. У ўзидаги жоҳилиятлардан воз кечса, ҳабибуллоҳ, яъни оллоҳнинг дўсти — Муҳаммад пайғамбар каби бору йўқдан огоҳ бўлади, пайғамбар меърож қилгани сингари арши аълога кўтарилиб, худо билан бирлашади, оллоҳнинг сирларидан хабар топади. Ана шунда:

Васл нуридин кўз ул янглиғ ёрур,
Ким ародин менлику сенлик борур (3193).

Инсон васлга эришгач, бу мен эдим, бу худо эди, деб ўтиролмайди. Комил инсонгина васлга эришади. Комил инсон бўлиш учун эса киши, худди қушлар асарнинг шу еригача тасвирланганидек, муайян йўлларни босиб ўтиши, ўзидаги жами ёмон хусусиятларни бартараф этиши зарур. Масала шу ерга келиб бир оз ойдинлашгандек бўлди: демак, у дунё дардида, бақо орзусида, яъни ёр ишқида ёниб-қуйишнинг бу дунё учун кераги бор. Чунки олий ва эзгу мақсад йўлида инсон покланади, ўз иллатларидан фориг бўлиб, «беайб парвардигор»га лойиқ даражага етади. Хўш, бунинг нимаси ёмон? Илоҳи, ҳеч ким шоир тарғиб қилаётган йўлни тутмасин, борингки, «фано» ва «бақо» тушунчаларини китобхон бир афсонагина деб билсин. Лекин бир ғоя сифатида у: инсон ўз олдига эзгу ва олий бир мақсад қўйиб яшаши, унга эришиши йўлида бутун борлигини қурбон қилишга тайёр туриши, шундагина у яшагандай бўлиши, ўзидан яхшилик қолдириши (ҳеч бўлмаса, ёмонлик қилмаслиги!) ва шу тариқа абадиятга эришиши (фақат яхши ном қолдириш маъносидагина тушунилганда ҳам) мумкин, деган ақидани сингдириши жиҳатдан қанчалар буюк асар бу — «Лисон ут-тайр»!

Шоир аста-секин қушлар ҳақидаги фикрларни одамлар ҳақидаги фикрларга айлантира боради. 169-бобнинг охирироғига келиб эса бевосита китобхонга «сен» деб мурожаат қилишга ўтади:

Ким сен-ўқ сен ҳар неким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.

Зотнинг ижмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен (3200).

«Зот»нинг худо эканини инobatга олсак, бу байтларда шоир оллоҳнинг бу дунёни яратишдан мақсади — инсонни яратиш эди, шунинг учун бу оламда одамдан ўзга нарса мавжуд эмас, деб ҳисоблаш мумкин, агар худо мухтасар — ихчам бир нарса бўлса, инсон унинг батафсил баён қилингани, баайни унинг мушкулларини шарҳловчи, демоқчи эканини: худо одамни ўзига ўхшаган қилиб яратди, деган ақидани шарҳлаётганини билиб оламиз. Шунинг учун инсон нимаики истас, аввал ўзидан изласин:

Ўз вужудинга тафаккур айлагил,
Ҳарне истарсен ўзунгдин истагил (3201).

Лекин бундан: худони излаш беҳуда, инсоннинг ўзи худо-ку, деган бир ёқлама хулоса чиқариш ярамайди. Бу — бадий адабиётни асар матнидан юлиб олиб талқин этиш бўларди. Нимаики маъно ё мазмун чиқса, унга матн асос бўлиши керак. Достон матнида юқоридаги байтлардан кейин мана бу сатрлар келади:

Турфа қушсен равза нахлистонидин,
Пок тойирсен шараф бўстонидин.

Лек Симурғ истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр —

Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.

Сенда ҳам билқува ул мавжуд эрур,
Феълга келса даво мақсуд эрур (3205).

Инсонда ҳам риёзат чекиб, Симурғга етган ўттиз қуш куч-қуввати бор, фақат интилишу хатти-ҳаракатлар билан мақсадга етиш мумкин. Бу йўлда ҳар ким ўзи учун интилади, биров учун бировнинг ҳаракати инobatга ўтмайди. «Ҳарне истарсен ўзунгдин истагил» деганининг маъноси шу.

Онглаким сўз ўзга, маъни ўзгадур,
Маъни онгмас шоғил улким сўзгадур» (3208).

дейиш билан шоир: қуш деганим — қуш эмас, Симурғ деганим — Симурғ эмас, асл маъни ифодаси учун булар бир восита, холос; сўз — бошқа, маъни — бошқа, кимки сўз билан машғул бўлиб кетса, маънини англай олмайди, демоқчи. Гўё улуғ бобомиз бир кун келиб «Лисон у-тайр»нинг маънисидан кўра сўзига, моҳиятидан кўра шаклига кўпроқ эътибор берилишини олдиндан сезгандек айтган бу гапни. Лекин у «зийрак қуш», яъни сезгир китобхоннинг фаҳму фаросатига катта умид боғлайди, унинг асл маънини тушунажагига ишонади:

Лек зийрак қуш чу билди бу мақол,
Онглағайким недурур бу сўзда ҳол.

Барча сўзлар мушкилидур бу ҳадис,
Безабонларнинг тилидур бу ҳадис (3213).

169-боб билан достоннинг асосий воқеаси тугайди. Аммо шоир асарнинг қушлар тили баёнига нуқта қўяр экан, энди ўз дилини изҳор этишга киришади. Гўё шунгача бўлган боблар ҳаммаси биргаликда бундан буёнги қисмларни ёзиш учун замин тайёрлаган. Чинакам рубобий (лирик) тараннум энди бошланади. Бинобарин, 170-боб «Ўз адоси қусури узрига тамсил» («Нидҳоясига етказилган ишнинг қусурлари учун узр сўрашга мисол») аталади-ю, 171-бобда шунга алоқадор ҳикоя келтирилади. «Ўз тақсирлариға афв истидоси ва журмлариға ғуфрон илтимоси» («Ўз камчиликларини кечиришни ёлвориб сўрамоқ ва гуноҳларидан ўтишни илтимос қилмоқ») деган 172-бобда эса шоир тўғридан-тўғри худога мурожаат қилади, «фоний»га хитоб, уни ва «фано» тушунчасини қайд этиш энди авж олади:

Фонийи девонайи ошуфтаҳўй,
Неча сўз гар сендин этти гуфтигўй,

Саҳву тақсирин карамдин афв қил,
Номайи аъмолидин маҳв айлагил (3257).

Худодан кечирим сўраш, фано базмида май тутганидан кейин бақо бахтини тилаш боб охирида мана бундай баён топади:

Курру дин бирла чу йўқ Фонийға иш,
Чунки ҳар не ул демас сендин демиш.

Сен онинг саҳвиға бўлғил парда пўш,
То фано базмида бўлғай журъа нўш,

Чун насибе айладинг жоми фано,
Бермак иқболи бақосин бил яно (3271).

Шайх Фаридиддин Аттор васфи ва ўзининг унга пайравлик қилгани ҳақидаги 173-боб бевосита «Фоний»га хитоб билан бошланади:

Фонийё, солдинг яна тарҳи ажаб,
Айладинг қушлар тилин шарҳи ажаб (3272).

Бу бобда Аттор «Қофи фано анқоси», «қушлар тили доноси» деб таърифланади:

Қайси қуш — **Қофи фано** анқоси ул,
Жумлайи қушлар тили доноси ул (3278).

174-боб фоний бўлиш учун куйиб, кул бўлиш керак, мазмунидаги байт билан якунланади:

Будур умидимки, бу **сўзи фано**
Барча куйгонга бақо бергай яно (3351).

Шоир фано ва ундан кейинги бақо умидида қайта бошдан қушлар босиб ўтган ўша етти водий таърифига тушиб кетади. Лекин бу Худҳуднинг шу водийлар ҳақидаги сўзларидан фарқ қилади: шоир энди бевосита ўзи худога ялиниб-ёлворади — муножот қилади. Ҳар бир муножотдан кейин бир ҳикоят — (ёки тасмил) келади. Уларда Фоний ўз илтижоларини баён этади:

Ишқ аро **Фонийни** нобуд айлагил,
Сўнгра ишқинг бирла мавжуд айлагил (3387);

Фонийи оворани ул йўлға сол,
Қаъ қилғоч йўл, насиб эткил висол (3394);

Ё раб, ул соликка бўлғондек сифат,
Ўйла **Фонийга** насиб ул маърифат.

Жаҳлу жавру зулмидин ғавриға ет,
Ҳам ўзига, ҳам ўзунга ориф эт (3401),

Навбати билан 187-боб — «Фано тарийқи адосида муножот»ни ўқиймиз:

Эй **фано** аҳли, сенинг восилларинг,
Васл назҳатгоҳиға дохилларинг,

Ким бақо топмоққа сендин майл этиб,
Чун солиб ўзни **фано** сори етиб.

Ўзлугин ҳар кимки, **фоний** қилмайин,
Ул **фанонинг** ҳам **фаносин** билмайин.

Топмоқ имкон йўқ висолинг комини,
Ул **фанолардин** бақо анжомини.

Ўйла **Фоний** қисми, ё раб, бер **фано**,
Ким бақо ганжидин ул топқой ғино.

Қил ўзунда будини аввал набуд,
Ул набуди ичра бергил бир вужуд,

Ким анга иш ул вужуд ичра тамом —
Бўлға-ю, топқой висолинг вассалом (3468).

Етти байтли бу бобда саккиз бор «фано»га алоқадор сўз қўлланган. Фонийга ҳам фано етказ,— дейди шоир,— токи у ҳам бақо топсин, бунинг учун аввал унинг борини йўқ қилиб, кейин бир вужуд берки, шу билан у висолингга эришсин! Муаллифнинг асардаги «шахсий» дарди, ички мақсаду интилиши — шу!

Фано талқини тамсилда ҳам давом этади:

Ким илоҳий пок зотингга бақо,
Ўйладурким кўрмас имкони **фано** (3470).

Истаган **фоний** вужудимдин асар,
Топқой ул боқий вужудинда хабар (3473).

Тасаввуфона Шарқ шеърятда маънолар қават-қават бўлади. Шоирнинг «сўз» ва «маъни»ни ўзаро зидлаб келтиргани бежиз эмас. Шаклан бир сўз баён этилади, лекин биз чалғиб кетмаслигимиз, ўша сўз муайян образ — рамз эканини, коса тагида ҳамиша нимкоса борлигини унутмаслигимиз керак. Шунинг учун маълум бир бадий парча ўқилгач, китобхон уни ўзи учун бир шарҳлаб олиши, шу фикрларни айтишдан шоирнинг муроди нималигини аниқлаши лозим. Зотан, Фоний «Мантиқ ут-тайр»ни ўқиб, ҳар бир сўздан Атторнинг муроди нима эканини излаганини айтади:

Чун бирар сўздин топиб таъим кушод,
Топсам эрдиким недур ондин мурод.

Завқ кўп хушҳол этар эрди мени,
Шарҳи онинг лол этар эрди мени (3486).

Шу маънода шоирнинг «Лисон ут-тайр»ни ёзишдан муроди нима эди? Лўнда қилиб айтганда — фақру фано. Бунинг 189-бобда шоир бир толиби илм тилидан ҳам айтади:

Чун менга **фақру фано** келди мурод,
Ул тарафдин ҳақ насиб этти кушод (3543).

Достон охирида қолди. Китобхонда: «Нега шоир бошқа барча туркий асарларидаги машҳур «Навоий» тахаллусини эмас, «Фоний»ни маъқул кўрди экан?» деган савол туғилиши табиийлигини муаллифнинг ўзи ҳис қилар эди. «Бу китобда тахаллус тағйирининг узри» деган 191-боб маҳсус шу ҳақда. Унда иккала тахаллуси ҳақида ҳам гап бор:

Менки турк алфозиға айлаб шуруъ,
Назм топти таъбу килкимдин вуқуъ.

Чун саҳоби таъбири ўлда дурфишон,
Назмима эрди Навоийдин нишон.

Даҳр боғида бўлуб комим раво,
Комронлар топти назмимдин наво.

Файз еткоч ул маонийдин манго,
Топти белгу назми Фонийдин манго (3556).

«Навоийдин нишон»да бир йўла икки: аввало, «Навоийдан», иккинчидан, «бир наводан» деган маъно кўзда тутилган. «Фоний» сўзи ҳам худди шундай ҳам луғавий, ҳам тахаллусий маънода қўлланган, «назми фонийдин» бирикмасидан «Фоний назмидан» ва «фоний назмдан» деган маъно чиқади. Тахаллуси ўз маъносига ҳам қўллаб ишлатишдек бундай гўзал бадий маҳорат намунаси Шарқ классик поэтикасида иттифоқ санъати дейилади. Бу байтлардан олдин муаллиф форсий шоирларни тилга олган, шу маънода, «ул маоний» («у маънолар») форсий шеърятни англатади. Лекин, эҳтимолки, шоир «ул маоний» деб тасаввуфона шеърятни ёки тасаввуф назариясини айтаётгандир.

Шу мулоҳазалардан кейин дostonда тахаллуснинг ўзгаргани сабаби баёнига ўтилади:

Чун «Лисон ут-тайр» оғоз айладим,
Турфа қушлар бирла парвоз айладим.

Мунда ансаб эрдиким тузгоч наво,
Бўлса назмимға Навоийдан адо,—

Ким наво қушлар тили алҳонидур,
Дилкаш афғони ҳазин дostonидур.

Туркий услуб эрди ҳам бу дoston,
Топқудек эрди Навоийдин нишон (3560).

«Қушлар бирла парвоз айладим»да қушларнинг парвозларини ёритиб бориш кўзда тутилган. Лекин шоир улар билан ҳамнафас ўша тасаввуф йўлларини риёзатларини қатъ айлаганини ҳам бир йўла таъкидлаётганини сезиш қийин эмас. Дostonни «Навоий» тахаллуси билан ёзишни талаб қиладиган икки муҳим жиҳат бор эди: биринчиси, айнан қушлар тили бўлгани ва наво қушларнинг хониши — тили экани, иккинчидан, асар туркийда битилгани учун ҳам бунда «Навоий» мосроқ эди. Аммо бу мослик, таъбир жоиз бўлса, дostonнинг шаклий жиҳати билан боғлиқликдан келиб чиқади. «Фоний» тахаллусининг эса бевосита асарнинг моҳияти — ғоявий мағзи билан узвий алоқаси бор:

Бу рақамда Фоний айларга лақаб,
Мустамаъ бўлганға айтурмен сабаб.

Ким бу дафтар назмидин кулли мурод,
Чунки муржеъ майли эрдию маод.

Мунда Фоний бўлмай иш ўлмас тамом,
Фоний ондин топти назмим ихтимом (3563).

«Бу дафтар», яъни «Лисон ут-тайр»ни ёзидан «кулли мурод», яъни умумий мақсад — «муржеъ майли» экан. «Муржеъ» бизга таниш «мурожаат» сўзининг ўзакдоши, айнан эса «мурожаат этиладиган жой» дегани. «Мурожаат»нинг асл маъноси — қайтиш ва «муржеъ»ни «қайтиладиган жой» дейиш тўғрироқ бўлар. Қайтиладиган жой эса оллоҳнинг даргоҳи! Масала ойдин: шоирнинг асарни ёзидан умумий мақсади — тангрининг даргоҳига қайтиш, оллоҳнинг васлига мушарраф бўлиш! Уттиз қуш эришган бахт — дохий санъаткор қалбининг олий орзуси. «Маод» сўзи ҳам ўша «муржеъ»га маънодош бир сўз. Тасаввуф таълим берадики, худо жонзотлар шоҳи — инсонни яратиб, унга жон ва руҳ ато қилди, вафотидан кейин эса одам р у х а н яна ўша яратилган жойга қайтади — оллоҳ билан қовушади. Аммо «юз минг туман» қушдан ўттизтасигина ниятига етгани сингари одамлар орасидан ҳам хос кишиларгина фано майидан симирадилар. Фано эса тариқат йўлининг ниҳояси, ундан кейингига бақога эришилади. «Мунда Фоний бўлмай иш ўлмас тамом» дейилгани ҳам шундан: худо васлига етиш учун ҳам фоний бўлиш керак, оллоҳ васлини ният қилиб ёзилган асарга ҳам «Фоний» тахаллусини қўймай илож йўқ! «Фоний» сўзи бу ерда ҳам бир йўла икки маънода келган. Бу нега «Фоний» деб қўйганига шоир келтирган биринчи сабаб.

Иккинчи сабаб эса мана бундай:

Ҳам бу дафтар ичра шайхи маънавий,
Ким демиш қушлар тилидин маснавий,

Сайр ул қушларғаким фан айламиш,
Етти водий чун муаяян айламиш,

Чектуруб қушларға кўп ранжу ано,
Сўнгги манзил бўлди водийи фано (3566).

Етти водийнинг сўнггиси — фано эканини Аторп ёзган, бу ҳам «Лисон ут-тайр»да «Фоний» тахаллуси кўпроқ мослигига бир асос. Шу ерда қистириб ўтай: умуман, Навоий ўзининг форсий асарларига тахаллус танлаган пайтдаёқ «Мантиқ ут-тайр»дан таъсирланиб иш тутган.

Худди шу — «Фоний» тахаллуси бисотида олдин ҳам борлигини шоир учинчи сабаб қилиб кўрсатади:

Гарчи бу икки таносуб ёр эди,
Назмима ҳам бу тахаллус бор эди.

Гар тахаллус мунда Фоний айладим,
Бу таносублардин они айладим.

Гар сабаб истаб биров қилса хитоб,
Шарҳ қилғон сўз анга басдур жавоб (3569).

«Фоний» бу дoston учун уч тарафдан мутаносиб, бир кун келиб кимдир бунга сабаб қидирса, ана шу шарҳим унга жавоб, дейди шоир. Бироқ, афсуски, Е. Э. Бертельсдан бошқа деярли ҳеч ким «сабаб истаб... хитоб» қилмади...

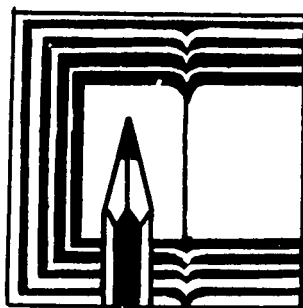
Ўзбек навоийшунослиги «Лисон ут-тайр»ни асл матни — байти, мисраси, сўзидан, уларнинг туб-тубига яширинган маънолардан келиб чиқиб талқин этиш йўлидан юрмади ҳисоб. Аксарият, воқеалар кетидан қувилди, дoston тасаввуф адабиётига мос бўлмаган қолипларга солинди, унга баъзан бўю бастига мослаб бичилмаган тўнлар кийдирилди. Ҳолбуки, ҳар қандай асар матн имкон берган талқиннигина кўтаради.

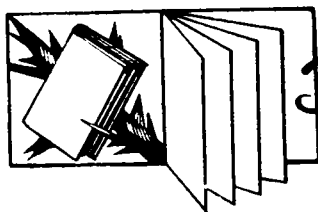
Шоир сўнги — «Бу назм тарихи гуфтори ва ўзининг истефоъ ва истиғфори» деган 193-бобда ҳам Фонийни тилга олади:

Кимга ондин ҳосил ўлса муддао,
Лутф этиб Фонийни ҳам қилса дуо.

Айла онинг ҳам дуосин мустажоб,
Иккимизни оллидин олғил ҳижоб (3595).

Шоир дostonни ўқиб, муддаоси ҳосил бўлганлардан Фонийни дуо қилишни сўрабгина қолмай, худодан ўша китобхонга қўшиб ўзининг ҳам олдидан пардани олишни ўтиняптики, бу ҳам боқийликка эришиш илтижоси. Бу — улўф бобомизнинг бир мусулмон банда, бир буюк суфий, бир доҳий шоир сифатидаги энг олий, бутун ҳаёти мобайнида интилган орзуси эди. Иншооллоҳ, бу дуо ижобат бўлғусидир. Ахир Фоний (Навоий) боқий бўлмай, ким боқий бўлсин?!

Абул Бозоров

АЧЧИҚ ҲАЁТ

Дунё тасодифий воқеаларга тула. Аммо киши ўз умри давомида ана шундай туйқус воқеалар гирдобига тушиб қолса борми, бошидан не балоларни, кўргиликларни ўтказади. Мамлакатимиз ҳаётида, 37-йиллардаги оммавий қатағон қанчалаб бегуноҳ кишилар умрини хазон қилмади, дейсиз. Умрлар сўлиш баробарида ажойиб ғоялар, ширин орзулар, эркин фикрлар ҳам завол топди. У кунларнинг шафқатсизлиги, сталинча зулмининг чиркин, одамхўрлигини кўз олдингизга келтириш учун, азиз ўқувчим, сизга бухоролик Ашур Бозоров қисмати ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Ашур Ғиждувон депарасининг Ғаждумак кўрғонида гилкор оиласида дунёга келган. Отаси Бозор гилкор ҳам, амир зулмидан қутилганига минг қатла шуқур қилиб, шўро ҳукуматининг камбағалларга кўрсатган ҳимматидан баҳраманд бўлиб, ўғлини Вобкентда очилган янги мактабга берди. Ашурнинг ҳаёт йўли мана шу илм даргоҳидан бошланган. Муаллимлар маслаҳати билан у Бухорога ўқисга юборилади. Ашур Кўкалдош мадрасасидаги ўрта мактабга қабул қилинади.

Билимга чанқоқ қишлоқ ўғли муаллимлар тайёрлаш курсини 1930 йили муваффақиятли тамомлагач, шаҳардаги Наримонов номли ибтидоий мактабга ишга тайинланади. Комсомол ва жамоат ишларида фаол қатнашган ёш муаллимга мудирлик вазифаси ҳам топширилади. Жўшқин ҳаёт кўйида қайнаётган йигит халққа маърифат улашиш борасида ўзига юклатилган барча ишларни яхши уддалай боради.

1932 йили у шаҳар фирқа кўмитаси ҳузурида ташкил этилган саводсизликни тугатиш штабига ишга олинади. Уша вақтлар шаҳар, қишлоқларда савод курслари очиш, уларга ўқитувчилар топиш, ўқувчилар жалб этиш осон юмуш эмасди. У фирқа, комсомол фаоллари ёрдамида бу тadbирни ҳам яхши уюштиради. А. Бозоров бу соҳадаги ишлар хусусида рўзномага хабар, мақолалар ёзиб, ўзининг тарғиботчилик фаолиятини ёрқин намоён этади.

Сиёсий ва жамоатчилик ишларида ўзини кўрсатган Ашур шу йили фирқа аъзолигига қабул қилинади. Уша йилнинг охирида шаҳар фирқа кўмитасининг йўлланмаси билан «Бухоро пролетари» рўзномасига ишга юборилади. У таҳририят ходимлари билан биргаликда Баҳовуддин ёнидаги қишлоқда деҳқонлар ўртасида тушунтириш ишлари олиб бориб, тарқалган жамоа ҳўжалигини қайтадан тузишда, шунингдек, Рухшобод қишлоғидаги «Маориф», Моҳихоса қишлоғидаги Будённий номли жамоа ҳўжаликларининг ташкил топишида ҳам жонбозлик кўрсатади.

Кейин А. Бозоров Бухоро машина-трактор станцияси сиёсий бўлими ҳузурида ташкил топган «Большевик колхозлари учун» рўзномасига муҳаррир этиб тайинланади. 1934 йилнинг январида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг қарори билан Самарқанд вилояти Митан (ҳозирги Иштихон) депараси машина-трактор станцияси сиёсий бўлимининг наشري — «Сталин йўлидан» рўзномасига муҳаррир, 1935 йили эса сиёсий бўлимлар қайта тузилиши муносабати билан Қашқадарё вилоятининг «Социализм йўли» рўзномаси муҳаррири қилиб юборилади. Бироқ Бухорода чиқадиган рўзномага икки тилни (ўзбек ва тожик) биладиган муҳаррир керак бўлганидан уни қақриб олишади. «Бухоро пролетари»га муҳаррирлик қилиш баробарида шаҳар ва қишлоқларда олиб борилган сиёсий ишларда фаол иштирок этади. Жамоа ҳўжаликларини ташкилий жиҳатдан мустаҳкамлашда меҳнатини аямайди.

1936 йилнинг охирида А. Бозоров Тошкентда, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси ҳузуридаги муҳаррирлар курсига қақрилади ва рўзномачиликни янада пухта ўзлаштириб олади. Уқиш охирида бир гуруҳ муҳаррирлар билан Москвага бориб, 15 кун давомида «Правда» рўзномаси ҳамда босмаҳона ишлари билан танишади.

— Ҳозиргидек эсимда,— деб хотирлайди Ашур ака,— 1937 йил 12 сентябрь куни Бухоро шаҳар фирқа кўмитасининг бюроси бўлди. Унда биринчи бўлиб вилоят ички ишлар бўлимининг бошлиғи Високинскига сўз берилди. У ўрнидан туриб, менинг тўғримда кўп далиллар борлигини гапирди. Сўнг қўлидаги қоғоз солинган жилдни очиб, менга қўйилган қўйидаги айбларни эълон қилди: 1. Москвага борганида Ўзбекистондаги аксилинқилобий ташкилотнинг топшириғи билан ҳукуматимиз раҳбарлари, биринчи навбатда доҳий Сталинини отиш ниятида бўлган. 2. Бухоро электр станциясини атайлаб уч йилгина ишлашни мўлжаллаб, нуқсонли қуришда маслакдош бўлган. 3. Бухоро меҳмонхонасини (ҳозирги туғруқхона) ҳам шундай заиф ҳолда солиниш маслакҳатида иштирок этган. 4. От бозор қишлоқ шўросида масъул вакил бўлиб турган йилларида шўро ҳукуматига қарши гуруҳлар тузиб, ташвиқотлар олиб борган.

Бу бўҳтон, айбларни эшитганимда бошимдан қайноқ сув қўйилгандай бўлди. Рост, ўзимни йўқотиб қўйдим. Кўзим тиниб, атрофдаги одамларни аниқ кўролмай қолдим. Ўзимга келиб, ўтирганларга бир-бир қарасам, кечагина оға-инидек, бир маслакда, бир мақсадда излашиб юрган ўртоқларим гўё мени танимайдиган, ёт киши бўлиб қолибди. Ёт кишигина эмас, ёввойи, йиртқичга қарагандай, менга душманлик қўзлари билан тикилиб турардилар. Сабрим етмай, сўз сўрамасдан кўп ўрнимдан туриб, «булар ёлғон, тўхмат» дедим. Ҳеч ким қулоқ солмади. Худди ҳеч нима эшитмаганларидек миқ этмасдан ўтиравердилар.

Бир вақт шаҳар фирқа кўмитасининг котиби Ҳамдам Тожиёв: «Қўйилган айблар жуда оғир экан, шунинг учун унинг фирқа масаласини ҳал этайлик», деди. Мендан тушунтириш, жавоб сўзи ҳам эшитмадилар. Ҳаммаси олдиндан режалаштириб қўйилгандек, бир дақиқада бўлиб ўтди. Овозга қўйилганда бюро иштирокчиларининг барчаси фирқа сафидан ўчирилишимга қўл кўтаришди. Шу он фирқа ҳужжатимни олиб, мени бюродан чиқариб юборишди. Асабийлашиб, шунчалик қарахат бўлибманки, уйга қандай етиб келганимни билмабман.

Эртасига тонг азон ички ишлар бўлимидан Баҳромов, Назировлар келиб, уйда тинтув ўтказдилар. Ҳеч нима топилмади. Ҳужжатларимни, тўптамчамни олдилар. (У вақтлар масъул ходимларнинг ҳаммасига қурол бериларди). Турмуш ўртоғим Латофат менинг қамоққа олинаётганимни сезганидан, нима қилишни билолмай, болаларни ёнига олиб, бошларини силаб, кўзёшларини арта-арта «дадан сафарга бориб келади», дея юпатар эди. Бир яшар ўғлим Раҳмон, тўрт ёшли қизим Мунира менинг сафарга кетаётганимга ишониб, «дада-дада, қачон келасиз, бизларга нималар олиб келасиз?» дея мўлтирашиб турардилар. Кўнглим аллақандай бўлиб кетди, кўзга қалқан ёшларни яшириш учун, кийимларимни тузатиш баҳонасида тескари бурилдим, «тезда қайтаман, қанд-қурслар келтираман», дедим, шивирлаб.

...1937 йил сентябридан 1938 йил октябригача вилоят ички ишлар бўлими бош терговчиси Семёнов бошчилигида сўроқ олиб борилади. Шу вақтдан эътиборан ўн йил давомида унга уйдан хат-хабар олишга, ҳатто болаларини бир лаҳза кўришга руҳсат этилмайди. Терговларда айбга иқроор бўлиш, қўл қўйишни талаб қиладилар. Шахсга сиғинишнинг таъсири ўз ҳукмини юргизарди. Кеча-кундуз қийнаб сўроқ қилишлар давом этади. Ёлғон гувоҳлар уюштирилади. Масалан, Рухшод қишлоғидаги «Маориф» жамоа хўжалигининг раиси, қамалган Абдураҳмон Жўраев: «Ашур Бозоров бизда вакил бўлиб юрган вақтларида бизнинг жамоа хўжалик ва Бўдённий номидаги жамоа хўжалигида шўроларга қарши ташвиқот юргизган», деб маълумот беради.

— Тергов давом этаётган кунларнинг бирида,— деб ҳикоясини давом эттирди Бозоров,— мен қамалган хонага замбилда солинган бир кишини олиб кирдилар. У, Бухоро ноҳия ижроқўмитасининг собиқ раиси, 1921 йилдан фирқа аъзоси, коллективлаштириш фаоли, кейин халқ душмани сифатида ҳибсга олинган Ҳожи Муродов эди. Бечора қоқ суяк бўлиб қолибди. Терговдаги азобларга чидай олмай, ўзини бинонинг иккинчи қаватидан ерга ташлабди. Бир оёқ, бир қўли синган. Оёғининг жароҳати ёмонлашган, кесилган экан. У менга йиғламсираб:

— Ашуржон, бошқа илож йўқ. Ҳар нима бўлса ҳам қўл қўявер. Ҳаммамиз шундай қилдик. Бу тутқунликдан ҳеч қутилолмаймиз,— дея кўзёшларини артди.

— Қилмаган жиноятни, бўлмаган айбларни қандай бўйнимга олай,— дедим.

Замбилдаги маҳбусини олиб чиқиб кетгач, яна сўроқ, қийноқ давом этди. Ун уч кеча-кундуз тик турғизиб қўйиб, азоблаб, сўроқ қилдилар. Кўзим юмилиб, йиқилиб кетсам, яна тик турғизиб қўядилар. Ҳушимдан кетсам, сув сепиб, цемент полга ётқизиб, ҳушимга келтирадилар. Ушанда бошимга қаттиқ нарса билан урганларидан асабим шикастланган экан, йигирма йилдан кейин руҳий касалликлар шифохонасида даволаниб чиқдим.

...Ахири қўл қўйишга мажбур бўлдим. Кейин СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси ҳукми, турма...

— Суд вақтида, терговлар тазйиқ остида олиб борилганини айтмадингизми? — ҳакамларнинг адолатли бўлишларини назарда тутиб сўрадим мен у кишидан.

— Арзимни тингламадилар ҳам,— алам билан қўл силтади суҳбатдошим ва суд қандай ўтганини сўзлаб берди,— икки соқчи икки ёнимда юриб, залга олиб кирдилар. СССР Олий Суди Ҳарбий коллегия раиси Алексеев қоида расмиятдан сўнг:

— Судланувчи Ашур Бозоров, зимманга қўйилган айбларга иқроормисан? — деди.

— Гражданин судья, иқроор эмасман, айтадиган сўзларим бор...

Бироқ коллегия раиси гапимга қулоқ солмади, ўнг қўлини кўтариб, «хонадан чиқаринг» аломатини қилди. Соқчилар икки қўлимдан тутиб, олиб чиқдилар. Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас қайта олиб кирдилар. Ҳукм ўқилди. Унда: «Ўн йил қатагон қамоқ, беш йил ҳуқуқидан маҳрум этилсин», дейилган эди.

...Шу маъшум кундан бошлаб «хафли маҳбус»нинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган, қаттиқ режимдаги қамоқ, узоқ лагерларда заҳмат чекиши давом этади. Оренбург вилоятидаги турма, Колима (Чукотка) конларидаги замбилғалтак суриш...

— Иқлим совуқ, иш ноҳоятда оғир эди,— деб эслайди Ашур ака,— қирқ уч даража совуқда ҳам ишга чиқарардилар. Кўп маҳбусларнинг қўл, оёқ бармоқларини, қулоқ-бурунларини совуқ урарди. Айниқса, Шарқдан борган маҳбуслар тез-тез касалга чалинишарди. Улим ҳаддан зиёд кўп бўлди. Дискандия қонида ишлаганимда совуқ уршидан шишиб, уч ой касалхонада ётдим. Иккала оёғим, бармоқларим жонсизлиб қолди. Мана, қаранг, чап қўлимнинг бармоқлари ярмидан йўқ. Буларни қонда тош тешувчи бурги машинаси кесиб кетган.

Лагернинг жаҳаннамга ўхшаган ҳаёти маҳбусларни тирик ўлик қилиб кўяди. Ҳар ким ўз бошининг ғамида, жон сақлаш ҳаракатида бўлади. Танишлар, ҳамқишлоқлар, ҳатто яқин қишилар тасодифан учрашиб қолганда бўлмаса, излаш, ҳол-аҳвол сўрашга руҳий мажол қолмасди. Ҳаётдан умид узиб ётган кунларимнинг бирида, касалхонага мени йўқлаб шоир Элбек келибди. Илгари асарларини ўқиган бўлсам-да, ўзини учратмаган эдим. «Касалхонада бухоролик бир муҳаррир оғир аҳволда ётибди», деган хабарни эшитиб, ҳол-аҳвол сўрагани келган экан. Жойимдан қўзғалмай, кўз очиб, сўрашдим.

Касалхонага ўлим чанғалида ётганимда келтиришган. Дискандия лагериде турганимизда май ойдан ноябргача Колиманинг Нерчинский депарасидаги конларда ишлашга олиб боришарди. Тош ўйиб, замбилгалтак билан ташиймиз. Иш оғир. Кўп маҳбуслар жароҳатланади, касалланади, барибир ортага қайтишмайди. Улганларни акт қилиб, чуқурга кўмиб ташлашарди. Лагерга қайтганимизда қор ёққан, ер музлаган, қор бурунлари авжга минган бўларди. Юз чақиримча масофани уч кунда пиёда босиб ўтамыз. Қолима дарёси яхларининг устидан, бир-биримизнинг изимиздан юрамыз. Бир сафар ҳақратон совуқда келаётганимизда оёқларим ишламай қолди. Йиқилиб қолибман. Бригада, соқчилар анча узоқлашиб кетибди. Йўлдаги қўналға — Шалашга етиб бориб, санашса — икки маҳбус кам. Турбас, Сергей деган маҳбуслар соқчилардан сўраб, изларига қайтиб, қорда қўмилиб ётган еримда, пахталигимнинг энгини кўриб қолиб, кўтариб олиб борганлар. Михей деган маҳбус бечора узоқда қолиб кетган экан, совуқда музлаб ўлиб қолибди. Легаримизда чиқинди тахталардан ишланиб, лойсувоқ қилинган ошхонамиз бўларди,— деб хотирлашда давом этди А. Бозоров,— маҳбуслар шу ерда тамадди қилишарди. Кунлик режани бажармаганларга ҳеч вақо берилмасди. Баъзи маҳбуслар қолдиқ овқатларни териб ер, ё тиланчилик қилиб юрардилар. Эсимда, Большой театрининг артисти Оғажонов фақат қолдиқ ёвғон шўрваю нон бурдаларини териб еб кун ўтказарди. Бир кунни унинг ошхона рўпарасидаги будка ёнида ўлиб ётганини кўрдик.

...Тошни бурғи билан ўйиб, чўкич ёрдамида майдалаб, замбилгалтакка солиб, энсиз тахта йўлчадан 30—40 метр баландга, уюм устига чиқариб тўқардик. Замбилгалтакка ағдарилиб, ўзингни, кейиндагиларни йиқитиб, босиб қоларди. Баъзи маҳбуслар бундай азобларга чидай олмай, ўз жонига қасд қилишарди. Каттақўрғон депара ер-сув бўлими бошйегининг (исми-шарифи ёдимда йўқ), «полвон» деган лақаби бор эди. Бир кунни тошлар уюмининг чўққисига қиди-да, ҳамманинг кўзи олдида, «Хайр, ўртоқлар!» деганча ўзини жарликка ташлади. Пастдагилар бориб қарасалар кўп ери жароҳатланиб, бўйни қайрилиб, бир оёғи синиб, ҳаётдан абадий кўз юмган экан. Ўзбекистон энгил саноат халқ комиссари Мўминхўжаев ичи майда тош билан тўлган замбилгалтагини баландга судраб чиқаётганда қўлини қўйиб юборади. Натижада тошлар устига ағдарилиб, сойликка йиқилиб тушиб, шу ерда жон берди.

Хонов деган ҳамюртнинг қўлини фотиҳага очиб, йиғлаганча видолашаётгани ҳамон кўз олдимда турибди. У кишининг ёши ўша вақтларда олтиндан ўтган эди. Кунларнинг бирида барак олдида чиқаётган эдим, учрашиб қолдик. Мени йўқлаб келаётган экан. Аҳволи бир ҳол. Ёшли кўзлари билан менга шундай тикилдикки, вужудим музлаб кетди. Ахир Бухоронинг обрўли, билимдон одамларидан эди-да.

— Ашуржон, мен она юртимга боролмайман,— деди хўнграб йиғлаб.— Жасадим шу Сибир тайгаларида қолади. Сиз омон-эсон етиб боринг. Фарзандларимга, танишларимга саломимни етказинг. Мени ёдласинлар. Менинг ушбу байтимни ёру биродарларимга, болаларимга ўқиб беринг, улар ёд айласинлар:

Ажал етса, офат келса жонимга,
Қафаним ким бичар, қабрим ким қазар?
Ёронлар, тобутим кўтаринг баланд,
Балки ел ҳидимни юртга етказар...

Хонов шоиртабиат, ўқимишли, зиёли одам эди. Бухоро вилоят кутубхонасини ташкиллаштиришда ташаббускорлардан бўлиб, бир неча йиллар унга раҳбарлик ҳам қилганлар. Шарқ бўлимига кўплаб тарихий асарлар тўплаб (бозордаги китобфурушлардан ўз пулига қанча-қанча рисоалар, қасидалар, мажмуалар олган) бойитган.

Қолимадан оила йўл босиб, бир минг тўққиз юз қирқ еттинчи йилда Бухорога етиб келганимда, даставвал Хоновнинг омонати — васиятларини, саломини фарзандларига етказдим...

Ашур Бозоровга шунча азоблар етмагандек, уни юртида турмушнинг бошқа кўргуликлари қарши олади. Уни вайрон этилган. Онаси фарзандини кута-кута, йиғлай-йиғлай, икки кўзи ожиз бўлиб, оламдан ўтган. Болалари ҳам қийинчилик йиллари вафот этганлар. Аёли эса эрга тегиб кетган. Бозоров беш ой иш қидиради, бирор ерда ишга олмайдилар. Ҳатто ҳаммомга ўт ёқувчиликка қабул қилишмайди. «Халқ душмани»дан ҳамма, ҳатто бир вақтлар қадрдон бўлган танишлари ҳам чўйидади. Бир кун қаерга бориши, кимга учрашишни билмай кўчада, бемақсад юрар экан, Ҳалимжон деган собиқ ўқувчисини учратиб қолади. Домласининг аҳволини кўриб, ҳайрон бўлади, воқеани эшитиб ачинади. Коммунал хўжалиги соҳасида ишлар экан, эртасигаёқ Бозоровни оддий бир ишга жойлайди. Собиқ маҳбус шу йўсин амал-тақал кун кечира бошлайди.

Афсуски, бу осийштаклик узоққа бормаيدди. 1948 йилнинг бошида уни яна ички ишлар бўлимига чақириб, 1937 йилги «ишни кўзгаб, сиёсий хавfli киши сифатида қайтадан тергов қилишди. Бу галги сўроқни Давлат қўмсизлиги бўлими олиб боради. 9 ой сўроқ, қийноқ давом этади. Оқибат Давлат хавфсизлиги қўмсизлигининг махсус кенгаш аъзолари қарори билан Красноярска бир умрга сургун қилинади. Бундаги қамоқ, лагерлар аҳволи аввалгисидан ҳам даҳшатли эди...

— Тайгада сургунда бўлганларнинг кун кечириши, оҳ, қанчалик оғир эди,— дея хўрсинди Бозор ота,— бийдай совуқ саҳро. Узок-узоқлардан дарахтларнинг қораси кўринади. Кечаю кундуз

баданга нинадек санчиладиган совуқ шамол эсиб туради. Ҳар ким ўзига бошпана топади, нон, овқат ғамини ейди. Назоратчиға вақт-вақти билан кўриниб, ишлаб, тунаб турган жойларини билдириб туриши керак. Иш нормаси объект тегишли бўлган ташкилот томонидан белгиланади. Агар харитада кўрсатилган йигирма беш чақиримлик доира ичидан чиқиб кетсанг, албатта ушлаб, жавобгарликка тортадилар.

Бизлар бўлган жой борса-келмас, ўлим водийси эди. У ердан тирик қайтганлар жуда озчиликни ташкил этади. Бу саҳроларда не-не ватанпарвар, зукко азамат инсонларнинг суяклари ётибди. Улар орасида диёримиздан ҳам одамлар бор эди. 1928 йилдан фирқа аъзоси, йигирманчи йилларнинг бошида Москвада «Бухоро маорифи уйи»да ўқиб, енгил саноат бўйича мутахассис бўлиб етишган, Москва, Тошкент, Фарғона ва Бухорода тўқимачилик саноатини йўлга қўйганлардан бири Муҳаммад Ҳафизов ҳам ўн йиллик қамоқдан сўнг бир умрлик сургун қилинган эди.

...Бир кунни қор бураб, шамол увиллаб турган эди. Кичкина кулбамизнинг эшиги мушук тирнагандек, аста-аста тиқирлади. Бориб очдим. Усти-боши қор, кўриниши кўрқинчли бир одам, орқага лаган буюми билан кириб келди. Қараб туриб зўрға танидим: ёшлиқда Бухорода бирга ўсган танишим Муҳаммад Ҳафизов!

— Ашуржон, ўлар ҳолга келдим,— деди йўғламсираб ҳамшаҳарим,— ҳеч иложим қолмади. Суриштириб, уйингни топиб келдим.

— Зарари йўқ, кўп куюнманг, кўлдан келган ёрдамни қиламиз,— дедим тасалли бериб. — Ахир бир юртданмиз-ку.

Унинг аҳволи жуда ёмон эди. Кўзлари ичига ботган, ўзи чўпдек бўлиб қолган. Яқинлашиб кўришганимда, устидаги пахталиги чабут бўлиб, титилиб кетган экан. Кўнглим бузилиб, кўзимга ёш келди. Унинг тайгада эканини билардим. Топиш, учратиш амримаҳол эди. Уртоғимни хотинимга танитдим. Хотиним ўқимишли, дўхтир бўлганидан ҳаммасига тушунди. Ҳафизовга уйчамиз чеккасида жой бердик. Хотиним кийимлари, тўшакларига дори сепиб, битларини йўқотди. Узини ҳаммомга тушириб, бошқа кийимлар кийгиздик. Бизникида туриб, ишлаб, кун кўра бошлади.

...Агар бир тасодифий ҳол юз бермаганда Ашур Бозоров ҳам шу ҳолга тушиб қолиши турган гап экан. Уни Красноярск ўлкасининг Тасеевский депарасидаги «Бакчет» колхозига ишга олиб боришади. Бозоров шу ерда, бир уйда сургунда яшаётган жувонни кўриб, танишади. У, немис аёли Маргарита бўлиб, Саратов вилоятидан умрбод сургун қилинган экан. Бечоранинг бирдан бир айби — немислиги. Узоқ сургундаги бахтсиз ҳаётда, бир амаллаб кун кечириш мақсадида Ашур Бозоровга турмушга чиққан. Улар қиш кунлари бошқа иш бўлмаганидан тайгага бориб, дарахт кесганлар. Кунига 50 та дарахт кесиш, 20 кубометр ёғоч тайёрлаши шарт қилиб қўйилган экан. Иккаси бу юмушнинг уддасидан чиқишган...

* * *

Ҳақиқатни топташ мумкин, лекин у барибир бўй кўрсатаверади. 1956 йили Ашур Бозоровни комендатурага чақириб, асоссиз сургун қилинганини айтишиб, узр сўрашади. Оқлангани ҳақидаги ҳужжатларини беришади. Оиласининг ҳам бирга кетишига рухсат этадилар. Қамоқхонадаги, тайгадаги меҳнат, калтак, қўйингки занжирбанд ҳаётдан ҳар кимнинг ҳам омон чиқиши қийин. Лекин метин иродали Ашур ака, ўзининг ҳақлигига қатъий ишонганидан, жисмонан эзилса-да, руҳан тушкунликка тушмаганидан озодликка эришади.

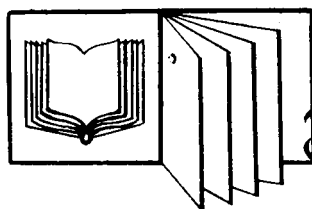
Бухорога келгач фирқалигидаги ишини кўриш, меҳнат стажини тиклаш масалаларини сўраб, Москвага, КПСС Марказий Комитетига ёзади. Москвадан уч кишилик комиссия келади. Вилоят фирқа кўмитасида Ашур Бозоровнинг ишини кўриб, ноҳақ қамалгани, сургун қилинганини аниқлайдилар. Комиссия бошқа кишининг, шу жумладан Муҳаммад Ҳафизов шикоятини ҳам ижобий ҳал этади.

СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиyasи томонидан 1957 йил 30 августда берилган 4Н—03870/75 рақамли ҳужжатда шундай ёзилган: «Бухоро пролетари» рўзномасининг муҳаррири (1937 йил 13 август) Ашур Бозоровнинг иши СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси томонидан 1957 йил 19 июлда қайта кўрилди. Ҳарбий Коллегиyasининг 1938 йил, 14 октябрдаги ҳукми ва СССР Давлат хавфсизлиги комитети алоҳида кенгашининг 1949 йил 13 апрелдаги, Ашур Бозоров иши тўғрисидаги қарори алоҳида юз берган вазиятлар муносабати билан, таркибида жиноий хатти-ҳаракатлар йўқлиги сабабли бекор қилинди ва айблаш ишлари тўхтатилди.

СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиyasига раислик қилувчи юстиция полковниги Н. Лихачев».

* * *

Ашур Бозоров меҳнат фаолиятини давом эттириб, Бухоро газлаштириш идорасида йигирма йил ишлаб, иззат-ҳурмат билан пенсияга узатилди. У, самарали меҳнати учун СССР медаллари, Фахрий Ерликлар билан тақдирланган. Айни пайда жумҳурият миқёсидаги пенсионер.

Шойим Бўтаев

НОТАВОНЛАР

Эссе

Инсоният ҳаёти Бодлернинг бир сатрига ҳам арзимади.

Акутагава Рюнескэ

Мен вокзалларда, чойхоналарда, кўча-кўйларда, дала-дашларда учратганман бундай одамларни.

Латта-путталарга ўраниб, соч-соқоли пахмайиб ўсиб кетган, кир-чир, қоқсуяк бундай кимсаларнинг тўп-тўпига сиз ҳам бот-бот дуч келганингиз ва ёрдам қўлини чўзолмаганингиздан юрагингиз алланечук ғуссага тўлганлиги эҳтимолдан холи эмасдир.

Ҳолатингиз тушунарли: сизнинг бу қўлларингиз аллақачонлар кесиб ташланган, ўзингиздан, бола-чақангиздан, қариндош-уруғингиздан ортмайсиз!

Иродангизни пешлайверинг! Чунки, бутунлай нотавон, бутунлай ожиз бу кишилар шоир айтмоқчи, иродангизнинг синовидир!

Пойтахт Тошкентнинг Чорсу бозори.

Орқа тарафида бир чойхона бор. Кириб ўтиришингиз билан бундай чувриндиларнинг бир қанчаси қўлларини чўзганча олдингизга келишади. Чойхонага адашиб кириб қолган қандайдир олифта афтини бужмайтириб, бу ерни тигиз тарк этиш тараддудига тушиб қолганида беихтиёр кўзим ҳаммаёғини яра-чақа босиб кетган ўрта ёшлардаги одамга тушди: унинг ғижимлангандек башарасида нафрат ифодаси қотиб қолганди.

Олифтанинг юзида жирканиш аломати бор эди.

Чувриндининг нигоҳидаги аломат ўткинчи эмас. Энди унинг қорнини тўйғазасизми, усти бошини бут қилиб берасизми, бошпана тақдим қиласизми — барибир, барибир бу нафрат сўнмайди.

Абадий нафрат!

Аммо, бу сўнгсиз алам, бу сўнгсиз изтироб кимга қаратилган?

Ҳалиги олифтагами ёинки уни башанг кийинтириб қўйганларгами, унинг қаршисида ўзини бу қадар афтода ҳолга солганларгами, туққан онасигами, бевақт туғилганигами?

Кимга?

Лабларингизга ингичка табассумни «михлаб» олиб, дуч келган жойда ишини беш қилиб, ҳамма-ҳаммани ўзига мафтун эта оладиган сиздек мафтункор кимсаларгами?!

Йўқ, сиз унинг нафратига лойиқ эмассиз! Чунки, сиз ва сизларнинг айшу фароғатда ўтаётган бутун бир умрларингиз унинг бир сониялик азобу изтиробига арзимади! Ҳиринглаб юраверинг!

Кимга? Кимга?!

Бу сўроқларнинг сўнги йўқ. Ҳарҳолда, бир кунмас-бир кун, ҳеч бўлмаганда рўзи маҳшарда уларнинг жавоби аниқ бўлмай.

Ҳозир эса ҳеч кими йўқ бундай ташландиқ кимсаларни ҳатто жамият ҳам инкор этган. Йўқ, ҳали жамият инкор этмаган, чунки инкор этиш учун ҳеч бўлмаганда эслаш, уларнинг мавжудлигини тан олиб қўйиш керак. Улар ҳали эсланмаган ҳам. Эслансаям,

ҳали-вери улар учун биз, яшаб турган муҳитда на табиат томонидан, на жамият томонидан бирор марҳамат кўрсатилмоғи душвор. Боиси, ҳали айтганимиздек, бизнинг замонда бағри кенг жамиятнинг ҳам барча марҳаматли қўллари кесиб ташланган ва яккаш унинг номигина қолган, холос. Жамият эса... ўзингиз биласиз, худо эмас, ўзлари ёрлақаган кимсаларнинг (улар — бурнининг остидан бир қадам нарини кўролмайдиганми, калтафаҳми — ким бўлишдан қатъий назар) пешонасини сийлашга шунчалик ўчки, бундай фурсатда теварак-атрофга назар ташлашнинг ўзигина кифоя қилмайди-да! Мен жамият ва табиат томонидан яқдиллик билан рад этилган бечора кимсалар ҳақида ҳикоя ёзмоқчи эдим, бир мулоҳаза ўйлатиб қўйди:

онда-сонда учрайдиган бундай кишиларни қаҳрамон қилиб олиш шартмиди;

жа-а муболаға ошиб кетибди-ку;

бизнингча...

деган, сўнгиз фикрларнинг адабий ходимлар томонидан билдирилаверишидан рости гап, кўрқдим. Бизда ҳар қандай адабий ходим ва ҳар қандай бошқалар... ўзларини бадий асарларнинг билимдони деб ҳисоблашади, иккиланмай-тортинмай йўл-йўриқлар кўрсата бошлашадики, айрим воқеаларни ҳикоя қилишдан ҳам ҳайқасизки, бу ходими тушмагурлар менинг асарим устида яна ақлларини пешлаб олишади, деб.

Шу боисданми, бошқа сабабданми, уларнинг тўла-тўқис образлари ҳали ўзбек адабиётида яратилган эмас. Чамаси, бошқалар сингари ёзувчилар ҳам бу жулдурвоқилар орасида юришдан ор қилган бўлсалар керак. «Одам ҳар қандай шароитда ҳам тўғри йўлдан қайтмаслиги керак», деган оқилна маслаҳатлар берувчи бадастур қаламкашлар эртаю кеч шинам боғда ётиб олиб, замонавий мавзу хавfli ҳисобланганда тарихий мавзуда, тарихий мавзу хавfli ҳисобланганда замонавий мавзуда бичиб-тўқийверса, у кўрсатган тўғри йўл қай томонга кетган экан? Улар, ҳукумат томонидан етмиш сўм маош олиш ўғирлик қилишга ҳуқуқ бермайди, дейдилар.

Жуда ақлли гап, тўғримасми?

Бу гапни ҳеч бўлмаганда қирқ сўм маош олиб ҳаёт кечираётган одам айтганида унга тасаннолар ўқирдик, офарин, дердик.

Бироқ... дан бошқа оғирлиги йўқ, кекириб турган тўқ одамнинг оч одам устидан бундай хулоса чиқаришига табиат томонидан берилган маънавий асос бормикин?

Мен жамият томонидан демаяпман, чунки, жамият бунақа асосларнинг кулини кўкка созуриб, кунпаякун қилиб ташлади.

Бу гаплар ўзи бечораҳол кимсанинг оғриқларига тегиб кетмасмикин, унинг ушалмаган минг-минглаб орзуларини, бир бурда нон учун барбод бўлган умрини ёдига солмасмикин?

Унга улкан неъмат — ҳаёт шунинг учунгина берилганмиди?

Йўқ, чалғиб кетдим.

Мен чувриндилар ҳақида сўзлаётгандим...

Биз ўн йиллаб бойликка нафрат руҳида тарбияланиб, гўеки дунёда камбағалликдан яхшироқ нарса йўқ, деган ақидаларга ишониб ҳам келдик.

Ташвиқот-тарғиботни қаранг-а!

Мабодо, бордию бирор қашшоқнинг шаънига «Ифлос!» деган сўзни айтсангиз, у қулоғингиз остида шавла қайнатиб қўйиши ҳеч гапмас. Аммо, тилимизга арабчадан кириб келган бу ҳақоратли, таҳқирловчи сўз ҳам қашшоқлик, ночорлик, муҳтожлик деган маъноларни билдиради-ку!

Чувриндилар ҳамиша жамиятнинг энг пастки қатлами ҳисобланиб келган.

Худонинг даргоҳида балки уларнинг даражалари улуғдир? Биз билмаймиз. Ҳар қандай маҳрумиятда муяссарият, ҳар қандай муяссариятда маҳрумият мавжуддир, деган экан шарқнинг улуғ фарзанди, доно Жалолиддин Румий.

Мен Афғонистондан ногирон бўлиб келган аскар йигит билан бир гал Қўйлиқ бозоридаги чойхонага бориб қолдим. Сўрилардаги кир-чир тўшаклар устида қаланғи-қасанғи, файзсиз, кўрксиз кишилар ўтиришарди.

Аскар йигит кўп азобларни кўриб келган бўлса ҳам, кўзларида ёш филтиллади:

— Ака, анавуларнинг еб-ичиб ўтирган нарсаларини қаранг-а?— деди мени туртиб.

Бошига қийиқ боғлаб, чакмон кийиб олган бир киши қолган-қутган сомса-нонларни этагига йиғиб келиб, бир четга чўнқайиб ўтирганча уларни ерди.

Сал нарироқда чамаси йигирма беш-ўттиз йиллардан буён эгнидан тушмаган гимнастёркасининг кўксига қатор нишонлар тақиб олган бир кимса ўтирарди. Унинг нишонлари шундай қурама, шундай ғалати эдики, кўрсангиз оғзингиз лағ очилиб қоларди. Пионеру комсомоллар тақадиган нишонлардан тортиб, аёлларнинг ташландиқ тўғноғичларигача бор эди унинг кўксига. Ҳеч қандай маъно англатмаётгандек туюлган кўзларига боқиб, энди унинг кўксини яккаш ана шу темир-терсақларгина безаб туриши мумкин, деб ўйладим. Ҳар қандай кимсага таваллуди баробарида насиб этмиш муборак туйғулар муҳтожликнинг қасратидан унинг кўксини чамаси, абадул абад тэрк этган эдилар.

Қачонлардир уни ҳам банд этиб, нақ само қадар парвоз эттирган муҳаббат туйғуси-

нинг ўрнини ҳам яккаш томоқ фикри эгаллаганди. Беихтиёр, исёнкор шоир Бобораҳим Машрабнинг мана бу машҳур сатрлари хаёлимдан кечди:

Ҳама бўлди обод, бўлмадим обод, дастингдан,
Ки, мен қайга борсам, дод этарман, дод дастингдан.

Шу маҳал чойхонага яна бир чувринди кириб келди. Унинг қўлида батареяли кичкина радио бор эди. Ундан қўшиқ тераларди:

«У ёнга ташлаб ўйна,
Бу ёнга ташлаб ўйна,
Шундай бахтли замонда
Маза қилиб ўйна».

- Сотаман!— деб радиони боши узра кўтариб қолди бир маҳал у.
 - Ие, неча пул? — сўради кимдир.
 - Нега сотмоқчисан? — шу заҳотиёқ иккинчи савол ҳам берилди.
 - Сотмоқчи эмасдим,— «мол эгаси» далва-далва бўлиб кетган шимининг чўнтагидан қандайдир кир латта чиқариб бурнини қоқди.— Лаънати айниди!
 - Нима айниди?
 - Мана бу-да! — ҳалиги киши радиони яна боши узра кўтарди. Бошқалар бошларини чайқаб қолишди. Кимдир савол ташлади:
 - Радио жондормиди, айниса?
 - Буям айниркан,— деди «мол эгаси»,— нуқул қўшиқ айтади.
 - Қўшиқ яхши-ку?
 - Пишириб ейманми қўшиғини!
- Шунда беихтиёр ёдимга келди...

Қишлоқда бир қизча бўлгучи эди. Саҳар туриб сигирни подага ҳайдар, қайтиб келиб унинг остини тозалар, таппи қилар, супуриб-сидирар, кунни бўйи тинмасди-ю, кечқурун уларнинг уйларида дилхираликлар бошланарди. Қизча ойнаи жаҳонда тиллақошларни, турли-туман тақинчоқларни, зебигардонларни, эркатошларни тақиб чиқиб, чаппар уриб ўйнаётган раққосадек кийингиси, унингдек тақинчоқлар таққиси келарди. Хархаша қилардики, анаву ўйинчининг ҳам ота-онаси олиб берган, сизлар мени яхши кўрмайсизлар, яхши кўрсаларингиз шунақа нарсалардан олиб берардингизлар-да, деб.

— Эй, она қизим, улар ойнаи жаҳонга шундай бўлиб чиқадилар, холос,— дерди қизалоқнинг отаси.— Кўчада бошқача юришади. Худо билади, балки сочлари ҳам қирқилгандир.

— Ё, тавба?! — қизчанинг ўрнига ёқасини тутамларди унинг кампир бувиси.— Тиллақошларниям ечиб қўядими?

— Албатта-да! — куларди қизчанинг отаси.— Шу замонда ким тиллақош тақиб юради? Қолаверса, уларнинг номи тиллақош бўлгани билан тилладан эмас.

— Бизлар тақардик,— кампир маънос хотираларга берилади.— Соф тилладан тиллақошлар тақардик, ўртасида забаржад ёки ёқут ҳам бўларди!

— Қаники ўша тиллақошлардан биттаси бўлса,— зўр-базўр рўзғор тебратаётган қизчанинг отаси тамшанди.— Бутун умр яхши яшашимизга етарди.

— У тиллақошларни очарчилик йиллари ҳукуматга топшириб юборганмиз. Оғир йиллар эди-да! Эвазига битта ёки иккита нон олардик, шунгаям шукр қилардик, ҳарнада, очдан ўлиб кетиш ҳеч гап эмасди!

— Яна нималарни бериб юборгансизлар?— қизчанинг отаси кўзларида алланечук ўт ёлқинланди, сизларнинг нарсаларингизни йиғиб олиш учун очарчилик бўлган эканда, деб юборишига оз қолди.

— Янами? — кампир кўзларини юмганча хотирлай бошлайди.— Келинчакликда кийган либосларимизиям, деворларга осган сўзаналаримизиям — олтину кумуш болдоқларимизиям — ҳамма-ҳаммасини бериб юборганмиз!

Қизчанинг отаси эса уларнинг ҳозирги вақтдаги нарху навосини ўзича ҳисоб-китоб қилиб, эсхонаси чиқиб кетаёзди!

Бу ёқда қизча хархашасини қўймайди: ойнаи жаҳонда чиқадиған раққосадек бўлман, унингдек тақинчоқлар тақиб, кийимлар кияман, дейди! Мен хаёлан қизалоққа хитоб қиламан: «Ай маним жажжи синглим, шириним, сенинг энди борлигинг, эсон-омонлигинг, рангинг синиқмай улғайишинг қолди, холос. Қолганига қўл силта, сенинг маҳрингга тушиши лозим бўлган тиллақошларга, эркатошларга, сўзаналарга чанг солишган экан, бутун юрагингни, соғу омонлигингни маҳр қилиб элтгин. Йўқса, шуниям кўришолмайди, шуниям тортиб олишга ҳаракат қилишади. Мен сени қор остидан базўр бошини кўтариб чиқаётган бойчечак янглиғ заиф кўрмоқдаман. Агар устингга яна қорлар ёғдиришса, бўронлар юборишса, у ҳолда... Кунтуғмиш бобонгдек хитоб қилгум: «Эй замона! Қишу ёзингни, ўрдак ғозингни, кеча-кундузингни, ой-офтоб юлдузингни, осмон-ерингни — ҳарна борингни бор энангга бер!» Ойнаи жаҳонда чаппар уриб товланаётганлар, «бахтли эканликларини» намоёиш этаётганлар яккаш кўрғазма, холос, сингилгинам! Сен уларга қарама, улардан кўз юм — шунда яна ўзинг сингари

заиф, ночор кийинган минг-минглаб қизалоқларни кўрасан. Уларнинг олтин юраги ўша увадалар ортидан ҳам ярқиллаб кўриниб туради...»

Тўғри, ҳозирги пайтда радио-телевизор эшиттириш ва кўрсатувлари тартибига ҳам баъзи ўзгартишлар киритилди. Энди улар ҳам жамиятнинг маддалаб, оғриб ётган томонларига эътибор бера бошлашди. Лекин, ҳарҳолда, ҳали минг-минглаб уйсиз-жойсизлар, дайдилар, бахтсизлар бор экан, қувноқ-қувноқ кўшиқларни куйлашга ҳаққимиз йўқ! Бу худди Фарғонада оғир кунлар кечаётган бир пайтда, бутун ўзбек халқининг юраги уят ва аламдан, изтиробдан, интиқомдан, нафратдан... лиммо-лим тўлган бир маҳалда Тошкентдаги бир гуруҳ оқбилақлар баъйни от бозорида байтални мақтаб сотаётгандагидек, гўзаллик конкурсини ўтказишганига ўхшаб кетади.

— Ака, шу ёқларгаям катталар келишадими? — хаёлимни аскар йигитнинг саволи бўлди.

Елка қисдим: билмадим, ука. Катталар катта-катта жойларда юрсалар, остларида ҳамиша мошин турса, бу ерда нима қилишади? Келиб кўрганларида ҳам нима қила олишарди? Ахир, улар оддийгина нафақаниям мустақил равишда ўз-ўзларича ҳал қилишолмайди, албатта марказдан рухсат сўрашлари керак!

Биз чойхонада алла-паллагача ўтирдик.

Кўрган нарсаларимизнинг ҳаммасини ёзаверсам гап тамом бўлмайди. Бу ёқдан чиқиб кетарканмиз, дилимда энди бу ерга тез-тез келиб тураман, деб аҳд қилдим. Гарчанд уларга заррача ёрдам кўрсатолмасам-да, ўзим қарийб ўн йилдан бўён ижара-ма-ижара санқиб юрсам-да, келавераман, дедим. Бу мени, шояд, ақалли бир лаҳзаям ўзимни бахтли ҳис қилишимга монелик қилиб турсин. Мен ҳамиша шоду хуррамлик қадаҳини чил-чил синдириб ташлай! Илкимга тутмай бул оғу-ла лиммо-лим аёқни! Эй, лабларига ингичка табассумни «михлаб олиб ҳиринглаб юрган «мафтункор» кимсалар, дарё-дарё кўз ёшлару изтироблар эрта-индин сизларни ҳам фарқ айлағай ва бу шодликлар, бу табассумлар, бу тўқликлар учун жаҳаннамий тубсизликларда жавоб бергайсизлар! Омин!

* * *

Шайх Саъдий. Ҳикоят.

Бир мағрибий гадоё Ҳалабдаги баззолик растасида дерди: «Эй давлатмандлар! Башарти сизларда инсофу менда қаноат бўлганда эди, оламда тиланчилик деган гап қолмасди».

Қодир табиат, чамаси, базўр ўрмалагувчи ҳашаротдан тортиб улкан махлуқотга — барча-барчасининг ўз насибатини яратиб қўйган-у, тақсимоатга келганда ҳийла адашгандек, адл-инсоф, диёнат ва ҳақиқат сингари жаҳон айвонининг устунларига, шу боис, дарз кетгандек туюлади.

Бошланғич синфлардан бирининг тарих китобида «насибаси»даги ерда бир оёғи билан зўрға тик турган деҳқоннинг суврати тасвирлангани ёдингиздадир. Мурғак тасаввуримизда у шунчалик қаттиқ ўрнашгандики, ўтмиш деганда ҳали ҳануз ўша шўрлик кўз ўнгимизда гавдаланади. Тарих муаллимимизнинг «ўтмишда аҳвол чатоқ бўлган эди», деган гапини тасдиқлаб тургани учунми, чамаси, у бу суврати ниҳоятда қадрлар, кўрғазмали қурол сифатидаям ажиб қониқиш-ла кўрсатарди.

Унинг ўзиям анча-мунча деҳқон эмас, нақ крепостной деҳқоннинг ўзгинаси эди!

Мен эса эртаю кеч, ҳамиша чой ичиб кун ўтказадиган муштдеккина қўшни кампирни эслардим ва ўйлардимки, гулгун совет замонасида қуруқ чойнинг ўзиям паловхонтўрадек гап-да, деб.

Бу замонанинг зўрлигими ёинки ночорлигими?

Бугунги куннинг шарофати уларнинг оғирини енгил қилиб, мушкулини кушод айламаса-да, ҳарҳолда, мавжудлигини тан олди.

Шуям ҳарна-да!

Янгича қарашларнинг улар учун сариқ чақалик аҳамияти йўқ, чунки; улар ҳамиша ҳар қандай ҳукуматдан қараш эмас, нон сўрашади. Кўпинча ғайритабиий ҳол юз беради: уларнинг нажот истаб узатилган кафтларига ҳемириям тушмайди-ю, ҳеч нимани эшитишни истамаган қулоқларига нималарнидир вайсай бошлашади.

Улар яна эскича ҳолатда қолаверадилар.

Кооператив дўкон очиш нари турсин, ақалли нонушталикни топиб ейиш катта масала!

Ҳеч қачон ҳеч нарсага ишонмаган ва ишонишни истамаган қалблари ҳам ўша-ўша қолаверади ва «Аргументы и факты» дай барча ёпишиб ўқийдиган рўзномаларга ҳам қиё боқишмайди. Агар, борди-ю бу рўзномалар қозғоздан эмас, латтадан бўлганида эди улар бир қадар суюнишган, талашиб-тортишишган бўлишардики, жилла курса, далва-далваланиб тўзиган иштонимизга ямоқ бўлар-у, деб. Моддий қаҳатчиликнинг тубсиз

уммонига шўнғиганлар қулоғига маънавият ҳақида гапириш эса эси кирди-чиқди бўлиб қолган одамнинг вайсақилигига ўхшаш ҳолдир.

Лекин, ҳарҳолда бир чувринди рўзномалардан ҳам фойдаланишнинг йўлини топибди: ўз ҳужрасининг тешик-теликлариغا уларни ёпиштириб чиқиб, ўзини, ташландиқ вужудини шамол-довуллардан, совуқлардан асраётганмиш.

Мен қишлоқда кампирлар, аёллар тоқчаларга солиш учун даста-даста рўзномаларни йиғишларни билардим. Ахир, уйларини «фасон» қилиш учун шундан бўлак арзонроқ «мато» йўқ-да! Америкодан келган бир ўқитувчи бир ойлик маошини бизнинг ҳисобдаги тахминан 12 минг сўмга алмаштира олишининг гувоҳи бўлганман. У миллий урфдаги нарсалар сотиладиган дўконга кириб беш юз-олти юз сўмлик матоларни ҳеч оғриқсиз сотиб олди ва:

— Уйим ҳар нарсаларга тўлиб кетган-да, йўқса бошқа нарсалардан ҳам олардим,— деди.

Мен уни ночоргина бир хонали уйда яшайди, деб тасаввур қилиб:

— Уйингизнинг майдони қанча? — деб сўраганимда:

— Юз квадрат метр,— дея жавоб берди.

Уч кишидан иборат оилага юз квадрат метрли уй-жой! Буям майли, бизда ўн икки кишилик оилага, узоқ йиллардаги очиратлардан сўнг, ижроқўмга югур-югурдан сўнг минг тама билан бериладиган уй-жойга теппа-тенг. У бу уйга ўз пули туфайли эришган дейлик, бироқ, шунчалик катта-катта хоналарни керакли буюмларга қандай тўлғазди экан?

Мени меҳмоннинг бир гапи яна ажаблантириб қўйди: у ёқда бирор ишчими, бошқа касб эгасими ишлаб турган жойидан бўшаса, маълум муддатгача, ёинки бошқа ишга киргунча ойлик маошининг камида 30 фоизи тўланар, корхона ҳиммат кўрсатса 50 ёки 70 фоизини ҳам бераверар экан.

Мен бир хизматчини билардим. У ўн беш йил бир идорада ишлаб, соғлиғи ёмонлашгани туфайли ишдан бўшаётганда биттагина откритка билан кузатиб қолишганди. Яна бир партия аъзосини биламан. У ногирон бўлиб қолганлиги учун ишдан бўшаганди. Ундан ой сайин фақат бир киши — корхона партия ташкилотининг котиби хабар олиб турарди. У ҳам аъзолик бадалини ундиргани борарди.

Ҳа, бизда ҳар қандай идоранинг ҳар қандай хизматчиси ишдан кетдими, аксарият ҳолларда унутилади. Мабодо кўтарилиб кетса, «Булар бизда ишлагандилар» деган тахтага сурати осилади, холос. Барибир, уям кўп ўтмай унутилишга маҳкум.

«Одам қадрли эмас, одамгарчилик қадрли, одам ноёб эмас, одамгарчилик ноёбдир», дейди Юсуф Хос Ҳожиб.

Барча муқаддас нарсаларга дарз кетган бизнинг кунларимизда ҳар бир бош кўтарган зотнинг мешчанлиги, пулдорлиги ва ниҳоят, ўзига ўзи қай тарзда бино қўя олиши қадрли бўлиб қолди.

Е тўним, дейишган бир вақтлар.

Қадр-қиммат, ғурур...

Э-ҳе, бу табаррук туйғулар пахта эгатларида йўқотилдимми ёинки темир вагонларга юкланган миллионлар орасида ғойиб бўлганим ёки этиқодсизликнинг касратимиди бу — аниқ айтолмайман, ҳарҳолда, минг хил сабаблари бўлса керак.

— Илгари бутун одамлар кўп эди,— дейди кўпқарию курашларда донг таратган Полвон тоға маъюс қиёфада.— Шунинг учун, оч-яланғоч ҳам йўқ эди. Битта-яримта кимсасизларни эплаб-сеплаб оладиган олиҳиммат кишилар ҳар қадамда учрарди. Энди-чи? Қариндош-уруғлар бир-бирига боқмайди-ю! Ҳаммасининг худоси пул бўлиб кетди. Унинг теварагида гап-сўзга қулоқ солиб ўтиришган ёш-яланглар ҳиринглашиб:

— Одамнинг ҳам бутуни-ю, бутунмаси бўладими? — деб сўрашади.

— Албатта-да! — дейди Полвон тоға жиддий тарзда.— Одамнинг ҳатто урвоғиям бўлади, тани соғу, бироқ одамлиги ногирониям бўлади.

— Одамнинг майдаси қанақа бўлади?

— Ҳў-ўв анаву шоп мўйловли йигитни кўряпсанми? На оиласини, на бола-чақасини ўйлайди — уям ногирон. Унисига яхшироқ қара, қўлидан халта тушмайди — дунё деб ўзининг болаларинию хотинини, уйини тушунади, холос. Шўрлик. У кампирга яқинлаша кўрманглар. Қон босими бор. Битта-яримта уни ана шу қон босими туфайли ҳурмат қилади. Кувени нобарорликда, топармон-тутармон эмасликда айблай-айблай қизининг ҳам ҳаётини барбод қилганди, ўзининг қон босими ошиб кетганди. Энди бировларнинг ҳаётини барбод қилмаса туролмайдиган бўлиб қолган, биласизларми-билмайсизларми, ҳозир набирасининг ҳам ҳаётини ана шундай бузиш билан андармон. Энди набираям ўзини бир кунмас-бир кун осади-ю, бунинг ҳам қон босими ошиб ўлади... Ким билади, балки ўлмас?! Янами... Э, қўйинглар, ҳашаротдай мундай одамларнинг ҳар бирини қанақалигини айтаверсак, сўз тугамайди...

— Одамнинг бутуни қандай бўлади? — ҳеч балони кўрмаган бу курғур ёш-яланглардан Полвон тоғага яна савол тушади.

— Ҳотами Тойни эшитганмисизлар?

— Ҳа, эшитганмиз, маталда ёзилган.

Шайх Саъдий. Ҳикоят.

Еш болалигимда бир катта ёшли одамдан балоғатга етиш нишонасини сўрадим. У шундай жавоб берди: «Китобларда уч белгиси бор деб ёзадилар: биринчиси, ўн беш ёшга кириш, иккинчиси, эҳтилом бўлиш, учинчиси эса, олдида тук пайдо бўлмоқ. Аммо, ҳақиқатда фақат биргина белгиси бор, у ҳам бўлса: ўз нафси қасдида хизмат қилгандан кўра кўпроқ худо йўлида хизмат қилишдир. Кимда-ким шу сифатдан бебаҳра экан, уни балоғатга етган, деб бўлмайди».

Полвон тоға «матал»ни бошлайди...

Қишлоғимиз қафтдеккина эди.

Қишлоғимизнинг обрўйи, кўрки уч-тўртта нуруний, оппоқ соқоллари кўксиларига тушган чоллар эди. Менинг болалик тасаввуримда, дейди Полвон тоға, улар минг-минглаб йиллардан буён — ана-мана эмас, худди Одам Ато билан Момо Ҳаво давридан буён яшаб келаётганга ўхшардилар.

Қадим-қадим замонлар бағридан баайни абадиятнинг исларини ўзларига юқтириб келаётганга ўхшардилар улар.

Шундайлигига биз чин дилдан ишонардик.

Бир томчи сув анқонинг уруғи бўлгани учун ҳовлиларга экин экилмас, экилсаям тузук-қуруқ унмас, деярли барча ҳовлиларнинг нақ ўртасида фақатгина отқозиқ сўппайбгина турарди.

Оила аъзолари жамул-жам бўлишиб, ҳатто қўни-қўшнилардан ҳам кўпчилиги чиқиб келишиб, ер супада ўтиришарди. Ой ёруғида кочаталами, аталами, қурутовами — ишқилиб, топган-тутганларини баҳам кўришиб, ярим тунларгача ширин суҳбат қуришар, теварак-атроф шунчалик теран сукунатга чўмардики, худди бу ажойиб лаҳзаларнинг шамол янглиғ тез ўтиб кетишидан ич-ичидан армон қилаётганга ўхшарди.

Чамаси, ўша маҳалларда одамларга кўп нарса керак эмасди. Аслида ҳам шу-да! Соғу саломатлик бўлса, имон бут бўлса бу беш кунлик дунё ўтмай қайга борарди?! Суга остида уч-тўртта эчки, қўй боғлоқлиқ турарди, битта сигир катта оилани бемалол сут билан таъминларди. Уйлар ҳам камсуқумгина: эшик ўрнидаям, дераза ўрнидаям битта эшик бўларди. Тортиниб-нетиб ўтирмай бемалол кириб боравериш мумкин эди. Ҳозир укаларим, баъзи хонадонларда чет эл мебеллари, қўша-қўша гиламлар, яна нима балолар учун истаганча жой топилади-ю, аммо одам учун жой топилмайди. Қўрқасанки, бу бадбахтнинг дову дунёсига туртиниб кетмайин, деб.

У маҳалларда ҳам пул ҳақида гапиришармиди, дейсизларми?

Эсимда йўқ. Лекин, бир гал чоллар дарахтлар ҳақида гапириб ўтиришгани ёдимда бор. Куз пайти эди.

— Мулла Назарнинг невараси боғдаги дарахтларнинг баргларини таёқ билан қоқиб, қўйларига едириб юрганини кўриб урушдим,— деганди бир қария.

— Ие, оқсоқол, майли-да, едирсин-да! — деганди бошқаси.

— Сизни қарангу...— биринчи қария анча хафа бўлиб ошнасига тикилганди.— Ҳали Мулла Назарнинг йили чиқмади-ку... Унинг ўз қўли билан эккан дарахтларнинг хазонини қоқиб бўлмайди!

Хулласки, ўша пайтларда қишлоқ этагида Шариф бобо отли бир чол бўлгучи эди. Қафтдеккина ҳовлисига сабзи экарди. Бир кунда камида беш-олти киши Шариф бобоникига сабзи сўраб борарди. Биз тенгилар ҳам боришарди:

— Бобо, бобо, сабзи беринг экан, бугун палов қиламиз экан,— дердик.

— Ие, шундайми?— Шариф бобо бизни хушнуд кутиб олар, анчагина сабзи узиб қўлимизга тутқазар, кейин елкамизга қоқиб:

— Ош бўлсин, паловни зўр еб, бизни олқаб қўйинглар!— дея ҳазиллашиб қўярди. Бир тийин ҳам олмасди.

Бир куни сабзига борсам Шариф бобо пешайвонда кўрпачага ўраниб ётибди. Тоби қочган-да, кекса киши. Нима учун келганлигимни айтиш-айтмаслигимни ҳам билолмай сўрайиб қолдим.

— Ие, ке, — деди Шариф бобо бироз хижолатланиб. — Сабзи керакмиди? Беихтиёр бош ирғадим.

— Анави деворнинг устига беш-олти боғ қўйгандим, турган бўлса, керагича олиб кетавер... бўйинг етади-я...

Мен паҳса девор устидан бир боғ сабзи олдим. Чол шу кундан бошлаб худди

ҳаётдан қарзи бордек девор устига беш-олти боғдан сабзи қўядиган бўлди. Кимга керак бўлса олиб кетаверади. Бир куни қазоси етиб, уни абадий маскани сари элтишаётганда ҳам беш-олти боғ сабзи девор устида тургани ҳамон ёдимда...

Эндиликда қишлоқда ҳамма экин-тикин қилади. Бозоргаям олиб чиқишади. Ўз қўни-қўшнисигаям айтган нархидан пастга сотгиси келмайди. Ҳатто бу ҳаётнинг мазмунига аллақачонлар етиши лозим бўлган чолларнинг ҳам ёш-яланглар билан савол-жавоблари бир хилда кечади: «Неча сўм ойлик оласан? Уёқ-буёқдан қўшимча даромад ҳам тушиб турадимми? Э-ҳа, шунча йил ўқиб-ўқиб оладиган ойлигинг шуми?..»

Полвон тоғанинг «матали»дан сўнг ғалати манзара кўз ўнгимдан ўтади: баайни бу чоллар ҳам баъзан вужудини қаритгани билан барибир балоғатга етмай, балоғатга етмадими, демакки, кўрган-кечирганлари, умргузаронликлари шамолга учган каби бадар кетгандай туюлади. Шунда тилимнинг учида бир сўз айланади:

Бу қишлоқда чоллар қолмади.

Фалакка ажодларнинг руҳи янглиғ тиг санчган шаффоф чўққилар, уларнинг пойига гулдай келинчақларнинг орзу-армонлари битилган сўзаналардек тўшалган адирлар маъюс, маъюс ва маъюс...

Тошдан-тошга урилаётганда бебаҳо маржоннинг ипи чўрт узилиб кетиб, унинг эркатошлари, қаҳраболари, дуру гавҳарлари ҳар ёнга сочилгандек туюлган сойлару шаршаралар эгасиз, эгасиз ва эгасиз...

Бу қишлоқда чоллар қолмади — паҳса деворларини шўр еб битирди, кетмонни чархчига элтади фаросатсиз набира...

Бу қишлоқда Одам қолмади.

Ҳолбуки, яланг ерга тўшини тираб ётса ҳам ғурурининг топталишига йўл бермаган танти халқнинг або-ананжади эди аслида Одам.

Бу қишлоқда кимдир яланг ерда ётган Одамнинг остига жулдур шолчасини тўшаб кетиб, кейин бунга бот-бот эслатадиган; кўряпсанми, бияпсанми, остингдаги шолчани мен тўшаганман, йўқса, ўлиб кетардинг, дея такрорлайдиган, шу асно унинг ғурурини тинмай рандалайдиган бўлди. Жулдур шолча эгасининг гап оҳангида осмонни ҳам, қуёшни ҳам, ойу юлдузларни ҳам; кўҳна заминни ҳам мен берганман деган, аслида асло беролмайдиган нарсаларнинг ҳам таъмаси йўқ эмасди, албатта.

Ғурурли Одам энди яланг ерда эмас, жулдур шолча устида эди ва шолча устига чиққунча ўзини ўзи бениҳоя пайҳон қилиб юборганди.

Унинг ўзиям, феъли ҳуйиям тобора кичрайиб боравергани сайин шолчанинг тешик-теликлари, йиртиқ-сиртиқлари тобора аён кўринаверди, алал-оқибат Одам кўринмай кетди ва унинг ўрнига даст кўтарилиб шолчанинг, бу кўҳна ва жулдур матоҳнинг ҳақиқий эгаси чиқиб қолди.

Сизнинг нигоҳингиз энди шохдор ва калтадум лаинга тушдими? Сизнинг димоғингиз унинг уфунатидан энди ачиша бошладими? Сизнинг имонингиз унинг тутуриқсиз қилиқларидан энди дарз кетдими? Сизнинг... сизнинг... сизнинг... нимангиз қолди? Жулдурвоқи бир ҳолатингиз, чувринди кўринишингиз...

Алвидо, Одам!

* * *

**Одамзоднинг ҳам авлоди бўлмасми!
Ичкўяри, жигарбанди бўлмасми!
Кишида бўлмасми қавму қариндош!
Униб-ўсган вилояти бўлмасми!**

«Кунтуғмиш» достонидан

Санқилар...

Тошкент вокзалларида беш-олти йиллар бурун уларнинг гуруҳ-гуруҳлари ҳожатхоналарнинг бурчакларида, ташландиқ жойларда қунишиб ўтиришарди: баъзилари бир танга-ярим танга топган-тутганларига томоқларини вино билан ҳўллаб олишарди... Энди ҳожатхоналар ҳам, ўша ташландиқ жойлар ҳам кооперативчиларнинг қўлига ўтиб кетди — жаннат истаб келган санқиларнинг ҳам ҳоллари танглашди...

Дарвоқе, жаннат...

Абу Мансур ас-Саолибий «Китоб латоиф ал-маориф» асарида араб шоири

Абул-л-Фатҳ Бустиининг Самарқанд ҳақида ёзган қуйидаги мисрасини ҳам келтирган: «У дунёда одамлар учун жаннат бор, бу дунёнинг жаннати эса Самарқанддир».

Илгарилари ўзга юртликларнинг наздида фақат Самарқанд жаннат туюлган бўлса, эндиликда бутун Ўзбекистон, Урта Осиё минтақасида жойлашган жумҳуриятлар жаннат тимсоли, шекилли. Лекин, барибир, ачиғиб кетасан киши!

Ун йиллардан буён тўп-тўп бўлиб оқиб келишгаётган, ота-оналари воз кечиб юборган фарзандлар, фарзандлари уйдан қувган ота-оналар... эндигина балоғат ёшига етган қизлар... Кўзлари теварак-атрофда аланг-жаланг кезинади, «жаннат»ни ҳам ўз юртларидан ажратолмай аросат ичра қолишади, кимдир уларга бир бурда нон ташлаб кетади — олис қишлоқдан келган кимдир.

«Насибасини қидириб келган-да!» — дейди пичирлаб.

Менинг ёдимга беихтиёр ҳўжандлик зуллисонайн шоир, халқ оғзаки ижодининг нозик билимдони Абдулла Қаюм айтиб берган ривоят тушади. Бу бўлган воқеа, дейди Абдулла ака. Аммо, ибратли хулоса чиқариш мумкин бўлганлиги учун мен ривоят деб қўяқолдим.

Тоғ қишлоқларининг бирида яшовчи Носирбой деган киши умрининг ўртасида — қирқ-қирқ беш ёшларида ҳажни ихтиёр қилган экан. Биринчи марта у карвонга қўшилиб бориб ҳожи бўлиб келгач, орадан уч-тўрт йил ўтгач у ёқда орттирган ёру биродарларини соғиниб яна йўлга тушибди. Иттифоқо, карвонга йўлда қароқчилар ҳужум қилиб қолибди. Қароқчилардан бири Носирбойни ҳам банди айлаб, келтириб қароргоҳининг устунига боғлабди-да, ўзи карвонни талон-тарож қилишни давом эттиргани яна саҳро бағрига шитоб от йўртириб кетади. Тутқундаги Носирбой имо-ишоралар билан унинг аёлига чанқаганини, бир коса сув беришларини зўр-базўр сўрайди. Аёл берган обқашдаги сувни Носирбой ичиб турган маҳал қароқчи келиб қолади ва хотинининг юзига бир тарсаки уриб, Носирбойни бандилиқдан озод қилади.

— Менга сув бергани боис аёлингни бир тарсаки уриб, устига устак мени бандилиқдан озод этганинг, бор-будимни ўзимга қайтариб берганинг нимаси? — деб сўрайди ҳайратда қолган Носирбой.

— Чунки сен бизнинг хонадонимиздан сув ичдинг, ризқимизга ризқинг қўшилди, бизда ўз ризқдошини талаш одати йўқ, — дейди қароқчи унга эҳтиром кўрсатиб.

Абдулла Қаюмнинг ҳикояси ҳаёлимда анчадан бери айланади. Ва ўйлайманки, ҳа-а, бизнинг халқимизга ҳам ризқи қўшилган халқ асло оқдан ўлмайд, яланғоч қолмайди, чимдиб-чимдимлаб бўлса ҳам унга насибасини тайёрлаб беришади.

У, оғайнилар, бу ўзбек халқининг улуғ удуми!

Бироқ, бу удумни суиистеъмол қилиб, халқни талон-тарож қилишни дилига туккан бадниятлар билан бошқача муомала даркорки, токи халқ ҳамиша ўзлигини сақлаб қола олсин.

Мен санқиларнинг кўпчилиги билан гаплашганман: улардан баъзилари туппа-тузук одамлар, ақл-ҳушлари жойида, ўз юртларида гадоёйга бериладиган садақадек маошга тоқат қилолмай бу ёқларга жўнашган бўлса; баъзилари имкон топса ўз биродарини ҳам аросатда қолдириб кетадиган уччига чиққан қаллоблардир. Юмшоқ супурги қиёфасига кириб олиб келишган. Баъзан ёш-ёш қизлар ҳам нима сабабдандир ана шундай санқиликни ихтиёр этишади. Вокзалларда улар «овловчи» қўшмачиларнинг қўлларига бир марта тушиб қолишдими, тамом-вассалом, ёшлик айёмининг энг гўзал лаҳзалари пулдор кимсаларнинг исқирт тўшакларида ўтиб кетганлигини пайқамай қолишади. Умуман, санқиларнинг ҳар бирининг ҳаёти бир асар. Уйлайманки, яқин орада виждонли ёзувчилар кўпаяди ва улардан бири айталик «Дайди» деган қисса ёки романида ана шу жамият ва табиат томонидан яқдиллик билан рад этилганларнинг ҳаётини рўй-рост тасвирлаб беради. Ҳозирча қаламкашларимиз турғунлик ва ошкораликни алоҳида-алоҳида босқич сифатида қорашиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишиб, турғунлик даврида чеккан озорларини ёд этишу ошкоралик шарофатидан елкаларига офтоб текканини мамнуният ила қайд қилиш билан машғул эканлар, шубҳасиз, бу аччиқ ва шафқатсиз ҳақиқатга қайта олмайдилар. Чунки, мен айтаётган ташландиқ кимсалар ошкораликнинг қайлардадир елаётган ҳаётбахш шамолларидан ҳам бебаҳрадилар. Ахир, алал-оқибатда уларни бир жойга тўплаб, қандайдир марҳамат кўрсатиш жоиздир? Улар ҳам шу мамлакатнинг фарзандлари-ку! Бугун бизнинг олдимизга ароқхўр, абгор, ташландиқ, ҳаётда ҳеч қандай мақсади бўлмаган икки оёқли жонзод сифатида ойдан ёки осмондан шалоплаб тушмади-ку! Узун-узун шиорлар ёзиш учун, байроқлар учун кетадиган қанчадан-қанча матоларни шуларнинг кам-кўстига яратайлик ҳеч бўлмаганда.

Касбу корининг тайини йўқ, аммо пул топишнинг йўлини биладиган учар йигит ана шундай санқилардан бирини икки йилдан буён уйда сақлаб, ишлатаётганини айтиб қолди.

— У қанақа ишларни бажаради? — деб сўрадим.

— Ҳар хил ишларни бажараверади, — деди учар қулиб. — Асосан иссиқхонадаги гулларга қарайди, ер чопади, девор уради. Аммо-лекин, қўли гул қисталоқнинг, мон-тёрликдан ҳам, дурадгорликдан ҳам хабари бор.

— Кунига қанчадан тўлайсиз?

— Бир коса ошу битта атир.

— Атир?!!

— Ҳа-а, ошни ейди, атирни ичади — хизматни қотириб қилаверади.

Мен қизиқиб уларнинг уйига — хизматкорини кўргани бордим. У йиртиқ-сиртиқ уст-бошларга ўраниб олган, ҳашаматли ҳовлида қандайдир юмуш билан андармон эди. Аста-секин гапга солдим. Қирқ-қирқ беш ёшлар атрофидаги бир киши муттасил ичишга ўрганиб қолган, спиртли ичимликлар камёблашгандан сўнг ҳатто ўз юртини ҳам ташлаб бу ёқларга келган экан.

У анча-мунча саволга жавоб бермас, жуда камсуқум эди. Аён бўлишича, у бир вақтлар Совет армияси сафида ҳам хизмат қилган, аллақайси заводдаям ишлаган экан. Адабиёт ҳақида, ўқиган китоблари ҳақида бемалол олий маълумотли киши билан тортиша оларди. Унга ҳиммат кўрсатиб юрган пулдор эса... нари борса, саккизинчи синфни тугатган, умрида бирорта китоб ўқимаган ҳафтафаҳм, мақтанчоқ жонзод эди, холос. У, армияга ҳам бормаган, қандайдир йўллар билан хизматдан қола олган эди.

Буям мудроқ руҳингизни ғалаёнга келтирадиган, сизни нималар ҳақдадир фикр юритишга ундайдиган бир манзара!

Даҳшатли манзара!

Бизнинг жамиятда кўлида ҳужжати бўлмаса қалби билан ҳам, ақли билан ҳам ҳеч ким ҳеч қачон одам ҳисобланмайди. Қаёққадир ишга жойлашиш учун қаёққадир пропискада туриш керак; пропискадан ўтказиш учун иш жойидан справка талаб қилишади.

Ҳисоб-китобларга қараганда 200 минг дайди Россия томонларда ҳаво совуб кетганда Тошкентга оқиб келишади, буёқларда кун исиганда ўз юртларига жўнашади. Улардан кўпчилигини қамоқда ўтириб чиққач на ишга, на уйга эга бўлган кимсалар ташкил этса; айримлари тузук-қуруқ турмуш кечиролмаганидан шу йўлга кириб кетишган. Айтишларича, Тошкент дайди-ялангоёқларнинг жон сақлайдиган энг бопта маскани эмиш.

Одамларнинг уларга ичлари ачиб, нон беришади, танга-чақалар тутқазишади. Ҳозир сўмнинг чақалик қадри қолмаган, инқирозга юз тутган пайтда бу тангалар нима бўларди дейсиз?

Маҳкамачилар 1924 йилда 1,5 миллион кишини ташкил этган бўлса, ҳозирги ошкоралик ва қайта қуриш замонида уларнинг сон-саногини 18 миллиондан ошиб кетди. Нимаям дейсиз, қайта қуриш бўлгандан сўнг қайта қуриш-да: ошкоралик бўлгандан сўнг ошкоралик-да! Тортишиш керак, лақиллаш керак, бўлмағур сафсаталарни сўқиш керак, барча маданиятларнинг кулини кўкка совириш керак — буларнинг ҳамма-ҳаммаси ана шу қудратли армия, маҳкамачиларнинг зиммасидадир. Совет Иттифоқидаги миллионлаб ишсизлар, бекорчиҳўжалар ҳашаротдай тимирскиланиб, зўр-базўр кунларини ўтказишаётир. Бу бошбошдоқлик ёдимга кўҳна бир ривоятни туширди.

Ҳикоя қилишларича, улуғ бир инсоннинг олдига афтодаҳол бир киши келиб, шафқат сўрайди.

— Ниманг бор?— сўрайди улуғ инсон.

— Бир гиламчадан бўлак ҳеч вақом йўқ.

— Қани, олиб кел ўша гиламингни.

Шафқат сўраган кимса гиламини олиб келади.

Ҳалиги киши атрофидаги одамларга қараб мурожаат қилади:

— Ким мана бу гиламни сотиб олади?

— Мен бир дирҳамга оламан,— дейди атрофдаги кишилардан бири.

— Ким қимматроққа олади?

— Мен икки дирҳамга оламан,— дейди бошқа бир киши.

Улуғ инсон бу кишининг қўлига гиламни бериб, ундан икки дирҳамни олади ва пулни афтодаҳолнинг қўлига тутқазаркан, шундай маслаҳат беради:

— Бир дирҳамга озуқа ол, бир дирҳамга болта келтир.

Афтодаҳол унинг айтганини қилади.

— Энди қорнингни тўйдир-да, болта билан ўтин кесиб келиб, бозорга чиқариб сот,— дейди улуғ инсон.

Афтодаҳол киши унинг айтганини қилади. Ҳар куни икки дирҳамдан ўтин сотиб, аста-секин ўзини ўнглаб олади.

Мен бу афтодаҳол киши бизнинг давримизда яшаганда албатта дайдилардан битта-си бўларди, деб ўйлайман.

Дайди-ялангоёқларни ҳаётга қайтариш учун ўша Улуғ инсондаги каби тадбиркорлик керак.

Улуғ Инсонлар керак.

Таассуфки, улар ҳамон ривоятлардан чиқиб келишнинг йўлларини излаётганга ўхшайдилар.

Айтмоқчи, бу йўллар етмиш йил мобайнида ахлатлар билан, чиқиндилар билан тўлғазиб ташланган.

Чамаси, эндиги авлоднинг вазифаси бу йўлларни тозалашдан иборат бўлади.

Яримта нон топса агар мард киши.
Дарвешга ярмини этади нисор.

Саъдий.

Ҳар саҳар сой бўйидаги қатор ўчоқлар ёнида ғимир-ғимир ҳаракат бошланади. Кўча-ўчоқнинг уй-ўчоқдан фарқи — шубҳасиз, бу ерда эркакларнинг қозонбоши эканлигида.

— Уста, бугун узоқ-узоқ юртлардан меҳмонлар келишади, ўзимиз уч-тўрт кун тишнинг кирини сўриб юрсак ҳам дастурхонни мунда-ай одам кўрадиган қилиб тузатмасак бўлмас...

Айтганларидай қилишди.

Меҳмонлар келиб ўтиришди ҳам. Ошнинг дами бузилиб, буғ кўтарилаётган маҳалда туйқусдан ҳеч кутилмаган ҳол содир бўлди... Меҳмонлар ўринларидан туришиб, идиш-оёқларни кўтаришиб дошқозон томон юришди. Мезбонлар ҳайрону лол, удумлар шундай экан-да, ўтиринглар, ўзимиз опкеламиз десак мабодо хафа бўлиб қолишмасин, деган андишада уларни жойларига ўтказишни ҳам, ўтказмасликни ҳам билолмай турардилар.

Шу орада меҳмонлар дошқозон томонга ютиниб термулганча турнақатор «очират» ҳосил қилишди.

Ҳайҳот, ҳар кун эллик-олтмиш кишини бемалол тўйғазадиган дошқозондаги ош ўша кун ийгирма-ўттиз кишига базўр етди. Айтишларича, шу-шу бу ердан файз-фитр кўтарилди, путур кетди...

Онамнинг раҳматли бобом — Матбобо ҳақидаги; раҳматли бувим Нисо ача ҳақидаги ҳикоялари менга баъзан ғаройиб эртақлардек туюлади. Ва хаёл суриб, қанийдики, ана шундай эртақлар қуршовида яшасам эди, деган орзуларга берилиб кетаман. Нисо ачамни кўрганман, шу боис ҳамма кампирларнинг қиёфасидан унинг белгиларини излашга ҳаракат қиламан. Баъзан-баъзан у белгиларни топгандек ҳам бўламану кўп ўтмай йўқотиб қўяман. Хаёлимдан, айтишлик, менинг янгаларим, мен билган ёру биродарларимнинг аҳли аёли қариганида худди ачамдек бўлармикин, деган ўй кечади. Шу лаҳзадаёқ бу фикрни ғайри табиий тарзда рад этаман: йўқ, асло! У кампирлар нақ Момо Ҳавонинг ўзига ўхшаган, бировнинг очлигини кўрса томоғидан овқат ўтмайдиган, яланғочлигини кўрса кийган кийими баданини иситмайдиганлардан эди.

Тоғаларим қаторида кўриб юрадиган бир кишининг орадан анча йиллар ўтгач бизга етти ёт бегона эканлигини билиб қолганимда, ҳайрон бўлганча ачамдан:

— У бегона бўлса нега сизни она дейди? — деб сўраганман.

Ачам аллақандай ғалати аҳволга тушиб қолган, сўнгра:

— Ким айтди сенга уни бегона деб, энг яхши кўрган ўғлим ўша-ку! — деганди.

Кейин-кейин билсам, ўша киши қандайдир тухматга учраб, қамалиб кетишига озгина қолганида ярим тунда қуролли милисалардан қочиб, девор оша ачамнинг ҳовлисига тушган экан. Айни қиш чилласи, совуқ. Ачам суриштириб-нетиб ўтирмай уни уйга олиб кирган, асл воқеани билгач, у кишини танча ичига яширган экан. Шу-шу у ачамнинг фарзандлари қаторига қўшилган экан.

Ҳар гал шу воқеа ёдимга тушганида, инсониятни ҳалокатдан турли-туман қамоқхоналару дўзах азобига ташлангандек қийноқлар эмас, айнан менинг ачамдек кампирларнинг меҳр-муҳаббати қутқариб қолади, деган фикр миямда айланади.

Таассуф...

Мен ўзим дийдорини кўра олмаган Матбобомни ўйлайман. Биз ҳам қариб-қартайсак унингдек нуруний, бағри кенг, танти бўлармиканмиз, дея хаёл қиламан. Йўғ-э?! Улар бу ўткинчи дунёга шамолдай бир келиб-кетишган-да!

Замонанинг зайли одамларнинг феъли ҳуйини ўзига жуда бопта қилиб мослаб олди, ахир! Энди Матбоболар қайда?!

Эртақда...

— Ана шу кўриниб турган тоғнинг остида отамнинг равоти бўларди, — ҳикоя қилади онам. — Ёз пайтлари ўша ерга кўчиб ниқардик. Биров аёли билан уришадими, бошқа бир жиҳатдан қийналиб қоладими, у равотга, отамнинг олдига келарди. У киши таскин излаб келган одамнинг кўнглини кўтариб, бажарилмаган иш-юмушларини ҳам бажариб берар эдилар-да! Ҳар икки-уч ҳафтада бизга қозон осдириб, мўл-кўл овқат пиширишни буюрардилар. Узлари эрталаб уйдан чиқиб кетардилар ва тушга яқин кўча-кўйда санғиб, ҳам қорнига, ҳам қадрига йиғлаб юрганларни бошлаб келардилар. Қозондаги овқатнинг ҳаммасини ана шу кишиларга суздириб берадилар — бу «кўча оши» дердилар. «Кўча оши»ни бериб бўлганимиздан сўнг отамнинг кайфиятлари бениҳоя хушла-

ниб кетар, бизнинг бошимизни силаб-сйпаб эркалар, отанг ердир, онанг ердир, сен ҳам ердек қилиқ қил, ёмонлик қилганга яхшилик қил... сингари гапларни гапириб ўтирдилар...

Онам сўйлайверади. Хаёлим бошқа ёқларга оғади. Бобомнинг ўй-хаёлларини йиллар оша англаб олаётгандек бўламан. Унинг руҳи ҳеч вақт бадар кетмаганига, кетмаслигига ишонаман.

Руҳи абадул абад боқий чоллардан бири — Кўкибобо отли соқоли кўксини безаган қария эди.

Унинг бирдан бир машғулоти — жувоз ҳайдаш эди. Ростини гап, на инқилобнинг шарофати, на ривожланган социализм даври унинг жувозхонасига ҳеч қандай ўзгартириш киритолмаганди.

Бир кун Кўкибобо кўчада ялангбош, ялангоёқ юрган, совуқда гезариб кетган ўн-ўн икки ёшлардаги болани кўриб қолади.

— Нега бу ерда турибсан? — сўрайди Кўкибобо.

Боланинг боши ҳам. Кўкибобо саволини такрорлайди. Бола жавоб бериш ўрнига пиқиллаб йиғлаб юборади. Чол унинг қўлидан ушлайди: уйга олиб борсаммикан, кампирим нима деркин, болаларингнинг қорни нонга тўймай турган маҳалда бу дардисарни қаёқдан бошлаб келдингиз демасмикин, ташида айтмасаям ичида ўйламасмикин; олиб бормасам бу шўрлик нима қилади?

— Қани, кетдик.

Бола ҳадиксираб-ҳадиксираб унинг ортидан эргашди. У бу ёқларга худди-мудди Фарғонанинг Бешариқ деган жойидан келиб қолган. Янгаси уйга сиғдирмаган. Шу-шу юртма-юрт, қишлоқма-қишлоқ кеза-кеза, кимларнингдир хизматини қилиб, боз устига дашноминиям эшитиб, одамлардан безиб, ахийри ана шу — Ўрателанинг Чорбоғ қишлоғига келиб қолган экан. Исми Барот экан. Кўкибобонинг умр йўлдоши — Ҳидоят ача уни кўриши биланоқ, худди узоқ вақт дийдорлашмаган ўз ўғлидек бағрига босди, кўз ёши тўкди.

— Во-ой, бўйгинангдан айланайин-а, сени кимлар бу аҳволга солиб қўйди, инсофинг қуриб ўлгурлар оёғинга битта эски калиш ҳам беришмадимми, а?! — дерди у нуқул, кенг-ковул енгининг учи билан дам-бадам кўз ёшларини артаркан.

Баротни уйга олиб кириб танчага ўтқазишди. Чой-нон, тутқоқи, туршак — хулласки, топган-тутганларини унинг олдига қўйишди. Кўзлари жовдираб, йиманиб турган бола уларнинг «ол-ол»ларидан сўнг дастурхонга қимтинибгина қўл узатди. Уни қурблари етганича, амал-тақал қилиб кийинтириб ҳам қўйишди. Анча кунларгача Барот ётсираб, чамаси, кимсасизлиги, сиғиндиллиги ёдига тушиб, пана-паналарда, бурчак-бурчакларда кўз ёши ҳам тўкиб юрди. Йўқ, бора-бора кўникди, энди наинки оила аъзолари, балки бутун қишлоқ аҳли унинг Кўкибобонинг ўз ўғли эканлигига шубҳа қилмасди.

Барот айна эр етган пайти уруш бошланди. Кўкибобо ва Ҳидоят ачалар қон-қариндошлари билан кўзёши тўкишиб, уни аскарликка кузатиб қўйишди.

Барот урушдан бир оёғини йўқотиб қайтди. Устига-устак ҳар қандай арзимас нарсадан асабийлашиб кетар, ана шундай пайтларда ёш-яланглар уёқда турсин, ҳатто Кўкибобою Ҳидоят ачанинг ўзларига ҳам аччиқ-тизиқ гапларни айтиб юборар, сўнгра ўз-ўзидан хижолат тортиб, қизариб-бўзарганча икки-уч кун тумшайиб юрарди. Ҳамма ўзини бу ҳолатни ўша заҳотиёқ ёддан чиқаргандек тутар, катта-ю кичик унга эҳтиёткорона муносабатда бўлишар, унинг олдида ҳатто бир-бирларига ҳам қаттиқ гапиришга ботинолмасдилар. Унинг бошини иккита қилиб, орзу-ҳавас кўрмоқчи бўлган Кўкибобо ва Ҳидоят ачаларнинг «бировнинг дарвозаси оғзини шипириб келайлик...» дея қайта-қайта такрорлашларига жавобан Барот бошини қаттиқ-қаттиқ силкиб, кескин равишда рад жавобини берарди.

Қадим тоғлар этагидаги томлари лойсувоқ қишлоқча аҳли гарчанд йиртиқ-сиртиқ чопон кийиб, обу ёвғон ичиб юрса ҳам ана шундай танти, мард ва бағри кенг эди десам бугун биров ишонмайди. «Агар тоғликларнинг ҳаммаси шунақа меҳр-оқибатли бўлишса, юртдошларим ҳам оз-моз ёввойилашсалар зиён қилмасди», дейди Роберт Луис Стивенсон.

Тақдирнинг тақозосини қарангки, бугунги кунда чорбоғликлар ҳам озми-кўпми мол-дунё топиб, пастқам кўчалар ўрнига ҳашаматли жойу жалоллар қуришиб, баайни ўзларини ҳам мана энди одам қаторига қўшилиб қолдик, деб ҳис қиладиган бўлишди. Ўзини мундай ҳис қиладиганларнинг кўпчилиги топиш-тутиш, мол-дунёни қандай кўпайтириш ва сақлаш ҳақида сиз ким бўлишингиздан қатъий назар насихатлар бера бошлашади.

Насихатларингиз ўринли, биродардар: пулу мол-дунё ҳақидаги барча гап-сўзларингиз ўзларингизга сийлов, бироқ, Одам қандай бўлиши кераклигини бу ерларни абадул-абад тарк этган Кўкибоболар аллақачонлар айтиб кетишган.

...Баротга алоҳида уй қуриб беришди. Кўкибобонинг келини Файзи хола ҳамиша унинг иссиқ-совуғидан, обу овқатидан кўз-қулоқ бўлиб турарди.

Баротнинг қариндош-уруғлари, чамаси, қирқ йилдан сўнг топилди. Чорбоқча ке-

лишди. Кўзёш тўккан бўлишди. Омон-эсонлашишди. Кетар маҳалларида қайнисини уйга сиғдирмаган, эндиликда қариб, шарти кетиб парти қолган янга Файзи холани холи жойга чақириб:

— Синглим, ўтган ишларга салават,— деди ўзини ғамгин кўрсатиб.

— Ие, сиз ҳеч-ҳеч хижолат тортманг,— деди ўнғайсиз аҳволда қолган Файзи хола, унинг виждони қийналяпти, деб ўйлаб, таскин-тасалли берган бўлди.— Барот акамнинг сизлардан хафачилик жойи йўқ.

Янганинг чеҳраси ёришди.

— Эшитишимча, қайнимиз анча-мунча йиллардан буён ногиронлик пенсаси оларкан...

— Ҳа-а, оладилар,— тасдиқлади унинг гапини Файзи хола.— Пенсалари ўзларининг уст-бошларига, ейиш-ичишларига бемалол етади. Бизга оғирликлари тушмайди,— Файзи хола Барот акамни янгаси зўрлаб олиб кетади, қачонгача бировга тирик товон бўлиб ўтирасан, дейди деган ҳавотирда эди, шу боис охирги сўзини қистириб ўтди.— Ҳатто, ўлимлигимниям йиғиб қўйганман, деб айтадилар. Бир сўм-бир сўм болаларга берадилар. Улар мактаб буфетидан бирор нарса олсалар, албатта, Барот амакиларига ҳам илинишади...

— Еғ еганда ёт яхши, қон ичганда қариндош,— янганинг кўзлари намланди.— Битта-ю битта ўғилчамиз магазинда ишларди. Катта камомад қилиб, ҳозир қамоқда ўтирибди, ёнидагиларнинг ҳаммаси қочди-қочди кетди. Иккита-учта қариндошларимиздан пича пул йиғдик, қайнимиз ҳам йиққан-терганини берса... Ниманки бўлса, жияни-ку, ичи ачир...

Файзи холанинг унга раҳми келди.

— Билмадим, ўзларидан сўранг. Барот акам билан ҳеч қайсимиз пул ҳақида гаплашмаймиз,— дебди.

Барот янганинг гапини обдан тинглабди, қаттиқ афсусланибди, ёрдам беришга рози бўлибди, садқан сар, пул топилади, ишқилиб, жиян эсон-омон қутилсин, дебди.

— Қанча керак эди?— дея сўрабди жияни боис ўртадаги барча гина-кудуратлар ёдидан кўтарилиб.

— Ун мингина бўлса бас,— дебди янгаси.

Бу улкан рақамни эшитиб Баротнинг эхсонаси чиқиб кетаёзибди. У, ўлимлигимга деб, икки юз-уч юз йиғиб қўйган, ана шу сармойаси билан жиянининг мушқули кушод айланишига ишонган эди... Ун минг-а! У умрида қўлига ўн минг у ёқда турсин, минг сўм ҳам ушламаганди.

Барот анча хижолат чекибди. Баайни жиянининг қамалишига ўзи айбдор бўлгандек бошини эгиб:

— Икки юз сўмим бор эди, хоҳласангиз берай,— дебди.

— Икки юз сўмга писта олиб чақаманми?— Баротни худди қарздор қилиб қўйгандек, янганинг жаҳли чиқиб кетибди. Топган-тутганини шу бегона одамларнинг қўлига тутқазиб, икки қўлингни бурнингга суқиб ўтиравер, деб тўнғиллаган экан, Баротнинг асаби кўзиб кетибди ва уни болохонадор қилиб сўкканча, нақ катта йўлнинг ўзигача қувиб борибди.

— Шу-шу улар қадамларини босмай кетишди,— дейди Файзи хола,

Ўтган йили Барот тоға Кўкибобоев қаза қилди.

Фотиҳасига бордим. Ҳурмат-иззатини жойига қўйиб, уни Кўкибобонинг қабри ёнига қўйишди.

Йиғламаган одам қолмади ҳисоб.

Мен Матбобо ва Кўкибоболарни тилга олганимдан мурод шу эдики, улар қалблари буюрганидан бошқа қонун-қонидани тан ҳам олишмас, унга амал ҳам қилишмасди — хайрият, ўз амаллари билан дунёи боқийга рихлат этишган.

Яқинда олдимга бир кампир келди.

Келини ўғли билан қўшилишиб уни уйдан ҳайдаб чиқарибди.

Бахтга қарши, кампирнинг қариндош-уруғлари йўқ экан, у кўчада қолибди.

Кундуз кунлари ошхоналарга кириб, қолган-қутган нонларни йиғиб, тирикчилигини ўтказар экан, қоронғи тушгач ўз жандасига ўраниб дуч келган жойда ётиб қолаверар экан.

Кўп ўтмай у ҳаммага отнинг қашқасидай маълум бўлиб қолибди.

Лекин, биров ҳолинг қалай, нега бундай абгор бўлиб юрибсан, деб сўрамасмиш. Пулсиз ҳам, пулдор ҳам, ёшу қари ҳам худди кўрмагандек, ёнидаң индамай ўтиб кетаркан. Жудаям эътибор берса, бурчнинг жийираркан, холос.

Бора-бора уни кўча-қўйларга ҳам тунагани қўйишмабди.

— Борар жойим йўқ, нима қилай?— деган илтижоларига қулоқ солишни ҳам ҳеч ким истамасмиш.

— Бу ёқда қорангни кўрсатма, маҳалла комитетига гап тегади,— дейишибди, албатта, уни кўчадан ҳам қувиб юборишни ўз шаънларини бениҳоя юқори тутишни яхши кўрадиган маҳалла комитетининг одамлари ўйлаб топишган бўлса, ажабмас.

Ҳўрандаларнинг иштаҳасини бўғасан, деб ошхоналарга ҳам йўлатмай қўйишибди.

Кампир мажбур бўлганидан ижроқўм раисининг қабулига қатнай бошлабди. Совқотиб қолмаслик учун уста-уст қурама кийимлар кийиб олган бу «тасқара»ни раис бир-икки гал эшикнинг оғзидан ҳайдаб юборибди. Учинчи гал эса бақириб берибди: Бор, йўқол, кўзимга кўринма! деди, етмагандек ходимларига им қоққан экан, улар кампирни судраб кўчага чиқариб ташлашибди.

— Ҳаммаси пўрим усти-бошлар кийиб, бўйинларига бўйинбоғ ҳам тақиб олишганди,— дея эслайди кейинчалик кампир.

Кампир дунёга келганига ҳам, ўғил ўстирганига ҳам минг-минг пушаймонлар еб, боши оққан томонларга кетмоқчи бўлибди. Ахийри бир кекса тут қавагини ўзига макон қилибди.

— Ҳатто қушлар ҳам устимга келиб индамай қўнаверарди, мени ўлиб қолган деб ўйлашган бўлишса керак-да,— деб эслайди кампир.

Ахийри у бир чекка қишлоқда кўним топибди, ўзига ўхшаган ёлғиз кампир уйдан жой берибди. Уша ёққа йўлим тушганида, дарагимни эшитиб келибди. «Мухбир болам, ўғлимга хат ёз, зора гапинга кириб ҳар замон-ҳар замонда менга бир юз кўрсатса, шунинг ўзи бас», деди...

Менинг унга таскин-тасалли беришдан бўлак имконим йўқ эди.

Яна бир воқеа.

Кеч куз кунларининг бирида Дўрмон этагидаги «Қибрай» совхоз даласига йўлим тушиб қолди. Ҳаво совуқ эди. Сабзи экилган пайкал бошида эски-туски кийимлар кийган, соч-соқоллари оппоқ оқариб кетган, ориқлигидан бурни бодрингдай сўппайиб кўринадиган бир одамга дуч келдим. У уватда ўтирарди. Салом бердим ўрнидан туриб алик олди. Келиб кўришдим, ҳол-аҳвол сўрадим, бу ёқларда нима қилиб юрибсиз, дедим.

У беш-ўн сўтихча келадиган савзи пайкалини кўрсатиб:

— Қоровуллик қиламан, биргад қаттиқ тайинлаган, ўтираминг-да,— деди.

Бу кишининг исми-шарифи Олимжон Усмонов, оладиган маоши роппа-роса эллик сўм, бошланасининг ҳали тайини йўқ экан. Ўзи асли Хоразм томонлардан экан. Бир сўз билан айтганда — мусофир. Ўзбекистондаги ўзбек мусофир.

— Бу ёқларга қандай келиб қолгансиз? — деб сўрадим.

— Бир вақтлар бизни метро қурилишига ишга олиб келишганди. Анча йиллар ишладик, сўнгра соғлиғимиз тўғри келмай қолдим, бошқа сабабданми, ишқилиб: «Боринглар, сизларга жавоб», дейишди. Юртимга кетай десам, қишлоғимиздаги кичик кулбамни, Тошкентда уйли бўлишимга ишониб, сотиб юборгандим. Афсуски, уйли бўлолмадим. Эрта-индин қиш келяпти, эллик сўмга ижара олиб тураманми, овқат олиб ейманми — билмайман.

Мен бу содда одамнинг юзига тикиламан. У ҳар қандай хизматни сидқидилдан бажаради. Пиёз қўриқла дейсизми, картошка қўриқла дейсизми, қўриқлайверади, ўша ёқдан битта пиёз ҳам, картошка ҳам олмайди. Шу боис, уч-тўрт йилдан бери ўша-ўша туриш-турмуш.

Ана шунақа гаплар.

Одам боласи ердан сўраса, у бир қафт тупроқ беради, қуёшдан сўраса, у бир сиким ёруғлик беради, осмондан сўраса, мадад беради... Бироқ, уни ҳам еридан, ҳам қуёши-ю осмондан жудо қилганлар кўнглида фақат нафрат уйғотади, холос. Бугунги кунда, менимча, бизнинг одам ёхуд одаммаслигимизни, қаёққача бора олишимиз-олмаслигимизни анча шу чувринди кимсаларга бўлган муносабатимиз ҳам аён кўрсатади. Ҳарҳолда, далва-далва усти-бошлар орасида ҳам худди минбарларга чиқиб олиб ақлли маърузалар ўқишни қойиллатадиган бадастур кимсаларники сингари юрак мавжудлигини тан олиш керак. Яна бир нарсани эътироф этмай иложим йўқ, ўша бадастур нотиклар ва мансаб курсисига ўтиришдан бошқасига ярамайдиганларда Юрак исмли гавҳар қушчанинг бор-йўқлиги менга ноаён. Бироқ, бу қушчанинг сайроғини мен жандажундалар ортидан, оч-яланғочлар кўксидан кўп марта эшитиб, безовта бўлганман.

Инсон умрини, агар уни умр деб аташ жоиз бўлса, безайдиган бундан ортиқ саодат бўлиши мумкинми?

Асло, йўқ.

Юрт бошига келган оғир кунлар — очарчилик йиллари ҳақида гапираётимиз, таниш қариялардан бири шундай деди:

— Одамлар кези келганда кунжара, кези келганда турли-туман ўсимликларнинг томирини ҳам кавлаб олиб ейишга мажбур бўлишди. Бироқ ўша пайтлардаям меҳроқибат кўтарилган эмасди. Ушандаям элу юртга, умумга тегишли бўлган мулкка даҳл қилишга қандайдир истиҳола қилиб туришарди.

Бу — тўғри гап.

Асрлар мобайнида ҳалол луқма ейишни, покиза турмуш кечиришни ўзига одат қилган халқ бошига энг оғир кунлар тушгандаям ўзилигини сақлашга, инсонлигини йўқотмасликка ҳаракат қиладди.

Тиланчилик, гадолик — иснод. Уларга ҳайр қилувчилар эса баайни «балли, шу уятга чидаб юрганингга» деяётгандек танга ташлайдилар.

Шу ўринда Максим Горькийнинг «Фома Гордеев» романидан қуйидаги сўзларни келтириш жоиздир: «Агар ўша эҳсончилар,— дейди роман қаҳрамонларидан бири Ежов,— одам танасини ўлимдан сақлаб қоламиз, деб унинг руҳини нақадар поймол қилганларининг ҳисобига етсалар эди! Агар улар нон пули, деб берган ҳар бир сўмнинг тўқсон тўққиз тийини жон олувчи заҳар эканини билсалар эди! Агар улар мана шу сахийликлари билан савоб иш қиляпмиз, деб кеккайишлари ичларига сиғмай ёрилиб кетсалар эди! Дунёда хайр қилувчидан ярамас ва жирканч одам йўқ, уни олувчидан ҳам бахтсиз одам бўлмаса керак!»

Шарқ халқлари мискин-ғарибларга қиладиган эҳсонларининг ҳам ҳеч кимга малол келмайдиган йўлларини топишганки, буни сақлаб қолиш бугунги кунлардаям ҳам қарз, ҳам фарздир.

Эсимда, қишлоғимизда ҳеч кими йўқ кампир-чоллардан битта-иккитаси бор эди. Савобталаб ҳар одам уларнинг баъзи бир юмушларини қилиб беришар, ўз-ўзларича ёлғизланиб, куймаланиб қолишларига йўл беришмасди.

Эрта кўклам, қорлар ер юзидан кетар-кетмас тепаликларда бойчечаклар бош кўтаришар, биз болалар баҳор элчиларини қўлимизга кўтариб олиб, хонадонма-хонадон юриб «бойчечак» айтардик.

Биров иккита нон, биров бир товоқ ун, биров пул берарди. Ҳаммадан кейин ўша ёлғиз қолган қарияларнинг уйларига бойчечак айтиб кириб, йиққан нарсаларимизни ташлаб чиқардик. Жудаям улуғ ишни қойиллатгандек бошимиз кўкка етарди. Мен кўча-кўйларда афтода, валонгор, санқи ҳолда юриш халқимизга хос эмаслигининг сабабини ана шундай удумларда, «савоб» ҳатто улуғ туйғунинг одамлар қалбида сақланиб қолганида деб биламан. Сир эмас, ҳатто ҳукумат томонидан ташкил этилган «Қариялар уйи»га ҳам кимсасиз бир кексанинг тушиб қолиши бутун маҳалла-кўй ёки қишлоқ аҳли учун чидаб бўлмас ҳол ҳисобланади.

«Шуни билки,— уқтиради М. Горькийнинг юқорида зикр этилган романининг бошқа бир қаҳрамони Игнат,— ҳамма нарсадан доим зорланиб, оҳ-воҳ қилиб юрадиган одам, икки пулга арзимайди, унақа одамга ачиниш ҳам керакмас, агар сен унга ачиниб ёрдам қилгудек бўлсанг, барибир, унга фойданг тегмайди... Ундайларга ачинсанг, бешбаттар такасалтанг бўлиб, талтайиб кетади... Отахонингникида турганинда сен турли-туман қаланғи-қасанғи, дайди, ювиндихўр, бечораларни ва ҳар хил аблаҳларни кўргансан... Уларни унут... Улар одам эмас, чиқинди холос, улар ҳеч нарсага арзимайди... Улар худди кана, бурга ва шу сингари бошқа ҳашаротларга ўхшайдилар... Улар худо учун яшашмайди, уларнинг ҳеч қанақа худоси ҳам йўқ, улар фақат аҳмоқларнинг кўнгилларини юмшатиш ва уларнинг хайр-эҳсонлари билан ўзларининг қоринларини қаппайтириш учунгина худонинг номини тилга оладилар... Улар ўз қоринлари учунгина яшайдилар — ичиш, ейиш, ухлаш ва оҳ-воҳ чекишдан бошқа нарсани билмайдилар... Улар кўнгилни вайрон қилишдади, холос».

Аммо, бу чиқиндилар одамларники эмас, жамиятники, у амал қилган қонун-қоидаларнинг норасолиги ҳамдир.

Бу қаланғи-қасанғилик, дайдилик номусу диёнатини, уяту орини йўқотаёзган халқникидир.

Унинг удумлари парча-парча бўлакларни кетган.

Кўчада ётган кимса унинг башарасига кўзгу тутуди: «Сен кимсан? Авлодинг ким?»

Бу кўзгуни йўқотиб бўлмайди.

Унинг синиқлари ҳар ёққа сочилган.

Кимнингдир товонига қадалса, кимнингдир юрагига санчилмоққа шайланади.

У акс эттиришда давом этаверади шундаям...

Бу кўзгу синиқларини териб олай деса, ўзининг башарасидан қўрқади. «Кимсан? Кимсан?! Аждодинг ким?! Авлодинг ким?! Мана мен айтиб бераман, мана мен кўрсатаман...»

Чорсулардан, муюлишлардан, тупкалардан шундай садо чиқади.

Акс садо йўқ.

Акс садо қочмоққа чоғланади. Қочолмайди. Садо таъқиб қилади.

Бас, сўзни мухтасар айлайлик.

Улуғ соҳибқирон Амир Темурнинг тузукларидаги ушбу жумлага эътиборни қаратиб, ўзимиз хулоса чиқарайлик:

«Яна буюрдимки, ҳар бир фатҳ этилган мамлакатда у ернинг гадоларини (бир ерга) тўплаб, кундалик емиш-ичмишларини белгиласинлар. Барчаси тамғалансинлар, токи бошқа гадолик қилмасинлар. Агар тамғадан кейин ҳам гадолик қилгудек бўлсалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсинлар ёки ҳайдаб юборсинлар. Шундагина гадо зоти мамлакатдан йўқолади».

Уиллар, Bookedлар, хужжатлар

ХОРАЗМНИНГ ОЛИС ЮЛДУЗЛАРИ

Жаҳон маданияти тараққиётида Туркистон халқлари салмоқли ўрин эгаллайдилар. Том маъносида ҳақиқий олий ўқув даргоҳлари — ўрта асрнинг дорилфунунлари ҳисобланган мадрасалар ҳам Шарқда дастлаб (X асрда) Туркистон заминида пайдо бўлганлиги ҳақидаги ҳозирги аниқ маълумотлар ушбу фикримизга ёрқин далилдир. Чунончи мусулмон дунёсининг энг йирик илм-фан марказларидан бири бўлган Бағдодда мадрасалар фақат XI асрнинг иккинчи ярмидагина вужудга келган.

Хоразмда фаолият кўрсатган Маъмун Байтулҳикмаси (Маъмун Академияси) эса қадим Турон-заминдаги дастлабки йирик илм маскани саналади. Афсуски, бу хилдаги илм-фан ва маърифат марказларининг мукамал тарихи фанимизда кам ўрганилган. Ҳозирги қайта қуриш шароитида олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири инсоният тарихи, маданиятида Туркистон халқлари тутган ўринни ҳаққоний ва атрофлича ўрганиш бўлади, деган умиддамиз.

Араб тилида яратилган манбалар асосида ёзилган ушбу мақолаимизда, биз IX — XI асрларда Мовароуннахрнинг етакчи қисмларидан бири бўлган Хоразмда илм-фан, иқтисод ва савдо-сотиқнинг ривожига ҳамда бу борада ўлканинг араб мамлакатлари билан ўзаро алоқаларига доир баъзи масалаларни ёритишга ҳаракат қилдик.

IX асрдан бошлаб Хуросон, Хоразм, Мовароуннахр ва бошқа қўшни мамлакатлар ҳаётида улкан маданий-сиёсий ва иқтисодий ўзгариш юз берди. Ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши, иқтисодий-ижтимоий тараққиёт, араб халифалиги таркибидан ажралиб чиққан мустақил феодал давлатларнинг барпо бўлиши натижасида Мовароуннахрда, хусусан Хоразмда илм-фан, маданият ривожланди. Хоразмнинг бош шаҳарлари Кот, айниқса Гурганж Шарқнинг йирик маданий ва савдо марказлари қаторидан жой олди. X — XI асрларда Мухаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл ал-Масиҳий, Абу Наср бин Ироқ, Ибн Мискавайҳ, Маҳмуд аз-Замашарий каби кўпгина машҳур адибу олимлар илм-фанга катта ҳисса қўшдилар. Натижада ўлка шуҳрати бутун Машриқу Мағрибга тарқалди. Илм-фан, деҳқончилик, ҳунармандчилик, тижорат соҳаларида юз берган катта ўзгаришлар Хоразмнинг Яқин Шарқ, Кавказ ва Шарқий Европа мамлакатлари билан илмий ҳамда савдо-сотиқ алоқаларини янада мустаҳкамлади. Куёшли юрт заминининг ҳар тарафлама ривожланишига муайян даражада сиёсий ҳаёт барқарор ҳолга келгани ўз таъсирини кўрсатди. Чунончи, X аср охирида илмий Ҷанубий (маркази Кот) ва Шимолий (маркази Гурганж) қисмларга бўлинган Хоразм амир Маъмун I (995 — 997 йилларда ҳокимлик қилган) томонидан ягона давлатга бирлаштирилди. У Хоразмшоҳ номини олган эди. Айниқса, Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун ҳукмронлик қилган даврда (1017 йили қатл қилинган) Гурганж Шарқнинг энг йирик илмий маданий марказларидан бири бўлиб қолди. Гурганжда «Маъмун Байтулҳикмаси» ташкил қилиниб, унда маҳаллий олимлар билан ёнма-ён Шарқнинг турли мамлакатларидан келган кўпгина улғу алломалар, шоиру адиблар ҳам фаолият кўрсатдилар. Шулардан бири машҳур табиб, табиатшунос, тилшунос Абу-л-Хайр ибн Ҳасан ибн ал-Ҳаммордир. У 942 йилда Бағдодда туғилиб, сўнгра Хоразмга келган ва хоразмшоҳлар паноҳида яшаб, Беруний, ибн Сино сингари олимлар билан ҳамкорликда ишлаган. Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни забт этгач, ибн ал-Ҳамморни ҳам Абу Райҳон Беруний билан бирга Ғазнага олиб кетади. (У шу ерда 1030 йилдан олдинроқ вафот этган.) Ибн ал-Ҳаммор тиббиёт ва фалсафага оид бир қанча асарлар яратган. Афсуски, улар бизгача етиб келмаган. Тунислик тамиқли олим аш-Шобий, ибн ал-Ҳаммор Хоразмда яшаётганида ўз ҳомийси хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмунга бағишлаб, «Имтиҳон ал-атибба» («Табибларни синов қилиш») номли асар ёзганини зикр қилади.

XII асрнинг ўрталарига келиб, Хоразм шаҳар ва қишлоқлари, рустаклари беҳисоб, турли соҳада фаолият кўрсатаётган қалам соҳиблари кўп, сиёсий-иқтисодий жиҳатдан қудратли мамлакатга айланган эди. Йирик шарқшунос В. В. Бартольднинг фикрича, Хоразмшоҳ Отсиз ҳукмронлик қилган даврда хоразмшоҳлар нуфузи Каспий денгизидан тортиб, Сирдарёнинг қуйи ва ўрта қисмларигача бўлган ерларга ёйилган эди. Дарҳақиқат, ушбу даврда дунёнинг кўпгина мамлакатларини, жумладан бир неча бор Хоразмни зиёрат қилган араб сайёҳи Абу Ҳомид ал-Ғарнотий (1080 — 1169 йиллар) ўзининг «Тухфат ал-албаб ва нухбат ал-аъжоб» («Оқиллар туҳфаси ва ажойиботлар сараси») номли асарига шундай ёзади: «Хоразм мамлакати юз фарсаҳга (фарсаҳ 6 — 8 кмга баробар масофа) чўзилган бўлиб, унинг кўп шаҳарлари, қишлоқ ва рустаклари ҳамда қўрғонлари бор... Унда (Хоразмда) мен ўзим зиёрат қилган ҳеч бир ўлкада кўрмаган мевалар ўсади... унинг аҳли эса — фозил олимлару шоирлар ва олижаноб кишилардир». Абу Ҳомид ал-Ғарнотийдан сўнг тахминан етмиш йил ўтгач, Хоразмда бўлган бошқа бир араб сайёҳи Еқут ал-Ҳамавий (1179 —

1229): «Назаримда дунёнинг ҳеч бир элида Хоразм ерларидан кенгроқ ва аҳолиси гавжум бирор жой бўлмаса керак...» деб ёзиб қолдирган. Дарҳақиқат, ўрта асрларда Хоразмда шаҳарлардан қолишмайидан кўпдан-кўп қишлоқлар бўлган. Араб фалакшуноси Шамсиддин Муҳаммад ибн Абу Толиб ад-Димашқий (1256 — 1327 йиллар) ўзининг «Нухбат ад-дахр фи ажоиб ал-барр ва-л-бахр» («Ер ва сув ажойиботлари ҳақида давр сараси») деган асарида: «Хоразм ўлкаси олти-миш минг қишлоқни ўз ичига олади», деб бежиз ёзмаган.

Уша даврда йирик илмий ва маданий ўчоқлардан бирига айланган Гурганж, Котда узоқ эллардан, хорижий юртлардан келган кўпгина шоиру адиблар, олиму муҳаддислар умргузаронлик қилади. Манбаларда айтилишича, балхлик шоир ва адиб Рашудуддин Вотвот, хуросонлик шоир Муҳаммад ибн Абдулмалик ал-Кулзумий, жандлик шоир Якуб ибн ал-Жандий ва бошқа бир қатор машҳур кишилар шулар жумласидандир. Ўз навбатида ўлка шаҳарларида таълим олган илму фаннинг турли соҳаларига мансуб фозиллар Шарқнинг бир қанча мамлакат ва шаҳарларида турли фанлардан дарс берганликлари маълум. Бундан ташқари, Хоразмдан Шарқнинг аксар мамлакатларида ҳар хил мақсадлар билан — биров илм толиби сифатида, бошқаси муқаддас шаҳар Маккага ҳаж қилиш ниятида, кимдир тижорат илтиҳотида, — борган кишиларни куриш мумкин эди. Ибн Хавақал: «Хуросоннинг ҳар бир йирик шаҳрида хоразмликларни учратиш мумкин», деб ёзса, Ал-Истаҳрий: «Хурсонликлар орасида дунёда энг кўп тарқалганлари ва саёхатга ишқибозлари Хоразм ахлидандир», деб қайд этади.

Шу тоифага мансуб шахслардан бири машҳур мударрис Муҳаммад ибн Иброҳим Абу Абдуллоҳ ас-Санойидир. У 1000 йилда Бағдодга келиб ал-Исфараиний ва ал-Бафий каби машҳур уламо-лардан фикҳ илми бўйича дабоқ олади. Ас-Санойи 1022 йилда ўз юрти — Хоразмга қайтиб, умрининг охиригача Хашраҳуна деган вилоятда яшайди.

Қорилардан Муҳаммад ал-Гурганжийнинг донги узоқларга кетган бўлиб, бу борада у ўша даврдаги машҳур имомларга таълим берган. Ўз навбатида Муҳаммад ал-Гурганжий Сурия, Ироқ ва Ҳижозда машҳур уламолардан дарс олган. Турли араб мамлакатларида таълим олган талайгина хоразмликлар кейинчалик фикҳ, ҳадис ва илоҳийётнинг бошқа соҳалари бўйича катта алломалар бўлиб етишганлар. Мисол тариқасида, Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Арлолн Заҳриддин ал-Хоразмийни кўрсатиш мумкин. Даставвал у Хоразмда билим олади, сўнгра Самарқанд ва Бухорода, бирмунча муддат Бағдодда яшайди. У ерда машҳур «ан-Низомия» мадрасасида хатиблик қилиш баробарида ҳадис илмини мукамал ўрганади ва Хоразмга қайтган, ўзининг кенг куламдаги билимларини эл орасига тарқатади, бир неча китоблар таълиф этади. XIV асрда яшаган таниқли араб тарихнависи Тождуддин Абдулваҳоб ас-Субҳий (1327 — 1370 йиллар) Заҳриддин ал-Хоразмий қаламига мансуб «Тарихнинг биринчи жилдини кўрганини ёзади ва унинг йирик муҳаддис бўлганини алоҳида таъкидлайди. Хоразмлик яна бир муҳаддис Абу Муайяд ал-Хоразмий Бағдодда таҳсил кўриб, сўнгра Дамашқда яшайди ва у ерда исломга оид фанлардан маърузалар тинглайди. Ватанига қайтган, қози ва хатиблик вазифасида хизмат қилади. Сўнг, тарихчи олим ибн Қутлубуғанинг (вафоти 1474 йил) ёзишича, Абу Муайяд ал-Хоразмий Бағдодда икки жилддан иборат «Масанийд Абу Ҳанифа» номли китоб яратган. Ан-Нисойи ва ибн ал-Можжа каби олимлар таниқли муҳаддис Довуд ибн Рашид ал-Хоразмий ҳақида талайгина маълумотлар ёзиб қолдирганлар. XI асрда яшаган араб тарихчиси ал-Хатиб ал-Бағдодий (1002 — 1071 йиллар) ўзининг «Бағдод тарихи» номли машҳур асарида хоразмлик яна бир муҳаддис олим Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Толиб ал-Хоразмий ал-Барқоний ҳақида бир талай маълумотлар келтиради: «ал-Барқоний 948 йилда туғилган ва узоқ йиллар Бағдодда яшаб, 1034 йилда шу жойда вафот қилган», деб ёзади. Ал-Хатиб ал-Бағдодий яна Аҳмад ибн Ғаним деган кишининг: «Бағдодда мен ал-Барқонийни яшавтган уйдан бошқа бир жойга кўчириб ўтказгандим. Унинг хилма-хил китоблар билан зич тўлдирилган олти сават ва икки сандиқдан бўлак ҳеч қандай матоҳи йўқ эди», деган сўзларини келтиради. Ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг ёзишича, Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ал-Хоразмий деган муҳаддис ҳам бир қанча муддат Мосул (Ироқ)да яшаган экан.

Узоқ-яқин элатлардан Хоразмга келган олиму фозиллар бу ерда илму фан, маданият ҳамда ижтимоий тафаккурнинг ўсишида муайян ўрин тутганлигини қайд қилиш керак. Диний билимларнинг етук олимлари дунёвий илмларнинг ёзилишига ҳам ҳисса қўшганлар. Бу борада Имом Фахриддин ар-Розий, Фахриддин Абу Муҳаммад Абдураҳмон ибн Яҳё ибн Робий ибн Сулаймон ал-Воситий, Абу Ҳомид ал-Ғарнотий қаторида йирик тилшунос ва адиб, арузнинг зукко билимдони Маҳмуд ибн ал-Жарир аз-Зобий ал-Исфараинийнинг хизматлари юксакдир. Бу олимнинг кўп соҳаларга оид мукамал илмидан Хоразм аҳли анча вақт баҳраманд бўлган. У тил ва адабиёт соҳасида хоразмлик кўпгина олимларга, жумладан машҳур олим Замашарийга ҳам устозлик қилган.

Хорижий араб мамлакатларида яшаб фаолият кўрсатган хоразмликлар ҳам бошқа халқларнинг илм ва маданияти ривожига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Шулардан бири Мисрда яшаган Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмий эди. Мисрлик тарихнавис, ёзувчи Жалолуддин Абдураҳмон ас-Суютийнинг (1445 — 1505 йиллар) ёзишича, ўзининг теран билими билан Аҳмад ал-Хоразмий ўша давр Миср мафкуравий ғояларининг ўсишига муайян даражада ҳисса қўшган». Хоразмлик шоир Абу Бакр ал-Хоразмийнинг ҳаёти ва ижоди ҳам араб мамлакатлари билан узвий равишда боғланган. Ал-Хоразмий аввал Ироқда, сўнгра Сурияда яшаб, ўша даврнинг таниқли олиму шоирлари билан илмий-ижодий мулоқотларда бўлган.

X аср охирларидан бошлаб, Хоразмда бадий адабиёт сезилари равишда тараққий этади. Чунончи, Хоразм воҳасида кўпгина ажойиб қалам соҳиблари фаолият кўрсатганлар.

Дастлаб ўз ватани Балхда, сўнгра Хоразмда мукамал билим олган Рашидуддин Вотвот (1114 — 1182) узоқ муддат (ўзининг ёзишича ўттиз йиллар чамаси) Хоразмда яшади. Хоразмшоҳлар саройида хизмат қилган Вотвот котиблик санъатида катта обрў қозонган. У умрининг охиригача Хоразмда яшаб, араб ва форс тилларида йигирмадан ортиқ асарлар яратган. Унинг «Хадойқ ас-сеҳр фи дақоққ аш-шеър» («Шеърят нафосатида сеҳрли бўстонлар») асари рус тилига ўгирилиб, 1985 йили Москвада чоп этилган. Рашидуддин Вотвотнинг икки қисмдан иборат «Ар-Расоил» («Мактублар») номли яна бир йирик китоби ҳам катта илмий қимматга моликдир. «Ар-Расоил»нинг биринчи қисми халифалар, ҳокимлар, амиру вазирлар, қози ва муфтийлар номига битилган мактублардан ташкил толган бўлса, иккинчи қисми олиму уламолар, амалдорлар, шоирлар

адиблар ва муаллифнинг уз дусту биродарларига иуллаган мактувларидан иборат. Уша даврда Хоразмда хуросонлик ал-Кулзумий, суриялик Ибн Аний, нисалик шоир Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Нисавий, ал-Қассоб тахаллуси билан ажойиб назмий ва насрий асарлар яратган нишопурлик адиб Муҳаммад ибн Хусайн ал-Котиблар ижод қилганлар. Уша даврда яратилган асарлар услуб жиҳатидан классик араб шеъриятидаги аъналарга тақлидан яратилганини ҳам айтиб ўтиш ўринлидир.

Саройида замонасининг доврқўли қалам соҳибларини тўплаб шон-шухрат қозониш уша давр ҳокимлари ўртасида таомил бўлган эди. Бундай рақобат ўз навбатида марказий шаҳарларда илм-фан ва адабиёт ривожига баракали таъсир кўрсатди. Салжуқийлар султони Санжар билан Хоразмшоҳ Отси ўртасидаги рақобат ёзма манбаларда кенг кўламда ёритилган. Ғазна султони Маҳмуд Ғазнавий ҳам ўзи босиб олган мамлакатлардан олимларни, жумладан Абу Райҳон Беруний ва Ибн ал-Ҳамморни олиб кетиб, ўз саройида хизматда сақлаган. Бу жиҳатдан машҳур олим ва адиб Маҳмуд аз-Замаҳшарий (1075 — 1144) ижоди маҳсус ўрганишга арзийди. Тарихчи ибн ал-Жавзийнинг ёзишича, у ўз даврининг кўпчилик фозил олимлари билан илмий-ижодий мулоқотларда қатнашган. Ёқут ал-Ҳамавийнинг таъкидлашича, аз-Замаҳшарийнинг устоди Абу Мадар Маҳмуд ибн Шариф ал-Исфаҳоний тилшунослик соҳасида, айниқса наҳву сарфда бекиёс ном қозонган. Унинг илмий қобилияти ва фазилатлари ҳақида халқ орасида хар хил афсоналар, ривоятлар тарқалган. Ал-Исфаҳоний теран билими ва заковати, нуфузи катталиги туфайли муътазиллий маъзабни хоразмликлар ўртасида кенг ёйишга эришади. Уша давр манбаларида ёзилишича, аз-Замаҳшарий Табаристон, Абивард ва Ҳалабда ҳам бўлиб, асосан адаб, грамматика, тафсир, ҳадисдан мударрислик қилган. Зиёрат этган шаҳарларида аз-Замаҳшарий хийлагина шоғирдлар тайёрлаган. Аз-Замаҳшарий ўз юртида хоразмшоҳлар томонидан етарли эътибор топмагач, Маккага отланади ва йул-йўлакай Ироқда тўхтаб, маҳаллий олимлар билан кўпдан-кўп илмий мунозаралар ўтказади. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, у Бағдодда аш-Шариф ибн аш-Шажарий, Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад Абул-Хусайн ад-Дамғоний, Абу Мансур ал-Жаволоқий, Абу-л-Хаттаб ибн ал-Баттар, ас-Салафий каби олимлар, шайхлар билан учрашади. Маккага етиб келганида аз-Замаҳшарийни амир Абу-л-Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос ал-Хусуни жуда яхши қарши олиб, унга ғоятда илтифот қилиб, ғамхўрлик қурсади. Амир Ваҳҳос ал-Хусунининг рағбатлантириши туфайли аз-Замаҳшарий бир неча йил Маккада яшагани учун Жоруллоҳ «Оллоҳнинг қўшниси» деган фахрий номга сазовор бўлади. Лекин уни ватан соғинчи ҳеч қачон тарк этган эмас: ижодкор қасидаларида бу мавзу анча кенг ўз ифодасини топган. У Хоразмга қайтиб келиб, 1144 йилда шу ерда вафот этади.

Илм-фан, маданиятнинг тараққиёти Хоразмда хунармандчилик, деҳқончилик, меъморчилик, ташқи ва ички савдонинг ривожига билан уйғунлашиб кетади. Иқтисодий, ижтимоий-маданий ҳаётдаги ижобий силжишлар мамлакат шаҳарларининг, айниқса хоразмшоҳлар пойтахти Гурганжнинг гуллаб-яшнашига замин ҳозирлайди. Худди шу омилар ҳамда Хоразмнинг қулай жўғрофий шароитда жойлашгани унинг Шарқнинг йирки савдо марказларидан бирига айланишида ҳам муҳим ўрин тутди.

Манбаларда таъкидланишича, хоразмлик савдогарлар ўз молу матолари билан Бағдодга, Хитойга, ҳатто Андалусиягача борганлар. Ибн Хавқалнинг ҳикоя қилишича, шойи ва ип-газлама излаб хоразмлик савдогарлар Хитойгача борганлар. Уз навбатида хоразмлик тожирлар Журжон, Ҳазор, Хуросон шаҳарларида савдо-сотиқ юритганлар. Гурганж бозорларида мўйна кўп топилсада, нархи анча қиммат бўлган. Чунки мўйна узоқдан — Волга дарёси орқали булғорлардан сотиб олиб келинган.

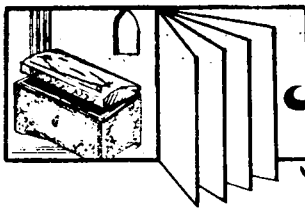
Хоразм заминидagi бойликлар ва бошқа неъматлар тўғрисида араб манбаларида анча маълумотлар учрайди. Ибн Хавқал: «Хоразм ерлари ҳосилдор бўлиб, унда озиқ-овқат маҳсулотларию мевачева бисёр етиштирилади», деса, XIII асрда яшаган араб фалакшуноси Закария ал-Қазвиний: «Хоразмда хилма-хил мўъжизалар ва лаззатли ашёлар жам бўлган», деб ёзиб қолдирган.

Хоразмда турли-туман зирват экинлари, боғдорчилик, айниқса қовунчилик азалдан ривожланган. Хоразм қовунларининг донғи ҳатто хорижий ўлкаларга ҳам етиб борган. Шу боисдан ўрта аср манбаларида Хоразм қовуни ҳақида бир қатор маълумотлар келтирилади. XI асрда яшаган Абу Мансур ас-Саолибий ўзининг «Латиф ал-маориф» («Латиф ахборотлар») деган асарида IX асрда Хоразм қовунлари атрофи муз билан ўралган қалайдан ясалган маҳсус идишларда Бағдодга етказиб борилгани ҳақида маълумотлар келтирган. Машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута (1304 — 1377 йиллар) Хоразмда бўлган пайтида олган таассуротларини ўзининг «Риҳлат», «Саёҳатнома» номли асарларида кенг кўламда баён этган: «Хоразмликлар қовуни саватларга солинган ҳолда Ҳиндистон ва Хитойга ҳам олиб борилар экан», дейди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Хоразм билан Шарқ, айниқса араб мамлакатлари ўртасида азалдан таркиб топган илмий-маданий ҳамда савдо-сотиқ алоқалари IX — XII асрларда янада ривожланиб, ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларини қамраб олган.

Бу даврда яратилган нодир адабий-бадний тарихий-илмий асарларни мукамал ўрганиш ва халққа тақдим этиш эса бизнинг келажақдаги муқаддас бурчимиздир.

Убайдулла УВАТОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

УЛУҒЛАРНИНГ ЭТАГИДАН ТУТИБ

1972 йили ўзбек совет адабиётшунослиги тарихида биринчи марта Эргашали Шодиевнинг Султонхон Адо ижодига мусбат кутбдан ёндашилган «Адонинг рубойи-мустаназодлари» деган мақоласи («Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1972 йил, 2-сон) босилган эди. Унда Э. Шодиев зуллисонайн шоирнинг рубойи-мустаназодлари битилган «қўлёзмалардан бирини қўлга киритганини» айтиди ва бир неча, асосан, тожикча шеърлари ҳақида фикр юритади.

Э. Шодиев шундай ёзади: «Адо саройга, сарой адабиётига яқин бўлгани сабабли адабиёт тарихчилари унинг ижоди билан деярли қизиқмай, қизиққан ҳолларида эса уни феодал сарой адабиётининг вакили сифатида баҳолаб ва танқид қилиб келдилар. Айниқса, унинг:

Гар Навоийдан Адо сўзини ўткарса не тонг,

Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайни Бойқаро? —

сатрларида у ўзини Навоийдан, амир Умархонни эса Ҳусайн Бойқародан юқори қўйиб мақтангани уларнинг ғашини келтиради. Ҳолбуки, бу мисраларда Адо улуғ Навоийни камситишни хаёлига ҳам келтирмайди. Балки фахрия усулида шеър ёзар экан, анъанага мувофиқ, ўзини машҳур салафи билан таққосламоқчи бўлади. Бу усул классик адабиёт учун янгилик эмас. Кези келганда шунини айтиш керакки, Алишер Навоий ҳам ўзини шоир Саккокий билан таққослаб, ўз даврида қуйидаги сатрларни яратган эди:

Навоий назм аро тиғи забонин сурди андоқким,

Пичоқ топмас уятдин ўзни ўлдирмоққа Саккокий».

Дарҳақиқат, Адо рубойи-мустаназодларини бир китобга жамлаб, ушбу китобни тузишдан мақсадини баён этиб ёзган сўзларига эътибор берсангиз, унинг адабиёт илмида, шоирликда камтару хоксор эканлигига амин бўласиз: «Мен, Адо Аҳрорий бекорчилик юзасидан улуғларнинг этакларидаги чангга қўл урдим ва азизларнинг рубойиларидан мустаназодлар яратишни ихтиёр қилдим. Биз бирор кимсанинг этагидан чангга етмаймиз, зора бирор кимса этагининг гарду чанги бизга тегса, деган мақсадда сўзимизни уларнинг этакларига етказдик».¹ Рубойи мустаназодларнинг бирида мазкур фикрлар шундай хоксорлик билан ифодаланган:

Ҳар жо ки, рубойи азизон бишунид,

Аз дарди ғаме.

Биғирифт Адову мустаназодаш бинмуд

Бо фаҳми каме.

Ҳарчанд ки, журъаташ густоҳи бўвад,

Дар ин бобат,

Аммо дари файз ва рўйаш ҳақ бикшуд,

Як субҳидаме.

Мазмуни:

Ҳар ерда азизлар рубойисини эшитди —

Дарду ғам ила,

Олди-ю, Адо они мустаназод этди

Фаҳми кам ила

Ҳар чандки, журъати густоҳлик эди

Ушбу ишда,

Аммо фойз эшигин дилига ҳақ очди

Субҳидам ила.

Рубойи-мустаназод яратиш аслида классик адабиётда кам учрайдиган ҳодиса бўлса, бирор шоир рубойисига иккинчи бир ижодкорнинг мустаназод битиши адабиётимиз тарихида ундан ҳам ноёброқдир.

Зуллисонайн шоир Султонхон Адо тожик тилидаги рубойи-мустаназодларини, Э. Шодиев таъкидлаганидек, Умар Хайём, Абдураҳмон Жомий, Паҳлавон Маҳмуд рубойиларидан илҳомланиб ёзган бўлса, ўзбек тилидаги рубойи-мустаназодлари эса Алишер Навоий шеърлари асосида дунёга келган. Мисол тариқасида Навоийнинг машҳур «Ғурбатда ғариб...» деб бошланувчи рубойисини ёдга олмақ кифоя.

¹ Бу далил ҳам Э. Шодиевнинг мақоласидан олинди.

Ўз даврида адабиёт аҳли орасида, Умархон саройида «Малик уш-шуаро» деб расман ном қозонган Султонхон Адонинг инсоний, теран маъноларга тўлиқ сатрларини ўқир экансиз, шуурингиздаги «сарой шоири» тушунчаси ўзининг тор ўзанини яқсон этиб, умумбашарий иборалардан бирига айланади:

Гар ошиқ эсанг, зеби такаллуфни унут,
Сен этма ғурур,
Яхшию ёмон эшит, такаллуфни унут,
Бул яхши эрур.
Улган гар эрур ёмон, таассуфни унут,
Тутғил масрур,
Келган гар эрур яхши, тасарруфни унут,
(Ул) ориятдур.

Ехуд:
Ким истаса салтанат, саходир анга шарт,
Эҳсон қилсун,
Ҳар ваъдага айласа, вафодур анга шарт,
Йўқ топилсун.
Ким фақр талаб қилса, фанодур анга шарт,
Кечсун ўздин,
Айтғониким келса: ризодур анга шарт,
Ҳақдин билсун.

Бундай мисраларга диққат қилсак, барча ўтмиш салафлари — устозларидек Адо ҳам «ҳақ ёди» (Маҳтумқули ибораси), умуман тасаввуф меваларидан бебаҳра қолмаган:

Эй меҳр, зеҳнинг қадим олам ҳодис,
Жон сенга нисор,
Изҳор вужудо, кашфи зоринг боис,
Айла изҳор.
Кечдим бир кунда икки оламдин
Мен кетдим.

Майбин мақомин мақом солис,
Яъни банга вор.
Дунёвий ошиқлик Адога ҳам бегона эмас:
Бўлди манга, ўлмагимга савдо боис —
Ким, бердим жон,
Савдоға ҳовоий жоми саҳбо¹ боис,
Этдим тўфон.
Саҳбоға дағи дайри чалипо² боис,
Сармаст этибон
Бул барчаға ул дилбари тарса боис,
Ҳам сармуғон.

Шарқнинг буюк шоирлари ижодидаги май, қадаҳ образлари Адо лирикасида ҳам умуминсоний етук ғоялар ташийди:

Гулу май муяссар ўлса гулфом қадаҳ
Ҳам гўшан боғ,
Андин сўнг тутса ҳар гуландом қадаҳ, —
Хуш айла димоғ.
Ман айласа барча аҳли ислом қадаҳ, —
Бўлса бир соғ.
Кофирмен агар қилмасам ошом қадаҳ,
Минг тутқиз аёғ.

Мазкур байтлардаги сўнги қаторлар Ибн Синонинг «Агар кофир эсам мен ҳам, Бу дунёда мусулмон йўқ» деган сўзларига моҳиятан маънодошдир.

Султонхон Адонинг ижодий маҳоратини ўрганиш адабиётшуносликнинг кечиктирилмас ва-зифасидир. Чунончи, Адо номи билан боғлиқ улкан адабий мерос (шоирнинг лирик мероси 3 та девонда мавжуд, бундан ташқари, ўша давр тазкира ва баёзларидан ҳам ўрин олган) ўз кашфиётчиларини кутиб турибди. Бугун мазкур хазинадан сочилаётган озгина танга-дурлар — рубоий-мустазодлар нафис адабиёт муҳлисларининг қулфи дилини очар, ўтмиш маданиятимизга меҳрини кучайтирар, деган тилак билан қоламин.

Гулшан РАҲИМОВА

¹ Саҳбо — қизил май.

² Чалипо — қўшув аломатига ўхшаш белги, бут.

Рубоий-муस्ताзодлар

1

Ерабки, иноятингни ёр айла манга
 Ҳар дам, ҳар дам,
 Қулликға ҳидоятингни бор айла манга,
 Қил некқадам.
 Ҳар кайфа¹ кифоятингни дор айла манга,
 Айлаб муҳаррам,
 Ҳам дурру иноятинг нисор айла манга,
 Эй баҳри карам.

2

Номингки эрур боис иқбол тараб,
 Айлар масрур,
 Текурса тараб мани ҳазинға не ажаб,
 Ҳар лаҳза ҳузур.
 Елғуз мандин кетармиди ранж таъб,
 Мандек кўбдур,
 Қим, бўлди, баса, халқ ҳаётиға сабаб,
 Эҳ-эй гафур.

3

Қўрқутма мани томугдин, эй зоҳиди ях²,
 Ўз йўлингга ўт.
 Жаннат манга дебон урма занаҳ,
 Кўнгилни совут —
 Қим, дўзах анинг ёди била жаннат эрур,
 Молики ғулмон,
 Жаннат ёди санинг биладур дўзах,
 Ҳар гул ҳарик³ ўт.

4

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
 Тортар чу миҳан⁴,
 Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш,
 Айлаб равшан.
 Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
 Кўзга илмас,
 Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш,
 Жон сабту тан.

5

Соқий, мани хор-хордин айла халос,
 Эй, сода юзум,
 Гул-гул юзинг оч, баҳордин айла халос,
 Жон афрўзум.
 Е май, бир интизордин айла халос,
 Оқарди кўзум,
 Е ўлтирибон хумордин айла халос,
 Эшит бу сўзум.

¹Кайфа — қандай, қанақа; ²Навоий рубоийси; ³Ҳарик — (ар.) ёндирувчи, куйдирувчи.

⁴Миҳан — (ар.) Меҳнат сўзининг ўзагидан. — Машаққат, азоб.

Эй, шарбат лаълинг оби ҳайвондин алаз¹
 Балки зақанинг².
 Ҳайвон сувини қўйки, чучук жондин алаз,
 Луфти баданинг.
 Не жондин алаз, не оби ҳайвондин алаз,
 Сўз қолмади ҳеч —
 Ким, ҳар неки йўқ, андин алаз, андин алаз,
 Илло даҳанинг.

7

Ҳар зулфи камиға қилма вобаста мани,
 Яъни дирҳам,
 Ҳар кун ҳавасдин этма хаста мани
 Ҳар қош тамъаиға солма пайваста мани,
 Боқдим хам,
 Ё раб, борисидан айла вобаста мани,
 Озод эт хам.

8

Эй файз, вужуд шоҳид жуд⁴ санга —
 Бўлмиш, ё раб.
 Эй шоҳид, жуд ҳар на мавжуд санга,
 Ё роҳил талаб.
 Ҳайди камол эътимод, гар минг —
 Исён дилига,
 Мақбул ки, этмиш се мардуд санга —
 Лутф ўлди ғазаб.

9

Хушо дилки, майи асл чекиб бодаи ноб,¹
 Бетоби ҳазин,
 Сармаст ёттим қабрда, тору заҳоб
 Урдим ҳам белдин.
 Фавғойи қиёмат — дод урдим масту хароб —
 Ҳар ён йиқилиб,
 На фикр ҳисоб увла, на идрок — азоб —
 Бевужудлиқдин.

10

Ҳайлиғ⁵ ғаминг этди умрум торож,
 Сабр айла, маяссар ўлди дарди илож.
 Рухсорима дўкди мардуме чашим қон,
 Ҳиндуя керак лаъл-у, дуррума хирож.

11

Дўндиқча ола соғар саҳбон сабуҳ⁶,
 Ортаг асаре завқи дил роҳате руҳ.
 Тўғён ғама муфид дурур заврақе май⁷,
 Тўфон хатар илаким, кишти Нуҳ⁸.

¹ Алаз(з) — энг лаззатли.

² Зақан — бағбақа.

³ Қотиб томонидан тушириб қолдирилган.

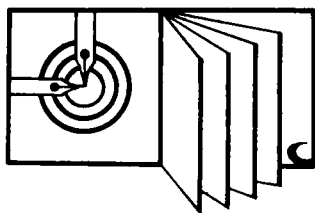
⁴ Жуд — инъом, эҳсон.

⁵ Ҳайлиғ — тириклик.

⁶ Сабуҳ — саҳарги қизил май

⁷ Заврақе май — май қайиғи, қайиқ шаклидаги май идиш.

⁸ Кишти Нуҳ — афсонавий Нуҳ кемаси.

Озод Шарафиддинов

ОТАЖОН ҲОШИМОВ: ШАХСИЯТИ, ТАҚДИРИ, ИЖОДИ

У Ғафур Ғулумдан икки ёш кичик, Абдулла Қаҳҳордан икки ёш улўф, Ойбекка тенгдош эди. Шу дўстлари билан бир сафда адабиётга кириб келган ва жамоатчиликнинг эътиборини қозонганди. Илк мақолалардаёқ Отажоннинг билими чуқур, муҳофазаси бақувват, фикри дадил, қалами ўткирлиги яққол сезилганди. Одамлар унинг ёзганларини қидириб ўқийдиган бўлиб қолишди, шоирлар билан адиблар эса янги асар битсалар, Отажон Ҳошимов нима дейишини интиқиб кутишарди. Унинг мақолалари қизғин фикр уйғотар ва кўпинча турли баҳслар туғдирарди. Шу тарзда уч-тўрт йил ичида у ўзбек адабиётининг истиқболини ўйлайдиган етук арбоб, ёш истеъдодлар тақдири ҳақида қайғурувчи мураббий, адабий жараёнга сезиларли таъсир кўрсатадиган мунаққид сифатида танилди. Айниқса, 30-йилларда унинг илмий-жамоатчилик фаолияти шу қадар фаол ва самарали кечдики, ўттиз ёшга кириб-қирмаган бу йигит олам-жаҳон иш қилиб улгурганига ҳайрон қоласан, киши. Хуллас, тик гавдали, қалин қора сочлари орқага таралган, чувак юзли, қирра бурунли, қора қош, қора кўз, чеҳрасидан нур ёғилиб турадиган Отажон Ҳошимов ўзбек адабиётшунослари ва мунаққидларининг олдинги сафидан ўрин олди. Аммо... замон оғир эди. Замона зайли қозиқнинг учи ё кети бўлиб эмас, ўртаси бўлиб, «фақир киши панада» деган маталга амал қилиб яшашни тақозо қиларди. Сталин истибдодининг борган сари тезлаб бораётган ажал машинаси оғзини қаррақдай очиб, беҳисоб қурбонлар талаб қила бошлаганди. Бу машина, биринчи навбатда, олдинги сафда бораётган, хушомад ва ялтоқиликни билмайдиган, расмий қолипларга мослашгани истамайдиган, мустақил фикрловчи одамларни ютишга киришди. Отажон Ҳошимов ҳам истибдод қурбони бўлди. Кўп йиллар мобайнида унинг номи адабиёт тарихидан чиқариб ташланди, асарларини тилга олиш ҳам тақиқланди, бўйнига «миллатчи, халқ душмани» деган тавқи лаънат осилди. Фақат ярим аср ўтгандан кейингина адолат тикланди, қадди букилган, лекин синмаган ҳақиқат рўёбга чиқди. Бугун Отажон Ҳошимов ҳам Абдулла Қодирий ва Чўлпон, Фитрат ва Боту, Элбек ва Усмон Носирлар каби орамизга қайтмоқда, адабиётимиздаги муносиб ўрнини эгалламоқда. Унинг қайтиши вайрон қилинган тарихимизни тўғрироқ ва тўлароқ тасаввур этишимизга, босиб ўттилган йўл нечоғли мураккаб ва қийин кечганини, у фақат музаффарият ва кашфиётлардангина иборат эмас, аксарият фожиали хатолар ва оғир талофатларга тўла бўлганини билиб олишга ёрдам беради.

Отажон Ҳошимов ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида 1905 йилда Тошкентдаги Пушти ҳаммом маҳалласида туғилганини маълум қилади.¹ Эски Жувада қадимий бозорнинг рўпарасида Тинчоб маҳалласининг шундоққина биқинида жойлашган Отажон Ҳошимов туғилган уй ҳозирга қадар сақланиб қолган. Отажоннинг ёзишича, онаси уй бекаси, отаси эса деҳқон бўлган. Бўлғуси мунаққид 14—15 ёшларига қадар имкони бор фурсатларда отасига қарашиб турган. Отажон аввал эски мактабда савод чиқарган, кейин икки йиллик рус-тузем мактабининг битирган. Сўнг эса совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин очилган ўқитувчилар тайёрлайдиган билим юртида ўқийди ва комсомол ячейкасининг котиби сифатида жамоатчилик фаолияти билан ҳам шуғулланади. Уқиб мобайнида Отажоннинг ўткир қобилияти намоён бўлади ва Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси уни 1922 йилда Москвага Бухарин номидаги ишчилар факультетига ўқишга йўллайди. Уни муваффақиятли битиргач, Отажон Ҳошимов Қизил профессорлар институтининг тайёрлов бўлимига қабул қилинади. Бу ўқув юрти 20-йилларда энг нуфузли, мўътабар илм даргоҳларидан бири эди. У ҳар томонлама чуқур билим берар ва етук мутахассислар тайёрлаб чиқарарди. Шунинг учун

¹ Отажон Ҳошимовнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига тааллуқли барча ҳужжатларни менга Жонрид Қосимов лутфан тақдим этди. Кўп йиллар мобайнида Адлия ходимлари малакасини ошириш жумҳурият курсларининг мудирини бўлиб ишлаган, ҳозир эса Ўзбекистон Олий Кенгашининг ҳуқуқ бўлимида хизмат қилаётган, ҳуқуқ фанлари номзоди, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ҳуқуқшунос Жонрид Қосимов — Отажон Ҳошимовнинг жияни. 1957 йилда амаликис оқлангандан кейин Отажон Ҳошимовнинг ижодий меросини ва унга тааллуқли ҳужжатларни тўплаш бошлади. У бу ишга 30 йиллик умрини бахш этди. Мен мазкур мақолани ёзишни юз чандон енгиллатгани учун Жонрид Қосимовга теран миннатдорлик изҳор этаман — (О. Ш.).

институтга РКП(б) Марказий Комитетининг тавсияси билангина киради. Бу ерда у рус тили ва адабиёти билан бир қаторда, ўша давр таомилига кўра Маркс ва Энгельс асарларини чуқур ўрганади, фалсафа, ижтимоий-сиёсий таълимотлар тарихи билан шуғулланади. Айни чоқда, у жамоатчилик вазифаларини ҳам адо этган. Масалан, ҳужатлардан кўринишича, Москвада Ўзбек Маориф уйи қошида амал қилган Театр студияси талабаларига сиёсий саводдан дарс берган. Аммо Отажон Ҳошимовга Қизил профессорлар институтини тугатиш nasib қилмаган экан — у соғлиги ёмонлашиб, Ўзбекистонга қайтишга мажбур бўлади, бироқ бу ерда бемалол даволаниш ўрнига, қайноқ, шиддатли меҳнат жабҳасига рўпара келади. Ўша пайтларда қўлдан иш келадиган ҳар бир саводли одам кўзга тўтиё эди, кун сайин жўш уриб бораётган ҳаёт тўлқинларини бошқариш учун ўқувли, ишбилармон, билимдон дарғалар зарур эди. Отажон Ҳошимовни Маориф Халқ Комиссарлиги қошидаги Илмий Кенгашнинг раиси қилиб тайинлайдилар. Айни чоқда, у Самарқанд педагогикадамеиясида ижтимоий фанлардан маърузалар ўқий бошлади. 1929 йил 26 сентябрида Маориф Халқ Комиссари муовини Козирев имзоси билан берилган маълумотномада «Ўртоқ Ҳошимов методик ва илмий масалаларни жуда яхши билади, марксистик жиҳатдан яхши тайёрлиги бор» деган жумлаларни ўқийшимиз мумкин. Отажон Ҳошимов бу иш бараварида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг топшириғига кўра 1927—1929 йиллар давомида «Қизил қалам» адабий уюшмасига раислик ҳам қилади. Худди шу йилларда унинг илмий қобилияти ҳам, ташкилотчилик иқтидори ҳам фоят катта куч билан намоён бўлади. Масалан, 1925 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 3— ва 7—8-сонларида Отажон Ҳошимовнинг «Диалектика ҳам диалектика усулида ўйлаш» деган катта мақоласи эълон қилинади. Бу — Ўзбекистонда марксистик фалсафа масалаларига бағишланган ilk мақола эди. Шунингдек, 20-йилларнинг охирида у Ўзбекистонда илмий ишларни ташкил қилиш ва ривожлантиришга доир ёхуд ўзбек тилини ўрганиш масалаларидан баҳс қилувчи мақолалар ҳам ёзади. Аммо Отажон Ҳошимовнинг аксарият мақолалари адабиёт масалаларига бағишланган. Ўша кезларда адабий мерос масаласида муросасиз баҳслар кетаётган, баъзи бировлар «пролетар адабиётининг софлиги ва гегемонлиги» учун кураш баҳонасида ўтмиш адабиётини буткул рад этаётган эди. Отажон Ҳошимов қатор мақолалаларида бундай ҳовлиқишларга, «сўллик» хуружларига зарба беради. Олимнинг салмоқли катта ишларидан яна бири «Қизил қалам» мажмуасини нашр эттирганидир. Биринчи китоб араб ёзувида 1928 йилда, иккинчиси лотинча алифбодо 1929 йилда босилган. Бу мажмуаларнинг яна бир фоят қимматли жиҳати бор — уларда Фитратнинг Умар Ҳайём ҳақидаги мақоласи билан бирга Чўлпоннинг баъзи асарлари ҳам чоп этилган. 1928 йилга келиб, бу икки йирик санъаткорга тавқи лазнатлар осии авж нуқталарга чиққанини, уларни миллатчиликда айблаш, ёт мафкураларга берилишда қоралаш майли зўр бериб кучайтирилаётганини, шунингдек, «мафкуравий кураш» шiori остида матбуот саҳифаларидан ҳар қандай истъдодли, мустақил фикрлайдиган, расмий тарғибот қолипларига сиғмайдиган одамларнинг номлари ситиб чиқарилаётганини инобатга олсак, Отажон Ҳошимовнинг бу икки санъаткор ижодида китобдан ўрин берганига ажабланмай илож йўқ. Негаки, аввало Отажон Ҳошимовнинг ўзи ҳам «пролетар адабиётининг ғоявий софлиги учун» фаол курашчилардан бири бўлган. Иккинчидан эса, «Қизил қалам» ташкилоти ҳам мафкура бобида ҳар хил «сўллик» касалликларидан ҳоли эмас эди. Демак, Отажон Ҳошимов мажмуалар мундарижасини белгилар, уларга киритиладиган асарларни танлар экан, илмий жиҳатдан халис мавқеда турган, ўзининг шахсий қарашларидан устун келиб, чинакам фикр эркинлигига эришган: «мафкуравий бузук» адилларнинг асарларини босиш ўзимни хавф остига қўяман-ку» деб ўйлаган эмас. Биргина шу далилнинг ўзидек мунаққид фоят юксак маънавий-аълоқий фазилатлар эгаси бўлганидан дарак беради.

20-йилларнинг охирига келиб, Отажон Ҳошимов ҳар қанча самарали фаолият кўрсатмасин, билимлари кифоя эмаслигини, ҳали ўз устида қаттиқ ишлаши, кўп ўқини зарурлигини ҳис қилади. Шунинг учун у 1929 йилнинг сентябрида Ленинградга бориб, СССР Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтига аспирантурага киради. Талабчан ва ғамхўр устозлар Ўзбекистондан келган истъдодли илм толибининг самарали ишлаши, вақтини зое кетказмаслиги учун ҳамма тadbирларни кўришади. Отажоннинг ўзи ҳам зиммасидаги масъулиятни тўла англаган ҳолда енг шимариб ишга киришади. СССР Фанлар Академиясининг ҳужжатгоҳида Отажонга тааллуқли баъзи ҳужжатларни сақлаиб қолган экан. Жумладан, 1931 йилнинг март ойида академик Самойлович Отажон Ҳошимовнинг илмий фаолиятига тавсиф берар экан, унинг тадқиқотини «миқдор жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам керагидан ортиқ даражада қаноатланарли» деб баҳолайди ва «Ҳошимов СССР Фанлар Академияси аспирантлари қаторида ҳақли ўрин эгаллаб турибди» деб хулоса чиқаради. Академик Ольденбург имзолаган тавсифномада Отажоннинг «ўзбек, форс, татар, озарбойжон ва бошқа туркий тилларни яхши билиши, оврўпа тилларидан эса немис тилини пухта ўзлаштириши» таъкидланган. 1932 йилда Отажон Ҳошимов тахсилни тугатгач, институт раҳбарлари унга жавоб бериб юборишмайди, балки уни Шарқшунослик институтининг илмий котиби қилиб олиб қолишади. Бундай масъул лавозимда ишламоқ учун чуқур билим ва юксак ташкилотчилик қобилиятдан ташқари илмий ҳодимлар орасида катта обрўга ҳам эга бўлиш керак эди. Истиъдодли ёш олим қаршисида илмий фаолият бобида ёрқин истиқбол эшиклари очилган эди. Аммо бу гал ҳам Отажон севган иши билан ўзи истагандек шуғуллана олмади. 1933 йилнинг декабрь ойида 28 яшар Отажон Ҳошимовни ВКП(б) Марказий Комитети Тошкентга ишга йўллайди. Тошкентда уни масъулиятли ва қийин ишлар кутмоқда эди — қаддини ростлаб келаётган жумҳурият фани билимдон ва тadbиркор раҳбарга маҳтал эди. 1932 йилнинг октябрь ойида жумҳурият Советларининг Марказий Ижроия комитети илмий ҳаракатнинг янги ташкилий шаклларини барпо этиш ҳақида қарорига мувофиқ ўзбек давлат илмий тадқиқот институтлари Ассоциацияси тугатилиб, унинг ўрнига барча тадқиқот муассасаларига раҳбарлик қилувчи Фанлар Комитети ташкил этилади. 30-йилларнинг охириларида эса, Комитет ФАНга, яъни Фанлар Академиясининг филиалига айланади ва, ниҳоят, ФАН заминида 1943 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси майдонга келади.

Отажон Ҳошимовнинг Фанлар Комитети раҳбарларидан бири сифатидаги хизматлари ҳақида кўп гапириш мумкин. Бироқ мен икки-уч далилни таъкидлаш билан чекланаман. Олим ҳозирги «Фан ва турмуш» журналин ташкил қилишда фаол иштирок этган ва унинг муаллифларидан бирига айланди. 1934 йилда у Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтини ташкил қилиб,

1937 йилнинг августида қадар шу тадқиқот марказининг директори бўлиб ишлади. У жуда кичик муддат мобайнида илм даргоҳига ўша пайтдаги энг етуқ адабиётшунос ва тилшунос кучларни жамлай олди. Булар орасида Фитрат, Ғози Олим, Миён Бузрук, Ойбек, Ҳомил Ёқубов, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Яхё Ғулом, Ҳоди Зариф, Буюк Каримов, Фахри Камол каби фанда чуқур из қолдирган сиймолар бор эди. Айни чоғда, Отажон Ҳошимов ёш олимларни тарбиялаб етиштириш ишига ҳам алоҳида аҳамият берган, институт қошида адабиётшунослик ва тилшунослик бўйича аспирантура очган, уларга иқтидорли ёшларни жалб қилиб, ўзи ҳам бир қатор илм толибларига раҳбар бўлган.

Натижада ўша йилларда халқ ижоди, классик адабиёт ва тилшунослик соҳасида бир қатор салмоқли ишлар амалга оширилади. Жумладан, «Ўзбек фольклоридан намуналар» деган икки жилдлик мажмуа, «Ўзбек халқ эртаклари», «Ўзбек халқ мақоллари», «Алпомиш» дostonи, Ғурўли туркумига қирадиган «Малика айёр», «Қундуз билан Юлдуз», «Хуш келди», «Равшанхон», «Ғурўлнинг тугъилиши», «Далли» каби дostonлар, Алишер Навоий, Муқимий ва Ҳамзанинг дастлабки танланган асарлари, улар ҳақидаги илмий-танқидий китоблар, таржима назариясига оид ишлар, ўзбек адабиётшунослиги бўйича айрим тадқиқотлар худди шу даврда Отажон Ҳошимовнинг бевосита иштирокида ёхуд раҳнамолигида вужудга келди. Ҳарҳолда, бу илм даргоҳи дастлабки тета-поя қадамларини комил ишонч билан жуда дадил қўйган эди. Отажон Ҳошимов Фанлар Комитетининг раҳбарларидан бири сифатида марксизм-ленинизм классикларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ва нашр этиш ишларига ҳам раҳбарлик қилади — у тажрибали таржимонлар ҳайъатини барпо этади, уларнинг ишини бир мақсад атрафида бирлаштиради.

Олим 30-йилларнинг ўрталарида жумҳуриятнинг адабий ҳаётида ҳам сезиларли ўрин тутган. У Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Бошқаруvinинг аъзоси, танқидчилик бўлими раиси эди. Албатта, танқидчиликда ур-йиқит авж олган шу кезларда унга раҳбарлик қилиш осон эмас эди. Аммо Отажон Ҳошимов ўзи қамоққа олингунга қадар биронта ёзувчини миллатчиликда айблаб, халқ душманига чиқариб мақола ёзгани йўқ, бошқаларга тўхмат қилиб ўзининг содиқ фуқаролигини кўз-кўз этгани йўқ. 37-йил шароитида шунинг ўзи ҳам катта жасорат эди. У 1937 йилда Пушкин вафотининг 100 йиллигини нишонлаш ишларига қатнашди — «Евгений Онегин» романи таржимасига муҳаррир бўлди ва Ойбекнинг таржимон сифатидаги маҳоратини, ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиб каттагина мақола ёзди. Албатта, адабиётшунос олим сифатида унинг хаёллар уфқи фоят кенг эди.

* * *

Аммо мамлакатнинг асл фарзандлари ёстиғини қуритишга жазм этган, мамлакатни гулла-тиб — яшнатишни, халқ учун ҳалол хизмат қилишни ҳаётининг мазмунига айлантирган чин коммунистларнинг жонига қасд этиб, дастасигача қонга ботган қиличини яланғочлаб 1937 йил яқинлашмоқда эди...

Отажон Ҳошимов ҳам бегуноҳ қурбонлардан бири бўлди. У жуда ёш, ўн гулидан бир гули очилмай кетди, қанчадан-қанча ниятларини рўёбга чиқаролмай, ўйлаган асарларини ёзиб улгурмай кетди. У қамоққа олинганда бор-йўғи 32 ёшда эди. Савол туғилиши мумкин — ахир, Отажон Ҳошимов бирон жиддий хатога йўл қўйган бўлмаса, бирон жиноятчи гуруҳга қўшилган бўлмаса, Москвада ўқиган, садоқатли, фидоқор коммунист бўлса, нечук уни қамадилар? Ахир, бунинг учун бирон-бир баҳона сабаб бўлмоғи керак-ку? Ҳа, керак. Лекин у замонларда ҳақиқий сабаблар қидириб ўтирилмас, балки тўқиб-бичиб қўяқолинарди.

Отажон Ҳошимовга ҳам ана шу синалган тўхмат усули, ошириб-тошириб қора суртиш усули қўлланди. 1937 йилнинг апрелидан бошлаб, матбуотда унга қарши бири-бирдан оғир айблар қўйила бошланди. Масалан, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 12 апрель сонида «Тошкент совет ёзувчилари йиғилиши» деган ахборот босилади. Унда шундай жумлалар бор: «...Союз Президиумининг аъзоси ва Пушкин номидаги институтнинг директори Отажон Ҳошимов жадид адабиёти намояндаларини фoш этиб ёзилган бир катта китобни, адабий танқидчиликда буржуазия таъсирларини очиб берган бир асарни ва бошқа шунга ўхшаш яна бир неча муҳим асарларни ҳануз бостириб чиқармай, босиб ётади. Нима бу — сиёсий кўрликми ёки партия директиваларини атайин саботаж қилишми?» Бу парча оҳангидаги дўқ-пўписига қаранг, «босиб ётади» иборасига зътибор беринг. Отажон Ҳошимов «сиёсий кўрлик»да ва «партия директиваларини атайин саботаж қилиш»да айбланыпти. Бу — «халқ душмани» деб қўйиладиган даҳшатли айбнинг дебочаси эди. Орадан бир ҳафта ўтиб, шу газетада У. Турсуннинг «Тил ва адабиёт соҳасидаги зиёнчилик» деган мақоласи босилади: «...Ҳошимов Маркxком кўрсатган тadbирларни онгли равишда бажармади. У адабиёт соҳасида марксизм таълимотига қарши ўзининг бузуқ фикрларини ҳам, миллатчи Фитрат, Қаюм Рамазон ва халқ душманлари Миён Бузрук, Ғози Юнус, Сафо Зуфарий кабиларнинг ҳам зиёнчиликларини фoш қилмади. Аксинча, у совет тил-адабиётига қарши миллатчиларнинг ифлос ишларига кенг йўл қўйиб келди».

Уша пайтдаги орган ходимларининг маданий савияси қандай бўлган, китобу журнал ва газеталарни нечоғлиқ иштиёқ билан ўқишган — бу тўғрида бир нарса дейиш қийин. Лекин шуниси аниқки, марказий газеталардаги бунақа чакувларни кўзларига суриб, жон-жаҳдлари билан ўқиган бўлсалар керак. Ёки бундай материаллар бевосита орган ходимларининг кўрсатмаси билан пайдо бўлганмикин? Ҳарҳолда, нима бўлганида ҳам, бундай материаллар чиқиши биланоқ, орган ходимлари бўлажак ўлжалари устидан иш кўзғай берганлар.

Иғволар давом этади. Уша йили 24 июль куни, яъни Отажон Ҳошимовнинг қамалишидан саккиз кун олдин яна «Қизил Ўзбекистон» газетасида Жуманиёз Шарифийнинг мақоласи босилади. Унда ҳам олим марксизмга қарши мулоҳазалар юритишда, «пантуркизм тегирмонига сув қуювчи «назариялар» яратишда, «Чигатой адабиёти»ни кўкларга кўтариб мақтаб, совет адабиётини паства урганликда» айбланади. Муаллиф мақола давомида Отажон Ҳошимовнинг мактаблар учун адабиёт программаси тузганини айтиб, ундаги «хатоларни ҳам аямая фoш қилади: «Бу программада ҳаммага машҳур миллатчи Чўлпон совет шоири сифатида ўқувчиларга тақдим қилинади. Программада унинг ўтмишидаги аксилиқилобчилиги, миллатчилигини кўрсатиб бериш

тўғрисида бир оғиз ҳам гап йўқ. Агарда бу фактлар устига Отажон Ҳошимовнинг ўз атрофидаги аксилинқилобчи миллатчиларни фош қилиш учун ҳеч уринмаганини кўшиб қўйсақ, унинг сиёсий қиёфаси равшан бўлиб қолади...» Бу ибораларнинг ички мазмунига бир эътибор беринг:— уларда «шундоқ ярамас одамни нега шу пайтгача ҳибсга олмаясизлар?» деганга ўхшаш чақув аралаш таажуб сезилиб турмайдими?

Юқоридаги даъволарнинг ҳеч қайсисидида ҳужжат йўқ, далил-исбот йўқ, аммо тирноқ тағидан кир излаш бор, нима қилиб бўлса-да, Отажон Ҳошимовни ёмонотлиқ қилиш иштиёқи бор, бўҳтон ва иғво, сафсатабозлик бор.

Шу тарзда ўзбек адабиётининг яна бир йирик сиймоси учун чоҳ қазилди, чоҳ қазилди эмас, оёқ-қўлига бўғов солиб, ўра лабига келтириб беришди. Энди уни қулатиш учун енгилгина бир туртки кифоя эди. Буни кўп кутишга тўғри келмади — 1937 йил 2 август куни истеъдодли олим қамоққа олинди. Афтидан, у ўта хавфли давлат жинойатчиси бўлиб кўринган шекилли, улар Отажон Ҳошимовнинг томирини бутунлай қуриштириш пайига тушганлар. Натижада, орадан бир ярим ой ўтказиб, унинг турмуш ўртоғи Зайнаб Ҳошимовани ҳам қамоққа оладилар. У 1937 йилнинг 3 августидан эътиборан фош қилинган аксилинқилобчи ва миллатчи сифатида Фанлар Комитети раиси муовинлигидан бўшатилади. Бундаги тезкорликни қаранг! Тарихда ҳеч қачон бирон тадбир бунақа тезкорлик билан амалга оширилмаган бўлса керак. Орадан кўп ўтмай, Отажон Ҳошимов Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти директорлигидан ҳайдалади. Ёзувчилар уюшмаси аъзолigidан чиқарилади. Кейин эса партия сафидан ўчирилади. Шу ўринда бир нуқтага эътиборингизни жалб қиламан. Отажон Ҳошимов қамалмасдан олдин матбуотда уни фош қилувчи мақолалар чиқа бошлаши биланоқ Фанлар Комитети партия ташкилотининг раҳбарлари сиёсий ҳушёрликларини намойиш этиб, олимнинг шахсий ишини умумий мажлисга қўядилар. Уша замондаги расм-русум ва тартиб-қоидаларга биноан мажлис уни, албатта, партиядан ўчирмоғи керак эди. Аммо бундай бўлмади. Ўзбекистон Компартияси Тошкент область комитети ҳужжатгоҳидан берилган маълумотномада бу тўғрида шундай дейилади:

«Фанлар Комитети партия ташкилоти котибининг ҳисобот докладыда айтилишича, «партия ташкилотларимизнинг илғор аъзолари мажлислардан бирида Ҳошимовнинг ашаддий душман эканини ҳис қилиб, уни партиядан ўчириш учун овоз берган эди, аммо, афсуски, уни партиядан ўчириш учун овоз берганлар озчилик бўлиб қолди ва Ҳошимов НКВД органлари томонидан қўлга олингунга қадар партия сафиди бўлишда давом этди». Сезаётгандирсиз, шўринг қурғур котиб юқори ташкилотлар олдида ўзини ҳам ва ўзи каби далиллар, ҳужжатлар асосида қонунга таяниб эмас, ҳиссиётларга берилиб иш юритувчи «илғор» партия аъзоларини ҳам ҳимоя қилишга уриняпти. Афсуски, бу ҳужжат жуда қисқа. Унда ўша партия мажлиси қандай ўтгани, Отажон Ҳошимовни қимлар ёқлаб чиққани, унинг ҳимоясига нималар дейилгани айтилмаган. Балки ҳеч ким ҳеч нарса демаган-у, овоз бериш йўли билан ҳамма ўз иродасини намоеъ этганмикин? Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, бу ҳужжатни ўқиб, танамга сиймай суюндим. Буни қарангки, ўша дахшатли қагафон йилларида ҳам хавф-хатардан қўрқмаган, ҳақиқат учун овоз берган ҳалол, виждонли одамлар бўлган экан. Албатта, Отажон Ҳошимовнинг партиядан ўчирилишига қарши овоз берилгани ўша йиллар шароитида жужий ҳодиса, лекин жужий бўлса-да, бу — исён эди! Орадан кўп ўтмай, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Отажон Ҳошимовни партиядан чиқаради.

Отажон Ҳошимов бир йилу икки ой давомида қамоқда ётди. Бу кунларни у қандай ўтказганини, сўроқлар қандай кечганини, жисмоний қийноқларга ёхуд руҳий азобларга дучор қилинган-қилинмаганини аниқ айтолмайман. Афсуски, ҳужжатлар бу масалада сукут сақлайди. Лекин қамоқ ҳеч қачон истироҳат жойи бўлмаган. Сталиннинг турмаси эса инсоният тарихидаги энг дахшатли, энг шафқатсиз зиндонлардан бўлгани аниқ. Ҳарҳолда, шу нарса маълумки, Отажон Ҳошимовни аксилинқилобий фаолиятда, миллатчиликда айблашди, унга «1934 йилдан бери аксилинқилобий ташкилот аъзоси сифатида зараркунадалик ишларини олиб боряпсан» деган айб қўйишди. Кези келганда шунини айтиш керакки, асоссиз равишда қамоққа олинган тилшунос олим Турсун Иброҳимов 1938 йилнинг 14 май куни Давлат Хавфсизлик Комитетининг кичик лейтенанти Шарипов томонидан ўтказилган сўроқда Отажон Ҳошимовга қарши кўрсатма берган. У гуёки Тошкентда амал қилувчи аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг ўн олтита фаол аъзоларини номма-ном санайди ва улар ичида биринчи бўлиб Отажон Ҳошимов номини тилга олади. Тўғри, кейинчалик СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 2 ноябрь куни бўлган суд мажлисида Турсун Иброҳимов дастлабки терговда берган кўрсатмаларини рад этади ва ўзига қўйилган айбларнинг биронтасини тан олмайди. Лекин шунга қарамай, Отажон Ҳошимовнинг қисматини ҳал қилишда бу кўрсатма ҳам маълум даражада ўрин тутган эди, чунки Турсун Иброҳимов ўз кўрсатмасини инкор этганда, Отажон Ҳошимов аллақачон отиб ташланганди. Мен бу далилни орқаворотдан туриб, Турсун Иброҳимовни қоралаш учун келтираётганим йўқ. Афтидан, бу зиёли одам жисмоний қийноқларга дош беролмай, ғайрихаттирий тарзда кўрсатма берган бўлса керак. Албатта, Отажон Ҳошимовнинг иши билан шуғулланган терговчилар ҳамма имкониятларни ишга солиб, ҳамма чора-тадбирларни қўллаб, жисмоний тазийқ усулларидан фойдаланиб, уни ўз айбига кирор бўлишга мажбур қилганига шубҳа йўқ. Отажон Ҳошимов бу беҳуда айбларнинг биронтасини ҳам тан олмайди ва ёлғон гувоҳлик бермайди. Давлат Хавфсизлиги Комитети ҳужжатлари орасида 1937 йил 13 август куни қилинган сўроқ ёзувлари сақланиб қолган. Унда, жумладан, олимнинг шундай кўрсатмаси бор: «аксилинқилобий туркпараст ташкилотга илмий ходим Ойбек ҳам ёндошган эди, аммо у гуруҳнинг аъзоси ҳисобланмасди». Бу парчани ўқиб таҳмин қилиш мумкин: афтидан, ўша кун Отажон Ҳошимовни сўроқ қилган кичик лейтенант Марвин ундан Ойбекка қарши гувоҳлик беришни талаб қилган. Қийноқлар жонидан ўтиб кетган Отажон Ҳошимов, «ҳа, у ҳам ташкилотга ёндошган эди» деб айтган-у, лекин шу ондаёқ бир одамнинг қисматиға зомин бўлишини аңглаб, «аммо у гуруҳнинг аъзоси ҳисобланмасди» деб қўшиб ҳам қўйган. Бу илова эса «Ойбек миллатчи эмас, аксилинқилобий фаолият билан шуғулланмаган» деган маънони билдиради. Хуллас, у бир йилу икки ойлик тергов давомида бошига ҳар қандай қилич келмасин, ҳеч қачон миллатчи бўлмаганини, ҳеч қачон аксилинқилобий фаолият билан шуғулланмаганини, эсини танигандан бери совет халқиға ҳалол хизмат қилиб келганини таъкидлайди. Аммо турманинг тош деворлари соқов ва гунг, зинданбонлар эса шафқатсиз, ҳиссиз эди. Ниҳоят, 1938 йилнинг 5 октябри

ҳам етиб келади. Шу кунни СССР Олий судининг Ҳарбий коллегияси сайёр мажлисида Отажон Ҳошимов ишини кўради. Ишдан олинган кўчирмада айтилишича, суд мажлиси Бригада ҳарбий юристи Алексеев раислигида ўтган. Бригада ҳарбий юристи Зайцев, 1-разрядли ҳарбий юрист Болдиревлар, суд аъзолари бўлган. 1-разрядли ҳарбий юрист Батнер қотиблик қилган. Суд мажлисида қораловчи ҳам, оқловчи ҳам иштирок этмаган, гувоҳлар ҳам бўлмаган, тергов давомида қайд қилинган баъзи бир гувоҳлик кўрсатмалари ўқиб берилган, холос. Айбланувчи сўнги сўзида ҳеч қачон буржуа миллатчиси бўлмаганини айтган ва ўзини айбдор деб ҳисобламаслигини маълум қилган. Лекин шунга қарамай, суд Отажон Ҳошимовнинг айбини тўла тасдиқланган деб ҳисоблаган ва олий жазога — отишга ҳукм қилган. Кўчирмада кўрсатилишича, СССР Марказий Ижроия Комитетининг 1934 йил 1 декабрдаги қарорига кўра ҳукм кеңиктирмасдан дарҳол ижро этилмоғи зарурлиги таъкидланган. Аммо жиноят ишининг 104 саҳифасида ҳукм... 1938 йилнинг 4 октябрида ижро этилгани айtilган. Демак, ҳукм чиқарилганда Отажон Ҳошимов аллақачон отиб ташланган экан-да! Қаранг, у суд мажлисида гапирмаган, чунки унда иштирок этган ҳам эмас. Савол туғилади — наҳотки юқорида номлари зикр этилган олий рутбалик ҳуқуқшуносларнинг биронтаси ҳам ҳукмга имзо чекаётганида қўли қалтирамаган бўлса? Наҳотки, қонун номи билан адолатни барқарор этишдай улғу вазифа, олижаноб мажбурият зиммасига юклатилган тўрт ҳуқуқшунос мутлақо беғуноҳ бир одамни энг олий ҳуқуқ қондаларини, тартибларини поймол қилган ҳолда ўлимга ҳукм қилиб, ўта виждонсиз бир ишга қўл уриб ўтирса? Бу — виждонсизликки эмас, ашаддий бир жиноят-ку! Чинакам маънодаги жаллодлик-ку! Қўллари тирсагигача беғуноҳ одамнинг қонига ботган бу тўрт ҳарбий адлия ходими йиллар мобайнида ўз болаларининг кўзига қандай қараган экан? Ютган ҳар тишлам нони ҳалқумидан қандай ўтган экан? Еки... қарор қалбаки бўлганидай, ҳарбий ҳайъатнинг сайёр мажлиси ҳам қалбакимикан? Ҳеч қанақа суд мажлиси бўлмаган-у, маҳбусни отиб ташлаб, кейин шунчаки номигагина расмийлаштириб қўйилганмикан?

Бу ўринда яна бир нуқтани таъкидламоқ керак. Кейинги пайтларда эълон қилинган ҳужжатларга қараганда, 1938 йилнинг 4 октябрида биргина Отажон Ҳошимов қатл этилган эмас. Худди шу кунни Тошкентда Абдулла Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам отилган, ҳукм эса 1938 йил 5 октябрида чиқарилган. Балки бошқа яна кўпгина ёзувчиларнинг қисмати ҳам шундоқ бўлгандир — буни катта идораларнинг темир сандиқларида ҳамон дахлсиз ётган ҳужжатларни ўрганиш асосида аниқлаш керак. Аммо нима бўлганда ҳам, шу уч забардаст сиймонинг қатл кўни адабиётимиз тарихидаги энг қора кун бўлиб қолади.

Отажон Ҳошимовдан бой, ранг-баранг илмий мерос қолган бўлиб, у мақолалар ва тақризлардан иборат. Уларнинг анчагина қисм 20-йилларда турли-туман журналлар ҳамда мажмуаларда араб ёзувида босилиб чиққан, қолганлари эса 30-йилларда дунё юзини кўрган эди. Отажон Ҳошимовнинг асарлари ўз вақтида адабий жараёнда сезиларли ўрин тутган, даврнинг энг долзарб масалаларига бағишланган, ўша давр назариясининг ютуқларига таяниб яратилгандир. Тўғри, бу мақолалар ва рисолалардаги гоёлар, назарий умумлашмалар, синчков кузатишлар заминда туғилган мулоҳазаларнинг ҳаммаси ҳам шафқатсиз вақт синовиға бардош беролгани йўқ. Бироқ бу ҳол ёлғиз Отажон Ҳошимовгагина тегишли эмас — бугунги кунда етмиш йиллик ҳаётиimizin жуда кўп жиҳатлари, сажда қилган олий мақсадларимиз, раҳнамо деб билган ақидаларимиз, ҳақиқат деб сизиниб келган қонун-қоидаларимиз хато бўлиб чиқди. Шунинг учун ҳам бу истеъдодли мунаққиднинг ўз даврининг фарзанди сифатида баҳолашимиз бинобарин, унинг қарашларида замонасининг кучли томонлари ҳам, нуқсон ва хатолари ҳам ифодаланганини эътиборда тутишимиз керак. Шу сабабдан унинг мақолалари, бир томондан, ёш ўзбек адабиётининг ривожига, сифат жиҳатидан юксалишига кўмаклашса-да, иккинчи томондан, адабиётга бир томонлама, босмақолиб қарашлар авж олишига ҳам замин бўлди. Шу маънода Отажон Ҳошимовнинг илмий-танқидий мероси бугунги кунда биз учун, даставвал, адабиётимиз тарихининг муҳим ҳужжати сифатида қадрлидир. Биз бу мақолаларни ўқиб-ўрганиб, адабиётимиз босиб ўтган йўл нечоғли мураккаб бўлганини, тўғри йўлни топгунча кўпгина адашишлари бошидан кечирганини, катта-кичик хатоларга йўл қўйилганини билиб оламиз. Халқнинг ўз-ўзини таниш жараёни ҳеч қачон осон кечган эмас. Шунингдек, адабиёт ҳақидаги сохта тасаввурларга барҳам бериб, тўғри, ҳолис, илмий тушунчаларни шакллантириш жараёни ҳам жуда кескин қурашлар ичида содир бўлган. Отажон Ҳошимовнинг адабий-танқидий асарлари, биринчи навбатда, адабиётшунос мутахассислар ва адабиёт илҳосмандларининг ана шу йўл ҳақидаги тасаввурларини бойитади. Шу маънода унинг мероси жамики фазилатлари, нуқсонлари билан бирга маданий тафаккуримиз тарихининг таркибий қисмини ташкил қилади.

Отажон Ҳошимовнинг матбуотда босилган биринчи мақоласи танқидий асар эмас, балки соф фалсафий муаммоларга бағишланган бўлиб, «Диалектика ҳам диалектика усулида ўйлаш» деб аталади. Мақола 1925 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 3- ва 7—8-сонларида босилган. 20 яшар муаллифнинг мазкур мақоласи ўзбек тилида марксча фалсафа муаммоларидан баҳс қилувчи биринчи асар бўлган бўлса ва «диалектика» атамаси тилимизда биринчи бора шу мақолада қўлланган бўлса, ажаб эмас.

Отажон Ҳошимовнинг илмий меросида шундай мақолалар ҳам борки, биринчи қарашда, улар аҳамиятсиздай, шунчаки ахборот беришдан нарига ўтмайдигандай туолади. Бироқ уларни бутунлай инкор қилиш мутлақо тўғри бўлмайди. Чунки уларда илгари сурилган теран мулоҳазалар бугун ҳам илмий аҳамиятини йўқотган эмас. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун биргина «Ўзбекистонда илмий ишлар» деган мақолани эслаш етарли. Унда Фитратнинг «Ўзбек музыка тарихи», «Эски турк адабиёти намуналари» асарлари ҳақида, «Тарихи Абдулла Балхий», «Жомеъ-ўт-таворих», «Шажара тарокима» каби нашрга тайёрланган тарихий манбалар ҳақида маълумот берилади, халқ бахшларидан ёзиб олинган дostonлар саналади. Шунингдек, Отажон Ҳошимов мақолада йилшунослик соҳасидаги илмий тадқиқотлар ҳақида сўзлар экан, йўл-йўлақай атамалар яратиш мезонлари борасида ҳам ўз мулоҳазаларини баён этади. Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш ҳақидаги Қонун амал қилаётган бугунги шароитда, атамалар яратишда, сўз қўллашда зиддиятли ҳолатлар кузатилаётган бир вазиятда Отажон Ҳошимовнинг ярим аср аввал билдирган мулоҳазалари гоё тадиққатга лойикдир. У атама яратишда тўрт мезонга амал қилишни таклиф этади:

1. Атамалар мумкин қадар ўзбекча бўлсин.
2. Мумкин бўлганда атама ўзбекчага таржима қилинади.
3. Ўзбек тилига кириб қолган арабча-форсча сўзлар ташланмайди ва янгилари олинмайди.
4. Ўзбекчада бўлмаган ва таржима қилиниши мумкин бўлмаган байналмилал сўзлар ўзбек тили савтиясига (фонетикасига) бўйсундирилиб қабул қилинади.

Бундай қимматли фикрлар олимнинг ўзбек тили ва халқ оғзаки ижодига бағишланган мақола-ларида ҳам кўп учрайди. Бугун биз кўпгина соҳаларда янги атамалар изляялмиз. Отажон Ҳошимовнинг изленишлари бу жиҳатдан ҳам бизга асқотиши мумкин — уларда қўлланган айрим атамаларни бугунги тилимизга кўчиришни ўйласак ёмон бўлмасди. Масалан, унинг мақолаларида «капитализм» ўрнида «сармоядорлик», «натурал хўжалик» ўрнида «табиий рўзгор», «монополия» ўрнида «инҳисор», «элемент» ўрнида «унсур» каби сўзлар қўлланилганки, ҳарҳолда, олим меросини бу жиҳатдан ҳам ўрганса арзийди.

Отажон Ҳошимовнинг фавқулодда иқтидори, билимдонлиги, масаланинг моҳиятига чуқур кириб борадиган таҳлилий тафаккур эгаси экани, айниқса, адабий-танқидий мақолаларида яққол кўзга ташланади. Уларнинг кўпчилиги назарий масалаларга бағишланган бўлиб, ўзбек адабиёти намуналари асосида энг долзарб нуқталар хусусида баҳс юритади.

Шундай муаммолардан бири адабий меросга муносабат масаласидир. Отажон Ҳошимов «Пролетариат ва чигатой адабиёти» (1928), «Пролетариат адабиёти ва адабий мерос» (1928), «Ленин ва маданий инқилоб» (1929), «Адабий мерос ва чигатой адабиёти» (1929) каби мақолаларида ўзбек халқининг бой меросини сақлаб қолиш, уни халққа қайтариш учун дадил курашади. Олим Лениннинг маданий мерос ҳақидаги қарашларига таяниб, пролетар маданияти моҳиятини тўғри белгилайди. У «пролетариат санъати, адабиёти осмондан тушмади ёки бирдан пайдо бўлиб қолмади, уни бир-икки киши ўйлаб ҳам чиқармади» деб ёзади. Бу фикрдан мантқан пролетар адабиёти асрлар давомида яратилган маданиятнинг қонуний ворисидир деган хулоса келиб чиқади. Отажон Ҳошимов ўтмиш адабиётни ялписига шаклбозликда айбловчиларга ҳам қарши туради. У ёзади: «Чигатой адабиёти бошдан-оёқ «санъат санъат учун» фикри, назарияси, руҳи билан сўғорилгандир» деган фикрга ёхуд бу адабиёт «шакли безак, зийнат адабиётидир» деган фикрга мутлақо қўшилиб бўлмайди».

Мақолада Отажон Ҳошимов бу мулоҳазаларини Лутфий ғазали таҳлили билан изоҳламоқчи бўлади. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, бу мақолаларда олимнинг ўтмиш адабиётини жуда яхши билгани, тарихдан мукамал хабардор экани яққол кўриниб туради. У «Темур тузуклари» каби бирламчи қўлёзма манбалардан фойдаланади, XIV асрда Темур саройига сафар қилган сайёҳ Клавихо китобларидан парчалар келтиради. 1929 йилда ҳали бу асарлар нашр қилинмаганини эсласак, мунаққид ўз ишига нечоғлик масъулият билан қарагани маълум бўлади.

Отажон Ҳошимов адабий мерос масалаларига бағишланган мақолаларида ўзбек адабиётини фақат ўз қобигига ўралган ҳолда, бошқа адабиётлардан ажратиб олиб таҳлил қилмайди, балки уни Шарқ адабиётининг узвий қисми, ўзига хос бир бўлаги сифатида текширади. Шу муносабат билан у шарқ адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида кўп гапирди, улар орасида айниқса белгиси қўйиб бўлмаслигини таъкидлайди. Шарқ адабиётини марксизм қондаларини механик тарзда татбиқ қилиб бўлмаслигини, ижодий руҳда иш юритиш зарурлигини алоҳида уқтиради. Бу тўғри ва самарали фикр эди. Аммо кейинроқ уни «халқ душмани»га чиқариш зарур бўлганида адабий мерос ҳақидаги мақолаларидан, жумладан, Шарқнинг ўзига хослиги ҳақидаги фикридан ҳам фойдаланишган эди. Гўёки Отажон Ҳошимов мақолаларида ўтмишга танқидий муносабатда бўлмаган, гўёки у Темур даврини идеаллаштирган, гўёки у кўпгина ишларида «марксизм шарққа тўғри келмайди» деган даъвоини олға сурган. Ҳа, у йилларда виждонини ютиб, оқни қора дегувчилар ўз ишларига анча дохир бўлишган. Ҳолбуки, унинг мақолаларида бутунлай тескари аҳволни кўрамиз, у ўтмишни ҳеч қачон идеаллаштирган эмас. Аксинча, уларда адабий мерос ҳақида асосланмаган танқидий фикрлар айтган ёки марксизмни шарққа ижодий татбиқ қилиш ҳақидаги тўғри фикрини изчиллик билан охирига етказмаган уринлари бор. Умуман олганда эса, кўпгина мақолаларида Отажон Ҳошимов мустақил фикрлашга интилган бўлса-да, ўша даврдаги ҳукмрон қолиплари ёриб чиқиб кетолмаган. Айниқса, санъат ва адабиётни баҳолашга бош меъёр масаласида олим тўлалигича ўша давр қолиплари таъсирида эди. Айтганча, бу ёлғиз унинг нуқсонини эмас, балки ўша даврдаги деярли ҳамма адабиётшунослар, ҳамма ижтимоётчи олимлар, ҳамма мафкура ходимлари шу кишанларнинг асри эди. Бу қолипларнинг энг каттаси синфийлик ҳақидаги таълимот бўлиб, ҳамма нарса — жамият ҳам, унинг тарихи ҳам, одамлар ҳам, адабиёт ва санъат ҳам бир хил мезонга солиб ўлчанарди. Бу қолип жуда муросасиз бўлиб, ранглардан фақат икки рангини — оқу қорани тан олар, кимки биз билан бирга бўлмаса, у бизнинг душманимиз, кимки бизнинг манфаатига хизмат қилмаса, у биз учун ёт ва зарарли деган ақидаларга таянарди. Кўп ҳолларда бузиб, ўта торайтириб талқин қилинган синфийлик мафҳуми 70 йил давомида илмимизга ҳам, адабиёт ва санъатимизга ҳам, умуман, маънавиятимизга ҳам жуда катта зарар келтирди. Афсуски, Отажон Ҳошимов ҳам ўша даврдаги асарларида кўпгина тўғри мулоҳазаларни олға суриш, ёрқин, теган кузатишларини баён қилиш билан бирга, кечмиш адабиёт ҳодисаларини баҳолашда «синфийлик» ўлчовидан келиб чиқиб, бир томонламаликка ҳам йўл қўйди. Унинг синфийлик ҳақидаги қарашлари жуда изчил, мақоладан мақолага кўчиб юради.

Баъзи мисолларга мурожаат қилайлик.

Отажон Ҳошимов 1928 йилда эълон қилинган «Пролетариат ва чигатой адабиёти тўғрисида» мақоласида ёзади: «Эски маданий меросдан кўп нарса феодализм, капитализм фикрига боп қилинган. Бу жамиятларда ҳукм сурган синфларнинг руҳи киритилгандир. Шунинг учун пролетариат бу эски маданий мероснинг ҳаммасини тўғридан тўғри қабул қилиб, ўз мақсади учун ишлатолмайди, ишлатишдан илгари уни феодализм, капитализм синфлари фикри, руҳидан тозалашни, марксизм усули билан пролетариат фикри, нуқтани назаридан уни бошқатдан кўриб, ишлаб чиқиши керак».

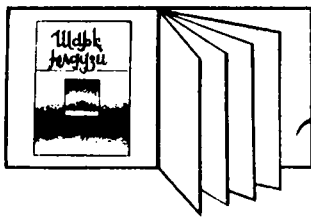
Уз даврида бундай фикрлар бирдан-бир тўғри қарашлар деб ҳисобланган. Афсуски, бутун тарихимиз мобайнида биз шу йўлни адабиётшунослик илмининг етакчи мезони сифатида ардоқлаб келдик. Бунинг оқибатида адабиёт тарихидан Яссавий, Сўфи Оллоёр, Мискин, Ҳазиний каби

ўнлаб ажойиб шоирлар қувиб чиқарилди, Алишер Навоий тафтиш қилинди, уни ўзимизнинг диди-мизга мослаб қисқарттирдик. «Қуръон» ва бошқа диний китоблардан бебахра қолдик. Ҳолбуки, санъат ва адабиётга бундай ёндашиб бўлмас экан. Ҳаётда умумбашарий қадриятлар синфий манфаатлардан устун турар экан, ҳақиқий санъаткор эса ана шу умумбашарий қадриятларни тараннум этиши билан ардоқли экан. Афсуски, Отажон Ҳошимов мақолаларида маълум адабий ҳодисалар ҳақида фикр юритганда ҳам, у ёки бу ёзувчининг ижодини баҳолаганда ҳам юқоридаги қолипга асосланиб иш юритган ўринларда батамом нотўғри хулосаларга келади. Масалан, «Шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари» деган рисолада ўзбек совет шеърлятида табиат тасвирининг «синфий» негизини шундай очади: «Ўзбек шўро ёзувчи-шоирлари ўз асарларидан табиат кўри-нишларига хурсандлик билан қарайдилар, қарашлари, ҳислари, туйғулари, масалан, Чўлпонда бўлганидек, бадбинлик, қайғу билан сўғорилмагандир».

Бу парча махсус изоҳ талаб қилмас керак. Отажон Ҳошимовнинг мустаҳкам қолипи Чўлпон ижодини баҳолашда ҳам муаллифини хато хулосаларга ундайди. Аслида, мунаққиднинг Чўлпонга чуқур эҳтиром билан қараганини юқорида таъкидлаган эдик. Унга кўшимча тарзда яна шунни айтиш мумкинки, 30-йилларнинг бошида қариндошларидан бири ўғил кўрганда Отажон Ҳошимов унга «Чўлпон» деб ном қўйиб берган. Аммо ана шундай эҳтиромга қарамай, шоир ижодини таҳлил қилар экан, қолипнинг темир исканжаларидан халос бўлолмайди. Олим «Адабий мерос ва чиғатоӣ адабиётга» (1929) мақоласида ёзади: «Бу намуналарда бир синфнинг «бўриларга», яъни большевикларга қарши курашга ундагани кўринади. Бу синф бевалар, бечоралар, йўқсиллар исмидан сўзлаб, уларни ҳам ўз ёнига тортмоқчи бўлади. Душманга, яъни инқилобга қарши курашмаганлар, тентак, ундан озодлик кутганлар алданади дейди. Лекин бу синф яна умидсизланади; «кучли мухитга бош эгдим», «исён қилмайман», «ёвга таслим бўлдим» дейди. Бу синф Октябрь инқилобига қарши чиққан, инқилобдан энгилган, лекин таг-туғи билан хали йўқ қилинмаган ўзбек миллий буржуазиясидир. Бу намуналар шу синфнинг Октябрь инқилобидан кейинги руҳини акс этади».

Бугунги кунда Чўлпон ижоди ҳақида айtilган бундай гаплар гоӣтда бир томонлама, ўта зўраки экани аён бўлиб қолди. Хуллас, «синфийлик» мафҳумини бир томонлама тушуниш, торайтириб талқин қилиш, «пролетариат» адабиётини бошқа адабиётлардан ажратиб олиш, уларга қарама-қарши қўйиш, ҳамма нарсага йўқсуллар синфи манфаатлари нуқтаи назаридан баҳолаш кўплар қатори Отажон Ҳошимовга ҳам ёмон панд берган. Лекин шунга қарамай, у адабий меросимизни ашаддий сўллар тажовузидан сақлаб қолишда катта жонбозлик кўрсатди ва қутлуғ ишга ҳисса қўшди. Унинг бу борадаги хатолари эса тарихий сабаблар билан изоҳланади. Айни чоқда, Отажон Ҳошимов кўпгина мақоаларида замонавий адабиёт ҳақида гапирганида унинг бадиий юксаклиги, ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги учун қайғуради, ва ижодий парвозга халақит бераётган нуқсонларни тўғри очади, «ғоявийлик» ниқоби остида томир ёяётган схематизмга, мавзунинг муҳимлиги билан асарнинг заифлигини хас-пўшлашга уринувчиларга кескин зарба беради. Масалан, 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, мамлакатни саноатлаштириш сиёсати амалга ошириш муносабати билан ўзбек адабиётда ҳам саноат мавзуи биринчи ўринга кўтарилди. Асарларда завод ва фабрикалар тез-тез тилга олинадиган, ишчилар ҳаётига кенгроқ ўрин бериладиган бўлди. Аммо кўп ҳолларда ёзувчилар бу мавзуну жуда юзаки ёритдилар. Асарларда, ҳатто шеърлятда болғаларнинг тақир-туқури, машиналарнинг шов-шуву, завод мўриларидан чиққан тутунлар, фабрика гудоқларининг ёқимли садолари ва ҳоказолари кўп куйланди. Шоирлар тасаввурида ана шу ташқи белгиларнинг ўзи билан ишчилар образини яратишдек катта вазифани бажариш мумкин эди. Бундай интилиш бутун адабиётда юзакиликни вужудга келтирди, адабиётдан, шеърлятдан патур кета бошлади. Отажон Ҳошимов бу ҳолни қаттиқ қоралайди: «Заводга боралар, у ерда кўрган нарсаларини, эшитган сўзларини юзаки тасвир этиб берадилар. Тонг отиши, гудоқ чалиниши, ишчиларни уйғоти-шини, клубга боришларини ҳам шунга ўхшашларни кўрсатадилар».

Олим аксар ижод намуналарида «темир, чўян, пўлат ва шунга ўхшашлар» кўпайиб кетганини кескин қоралайди, «пролетар ёзувчиси» бўлмоқ учун бунақа нарсаларни асарга киритиш шарт эмаслигини уқтиради ва «шўро адабиётини яратиш ҳам унинг такомил масаласи мавзудангина иборат бўлса эди, иш жуда осон бўларди» деган гоӣт тўғри фикрни олға суради. Отажон Ҳошимов адабиётдаги жиддий нуқсонлардан яна бирини «шиорийликда» кўради, «шиорийлик», «шиори тамойил» катта камчиликдир. Буни йўқотиш керак» деб ҳисоблайди. Бунга ўхшаш камчиликларнинг илдизи эса ҳаётни яхши билмасликка бориб тақалади. Кўрамизки, Отажон Ҳошимов замонавий адабий жараённи чуқур тушунган, ундаги ижобий ва салбий тамойилларни аниқ фарқлай олган, ёш «шўро адабиётининг» ўсишига халақит бераётган нуқсонларни тўғри белгилаган. Бироқ тўғри белгилаган-у кўп ҳолларда масаланинг туб моҳиятига кириб борган эмас. Масалан, шеърларда кўплаб учрайдиган темир-терсақлар, вағ-вуғлар унинг жонига тегиб, ғашини келтиради-ю, лекин у бундай асарларнинг адабиётга мутлақо алоқаси йўқлигини баралла айтмайди, «бу — адабиёт эмас» дейишга тили бормади. Еҳуд у схематизмни танқид қилади, шiorбозлиқни қоралайди-ю, уларни тўғдирган бош сабаб — санъатни бир томонлама тушуниш, моҳиятини юзаки изоҳлаш, адабиётни ҳаддан ташқари мафқуралаштириш, унинг олдига босмақолип талаблар қўйиш эканини айтмайди. Албатта, 30-йиллар шароитида бунга имкон ҳам йўқ эди. Кўринадики, Отажон Ҳошимовнинг илмий-адабий меросида бақувват, ёркин томонлар давр тақозоси туфайли туғилган ана шундай маҳдудликлар ва нуқсонлар билан чирмашиб кетган. Шунинг учун уни пардозламасдан, бутун борлигича қабул қилиш керак. Пардозсиз ҳам Отажон Ҳошимов ўз асарлари билан муайян хизмат қилган, ўзига хос тафаккурга эга сиймо тарзида кўринади. Адабиётимиз осмонида унинг ҳам юлдузи милт-милт ёниб турибди.

«ҚУРИЛИШ» ДАН «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ГАЧА

Ҳозир сиз севиб ўқийётган журналингиз «Шарқ юлдузи» бугунги камолот босқичига етиб келгунча жуда оғир ва мураккаб, айна замонда шонли йўлни босиб ўтди. Бу тарихий йўлга назар ташласак, журнал ўзбек совет адабиётининг чинакам солномасига айланганини кўрамиз. Унинг саҳифаларида 30-йиллар ҳаётида рўй бераётган жиддий ўзгаришлар — мамлакатни sanoat асосида қайта қуриш — индустрлаштириш, қишлоқ хўжалигини коллектив хўжаликларга айлантириш, бадият соҳасида пролетар мафкурасининг ҳокимлиги учун кураш ва бошқа адолатлигу адолатсиз жангу жадаллар ўз аксини топган.

Жамиятимиз ривожига ҳамма даврларга хос бош йўналишлар ойнома саҳифаларида ўз муҳрини қолдирган.

Шу маънода у босиб ўтилган йўлимизнинг, муваффақиятлар ва хатолар, юксалиш ва инқирозларнинг чинакам манзарасини гадалантирувчи ойна деб таърифласак хато қилмаймиз. Дарҳақиқат, бугунги адабиётимизнинг нодир намуналарига айланган Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романлари, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Уйғун, Усмон Носир, Ҳасан Пўлат, Амин Умарий ва бошқа шоирларнинг ўнлаб шеърлари, дostonлари, Ойдин, Ҳусайн Шамс, Парда Турсуннинг ҳикоялари, Яшин, Назир Сафаров, Зиё Саид, Умаржон Исмоилов, Зиннат Фатхуллинларнинг қатор драмалари ҳамда кўплаб етук адабий-танқидий мақолалар 30-йиллардаёқ бу журнал орқали кенг ўқувчилар оммасига етиб борган эди. Айна замонда унинг саҳифаларида кўплаб хато фикрлар илгари сурилган, «миллатчилар», «халқ душманлари», «зараркунандалар», «муштумзўрлар»ни фош қилиш шiori остида халқимизнинг асл фарзандлари — ҳеч қандай айби бўлмаган минглаб зиёлилар, шоирлар, ёзувчилар, давлат ва партия арбоблари, оддий меҳнаткашларни бадном қилувчи шафқатсиз мақолалар чоп этилгани, қатагон даврига хос даҳшатли ҳукмлар эълон қилинганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бугунги кунда ана шу оғир, мураккаб даврдаги барча мудҳиш воқеалар ҳақида бор ҳақиқатни очиқ-ойдин, рўйи-рост айтишимиз зарур. Босиб ўтилган йўлимизни хаспўшлаш, бўяб-бежашга ҳеч қандай ҳаққимиз йўқ. Зеро, кейинги пайтларда тўғри таъкидланаётганидек, тарих бир марта яратилади, уни қайта ёзиб бўлмайди. Шунинг назарда тутиб, журнал солномасини маълум даражада тиклаш мақсадида дастлабки сонларнинг мундарижасига мурожаат этишни лозим топдик.

Маълумки, журнал 1931 йил май ойида Ўзбекистон пролетар ёзувчиларининг адабиёт, санъат, танқид масалаларини ёритувчи нашр сифатида «Қурилиш» номи билан чиқа бошлаган эди. Кейинги йилларда у «Ўзбекистон Шўро адабиёти», «Ўзбекистон совет адабиёти», «Совет адабиёти», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» сингари номларда чоп этилди. Ва ниҳоят, урушдан кейин — 1946 йилда ҳозирги муқим номини олиб, «Шарқ юлдузи» бўлиб қолди.

Мазкур сонда «Қурилиш»да босилган айрим асарлар, мақолаларнинг умумий руҳи, йўналиши билан қисқача танишасиз. Адабий жароённинг умумий манзараси яққол намён бўлиши учун ўша даврга хос «тўқмоқли танқид» кўринишларига кўпроқ ўрин ажратамиз, назмбозлик ва шаклбозликдан иборат «шеърый» тизмалардан ҳам намуналар келтирамиз.

1931 йил

1—2-сон

Умаржон Исмоилов

Ўзбекистон пролетар адабиётининг ижодий йўли учун кураш

Пролетар ёзувчиси суратчи эмас, пролетар ёзувчиси социализм қурилишида фаол иш кўрсатувчи ташкилотчи ударник, жамоатчи ташкилотчидир. Ёзувчи бу кун кабинетда бўлмай, колхозда, совхозда, заводда, фабрикада бўладир, промфинплан учун курашадир, ўпирилишларга йўл қўймайдир.

...Бу кун ҳар бир ёзувчи ер-кўкни мақташ билан шўғулланмай, олган мавзунини бу кунги қурилишга боғлаб, ундаги ўзгаришларни тасвир қилиб, камчиликларни йўқотув учун кескин ва қатъий йўл кўрсатуви керак.

Қосимовчилик, миллатчи, руҳоний, социализм мафкураларининг сирларини очиб, миллий истиқлолчилик ва капитализм унсурларининг ҳунук кепаталарини кўпчилик ишчи-деҳқон оммасига тасвирлаб, бу кунги қурилишимизнинг нозик нуқталарига қадар қўймай кўрсатиб берувчи керак.

Тошкент пролетар ташкилоти бутун умрида тарафкашлик, бошбошдоқлик, асоссиз масалалар устида бош қотириб келди. Самарқанд «Қизил қалам» жамияти эса, тўғридан-тўғри пролетар ёзувчилари вивескаси остида, майда бойлар, миллатчи аксилинқилобчилар мафкураси қуроли

(сифатида) ишлаб келди. Шу ташкилот орқали чет мафкураларини амалий суратда турмушга татбиқ қилиб, атрофларга ўз кадрларини тўплай бошладилар. Миллий буржуазиянинг содиқ малайлари бўлган Боту, Олтой, Рамзийлар раҳбарлигида янги ўсиб келаётган ўсмирлардан ҳам бир хиллари уларнинг чет мафкура таъсирига берилиб чиқа бошладилар.

Бу ҳолларнинг пайдо бўлишига асосий сабаб, пролетар ёзувчилари жамоатчилиги орасида партиянинг «ўз-ўзини танқид» масаласини бўш эканлиги, «Қизил қалам» жамиятининг оммадан узилиб, иссиқ кабинетлар ичида қолуви, Боту, Олтойларга ўхшаган синфий душманларни(нг) ёзувчилар жамоатчилиги ичида раҳбарлик қилиб келуви ҳам асосий масала бўлган.

...Синфий душманлар ўз мафкураларини амалга оширув йўлида гўзал адабиётни ҳам энг асосли қуроллардан бири қилиб оладир.

Қосимовчиларнинг фаол ходимлари аксилинқилобчилик, майда буржуазия илдинини маориф аппаратларига отиб, маданий қурилишдаги кучли штабни аксилинқилобчилар манбага айлантиришга тиришдилар. Мактабларда айниқса бадий адабиёт воситаси билан кишилар тайёрлаб боришга уриндилар.

Сотти Ҳусайн

Адабий танқидда партия чизиғини маҳкам ўтказув учун

[танқид ҳам методология]

Агар бўлиб ўтмиш Чўлпон ва чўлпонизм устида бўлган мубоҳасани олиб текширсак, унда очикдан-очик мубоҳасани илмий марксизм танқидидан узоқроқда бўлгани кўзга илашади. Айниқса бу мубоҳасада Ойбекнинг позицияси қизиқарлик. У тамомила Чўлпонни танқид қилганда унинг шеърларини мафкураси билан ишимиз йўқ, унинг бадий шаклларини қабул қиламиз, мақтаймиз, ўқиймиз, дейдир. Бу, албатта, янги ўйлаб чиқилган фикр эмас эди. Балки бунда(н) ҳам очикроқ қилиб Вадид Маҳмудий Чўлпоннинг «Булоқлари» ҳақидаги ёзган мақоласида буни айтган эди. Фарқ шундаки, Вадид Маҳмудий марксизм тамомила душман бўлган буржуа танқиди фикрини 23—24-йилларда айтди. Ойбек бўлса уни 27-йилда «шароитга мувофиқлаштириброқ» майдонга қўйди. Ҳаммадан ҳам қизиғи шундаки, Ойбекнинг юқоридаги Айнга қарши ёзган мақоласини «Қизил Ўзбекистон» газетаси [Рамиз муҳаррирлигида] танқидни қандай қилиш усулини кўрсатувчи мақола деб босди. Бу ерда очикдан-очик икки юзлик душманчилик буруқсайди. Чунки ёзувчининг, айниқса Чўлпон каби аксилинқилобий талантли ёзувчини текширувчи танқид мазмунига синфий маъносига эътибор қилмай секингина мақтасин дейиш тўғридан-тўғри «қўяверинг Чўлпон шеърлари ичидаги аксилинқилобий миллатчилик маъноларини очсак, у минглаб ўқувчиларни заҳарлайди» дейиш эмасми! Рамиз, Боту, Олтойлар ҳақиқатанда қараганда шўро адабиёт фронтида икки юзлик душман эканликларини адабий танқид бобида ҳам кўрсатганлар. Аммо бизда бундай икки юзликни масқарасини чиқариб фош қилиб ташлайтурган кучга молик марксизм танқиди айниқса адабиётчиларимизнинг синфий сезгирликларини кучли бўлмоғони орқасида фош бўлмай қолди.

Яна иккинчи катта яққол мисол Отажон Ҳошимнинг методологиядаги янги Амриқосидир. У «янги» кашфиёти билан марксизмни ревизия қилди. Отажон марксизм учун марксизмга бусбутун қарама-қарши қилган методология тақдим қилди. Отажоннинг бу марксизм билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган чизиғига Чигатой адабиётининг, тўғриси айтганда Чигатойчиликнинг марксизм диалектика усули билан текширилган бўлмаслиги катта дастак бўлди. Шарқ билан ғарбнинг тамомила бир-бирига қарши қўйиб, шарқни афсонавий синфий курашдан хос этиб тушуниш буржуазия шарқшунос олимларининг ва ёзувчиларининг сифатидир. Ҳатто Султон Алиев ҳам ўз аксилинқилобий миллатчилик фалсафасини шарқни Оврупога қарама-қарши қўйишдан бошлаган. Отажон Ҳошим Шарқ адабиётини қисман Чигатой адабиётидаги шаклга мойилликни таъриф этув учун марксизм методологияси ярамайди, дейдир.

Умаржон Исмоилов

Тиқиш марши

Ишлар машина,
Ишлар машина
Ишларни тишга
Ташлар машина.
Тикир-тиқирлаб,
Ишни зикирлаб
Хотин-халажни
Йўқлар машина.
Кеча-кундузи
Осмон юлдузи
Кабиларни
Тўплар машина.
Бу сирни
Буюк сирни
Айтайми сизга
Бу —
Тиқиш марши.
Тикинг, тикинг
Тикинг кўллар
Сапчиб
Тепчиб
Тикинглар.

Қизил аскар
Чопониға
Пахта солиб
Кепчинглар...

Бу сонда яна:

Ғафур Ғуломнинг «Тагдўзи», Ғайратийнинг «Зарбдор қиз», Ғиёс Соатийнинг «Тонг чоғида» шеърлари; Жигойнинг «Болтабой» достони; Х. Шамсийнинг «Дардли йигит» ҳикояси; Уйғуннинг «Переверзев назарияларининг моҳияти нимадан иборат?», Аъзам Айюбнинг «Адабиётга даъват», Шароф Хўжаевнинг «Ёш ёзувчиларга тарбия беришга аҳамият берилсин» мақолалари; З. Саид, Ф. Низомнинг «Пахта шўнғиялари», Н. Сафаровнинг «Большевик кўклами», Ориф Айюбнинг «Соғлом театр ва инқилобий музика учун кураш» мақолалари эълон қилинган.

3-сон

ЎЗАПП бош котиби Умаржон Исмоилов ҳисоботи

Биз биламизким, Чигатой адабиёти ўз савияси, ўз формаси билан буржуазия мафқурасига лойиқ эмас бир адабиёт эди, юз йиллар бундан олдин ҳукм сурган «Олтин сарой» адабиётлари бизнинг пролетар диктатураси мафқурасини тасвирлаб беролмайди, адабиёт шакллари бизнинг пролетар адабиётига йўл кўрсата олмайди.

Биз шундай бўлган ҳолда, «Қизил қалам» танқидчилари, шу давр адабиётини шакл ва стилларини пролетар адабиётига нақоз қилиб, шулар билан иш қилинишни тавсия қилишдан ҳам қайтмайдилар.

«Қизил қалам» бутун умрида Чигатой адабиётларини марксизм билан бўяб, амалга татбиқ қилишга киришди. «Қизил қалам» эски шоирлардан Навоий, Умар Хайём каби феодализм ва капитализм шоирларининг усулларини текшириб, ёш ёзувчиларга ундан дарс олишни ўргатдилар. Символик шоир Навоийни энг юқори даражага қўйиб, уни бутун методларини ўрганишга қистаб, шунинг билан бизнинг ёш ёзувчиларга символистликни ўргатиб келдилар. Навоийнинг йўлида суяғи қотган Чўлпонни текшириб, шунинг билан ундаги услуб ва шаклни ўрганишга тиришдилар. Ҳатто, Боту, Олтой, Чўлпон, Фитратлар ўзаро символизм билан маҳфий сўзлашиб келдилар.

Самарқандда «Қизил қалам» бўлса, Тошкентда Тошкент пролетар ёзувчилари исмида (ТаПП) ҳукм сурар эди.

Бу икки ташкилот бошқа-бошқа бўлса ҳам аслида булар бир мафқуранинг тегирмонига суя куяр эди. Чунки Самарқандда ерли миллатчилар, Тошкентда буюк Рус шовинизми ҳукм сурар эди.

Сўнги вақтларда масала Чўлпоннинг «Муштумзўр» асари устига келганда ўзгариб, тўғарак иккига бўлиниб кетди. Бир тараф Чўлпонга «пролетар адабиётига яқинлашади» деб қиммат берган бўлса, иккинчи тараф асарни мафқура ва сиёсий жиҳатлари билан пролетар санъатига лойиқ эмаслигини кўтариб чиқди. Узоқ жанжаллардан сўнг охириги асар ҳақиқатан мафқураси билан пролетар мафқурасидан чет топилиб, саҳнадан олиб ташланди.

ЎЗАПП секретариатига, копияси Узнашр ва

«Қизил Ўзбекистон»га

Рапорт

Сўнги вақтларда, хусусан, ЎЗАПП тузулгандан бери Ўзбекистонда пролетар адабиётининг юксала бошлаганини ҳеч ким инкор эта олмайди. Айниқса, завод, фабрикалар қошида қайнаб тошган ёш ўсмирларни шу атрофга тўпланиши, уларнинг асарларидан майдонда кўрина бошланиши, бу бизга катта ютуқдир. Лекин бу ютуқ, бу ўсиш гигант ҳаётимизнинг талабига ҳали жавоб бера олгани йўқ. Тез кунлар ичида, шу суръатимиз, шу гигант қурилишимизда, пролетар адабиётимизнинг жавоб берарлик бир кўчга эга бўлиши мени ишонтиради. «Узнашр», «Қизил Ўзбекистон» ва ЎЗАПП бу соҳада иш кўришига яна ишонаман. Мана шу ўсиш тароналарини кўриб мен қуйидаги рапортни бераман:

ЎЗАПП ва Узнашрнинг топшириши бўйича Узнашр тарафидан ташкил этилаётган «Ишчилар кутубхонаси» учун 12 та асарни (10 дона ҳикоя, бир дона пьеса, бир дона достон) бериб, ўзимни зарбдор эълон қилиб, менга топширилган муддатидан бир қанча кун илгари бажардим. (Улар ҳозир матбаада, яқинда чиқади).

Яна шу юқорида айтиб ўтилган нафис адабиётдан: «Ишчилар кутубхонаси» ва Узнашр тарафидан тузилаётган «Колхоз кутубхонаси»га тез муддат ичида энг ками билан 3 та асар яратиб беришлик учун тубандаги ўртоқларни зарбдорликка қақираман:

1. Ғафур Ғулом, 2. Ғайратий, 3. Исмоилий, 4. Баҳодиров, 5. Сафаров, 6. Зоҳидов, 7. Мўмтоз, 8. Ориф Айюбий, 9. Тошқин (Мўминжон Мўхаммаджонов), 10. Зиё Саид, 11. Уйғун, 12. Эминжон Аббос, 13. Бурлак, 14. Тошпўлат Саъдий, 15. Жасур, 16. Ҳамид Олимжонлар. Юқоридаги 12 асарни яратишда менга кўмақдош бўлган ЎЗАПП, айниқса Уйғун ва Уразай ўртоқларга самимий раҳматларимни баён этаман ва коммунистлар партияси билан касабалар уюшмаси олдида бундан кейин ҳам пролетар адабиёти йўлида ҳамиша жонбоз эканлигимни билдириб ўтаман.

Х. Шамс,

Тошкент, 1.VII.31.

Бу сонда яна: Ғафур Ғуломнинг «Нетай» қиссаси; Хўсайн Шамснинг «Рашк» ҳикояси; Ғайратий, Жасур, Ҳасанова, Ф. Ғуломий шеърлари; Демьян Беднийнинг «Ур» шеъри (Т. Саъдий таржимаси), Антал Гидашнинг «Ватан» шеъри (Н. Охундий таржимаси), Анқабойнинг «Ўзбек пролетар ёзувчиларининг ижодий юзи»; Собиржон Иброҳимовнинг «Тил-термин масалалари» мақолалари ҳам босилган.

4-сон

Ойдин

«Машина қулоғида»

(Тикувчилардан жавоб)

Қизил ипак	Пишиб
Тепчиган	Турамиз,
Патла	Юлдуз
Уймали	Уйга
Қизил аскар	етмасдан...
Кийганда,	Ана, ишлай
Қувнаб	Бошлади
Уйнаб	Исменанинг
Кетамиз...	Кечкиси.
Беш йилликни	Улчаб,
Тўрт йилда	ўлчаб
Қувиб	Қийингиз
етамиз.	Ҳеч қолмасин
Оқшом қизи	Бачкиси.
Ой, юзга	Сигнал берар
Тўрин	Автомиз
Тортмасдан	Тайёр кийим
Фабрикалар	Олмоқ-чун.
гудогин	Кийиб кўринг
Ҳали	Ярашар
Урмасдан.	Ишчи оға —
Шошиб	Демоқ-чун...

Бу сонда яна:

Ғофур Ғулломнинг «Нетай» қиссасининг давоми:

Қосим Бобоевнинг «Марксизм ниқоби остида ўнг оппортунистлик» (Сотти Ҳусайнга жавоб):
Яҳё Ғулломнинг «Эски адабиёт устида идеализм сабоқларига қарши» мақолалари ҳам босилган.

• 1932 йил.

1-сон

Вил Уразай. Доқийнинг кўрсатиши асосида ишимизни қайтадан кўрайлик.

Жумҳуриятимизда социализм индустрияси тез суръатлар билан ўсиб бормоқда, янги-янги завод, фабрикалар қурилмоқда ва шу асосда ерлик миллатлардан ўн мингларча пролетар кадрлар ўсмоқдадир. Собиқ чор Россиясининг мустамлака — эски қолоқ Туркистон элининг бир қисми бўлган ҳозирги Ўзбекистон шўролар жумҳурияти кучли социал деҳқончилик ва индустрия жумҳуриятига айланиб бораётир.

...ўртоқ Исмоилов томонидан бу ташкилотлардаги аъзоларни табақаламасдан, ёппасига аксил-инқилобчилик марказини тақиб билан масаланинг мағзи, қизил қаламчиликнинг моҳияти, уқдаги бюрократизм, «Қизил қалам» ичига кириб олган аксил-инқилобий миллатчиларнинг кураш тактикалари, унинг айрим аъзоларига аксил-инқилобчиларнинг таъсири «Қизил қалам»даги майда буржуа стихияси, ташкилот ичидаги партиячиларнинг соғлом қисмининг чирик либераллиги, Рамзий, Боту, Олтойларнинг очидан-очиқ партия йўлига қарши миллатчилик чиқишлари бўлгани ҳолда, қаттиқ, кескин, зарба бермасдан, дарҳол бу чиқишларнинг иддини қидириб уни ағдариб ташлаш йўлига киришмасдан умумий танқидлар билангина қониқиб қолишлар етарлик даражада ошкора қилина ва пачақлана билмади. Мана бу асосий масалаларга марказий диққатни қўйишга на ЎЗАПП ва на «Қурилиш»нинг идораси ўз вақтида жиддий ва қатъий чора кўрмади.

«Ўзбекистанская правда»нинг 7 январь [1932 йил] сонидаги бош мақолада кўрсатилганича Фитрат, Чўлпонларнинг ишларига баҳо бериб, ўз вақтимизни бекорга сарф қила олмаймиз деб қўйиш ҳам тўғри эмасдир. Чўлпон, Фитратларнинг бутун ижодлари, уларнинг ижодларидаги аксил-инқилобчи миллатчилик тамоман очилган дея олмаймиз. Ҳали баъзи бир ёзувчиларимизда уларнинг ижод таъсирлари борлигидан ҳам кўз юма олмаймиз. Еш ёзувчиларни уларнинг таъсиридан тамоман тортиб, олиш учун у ёзувчилардаги бу таъсирнигина эмас, шу таъсирнинг манбаини ошкора қилиш, уларнинг нимадан иборат эканини аниқ билдиришимиз ва уларни пачақлашимиз лозим.

Нашрга тайёрловчи: Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

ЭР-ХОТИН МУСАҲҲИҲЛАР

Ҳурматли муштариилар! Бу гал сизларга ойномамизда узоқ иллар ишлаб, ҳозирги кунда дам олаётган кекса ходимларимиз, эр-хотин — Муририддин ака билан Сония опалар ҳақида ҳикоя қиламиз.

Муририддин ва Сония Аъламовалар ойномамиз таҳририятида 25 йилга яқин техник муҳаррир ва мусаҳҳиҳ бўлиб ишлаганлар. Шу ерда меҳнат қилиб, бола-чақали бўлишган, дўстлар орттиришган. Ҳар иккиси ҳам бу жамоада ўтган йилларини зўр миннатдорчилик билан эслашади. Қуйида муҳбиримиз Инобат Нормуродованинг шу кишилар билан қилган суҳбатини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

— Муририддин ака, Сония опа, мана яна сизлар билан дийдорлашиб турибмиз. Биринчи учрашувимиз, Сония опа, сизнинг олтмиш йиллик тўйингиз куни бўлган эди. Буниси эса қадрдон «Шарқ юлдузи»нинг 60 йиллик байрами арафасида бўлаяпти. Сизларни мана шу шодиёна билан табриклайман! Хонадонингизни яхши кунлар тарк этмасин!

— Биз ҳам сизни ва сиз орқали жами муштарийларни, ойнома муҳлисларини, қолаверса, ҳозир ҳормай-толмай хизмат қилаётган ойнома жамоа аҳлини қутлуғ сана билан табриклаймиз!

— Сизлар «Шарқ юлдузи»да танишганмисизлар! Нимагадир менга шундай туюлади.

— Йўқ. Кўпчилик шундай деб ўйлайди. Аслида, ундай эмас. «Шарқ юлдузи»да

танишмаганмиз. Ойномага ишга жойлашганимизда тўрт боламиз бор эди. Мен олдин, кейин Сония опангиз ишга келганлар. Мен шаҳардаги 1-босмахонада корректор, яъни мусафҳиҳ бўлиб ишлар эдим. Бир куни «Совет Ўзбекистони» рўзномасида «Шарқ юлдузи»га тажрибали корректор кераклиги ҳақида эълон чиқиб қолди. Уша эълон бўйича ишга келиб, Асқад ака билан Шухрат акага учрашдим. Улар мени ўша куниёқ ишга қабул қилишди. Аммо бир ўзим ҳам босма нухани ўқиб, ҳам асл нухага қараб боришга қийналар эдим. Бир пайт ишни уйга олиб борсаму болалар ухлагач, Сонияхон билан ўқисам, деган фикр хаёлимга келиб қолди. Шундай қилдик ҳам. Иш осон кўча бошлади...

— Шухрат ака бу воқеадан хабар топиб (ўша пайтда Шухрат ака масъул котиб бўлиб ишлар эдилар) рафиқангиз келиб бизда ишлайқолсин, дедилар. — деб суҳбатни давом этказди Сония опа. — Икки йилча ишлаб sinalиб қолган эдик. Хаёлимда икки йил ичида бу кишидан ҳам уста мусафҳиҳ бўлиб кетганга ўхшар эдим. Лекин болалар ёш, уларни нима қилишни ўйлаб қолдим. Шунда раҳматли қайнонам жонимга оро кирдилар. Илоё руҳипоклари шод бўлсин. Ҳали-ҳали яхшиликларини эсимдан чиқармайман. Бутун рўзгордаги оғирликларни бўйниларига олдилар. Болаларни у кишига қолдириб, ишга чиқиб кетдим. Тўрт бола ахир, ўзи бўладими?

— Узингиз ҳам қайнонангизга ўхшабсиз, тўрт келин атрофингизда парвона-я!!

— Ҳа, улар келин эмас, болаларимдан ҳам азизроқ. Қайнонам мени қандай суйган бўлсалар, мен ҳам уларни шундай эъзозлайман. Раҳматли ойим сочингиз чанг бўлади, деб ҳовлини супиртирмас эдилар.

— **Ҳам уйда, ҳам ишда умр йўлдошингиз билан бирга бўлиш қийин бўлмаганми? Гоҳида эрақларнинг ўзига хос нюқиқликлари бўлади-ку!**

— Ҳа, бўлади. Мен ҳеч қачон осон кечган, деёлмайман. Лекин болаларимнинг отаси мени ноўрин ранжитганларини эсламайман. Қирқ беш йилга яқин яшаган бўлсак, ҳали бирор марта «сен» деган эмаслар. Мана кўриб турибсиз, ҳозир турмушимиздан нолийдиган жойимиз йўқ. Худого минг қатла шукр, фарзандларимиз ўзидан тинчиган. Тўрттаси бизнинг касбимизни давом эттириб, матбаачи бўлишди. Марфуа инженер, Фаририддиним ҳарбий хизматчи, ҳозир чет элда. Бир этак набира билан ўтирибмиз.

— **Эшитишимча, Ҳасан-Ҳусан фарзандларингиз «Шарқ юлдузи»нинг болалари экан!**

— Ҳа. Улар ўша пайтда туғилган. Ушанда Шухрат ака болаларнинг исмини Зафар-Зуфар қўямиз, деган эканлар. Яна кимдир ўз оти ўзи билан, деб шу исми таклиф қилибди. Туғруқхонадан чиққанамда ойноманинг аёллари гулдасталар, эгизакларимга сарполар, эсдалик совғалар билан келишган. Ҳозир ўша совғаларни келинларимга берганман.

— **Муририддин ака, йигитнинг дўсти бўлсин, дейдилар. Касбдош дўстларингиз ҳақида ҳам гапириб берсангиз!**

— Бутун таҳририят жамоаси бир оила фарзандларидек дўст, иноқ эдик. Уларнинг кўпчилиги билан ҳали ҳам алоқани узган эмасман. Асқад ака, Шухрат ака, Ҳамид Фулом, Оқилжон Ҳусанов, Носир Фозилов, Ҳайдарали Ниёзов, Турсунбой Иброҳимов... улар анчагина. Бу дўстларим билан тез-тез кўришиб тураман.

— **Оқилжон Ҳусанов сиз ҳақингизда эслаб, Муририддин акани ҳам ҳисобчи, ҳам мусафҳиҳ, ҳам техник муҳаррир, ҳам масъул котиб деса бўларди, дедилар. Шунга изоҳ берсангиз!**

— Бу гапда жон бор. Сонияхон билан бирга мусафҳиҳ бўлиб ишлаётганимиз ни-магадир Асқад акадан кейин келган раҳбарга ёқмади чоғи, майда гаплар кўпая бошлади. Шундан кейин Ҳурихон Тешабоева деган қизни ишга олишди-да, мен техник муҳаррирлик вазифасига ўтдим.

— **Шунгача ким техник муҳаррир бўлиб ишлар эди!**

— Гиёс Илёсов деган киши ишлар эди.

— **Ҳозир қаерда у киши, билмайсизми!**

— Қазо қилганлар. Яхши одам эди. Мен ишга ўтганимдан сўнг, бу вазифани бажаришдан ташқари, муаллифларга қалам ҳақини тақсим қилиб, тайёр ҳолда Шухрат акага топширар эдим, пайти келса қизларга ҳам қарашиб юборардим. Кейин келган масъул котиблар ҳам шунга ўрганиб қолишди. Ишим пухта бўлгани учунми, ишчилик дуч келган ишни ишониб топширишаварарди. Мен ҳам ҳеч йўқ дейишни билмасдим.

— **Сония опа, одатда ойноманинг ҳажми катта бўлгани учунми, билмадим, кўпинча корректурани хотин-қизларга ишонишмайди. Сиз Ҳурихон Тешабоева билан бирга ишлаган экансизлар, шу даврда бирорта жиддий хато ё камчилик бўлмаганми!**

— Йўқ, деб айтсам хато бўлар. Беайб парвардигор. Иш бор жойда хато ҳам бўлади-да. Ишлаган давримда ойномани бирор жиддий хато билан чиқиб кетганини эслолмайман. Битта-иккита ҳарфий хатолар учраб турарди, лекин навбатчи ходимимиз жуда ҳушёрлик билан ўқир эди. Шундай қилиб Ҳурихон билан анча-мунча ишлаганмиз. Бундан ташқари, Лола Тожиёва, Саида Зуннунова, Ойдин Ҳожиева, Лутфихон опа, Қофия опалар билан танишиб, дўстлашдим. Ҳаммаси ҳам ажойиб аёллар. Ҳар доим уларни ички бир соғиниш билан эслайман, тез-тез бориб, кўргим келади.

— **Саида Зуннунова ҳақида ҳам гапириб берсангиз!**

— Аввало Саидахон дилкаш, меҳрибон аёл эди. У киши билан кўп сирлашардик, диллашардик. Янги бирорта шеърми, ҳикоями ёзсалар, дарров келиб ўқиб берар эдилар. Аёллар қалбини эринмай эшитар, қачон қарасангиз шоира қизлар ҳақида қайғуриб юрардилар. У даврлар жуда бошқача эди-да, қизим, меҳр-оқибат, имон-этиқод, одабийлик жуда-жуда баланд эди.

— **Ҳозир-чи! Ҳозир сизни нима кўпроқ ташвишга солиди!**

— Кўча-кўйдаги ёш-ёш қиз ва йигитларнинг хулқ-атворидан ташвишга тушаман. Ота-боболаримиз удумларини унутиб қўяётганларидан ачинаман.

— **«Шарқ юлдузи»да Қуръон босилаётганидан хабарларингиз бордир, албатта. Ойноманинг шу ташаббусини қандай баҳолайсизлар!**

— Қуръоннинг босилгани савоб иш бўлди. Бу фақат бизнинг эмас, бутун жамоатчиликнинг фикри. Бундан ташқари, ойномамиз тарихий мавзуга катта эътибор бераётгани ҳам бизни суюнтираяпти. Бир куни йўловчи машинада кетаётсам замонавий кийинган йигитни қўлида «Шарқ юлдузи»нинг иккита сонини кўриб қолдим. Уни гапга солсам, Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар» романи ҳақида тўлқинланиб гапирди. «Шарқ юлдузи»га қаттиқ қизиқиб қолганини айтди.

— **Ҳар йили ойномага обуна бўлаяпсизларми!**

— Ҳа. Обуна бўлишга бўламиз-у, аммо, камроқ ўқияпмиз. Нега деганда, петит, яъни, майда ҳарфларда кўп бераяпсизлар.

— **Шу ўринда яна бир саволга жавоб беринг! Сиз техник муҳаррир бўлганман, дедингиз, ҳозирги техник муҳарриримизнинг иши сизни қониқтирадими!**

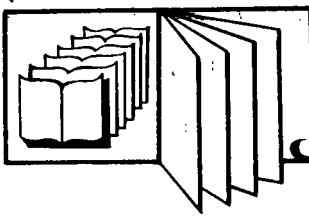
— Умуман айтганда, ойнома яхши чиқаяпти. Мухлислари ҳам, нархи ҳам ошиб кетибди. Менимча, «Шарқ юлдузи» кириб бормаган, тоқчасидан жой олмаган хонадон бўлмаса керак.

— **Ойнома жамоасига қандай тилак ва истакларингиз бор!**

— Аввало соғ-саломат бўлинглар! Қўлларингиз асло дард кўрмасин. «Шарқ юлдузи» бундан буён ҳам ўзбек адабиётининг кўзгуси, ёшу қари — барчанинг севимли ҳамроҳи бўлиб қолаверсин!

— **Раҳмат! Сизларга ҳам доимо пиру бадавлат бўлиб юришни тилайман! Бундан кейинги катта-катта байрамларимизнинг ҳам меҳмони бўлинглар!**

Мусоҳабани **Инобат Нормуродова**
олиб борди

ЕТТИ ЎЛЧАБ БИР КЕСИНГ

Ўтмиши таҳқирлангани, халқ бахти учун курашганлар милтиқ ўқига учганини англаган, қатагон йиллардаги аёвсиз фожияларни асл ҳужжатлар орқали ўқишга муяссар бўлаётган ёш ижодкорларимизнинг она юрт тарихи, маданиятини ўрганишга ташналигини кўриб қувонасан, киши.

Аммо оммавий ахборот воситаларида берилаётган хабарларнинг барчасини холис гаплар деб бўлмайди. Бу ўринда ноширларни айблаш қийин. Чунки яқин-яқинларгача Ўзбекистонда ўтмишни холис ўрганиш ҳатто мутахассислар учун ҳам тақиқланган эди. Шунинг учун ёшларимиз халқимиз ўтмишига доир ҳар қандай хабарни, у асл манбадан олинганми, ёки тарихий ҳақиқатни қасдан бузган билвосита уйдирмами, ташна одамдек тўғри, бор гап ўрнида қабул қилмоқда. Яқинда «Шарқ юлдузи» ойномасида эълон қилинган Герман Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» китобидан парчалар бунга ёрқин мисолдир.

Вамберининг Туркистон тарихи, маданияти билан қизиққани бежиз эмас. У ўз аждодлари изини ахтариб келиб, бу ерга меҳру муҳаббат қўяди ва ерли халқлар тарихи, маданиятига доир ҳужжатларни тўплайди. Мазкур китобга асос бўлган далиллар орасида одамлардан сўраб-суриштирганлари ҳам бор эди. Шунинг учун ҳам «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» матнида тарихий ҳақиқатдан йироқ фикрлар анчагина. Туркистон тарихига доир манбаларни у сафрдан қайтгач, жиддий ўрганади ва илк асаридagi «оқ доғ»ларни кейинчалик бартараф этади. Афсуски, Вамбери асарини нашрга тайёрловчилар унинг илмий меросини чуқур ўрганмай туриб, қўлларига тушган китобдаги бор гапларни ҳақиқат ўрнида қабул қиладилар. Масалан, асардаги «Омаданду канданд, сўхтанду куштанд, бурданду рафтанд» нақли («Шарқ юлдузи», 1990 йил 4-сон, 123-бет) «Омаданд ҳар кунданд ва сўхтанд ва куштанд ва бурбанд ва рафтанд» тарзида бузиб берилган. Ойноманинг 5-сон, 124-саҳифасида Амир Тему́р барлос уруғи кўрагон тармоғидан эканлиги ҳақида маълумот берилади. Бу ўлкамиз тарихини энди ўрганаётган Герман Вамберининг фикри. Кимдир унга шундай деб тушунтирган бўлса керак. XIX асрнинг иккинчи ярмида, жаҳолат тантанаси даврида ҳар нарсага кутуш мумкин эди. Аввало, барлос уруғи эмас, қабиласи бўлган. Қабилани бир неча уруққа бўлинган. Барлос қабиласининг уруғлари орасида кўрагон уруғини учратмадик. Амир Темурнинг зафарли юришлари ҳақида ёзилган Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» ҳамда Муҳаммад Мирхондининг «Равзат-ус-сафо» асарларида Амир Темур мўғул маликасига уйлангани учун «Кўрагон» лақабини олгани ҳақида сўз боради.

Машҳур «Ғиёс-ул-луғот» изоҳли луғатида айтилишича ҳам кўрагон — «ҳоқон қизига уйланган подшо» маъносини берган.

Мазкур сонинг 126-саҳифасида Самарқандда юз берган «тоъуни фурус» — от ўлати ҳақида ёзилган ва у «форс ўлати» деб нотўғри таржима қилинади. Герман Вамбери замонида европаликлар 1365 йилда Илёсхўжанинг енгилиб, чекингани ҳақидаги ҳақиқатни билмас эдилар. В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовскийлар юқоридаги тарихий манбаларни ўрганиш асосида 1365 йили Самарқанд сарбадорларининг мадраса толиби Мавлонозода ва хунармандлар халифаси Абубакир Кулувий бошчилигида кўрсатган қаҳрамонликлари тўғрисида мақолалар ёздилар. (Қаранг: А. Ю. Якубовский. Тимур. «Вопросы истории», 1946, № 8—9; В. В. Бартольд. Народное движение в Самарканде в 1365 г. Соч. т. II, ч. I, М, 1964, 362—379-бет.) Маълум бўладики, мўғул хони Илёсхўжа от ўлати туфайли Самарқандни тарк этмаган. Балки Самарқанд сарбадорларидан енгилиб, ўзи аранг жон сақлаб қочиб қолган.

145-саҳифада Ёдгор Мирзо Шоҳруҳнинг ўғли дейилган. Аслида, у Шоҳруҳга эвара, Султон Муҳаммад ибн Бойсунқурнинг ўғли бўлади.

148-саҳифада туюғнинг иккинчи сатри «Ераб еб ётса отининг ёлина» тарзида берилган. Аслида «Ера еб...» бўлиши лозим. «Ера» бу ерда яра, жароҳат маъносига. Амир Темур ёшлигида «Амў соҳилида қароқчиликлар қилиб юрди», жумласи ҳақиқатдан йироқ. Фақат Ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойибул макдур фи ахбори Темур» асарида Амир Темурни ёмон кўргани учун шу сингари ҳақоратомуз сўзлар ишлатилган тарихий асар ёзган.

20—30-йилларда мўғуллар ва Амир Темур тарихи манбалар асосида кенг тадқиқ этилганди. Айниқса, Амир Темурнинг ҳарбий санъати чуқур ўрганилган. (Қаранг: М. И. Иванов, О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Тамерлане, СПб., 1875) У ҳатто ҳарбий академияда ҳам ўқитилган. Агар Амир Темур қароқчи бўлса, ўша академиянинг дастлабки битирувчилари М. В. Фрунзе ва А. Гайдарлар тўғрисидаги ўғиллари номини Темур қўйишармиди? Еш тадқиқотчиларимиз Г. Вамберига (дастлабки Г. Вамберига) қўшилиб «Амир Темур қароқчилик қилган» дейиши ақлга тўғри келмайди.

144-саҳифадаги: «куфрона неъмат кўрсатди» дейилиши фалатдир. Ундан «кофирларча неъмат кўрсатди» маъноси чиқади. Халқимизда эса «Куфронга неъмат» (яхшилиққа ёмонлик) ибораси ишлатилади.

149-саҳифада «Улуғбек Қуръоннинг етти қироатини ёдаки ўқий олган» жумласи ғализроқ чиққан. Бу «қироат» сўзининг маъносини тушунмасликдан бўлса керак. «Қуръоннинг етти қироати» дейилганда Қуръоннинг етти усулда, оҳангда ўқилиши тушуниланган. Ҳақиқатан ҳам Улуғбек Қуръоннинг етти қироатини билган, мусиқий куйлар яратган.

Шу саҳифада Хожа Абдулла Отиф деган кимса ҳақида сўз боради. «Темурнома» ёзган бундай муаллиф ўтмаган. Эҳтимол, Абдурахмон Жомийнинг жияни Хожа Абдулла Ҳотифий назарда тутилаётгандир? У, дарҳақиқат, «Темурнома» номли маснавий битган.

Яна шу саҳифада Камолиддин Биноий 1518 йилда вафот этган дейилбди. Ваҳоланки, Биноий Қарши шаҳрини Нажми Соний бошчилигидаги эрон кўшинлари ҳужумидан мудофаа қилаётиб, 1512 йили қаҳрамонларча ҳалок бўлган (қаранг: Абдулғани Мирзоев. Камолиддин Биноий, М., 1976).

Энди «Тароғой» сўзи ҳақида. Нашр сўнгсўзида айтилганидек, туркий қабилаларда қушлар номини лақаб қилиб олиш урф бўлган. Лекин, тўғри келган қушнинг номини олишавермаган. Фақат жангари қушлар танланган. Масалан: Оқсунқур, Бойсунқур, Қорасунқур... Тўғрайнинг эса ибрат оладиган хислати йўқ. Сўғд тилида «тароғой» — қора лочин, шунқор маъносини берган. «Зафарнома», «Равзат-ус-сафо», «Ҳабиб-ус-сияр» да ҳам сўз «тароғой» ёзилган.

Сўнгсўзда ажодларимизни будда динида бўлган деб айтилади. Бу — оқни қора дейиш билан баробар. Зеро, кўпчилик тадқиқотчилар Туркистон халқлари зардўшт динида бўлганини эътироф этадилар (Қаранг: Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., «Наука», 1987, иккинчи нашр, 1988; Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1 жилд, Т., 1968).

Яна нашрда «исткишоф» (кашф қилиш) — «исткишоф», «Дори атторон» — «Даратторон», «Туркистони Чини» (Хитой Туркистони) — «Туркистон Чини», «Конигил» — «Конигул», «Курра» — «карра», «Изни ом», — «Изн ом», «Шероз» — «Шерор», «Сарипул» (Кўприк ёни) — «Сарапул», — «Карки» — «кирка», «Жубн» (қўрқоқлик) — «жабин» (пешона), «Ҳайён» — «Ҳиён», «харис» (очкўз) — «хорис», «Марварруд» — марвалруд», «Обисқун» — «Обшқун», «кўрт» — «карт», «Мусо» — «Мусий», «Кирмон» — «Кармон», «Таноб» — «Турноб», «Гўянда» — «Гўяндор» тарзида бузиб, ғалат ёзилган.

6-сондаги 109-саҳифада «Миёнқал, Аёлти билан» деган ибора жумбоқ тарзида берилган. Аслида, ўрта асрларда Туркистоннинг энг обод ерлари — Самарқанд билан Бухоро оралигини Миёнқалот ёки Миёнқалот аёлоти дейилган.

Қадимда Оқдарё билан Қорадарё оралиғи Миёнқалот деб аталар эди. «Кол» — сўғд тилида энг обод, боғу бўстонга бой, маъносини билдиради. Унинг атрофида обод ерлар кўпаявергач, Миёнқалот номи берилган. Шунга кўра, Герман Вамбери матни «Миёнқалот аёлоти билан» (Миёнқалот вилоятлари билан маъносида) ўқилиши лозим эди.

Нашрдаги ғалатликларни тирноқ остидан кир қидириш тарзида кўрсатаётганим йўқ. Зеро, тарих халқ руҳидир. Тарихга чанқоқ ёшларимизни аяш керак. Сал нарса билан улар онгини майиб қилиб қўйишимиз мумкин. Мен ноширларни ҳам айбламоччи эмасман. Фақат тарихимизга доир далил ва ҳужжатларни нашр этиш маъсулиятини унутмаслик лозим. Бугунги кунда тарих фани жуда ривожланиб, мураккаблашиб кетди. У матншунослик, манбашунослик, осори атиқашунослик (археология) ва ёрдамчи тарих фанлари (эпиграфика, хронология, метрология, пулшунослик, дипломатика, археография ва х. к.) билан тирик. Муаррих улардан хабардор бўлмаса ва шу фанларга доир ҳужжатларни таҳлил қилолмаса, у ўзини тарихчи, деб ҳисобламаса ҳам бўлади. Бу — давр, халқ талаби.

Тарих мутахассислари араб ва форс тилларидан хабардор бўлмоғи лозим. Зеро, ҳануз ўрганилмаётган қалаётган тарихий манбаларнинг аксарияти мазкур тилларда ёзилган. Ажодларимиз ёзган асарларни аслида ўқий олмасак, ўзимизни қай юз билан саводли санаймиз. Баъзи зиёлиларимиз ҳануз «араб алифбоси» ҳақида сўз юритадилар. Ёзув тарихдан хабардор зиёли бу ёзувни арабча демасди. Зеро, бу сингари ёзув Туркистонда араблар босқинидан олдин ҳам бор эди. Улар йўқ қилингандан кейин «араб ёзуви» вужудга келди. XV асрдан 1930 йилгача қўллаб келинган настаълик ёзувини Мир Али Табризий Амир Темур саройида кашф этгани маълум. Шундай экан, нега бу ёзув биз учун бегона бўлар экан?

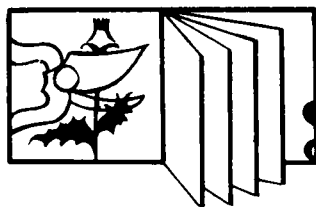
Ноширлар Г. Вамбери китобининг таржимонлари тилидан нолийдилар. Миллий озодлик ҳаракатимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, Боғчасаройда Исмоил Ғаспринский томонидан ўтган аср охирида нашр этила бошлаган «Таржумон» рўзномасини бутун мазлум Шарқ зиёлилари ўз тили, лаҳжасида ўқиб, бемалол тушунганлар. Матнда «ийғладим» ёзилган бўлса, қозоқ, қорақалпоқ, «жыладим», туркман, турк, озарбайжон, «агладим» деб ўқийверган.

Илгари қалам аҳлидан ўз ўтмишдошларининг кўпчиликка маъқул асарларини, шеърят назариясига доир, тарихга доир асарларни билишни, икки-икки ярим минг байт шеър ёд айта олишни талаб қилганлар. Бу ҳақда Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола»сида баён этилган; Зайниддин Восифий Аlishер Навоийнинг ёш ижодкорларга нақадар талабчан бўлганлиги ҳақида ҳикоя қилгани маълум. Бизнинг ёш ижодкорлар алифбонинг 32 ҳарфини таниб олиб, ўзбек тилини билиш даъвосини қиладилар. Шу ҳарфларни ўрганиш билан классикларимиз асарларини нашр этишга киришадилар. Менинг ақли ожизимча, тарихшунослигимиз ва адабиётшунослик аъналарини тадқиқотчидан араб ва форс тилларини пухта билишни тақозо этади. Алишер Навоий, Огаҳий каби алломалар ижоди ҳақида фикр юритиш учун жилла қурса улар билган тиллардан хабардор бўлиш керак-ку, ахир.

«Адабий мерос»нинг 1989 йил 3-сониде (29-саҳифа) Огаҳийнинг «нуқабову қуззот» («нақиблар ва қозилар») сўзлари «нуқбот ва куззоҳ», «уқало тили лол» («оқиллар тили лол») — «ақло тили лол», «музайян» («зийнатланган») — «мазин» тарзида эълон этилган. Огаҳий қаламига мансуб дурдоналарни кўзга суртиб ўқийдиган китобхон, наҳотки, ажодларимиз шунақа жумбоқ сўзларни ишлатган бўлса деган андишага бормайдими?

Ноширларимиз халқимизнинг «Етти ўлчаб бир кес» деган ҳикматига амал қилишларини истардим.

Наим НОРҚУЛОВ, тарих фанлари номзоди

Тўқайчи

Ўткир Саидов

Пародиялар

Жанжал

У уришиб қолди хотини билан,
Шартта чамадонни олди елкага.
— Бас, сен билан яшагандан кўра
Кетаман бирорта олис ўлкага!

Асқад Мухтор, «Шўрлик».

Жанжаллашиб қолди эр билан хотин,
Орадан ёмон гап ўтгани ҳам йўқ.
Гўё булут қоплаб осмоннинг қатин,
Бири кўйиб, бири урар эди дўқ.

Жуманиёз Жабборов, «Дока
рўмол қуриши».

Ғижиллашиб қолди чол билан кампир,
Орадан унча вақт ўтгани ҳам йўқ.
Бирдан тасир-тусир бошланиб кетди,
Ғала-ғовур чиқди, отилгандек ўқ.
Жанжални кузатиб турган қўшниллар,
Келишди уларни тез ажратишга.
Бундан илҳомланган шоирлар эса,
Уша он қаламни солдилар ишга —
Жанжални шеър қилиб ёзишга.

Хўроз

Уканг хўроз,
Аканг хўроз,
Ўзинг хўроз,
Даканг хўроз.

Пўлат Мўмин, «Даканг хўроз —
аканг хўроз».

Отанг хўроз,
Тоғанг хўроз.
Бобонг хўроз,
Оғанг хўроз.
Аканг хўроз.
Хуллас, зоти авлодинг,
Бабақхўрозлар насли.
Вожабо! Шоирга
Хўрозларни мақташдан
Муддао недир асли!

Насихат

Мен сенга айлайин, ўғлим, насихат:
Шоир бўлсанг майли,
Розиман минг бор.

Донолик шеър учун кўрку фазилат
Ва лекин насихат ёзмагин ҳеч вақт.

Хусниддин Шарипов, «Насихат».

Ўғлим, сен мабодо шоир бўп қолсанг,
«Насихат ёзмайман» деб бергин ваъданг.
Ҳозирги одамлар суймас ўғитни,
Насихат ёзиб наф кўрмади даданг.

Ошиқлик

Ширин Фарҳодини менча кутмаган,
Зулайҳо Юсуф деб битмаган кўшиқ.
Лайли Қайс отини менча тутмаган,
Шоҳсанам, Зухралар шунчаки ошиқ.

Бибисора Туробова, «Мени
бахт куйлатар».

Зарра ип эшолмай севги бобида
Қоларди олдимда Узро, Кумуш тек.
Мендаги муҳаббат яллиғин кўриб,
Бўларди гунгу лол ҳатто Отабек.
Шунчалик кучлики, мендаги севги,
Жами бош қахрамон ожиз олдида.
Тагин сиз бу айтган гапимни тинглаб,
Деманг ўзингизча: «Роса олди-да...»
Тирик бўлишганда, мени ўзига
Ҳеч сўзсиз, ҳурмат-ла туттишарди пир.
Гўзал маъшуқалар ҳақида ёзган
Улуғ Петрарка-ю, доно Шекспир..

Ҳайронман

Булбулларнинг севгани бўстон,
Гуллар фасли ва гуллар васли.
Бургутларнинг севгани осмон,
Тоғу тошда бу қушлар насли.

Зоҳиджон Обидов,
«Ҳайронман, ҳайрон».

Товуқларнинг севгани қўноқ,
Товуқхона ва Хўроз васли.
Чўчқаларнинг севгани ботқоқ,
Ўзи исқирт эрур-да насли.
Мусичага бўғотдир маскан,
Бошқа жойга у ин қурмаскан.
Худди шундай, бошқа қушлар ҳам,
Инсиз сира-сира юрмаскан.
Эрмак қилиб бекорчиликдан,
Мен сўрида саратон фасли,
Нимагадир ёздим бу шеърни,
Ёзмасам ҳам бўларкан асли.

Мундарижа

ШЕЪРИЯТ

Муҳаммад Ражаб. Жодир бахши кўшиқлари	2
Юсуф Жумаев. Чечак қислади ўтлар ичинда	68
Қамбар Ота. Навоидан мадад сўраб	71
Шукр Қурбон. Сўз йўли. Тарихий дoston	97

НАСР

Мирмуҳсин. Илон ўчи. Роман	7
Хуршид Даврон. Самарқанд хаёли. Эссе	111
Шойим Бўтаев. Нотавонлар. Эссе	169

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Хаёлимда оқ ёлли тулпор	46
Шавкат Ҳасан. Умрим даргоҳига келасан кириб	53
Муним Муқимов. Ўтмишдан ибратлар. Ҳикоя	55
Хайрулло. Қаърим. Ҳикоя	58
Бахтиёр Ҳазратқулов. Таъқиб. Ҳикоя	60

НАВОИЙХОНЛИК

Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр	62
Султонмурод Олимов. Мунда фоний бўлмай иш ўлмас тамом	154

ДРАМАТУРГИЯ

Машраб Бобоев. Тунис «Президент»и	73
ҚУРЪОН	129

АСЛ НУСХАДАН ТАРЖИМА

Амрита Притам, Ж. Фужер, Кетрин Мексфольд, Зу Винтер ҳикоялари таржимаси	145
--	-----

ТАРИХНИНГ «ОҚ ДОҒ»ЛАРИ

Абул Бозоров. Аччиқ ҳаёт	165
------------------------------------	-----

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Убайдулла Уватов. Хоразмнинг олис юлдузлари	183
---	-----

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

Гулшан Раҳимова. Улуғларнинг этагидан тутиб	186
---	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Озод Шарафиддинов. Отажон Ҳошимов: шахсияти, тақдири, ижоди	191
---	-----

ШАРҚ ЮЛДУЗИ — 60

Ортиқбой Абдуллаев. «Қурилиш»дан «Шарқ юлдузи»гача	198
Инобат Нормуродова. Эр-хотин мусафҳихлар	202

АКС САДО

Наим Норқулов. Етти ўлчаб бир кесинг	205
--	-----

ГУЛҚАЙЧИ

Ўткир Самдов. Пародиялар	207
------------------------------------	-----

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 2

Журнал Союза писателей Узбекистана

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства

ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1991

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев Рассом Ф. Алимов Мусафҳих Ш. Мусаев

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. Ойномадан рухсатсиз материал олганлар жарима тўлашлари шарт. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П. «Правда» рўзномаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунга монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700083. Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 12.12.90 й. Босишга рухсат этилди 10.01.91 й. Қоғоз формати 70—108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. ШАртли босма тобоғи 18,2+0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,95+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20,2. 113032 нусха. Буюртма 4569. Баҳоси 2 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.